

Saurashtra University

Re – Accredited Grade 'B' by NAAC
(CGPA 2.93)

Trivedi, Vaibhavi M., 2010, ગુજરાતી સાહિત્યમાં કવિ કરશનદાસ માણેક, સુંદરમ્, મકરંદ દવે, હરીન્દ્ર દવે અને રાજેન્દ્ર શુક્લ અધ્યાત્મક્ષેત્રે પદ્યમાં આપેલું પ્રદાન: એક અધ્યયન, thesis PhD, Saurashtra University

<http://etheses.saurashtrauniversity.edu/id/eprint/147>

Copyright and moral rights for this thesis are retained by the author

A copy can be downloaded for personal non-commercial research or study, without prior permission or charge.

This thesis cannot be reproduced or quoted extensively from without first obtaining permission in writing from the Author.

The content must not be changed in any way or sold commercially in any format or medium without the formal permission of the Author

When referring to this work, full bibliographic details including the author, title, awarding institution and date of the thesis must be given.

Saurashtra University Theses Service
<http://etheses.saurashtrauniversity.edu>
repository@sauuni.ernet.in

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીની વિનયન વિદ્યાશાખાના ગુજરાતી વિષયમાં પીએચ.ડી.ની
પદવી માટે પ્રસ્તુત

મહાનિબંધ

ગુજરાતી સાહિત્યમાં કવિ કરશનદાસ માણેક, સુંદરમ્,
મકરંદ દવે, હરીન્દ્ર દવે અને રાજેન્દ્ર શુક્લ એ
અધ્યાત્મક્ષેત્રે પદ્યમાં આપેલું પ્રદાન
: એક અધ્યયન

**Contribution of Poets Karsandas Manek, Sundaram,
Makarand Dave, Harindra Dave and Rajendra Shukla in
the Speritual Field of Poetry of Gujarati Literature
: A Study**

◆ પ્રસ્તુતકર્તા ◆
વૈભવી એમ. ત્રિવેદી
(એમ.એ. બી.એડ્.)

◆ માર્ગદર્શક ◆
પ્રા. ડૉ. મનોજ જોષી
એસોસિએટ પ્રોફેસર,
ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય ભવન,
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી,
રાજકોટ - ૩૬૦ ૦૦૫

૨૦૧૦

આથી હું પ્રમાણિત કરું છું કે પ્રસ્તુત મહાશોધ નિબંધ “ગુજરાતી સાહિત્યમાં કવિ કરશનદાસ માળોડ, સુંદરમ્, મકરંદ દવે, હરીન્દ્ર દવે અને રાજેન્દ્ર શુક્લએ અધ્યાત્મક્ષેત્રે પદ્યમાં આપેલું પ્રદાન : એક અધ્યયન” વૈભવી એમ. ત્રિવેદી એ મારા માર્ગદર્શન હેઠળ તૈયાર કરેલ છે. અને એમાં એમણે કરેલા અભ્યાસ વિષયક નિરીક્ષણો - પ્રતિપાદનો એમના મૌલિક અભ્યાસ અને અધ્યયન પર આધારિત છે.

સ્થળ : રાજકોટ
તારીખ :

ડૉ. મનોજ જોશી
એસોસિએટ પ્રોફેસર,
ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય ભવન,
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી,
રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ ક્રમ	વિષય	પૃષ્ઠ ક્રમાંક
➤	પ્રમાણપત્ર	
➤	નિવેદન	૧-૫
➤	વિષય પ્રવેશ	૬-૧૬
પ્રકરણ-૧	(અ) પદ્ય સાહિત્ય-સ્વરૂપ અને ચિંતનનું આદાન-પ્રદાન (બ) પ્રાચીનતમ સાહિત્યમાં તત્ત્વદર્શનની એક ઝલક (ક) આધ્યાત્મિક પરિશરના ઉચ્ચશિખરો જેવા સાઘકો	૧૭-૬૨
પ્રકરણ-૨	કવિશ્રી કરશનદાસ માણેકના કાવ્યોમાં તત્ત્વદર્શન	૬૩-૧૨૫
પ્રકરણ-૩	કવિશ્રી સુંદરમનું અંતર્ભુજી યોગસાધના દ્વારા તત્ત્વચિંતન	૧૨૬-૧૮૩
પ્રકરણ-૪	કવિશ્રી મકરંદ દવેના કાવ્યોમાં ભક્તિ આરાધના	૧૮૪-૨૪૨
પ્રકરણ-૫	કવિશ્રી હરીન્દ્ર દવેનું પરમતત્ત્વની સંનિધિમાં પ્રાર્થનાઓનું પ્રદાન	૨૪૩-૩૦૨
પ્રકરણ-૬	કવિશ્રી રાજેન્દ્ર શુક્લની કવિતામાં શબ્દની અનુભૂતિ સુધીની આધ્યાત્મિક યાત્રા	૩૦૩-૩૫૧
પ્રકરણ-૭	પંચામૃત સમા કાવ્યોનું નિર્માણ : એક સમીક્ષા	૩૫૨-૩૬૮
પ્રકરણ-૮	ઉપસંહાર : (નિરીક્ષણો, તારણો, પ્રતિપાદનો)	૩૬૯-૩૯૧
➤	સંદર્ભ-સાહિત્ય	૩૯૨
➤	પરિશિષ્ટો	૩૯૩-૪૦૦

નિવેદન

➤ અધ્યાત્મનાં અમિહાંટણાની અમૃત તુલ્ય ક્ષણે...

મારા આ સંશોધનાત્મક મહાનિબંધના કાર્ય પાછળ એક ચૈતન્ય કે ચૈતસિક શક્તિ કામ કરી રહી છે. જેને હું ‘માસ્ટર પ્લાન’ પણ કહિશ. કેમકે કોઈના જીવનમાં આવી અમૂલ્ય ક્ષણોનો સમય આવે તેને તો ઈશ્વરે રચેલો ‘માસ્ટર પ્લાન’ જ કહેવાય.

મારા ‘નાના’ મને કહેતા કે વૈભવી તું સહજ છો. મતલબ કે જે જન્મની સાથે જ હોય, અથવા જે જન્મની સાથે જ મળેલું છે તે અને ખરેખર મારા આગલા જન્મનાં પૂણ્યકર્મ અને સંસ્કારોએ મને હંમેશા રસ્તો બતાવ્યો છે.

આ શોધનિબંધ મારું એક સોણલું સપનું હતું જે પૂરું કરવામાં મારા પતિ શ્રી કિશોર ત્રિવેદીએ મને નખશિખ સાથે આપ્યો છે. તેમણે મારામાં રહેલી યોગ્યતાને અનોખો ઓપ આપ્યો છે. ઈશ્વરે અમને અભિષેક નામના પુત્રરત્નની ભેટ આપી ત્યાર બાદ ફેમિલીમાં બેલેન્સ જાળવતા મેં મારા કેરીયરની શરૂઆત કરી. ફર્સ્ટકલાસ સાથે બેચલર ડિગ્રી અને માસ્ટર ડિગ્રી મેળવ્યા બાદ ફર્સ્ટકલાસ વિથ ડિસ્ટીંકશન સાથે બી.એડ. ની ડિગ્રી પણ હાંસલ કરી. આ બધામાં કંઈક કરી છૂટવાની તમન્નાએ મને શાંત રહેવા ન દીધી અને અધ્યાત્મ એ તો મને વારસામાં મળેલું તત્ત્વ છે.

મારા ‘નાના’ શ્રી શાંતિલાલ પંડ્યાની ચાલીસ વર્ષની આધ્યાત્મિક સાધનાએ મારા મન અને હૃદય પર ઉડા પ્રત્યાઘાતો પાડેલા. અધ્યાત્મ વિષયમાં હું કંઈક ખોજ કરવા માંગું છું એ કિશોરને ખબર જ હતી. હું કંઈ કહું એ પહેલા તેમણે મને એટલો મજબૂત પુલ તૈયાર કરી આપ્યો કે મારે તેના પર ચાલવું જ રહ્યું. ગુજરાતી ભવનના પ્રોફેસર ડો. શ્રી મનોજ જોષીને મળ્યા બાદ મારું કાર્ય વેગવાન બન્યું.

મોરલ સપોર્ટ મને હંમેશા મારા ‘મા’ સમાન સાસુએ આપ્યો છે. તેઓ શિક્ષક હતા. તેમણે સતત મારી પીઠ થાબડી ને કહ્યું છે બેટા આગળ વધો, હંમેશા અભ્યાસુ

વૃત્તિ રાખો અને આજીવન વિદ્યાર્થી રહો. પિતા તુલ્ય સસરાએ સાચા હૃદયનાં આશીર્વાદ મને આપ્યા છે.

મારા જીવનમાં કિશોરના પ્રવેશની સાથે જ જાણે ઈશ્વરે મને હજારો હાથોથી વિદ્યાદાન આપ્યું છે. દરેક જન્મોથી અમે બંને સાથે જ હોઈશું કે અમારા વચ્ચે આટલી મજબૂત કેમેસ્ટ્રી છે. આ મિશન માટે અમો બંને તમામ અધ્યાત્મક્ષેત્રો ખુંદી વળ્યા અને મને જોઈતું તમામ પ્રકારનું મટિરિયલ્સ રાત-દિવસ એક કરી કિશોરે મને ગોતી આપ્યું જેમ એક સાચા ગુરુ શિષ્યને ગુરુ શિખર સુધી ન પહોંચાડે કે ઈશ્વરનાં દર્શન ભણી ન લઈ જાય ત્યાં સુધી જ્ઞાન આપતા જ રહે છે, તેમ તેઓ મારા માટે સાચા ગુરુ છે.

અધ્યાત્મ એટલે શું ? આ પ્રશ્ન દરેકને થતો તેમ મને પણ નાનપણથી જ થતો રહેલો. એ સત્યતત્ત્વની ખોજમાં ઉડા ઉતરવાનું ઘણું મન પણ થયેલું. મારા 'નાના' અને તેમના ખાસ મિત્ર બંકિમચંદ્ર જેમને અમે ત્રિવેદીકાકા કહી સંબોધતા તે બંને વચ્ચેના રોજંદા સંવાદો જે ફક્ત આધ્યાત્મિકતાના રસને જ ટપકાવતા, તે મારી અંદર નાનપણથી મારી અંદર રેડાયા હતા. પણ !! મારા મનની અટપટી ગૂંચવણો સુલજાવવા મેં ક્યારેય પ્રશ્નો નહોતા કર્યા. કેમ કે ત્યારે કદાચ તે સમય નહોતો આવ્યો. ૨૦૦૩ થી ૨૦૦૬ ઓક્ટોબર સુધીના મારા અને નાના વચ્ચે સતત આ બાબતે સંવાદો થતા રહ્યા જે કદાચ મારો આધ્યાત્મિક પિંડ તૈયાર કરવા માટે જ.

મારા માસી શ્રી જ્યોતિબેન આચાર્ય અને માસા શ્રી ગુણવંતરાય આચાર્ય એ મારા કાર્યમાં ખૂબ જ રસ લીધો, અને ઉપયોગી મટિરિયલ્સ બાબત જાણકારી આપી. માસી જ્યોતિષાચાર્યા છે. તેઓ કહે છે કે આ કાર્ય તું કરી જ શકિશ. અને બસ, તે હું કરી જ બતાવું. તેઓના આશિર્વાદ મારા માતા-પિતાના આશિષ જેવા જ લાગે. તેથી હું હૃદયથી તેમની ખૂબ જ આભારી છું.

૨૦૦૨ થી ૨૦૦૪ સુધી હું એક માધ્યમિક શાળામાં જોબ કરતી, ત્યાંથી રામકૃષ્ણ આશ્રમમાં સેમીનાર માટે અવાર-નવાર જવાનું થયેલું. ત્યાં જીતાત્માનંદજી અને અન્ય

મહાત્માઓનો પ્રભાવ પણ જબરો પડેલો. બાબા રામદેવજીની શિબિરમાં આ જ પ્રભાવ વધુ ગાઢ બનેલો. નિરુમાના અક્રમ વિજ્ઞાનને તેમના સન્મુખ સાંભળ્યો, તત્ત્વદર્શનને જાણ્યું, તત્ત્વચિંતનને જાણ્યું, મારા 'નાના' ના આધ્યાત્મિક પુસ્તકોના વાંચન બાદ આ આધ્યાત્મિક રંગ વધુ ઘાટિલો થયો. શ્રી રવિશંકર મહારાજની શિબિરમાં પણ જોડાઈ.

સુમેરુ પર્વતને કાયબા પર મૂકી કાલીનાગથી જેમ સમુદ્રમંથન કરવામાં આવેલું તેમ મેં મારા હૃદયના સાત્વિક ભાવોને જાગૃત કરી મનોમંથન આદર્યું. અને આ શોધ નિબંધનું મંડાણ થયું. મનોમંથનમાંથી પ્રગટેલો છે માટે તેમાં અમૃતતત્ત્વની છાંટ છે. એવું અભિમાન આ થિસિસ માટે હું તો ન જ કરી શકું. કેમકે, અધ્યાત્મનો પ્રથમ પાયો અહંમ ગાળવાનો છે. અર્વનેસમાં રહેવાનો છે. આ સમયમાં ઈતિથી અંત સુધીમાં મારામાં આવેલા અવારનવાર ઉમળકા, અવનવા ભાવો અને બદલાવ, હું વર્ણવી જ ન શકું, કેમકે તે શબ્દોથી તો પર હોય છે. પણ !! હું મારા અહેસાસ અને અનુભવ જરૂર વર્ણવીશ.

શ્રી સુંદરમ અને શ્રી મકરંદ દેવના કાવ્યોના અભ્યાસ અને અધ્યાત્મગ્રંથોના અધ્યયન દરમ્યાન મારા ઉપર જાણે કોઈક ચૈતસિક શક્તિઓ દબાણ કરતી હોય તેવું લાગ્યું છે. અનહદનો નાદ અને અણદિઠયા આશીર્વાદ મને ખૂબ મદદ કરી છે. અમુક વખતે આ બધાના સતત ચિંતન અને મનનથી રાત્રે બે વાગ્યા સુધી મારું કાર્ય ચાલુ હોય ત્યારે સતત ઉજાગરા કરવાનું મન થતું. ક્યારેક ભાવવિભોર થઈ જતી. શ્રી મકરંદ દેવનાં 'યોગપથ' પુસ્તકના અધ્યયન વખતે એટલી ઉડાણમાં ગરકાવ થઈ જતી કે તેમાં આવતા 'તારક યોગ' અને 'અમનસ્કયોગ' ના મુદ્દાઓ મને સતત જકડી રાખતા. ક્યારેક હું ખૂબ રડી છું, તો ક્યારેક ન અનુભવેલા ભાવોએ મારા પર કબ્જો જમાવ્યો હતો.

આટલી એકરસતા અને તન્મયતામાંથી જન્મેલા વિચારોથી આ મહાશોધ નિબંધનો પિંડ પોષાયેલો છે.

કલાની વાત કરું તો નાનપણથી દરેક જાતની કલામાં મને રસ રહ્યો છે. કલા એ એક પ્રકારની ક્રિડા છે. અને તે આનંદરૂપ છે.

A thing of beauty is joy for ever.

ચિત્રો દોરવા, ભરતગૂંથણ કરવું અને કથક નૃત્યનો મને નાનપણથી ખૂબ જ શોખ રહ્યો છે. દરેક પ્રસંગે વાતાવરણનો, સંસ્કૃતિનો, ઋતુઓનો એટલે કે સંયોગોનો મેળ સાધવો અને સમાજમાં સર્જકતાથી સૌરભ ફેલાવવી. આપણે કોઈપણ જાતનું સૌંદર્ય પ્રકટ કરીશું તો તેનો પડઘો સમાજમાં પડવાનો જ.

કલાની અંતિમ સ્થિતિ એટલે જ સત્યમ શિવમ અને સુંદરમની એકરૂપતા. સમાધિ એ કલાની છેલ્લામાં છેલ્લી સિધ્ધી છે અને અનંત આનંદ તેનું ફલ છે. સંગીતમાં પણ મને એટલી જ રૂચી રહેલી છે. આકાશની તારકસૃષ્ટિનો ભ્રમણમાં પાયથાગોરસને અદ્ભૂત સંગીત (Music of the Spheres) સંભળાતું.

તે ગતિન નિયમિતતાના દર્શનથી જ. સ્થળ જ્યારે તાલબદ્ધ ધબકે છે ત્યારે વિશ્વ—સંગીત પેદા થાય છે. સંગીતમાં સ્મરણો કે ઉર્મિઓ જગાડવાની શક્તિ હોય છે. કેટલાક ફિલસૂફો તો સંગીતજન્ય આનંદના સ્વરૂપોને અગમ્ય માને છે. તેઓ કહે છે કે વિશ્વના સાચા સ્વરૂપનો સીધો અનુભવ સંગીત દ્વારા થાય છે.

તમામ હિંદુધર્મોને જાણવાની મારી તીવ્ર ઈચ્છા રહી છે. આ હિંદુધર્મોના ડેફીનેશનને અહીં ઉતારવાની મારી નાનકડી કોશિષ છે. આર્યોના યજ્ઞમાં બૌદ્ધોનાં પ્રાર્થના ચક્રોમાં હિન્દુઓનાં કિર્તન કથાઓમાં અને પૂજાપાઠોમાં, જૈનોની મૂર્તિ આરાધનામાં ઈસાઈઓની પ્રાર્થનામાં, શિખોનાં પાઠમાં, અર્થશાસ્ત્રોનાં વિચારોમાં અને વૈજ્ઞાનિકોનાં સંશોધનમાં એક એવું તત્ત્વ—એક એવો રસ્તો જે માણસને સુખ આપી શકે, શક્તિ અને ભક્તિ આપી શકે, માનવીના મનને શાંતિ આપી શકે, એક સુવર્ણ ભવિષ્યનો દરવાજો ખોલી શકે એવા રસ્તાની મનુષ્યને તલાશ છે.

“બ્રહ્મસત્યં જગત મિથ્યા” તથા

“દ્રશ્ય જગત હી સત્ય” આ બંને

આપણાં દર્શન અને સંસ્કૃતિ પર કુઠારઘાત કરે છે. વિશ્વની પ્રથમ સંસ્કૃતિ—

“સા પ્રથમા સંસ્કૃતિઃ વિશ્વધારા” એ મનુષ્યને જે સૌથી પહેલો ઉપદેશ આપ્યો હતો કે “મનુર્ભવ” માણસ બનો અને દેવતાઓનું નિર્માણ કરો.

જ્ઞાનનો જે દિપક પ્રગટ્યો હોય તેનાં પ્રકાશને ચોમેર ફેલાવવાનો એક પ્રયાસ તો કરી જ શકાય. એટલે જ આત્મજ્ઞાની કવિઓએ પોતાની કવિતાઓમાં અંતરનો આસ્વાદ મૂકીને ઈશ્વરતત્ત્વની અનુભૂતિ કરાવવાનો પ્રયાસ કર્યો જ રાખ્યો છે. મેં પસંદ કરેલા પાંચ કવિઓએ પોતાનું અલગ વ્યક્તિત્વ જાળવીને સ્વતંત્ર રીતે ઝળહળવાની દ્રઢતાભરી મહત્વાકાંક્ષા અને આધ્યાત્મની કાવ્યોચીત બાની સુપેરે અભિવ્યક્ત કરી છે.

આ મહાનિબંધ માં મેં કવિઓના શબ્દના ઉડાણ અને લયનાં પરિમાણનો આદર્શ નજર સમક્ષ રાખ્યો છે. આ રિસર્ચમાં મને શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસની ઉપમા જ યાદ આવે છે :

‘લવણના પૂતળા જેવા આપણે સાગરનું ઉડાણ માપવા નીકળ્યા છીએ—એ ઉડાણ તો સાગરમાં તદ્રુપ થયા પછી જ માપી શકાય.’ Major Poet આ મોટા ગજાના કવિઓના પદ્યોમાં શ્રી મહર્ષિ અવર્વિદ—ઓશો રજનીશ—શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ—માં શારદા—સ્વામી રામતીર્થ—મહર્ષિ રમણ—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જેવા આધ્યાત્મિક પરિશરનાં ઉચ્ચ શિખરો જેવા સાધકોની સાધનાને પોતાના પદ્યોમાં ઉતારી છે.

તારીખ :

— વૈભવી ત્રિવેદી

સ્થળ : રાજકોટ

વિષય પ્રવેશ

► ફિલોસોફીનો અર્થ અને જીવનમાં તેનું મહત્વ :

આપણે સૌ રોજબરોજના જીવનમાં ફિલસૂફી કે ફિલોસોફી શબ્દનો પ્રયોગ કરીએ છીએ. ક્યારેક મિત્ર કે સહકાર્યકર સાથે વાતો કરતા આપણે કહી દઈએ છીએ. ‘મારી ફિલોસોફી જુદી છે.’

અથવા જીવનની મારી ફિલોસોફીનો તમારી સાથે મેળ નથી. વગેરે આપણા મનમાં ફિલોસોફીનો જે અર્થ અભિપ્રેત છે તે વ્યાપક અર્થમાં જીવનદર્શન અથવા જીવનમાં બનતી ઘટનાઓ પરત્વેનો એક સામાન્ય અભિગમ અંગ્રેજીમાં ‘વર્લ્ડ વ્યૂ’ એવો છે. આ જીવનદર્શન કેટલાક મૂળભૂત કે પાયાનો વિચાર છે. જેના વિનિયોગ દ્વારા આપણે જીવનના અનેકાનેક પ્રશ્નો સમસ્યાઓ અને ઘટનાઓનું અર્થઘટન કરીએ છીએ. અને તેની સમજ કેળવીએ છીએ. આપણું જીવનદર્શન કે વર્લ્ડવ્યૂ આપણે માટે શેનું અસ્તિત્વ છે, જે છે તે કેવું હોવું જોઈએ અને તેને બદલવા માટે આપણે શું કરી શકીએ વગેરે બાબતો આપણા માટે વ્યાખ્યાયિત કરે છે.

આ જીવનદર્શનની બાબતમાં એક ખૂબ રસપ્રદ હકીકત એ છે કે આપણા સૌનું એક આગવું જીવનદર્શન છે. શું છે ? અને શું નથી ? શું સારું અને શું નરસું ? આપણે શું જાણી શકીએ અને શું નહીં ? આ બધા વિશે આપણા સૌના ચોક્કસ વિચારો હોય છે. બધી જ જાતના જીવનદર્શનનો નકાર કરવો તે પણ એક જીવનદર્શન છે એટલે સૌથી મહત્વનો પ્રશ્ન એ નથી કે આપણો વર્લ્ડ વ્યૂ છે કે નહિ પરંતુ એ છે કે આપણો વર્લ્ડ વ્યૂ ખરેખર માનવા લાયક, રાખવા લાયક છે કે કેમ ? જે માન્યતાઓ સાચી છે કે કેમ તે અતિ મહત્વનો પ્રશ્ન છે.

આપણે આ દુનિયામાં એક ખાસ સ્થળે અને સમયે જન્મ્યા છીએ એક ખાસ

સંસ્કૃતિના વિચારો અને મૂલ્યો આપણા મગજમાં ઉડે સુધી ઉતરી ગયા છે. સાચી હોય કે ન પણ હોય તેવી અનેક માન્યતાઓ આપણને પરંપરાગત રીતે આપણા કુટુંબ અને સમાજ કે પર્યાવરણમાંથી મળે છે. પણ ઘણીવાર પેલી 'આગે સે ચલી આતી હૈ' જેવી માન્યતાઓના મૂળ આપણામાં એટલા ઉડા ઉતરી ગયા હોય છે કે તેમની સત્યતા કે યોગ્યતા સામે પ્રશ્ન પૂછવાનો કે તેને પડકારવાનો વિચાર પણ આપણા મગજમાં જન્મતો નથી. ફિલોસોફી આપણને આ સ્થિતિમાંથી ઉગારે છે. આપણા મનોજગતને વધુ ઉચી કક્ષાએ લઈ જાય છે.

આપણા સાંકડા અને અવરોધપૂર્ણ દ્રષ્ટિકોણને આપણે ફિલોસોફીના વાંચન અને અભ્યાસ વડે અતિક્રમી શકીએ છીએ. ફિલોસોફી આપણને કારણ કે તર્કના પ્રકાશમાં તૈયાર આપણને અને રેડીમેઈડ સ્વરૂપમાં પકડાવી દેવામાં આવેલી અને આપણા દ્વારા ક્યારેય કસોટીની એરણ પર ન ચડાવાયેલી માન્યતાઓની સચ્ચાઈની તપાસ કરવાની પદ્ધતિઓ શીખવે છે. આપણાં મગજને અંધ અને બંધ કરી દેતા પૂર્વગ્રહોને દૂર કરીને તત્ત્વચિંતન (ફિલોસોફી) આપણને સાચું અને જે વાસ્તવિક છે તેનું દર્શન કરાવે છે.

બીજું કાંઈ પણ હોવા પહેલાં તત્ત્વચિંતન જ્ઞાનની એક શાખા અથવા વિષય છે. ફિલોસોફીનો સંબંધ આપણી સૌથી પાયાની કે મૂળભૂત માન્યતાઓ એવી માન્યતાઓ કે જે આપણા જીવનનું માળખું ઘડે છે. આપણા જીવનદર્શનને આકાર આપે છે—તેની સચ્ચાઈ કે યોગ્યતાની તપાસ સાથે છે. આનો અર્થ એ કે બીજા બધા શૈક્ષણિક વિષયો કે માનવનાં જ્ઞાન માત્રની યથાર્થતાનો સ્વીકાર કે અસ્વીકાર કરવા માટેનું શાસ્ત્ર ફિલોસોફી છે તે જીવનના સૌથી મૂળભૂત પ્રશ્નોનો જવાબ શોધે છે. કોઈ શરીર વિજ્ઞાની આપણું મગજ કેવી રીતે કામ કરે છે તેની શોધ કરે છે પણ !! એક તત્ત્વજ્ઞાની કે ફિલોસોફર વધુ ઉડા પ્રશ્નોનો જવાબ આપે છે : શું મગજ (બ્રેઈન) અને મન (માઈન્ડ) એક જ વસ્તુ

છે કે જુદી જુદી ? ભારતમાં દેહાંતદંડ ક્યાં સંજોગોમાં આપી શકાય તે પ્રશ્નનો જવાબ એક વકીલ શોધે છે, પણ ફિલોસોફર તો પૂછે છે કે શું દેહાંતદંડની સજા નૈતિક દ્રષ્ટિએ યોગ્ય છે ?

ખગોળશાસ્ત્રી જાણવા માંગે છે કે આ વિશ્વને એ ઘડાકા સાથે અસ્તિત્વમાં આણનાર ‘બીગબેંગ’ નો સિધ્ધાંત શું છે પણ !! ફિલોસોફર તો પૂછે છે કે ઈશ્વરે આ સૃષ્ટિનું સર્જન કર્યું તે ‘બીગબેંગ’ નો સિધ્ધાંત દર્શાવે છે કે કેમ ! યુદ્ધ અને દુષ્કાળોની ભયંકરતાથી આપણે થથરી જઈએ છીએ પણ ફિલોસોફર તો પૂછે છે આ પૃથ્વી ઉપર અનુભવાતી આ ભીષણતાઓને આખી સૃષ્ટિના રચયિતા, સર્વશક્તિશાળી સર્વજ્ઞ અને સર્વત્ર વ્યાપી ઈશ્વર સાથે કોઈ સંબંધ છે કે કેમ ? ? ?

ફિલોસોફીનો સંબંધ મૂળભૂત રીતે તમારી માન્યતાઓ પાછળના કારણો શોધવાનો નથી પણ કોઈ પણ માન્યતા ખરેખર અપનાવવા કે સ્વીકારવાને લાયક છે કે નહિ તેની સાથે છે. લાગણીસભરતા, સાંસ્કૃતિક અસરો કે સહકાર્યકરોના દબાણ હેઠળ આપણે ઘણાં અભિપ્રાયો બાંધી કે સ્વીકારી લઈએ છીએ. ફિલોસોફી આપણને એ પ્રશ્નનો જવાબ આપવામાં સહાયભૂત થાય છે કે આ અભિપ્રાયો આપણને ખરેખર સ્વીકાર્ય છે કે નહિ...

➤ **ફિલોસોફીના અભ્યાસની પદ્ધતિ અને શાખાઓ :**

“મનુષ્યની પૃથ્વી પરના જીવનની

વાસ્તવિકતા શું છે ? શેનું અસ્તિત્વ છે ?

ઈશ્વર શું છે ? તે ખરેખર છે કે તે ફક્ત

મનુષ્યની કલ્પના છે ? જે છે તે ખરેખર છે અને

મનુષ્યની ચેતના અને ઈદ્રિયોની ગ્રહણ શક્તિથી સ્વતંત્ર છે ?”

અંગ્રેજી શબ્દ ફિલોસોફી મૂળ બે ગ્રીક શબ્દોના સંયોજનમાંથી બન્યો છે. આ શબ્દો

છે ફિલોસ અને સોફિયા. ફિલોસનો અર્થ છે ડહાપણ અથવા ડાહ્યાપણું અને સોફિયાનો અર્થ છે પ્રેમ. આમ ફિલોસોફીનો અર્થ છે ડહાપણ માટેનો પ્રેમ (લવ ઓફ વિસ્ડમ). ગુજરાતીમાં આપણે ફિલોસોફી શબ્દ માટે ફિલોસોફી, ફિલસૂફી અને તત્ત્વચિંતન શબ્દનો પ્રયોગ કરીએ છીએ. મૂળભૂત રીતે ફિલોસોફી અભ્યાસનું એ ક્ષેત્ર છે જેમાં વાસ્તવિકતા કે વાસ્તવ (રીઆલિટી) શું છે તેવા પ્રશ્નોના જવાબ મેળવવા માટેના સિધ્ધાંતો (થિયરીઝ) ઘડવામાં આવે છે. આમાં—

- ❧ સૌંદર્યશાસ્ત્ર (એસ્થેટિક્સ)
- ❧ જ્ઞાનશાસ્ત્ર (એમિસ્ટેમોલોજી)
- ❧ નીતિશાસ્ત્ર (એથિક્સ)
- ❧ તર્કશાસ્ત્ર (લોજિક)
- ❧ પરાવાસ્તવશાસ્ત્ર (મેટાફિઝીકલ)

રાજનીતિશાસ્ત્ર (પોલીટીક્સ) જેવા વૈવિધ્યપૂર્ણ વિષયોનો સમાવેશ થાય છે. ઉપર જણાવેલા વિષયો તે ફિલોસોફીના અભ્યાસની વિવિધ શાખાઓ છે અને તેમના અભ્યાસોને આધારે કોઈપણ ફિલોસોફર મૂળભૂત રીતે માણસના જીવનનું વાસ્તવ શું છે તે સમજાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. ફિલોસોફરો ઈશ્વર છે કે નહિ, માણસના હોવાનો અર્થ શો, આ વિશ્વ શું છે, સત્ય શું છે, અને મનુષ્યની ચેતના (કોન્સિયસનેસ) શું છે તેવા પાયાના અને છતાં રહસ્યમય પ્રશ્નોના જવાબ મેળવવા મથે છે.

આ સર્વ પ્રશ્નોના જવાબ મેળવવા ફિલોસોફી અને વિશેષ રીતે લગભગ અઢીથી ત્રણ હજાર વર્ષ પહેલાં ગ્રીસમાં જેની શરૂઆત થઈ હતી તે પાશ્ચાત્ય ફિલોસોફી તર્કશાસ્ત્રના નિયમો અથવા કાર્યકારણ (કોઝ એન્ડ ઈફેક્ટ) નો સંબંધ પ્રસ્થાપિત કરતી પદ્ધતિ (રીઝનીંગ) નો ઉપયોગ કરે છે. પરાવાસ્તવશાસ્ત્ર કે મેટાફિઝીક્સ : પૂછે છે

મનુષ્યની પૃથ્વી પરના જીવનની વાસ્તવિકતા શું છે ? શેનું અસ્તિત્વ છે ? ઈશ્વર શું છે ? તે ખરેખર છે કે તે ફક્ત મનુષ્યની કલ્પના છે ? જે છે તે ખરેખર છે અને મનુષ્યની ચેતના અને ઈન્દ્રિયોની ગ્રહણ શક્તિથી સ્વતંત્ર છે ?

ઈશ્વર વિશેની ચર્ચાને કેટલાક પરાવાસ્તવશાસ્ત્રનો જ એક ભાગ માને છે જ્યારે અન્ય કેટલાક તત્ત્વચિંતકો અલગ ઈશ્વરશાસ્ત્ર (એન્ટોલોજી) હેઠળ તેની ચર્ચા કરે છે. ગમે તેમ એક તત્ત્વચિંતક જે સાચા અર્થમાં ફિલોસોફર છે તે ઉપર જણાવેલી બધી જ શાખાઓના પ્રશ્નોના જવાબ મેળવે છે અને તેને આધારે મનુષ્યના જીવનના વાસ્તવનું નિરુપણ કરે છે, એટલું જ નહિ એ વાસ્તવને અનુરૂપ તેવું સર્વશ્રેષ્ઠ જીવન કેવી રીતે જીવી શકાય તેનાં સૂચનો કે ભલામણો પણ કરે છે.

પશ્ચિમના ગ્રીકોએ રોમનોને ભણાવ્યા અને તે પછીના લગભગ ૧૦૦૦ વર્ષના અંધકાર યુગ (ડાર્કએજ) પછી આ જ ગ્રીકોએ પેપીરસના વૃક્ષના પાંદડા પર લખેલાં અને સાચવી રાખેલાં લખાણો પ્રાપ્ત થતાં મુસ્લિમ, યહૂદી, અને ખ્રિસ્તી વિદ્વાનો અને ધર્મગુરુઓએ તેમનો અભ્યાસ કર્યો અને આખું યુરોપ ફરીથી શિક્ષિત થયું. સ્વાભાવિક રીતે કોઈના મનમાં પ્રશ્ન ઉભો થાય કે પહેલા ચિંતકો કેમ ગ્રીસના જ ગણાય ? ભારતીયો અને ચીનીઓ કેમ નહિ ? આ પ્રશ્નના ઘણાં જવાબો છે પણ તેમાનો સૌથી વધુ સાચો લાગે તેવો જવાબ એ છે કે ગ્રીક ફિલોસોફરો પોતાના વિચારોનું લખાણ કરનારા પહેલવહેલા હતા. બીજા દરેક પ્રદેશમાં વિકાસ પોલા વિચારો મૌખિક પાઠ અથવા બૌદ્ધ દ્વારા અન્ય સુધી પહોંચાડવાની પરંપરા હતી અને તેથી આ વિચારો બૌદ્ધિક તવારિખ કે ઇતિહાસમાં સ્થાન પામી શક્યા નહિ. ઉદાહરણ તરીકે ગૌતમ બુદ્ધનું ચિંતન અને વિશ્વદર્શન ખૂબ જ મુંઝાયેલું અને સંસ્કારિત છે પણ !! તેના લેખનની શરૂઆત થતા પહેલાના સેંકડો વર્ષો સુધી તેનો ફેલાવો મૌખિક પ્રત્યાયન (કોમ્યુનિકેશન) દ્વારા જ

થતો રહ્યો હતો અને આનું કારણ એ છે કે બ્રાહ્મી મૂળાક્ષરો અને લિપિનો વિકાસ ઘણો પાછળથી થયો હતો.

લિપિબદ્ધ થયા પછી જ બુદ્ધના વિચારોનો પ્રસાર આખા એશિયામાં થયો હતો. ફિલોસોફરોની દુનિયામાં આટલાં વર્ષો પછી પણ સ્ત્રીઓની સંખ્યા ખરેખર એક હાથની આંગળીઓના વેઢા પર ગણાય તેટલી જ રહી છે. પ્રાચીન સમયમાં લેસ્બોસ શહેરની સેફોનું નામ જ સ્ત્રી વિચારક તરીકે નોંધાયેલું છે. જો કે સેફો કવિયત્રી પણ હતી, અને તેની ઘણી કવિતાઓ અત્યારે પણ વાંચવા મળે છે. ગ્રીક ફિલોસોફીનો આદ્ય ‘ઋષિ’ થેલસ નિશ્ચિત રીતે એ અસામાન્ય પ્રતિભા અને બુદ્ધિ ધરાવતો માણસ હતો. ઈ.પૂ. ૫૮૫ ના વર્ષની આસપાસ દુનિયાની દરેક વસ્તુ ફક્ત એક જ તત્ત્વ માંથી બનેલી છે તેવા દાવાને ફિલોસોફીની પરિભાષામાં ભૌતિક એકત્વવાદ (મટિરિયલ મોનિઝમ) કહેવામાં આવે છે અને આવા ભૌતિક એકત્વવાદીઓની અત્યાર સુધી ચાલુ રહેલી શ્રંખલામાં થેલસ સૌથી પહેલો હતો.

ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિશે એટલે કે પરાવાસ્તવશાસ્ત્ર (મેટાફિઝિક્સ) માં થેલસનો દાવો એવો હતો કે બધી જ વસ્તુઓ ઈશ્વરથી ભરપૂર છે અથવા તો દુનિયાની બધી જ ચીજોમાં ઈશ્વરનો વાસ છે પણ !! આમ કહીને થેલસ તેના સમયની ઈશ્વર વિશેની કપોળકલ્પિત કથાઓ (મીથ્સ) ને સમર્થન આપતો હતો, તેવું અર્થઘટન તો ન કરવું જોઈએ. તેનો આ દાવો તેના બધી જ વસ્તુઓનો મુળ સ્ત્રોત પાણી છે તેવા વિચારનું કુદરતી પરિણામ હતો. કારણ કે....થેલસ પાણીને કોઈ પ્રકારનું દિવ્યતત્ત્વ માનતો હતો. પાણીની બનેલી દુનિયાની બધી જ વસ્તુઓમાં આ દિવ્યતત્ત્વ (ઈશ્વર) સમાયેલું છે. તેમ તે માનતો હતો.

પણ !! આ બધી શોધો અને વિચારો કરતાં પણ મોટું થેલસે માનવીય સંસ્કૃતિને

કરેલું પ્રદાન છે : જ્ઞાન કે વિજ્ઞાનના વિકાસ માટે તેણે અપનાવેલી પદ્ધતિ તે માનતો કે કોઈ પણ ચર્ચામાં ભાગ લેનાર દરેક પક્ષના જ્ઞાનમાં વધારો થાય તે માટે થવી જોઈએ અને દરેક ચર્ચાના નિષ્કર્ષ કે તારણનો સ્વીકાર સતા (ઓથોરિટી) થી નહિ પરંતુ તેની દલીલોના તર્કની સત્યતાને આધારે થવો જોઈએ.

થેલસ નો શિષ્ય એનાકિઝમેન્ડરના શિષ્ય એનાકિઝમિનિસ ઈ.સ. પૂ. ૫૮૦ની એક માત્ર મહત્વની સિધ્ધિ એ હતી કે આ મૂળ તત્ત્વ (ફિઝીસ)નું આપણી આસપાસ દેખાતા પદાર્થોમાં રૂપાંતર કેવી રીતે થાય છે તેની ચંત્રણા (થેલસ) કરતા તદ્દન જુદું હતું. એનાકિઝમેન્ડરે ‘અનંત’ અથવા ‘અસીમ’ ને એ તત્ત્વ ગણાવ્યું હતું. જેમાંથી બધા જ પદાર્થોનો ઉદભવ થયો છે અને જેમાં બધા જ પદાર્થો વિલીન થાય છે.

એનાકિઝમિનિસના ચિંતન પ્રમાણે પ્રકૃતિનું આદિતત્ત્વ પાણી કે ‘અનંત’ નહિ પણ હવા (એર) અથવા ધુમ્મસવાળી હવા (મિસ્ટી એર) છે. એનાકિઝમેન્ડરનું અનંત કે અસીમ અમર્યાદ અને અખૂટ છે પણ તેના શિષ્યની હવા અનંત નથી તે શાંત છે એટલું જ નહિ તેની ગણતરી કે માપન પણ થઈ શકે છે. સજીવ જીવતું રહે છે કારણ કે....તે શ્વાસ લે છે. શ્વાસમાં લેવાતી કોઈ વસ્તુ સજીવને સજીવાવસ્થામાં રાખે છે, એટલું જ નહિ તે તેનું માર્ગદર્શન પણ કરે છે. આ વસ્તુને એનાકિઝમિનિસે ‘આત્મા’ (સોલ) નું નામ આપ્યું છે. જે દેખીતી રીતે જ તેની દ્રષ્ટિએ ‘ધુમ્મસવાળી હવા’ છે.

આ નિરીક્ષણને આધારે તે તેવો તર્ક કરે છે કે આવું જ કોઈ તત્ત્વ હોવું જોઈએ જે આખા બ્રહ્માંડ (કોસ્મોસ) વિશે તર્ક કરતા આવા વિધાન કે દલીલને ફિલોસોફીની પરિભાષામાં માર્ફકોકોઝમ કે મેક્રોકોઝમ કહેવામાં આવે છે. પ્રાચીન ગ્રીક તબીબી શાસ્ત્રમાં આ શબ્દનો ઉલ્લેખ વારંવાર આવે છે. પરંતુ તેનો પ્રયોગ પહેલીવહેલી વાર પ્રાકૃતિક તત્ત્વ ચિંતન (નેચરલ ફિલોસોફી) માં થયો હતો.

આત્મા કે ઈશ્વર દેખાતા નથી, તો પણ !!

આપણે એની ખોજ શું કામ કરીએ છીએ?

એક જિજ્ઞાસુઓ આવો સવાલ પૂછી નાખ્યો ત્યારે એક ચિંતકે જવાબ આપ્યો કે, ‘વૃક્ષો દેખાય છે’, એના મૂળ દેખાતાં નથી, આ મૂળ ધરતીની અંદર છૂપાયેલા છે પરંતુ એ કારણે જ કાંઈ મૂળનું મહત્વ ઓછું થઈ જતું નથી, ઉલ્ટું જે વૃક્ષો દેખાય છે તે એ જ મૂળ પર આધારિત છે ન દેખાતા મૂળમાં જ વૃક્ષોના પ્રાણ છૂપાયેલા છે, જીવનમાં જે કંઈ મહત્વપૂર્ણ છે તે છૂપાયેલું છે જે પ્રગટ હોય છે, તે તો ઉપરની ખાલ હોય છે જે અપ્રગટ રહી જાય છે તે અંદરના પ્રાણ હોય છે, મનુષ્યનું શરીર દેખાય છે, કારણ કે શરીર તો ઉપર-ઉપરની ખાલ છે, શરીરની અંદર છે તે મહત્વનું છે, એ ન દેખાતાનું કાંઈ મૂલ્ય નથી ઉલ્ટું નથી દેખાતું એટલા માટે તેની શોધ જરૂરી બને છે અને તે મહત્વનું તથા મૂલ્યવાન છે એટલે તેની શોધ જરૂરી બને છે.

આપણા ધર્મગ્રંથોમાં તો આત્મા જ પરમાત્મા છે, એમ દર્શાવાયું છે અને પરમાત્માની શોધ કોને નથી ? આ દેશના ઋષીમૂનીઓએ આત્માને ઓળખવા માટે અને પરમાત્માનું દર્શન કરવા માટે વર્ષો સુધી તપ કર્યા હતા અને ગાઢ તેમજ ગહન સમાધીઓ લગાવી હતી. લંકેશ રાવણે ‘શિવ’ ને પ્રત્યક્ષ નિહાળવા માટે અને તેમના આશીષ મેળવવા માટે જેમ તેના નવ મસ્તક કાપી નાંખીને શિવજીના લિંગ સમક્ષ સમર્પિત કરી દીધા હતા. તેણે તિવ્ર તપ અને આત્મ સમર્પણ દ્વારા શંકરનું સાક્ષાત દર્શન કર્યું હતું. તથા તેમની પ્રત્યક્ષ પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરી હતી.

આપણા ધર્મગ્રંથોમાં એ વાતનું સ્પષ્ટ દર્શન છે કે મનુષ્ય તેની ભીતરમાં રહેલા આત્માને શોધી શકે છે અને તેની સંપ્રાપ્તિનો સુખદ અનુભવ કરી શકે છે આત્માની શોધ કરવા માટે મનુષ્યે બદલાવું પડે છે. ઘણું બધું છોડવું પડે છે, મિથ્યાભિમાન અને

અહંકાર ત્યાગવા પડે છે, જે અપ્રગટ છે તેને સંશોધવા માટે જે પ્રગટ છે તેને બાજુએ મૂકવું પડે તો તેમ કર્યા વિના ચાલતું જ નથી.

મનુષ્યને ભ્રષ્ટાચાર ભલે ગમે પણ તેને ત્યાગવા વિના જે શાશ્વત અને ભીતરનું સુખ છે તે ન જ સાંપડે !

મનુષ્યને સ્વાર્થી બનવાનું અને તેની સાથે આવતા સુખ-સંપત્તિ તથા સમૃદ્ધિ હાંસલ કરવાનું ગમે જ છે, પરંતુ જો તેને ભીતરનું સુખ પ્રાપ્ત કરવું હશે તો તેણે સ્વાર્થી મટીને પરમાર્થી બનવું જ પડશે. સાચું સુખ સ્વાર્થમાં નથી, પરમાર્થમાં છે...

સ્વાર્થ ને ખાતર મનુષ્ય અધાર્મિકતા આચરે છે અને અસત્ય તથા અન્યાયે તો પણ આશરો લે છે.

મનુષ્યને ભૌતિક સુખમાં આનંદ અને મોજશોખનો અનુભવ થાય છે, પણ તે ચિરંજીવ હોતો નથી, કોઈને કોઈ વખતે એ દુઃખદાયક અને પસ્તાવારૂપ બની શકે છે સાચું અને શાશ્વત સુખ તો ભીતરનાં સુખમાં છે, જ્યાં આત્માને ઓળખવાનું અને પરમાત્માને પામવાનું સુખ છે આ સુખ હૃદય તથા મનની પ્રસન્નતા બક્ષે છે, દિવ્યતા બક્ષે છે અને કરોડપતિ લોકોને પણ સહજન હોય એવી પ્રભુતા તથા ઐશ્વર્ય ભીતરના સુખ દ્વારા જ સાંપડે છે.

ભૌતિક સુખ શાશ્વર નથી હોતું, એ ગમે ત્યારે નાશ પામી શકે છે. આત્મા-પરમાત્માના અનુભવનું સુખ કે તેના દ્વારા સાંપડેલું સુખ નાશવંત નથી હોતું, જિન્દગીની અંતિમ પળો સુધી તે નિતાન્ત સુખનો અનુભવ કરાવે છે. જો આવું સુખ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો આત્મા-પરમાત્માની શોધ કરવી જ પડે અને ભીતરના સુખ માટે કઠોર પુરુષાર્થ તથા કઠોર તપ કરવા જ પડે !

ઈશ્વરને નિરાકાર તરીકે જોવો મુશ્કેલ છે અને સાથે જ મૂર્ત સ્વરૂપે જોવો પણ

મુશ્કેલ છે. નિરાકાર ઈશ્વર ધારવો કઠણ છે અને સાકાર ઈશ્વર ખૂબ જ મર્યાદિત જણાય છે. માટે જ કેટલાક લોકો નાસ્તિક બનવાનું પસંદ કરે છે. પરંતુ નાસ્તિકતા એ સર્ય્યાઈ નથી ; એ માત્ર એક સગવડતા છે. આપણામાં કશું જાણવાનું કુતુહૂલ જાગે, અને તમે સત્યને શોધવા નીકળી પડે! ત્યારે નાસ્તિકતા નાશ પામે છે.

જો કોઈ ઈશ્વરની વ્યાખ્યા કરી શકાતી હોય તો તે શું હોઈ શકે ? જે પળે જે શબ્દ વર્ણવાશે તેવી જ એની એક કલ્પનાં જાગશે. નિરાકારને ચાહવાની શરૂઆત તો કોઈ આકારનું ધ્યાન ધરીને જ શક્ય છે. ‘સામીપ્ય’ (નિકટતા) એટલે કે તમે નકકી કરેલા આકાર સાથે અત્યંત નિકટતા અનુભવવી અને આમ નિરાકારને પામવો. આ દ્વારા સમગ્ર બ્રહ્માંડ જોડે એકરૂપતા અનુભવાય છે. ‘સાનિધ્ય’ દિવ્યતાની હાજરીના અનુભવ જે દ્વારા તમે સમય અને અવકાશની મર્યાદા પણ ઓળંગી શકશો. ‘સાયુજય’ એટલે કે નિશ્ચિત રીતે બ્રહ્મલીન થઈ જવું. અહીં દિવ્યતા જોડે એક થઈ જવાનો અનુભવ થાય છે. કોઈપણ જાતનું જુદા પણું હતું તે અદૃશ્ય થઈ જાય છે. ઈશ્વર આકાશ છે. આ આકાશ ત્રણ પ્રકારના હોય છે :

➤ ભૂત આકાશ :

બાહ્ય આકાશ જેમાં આખું બ્રહ્માંડ વસેલું છે.

➤ ચિત આકાશ :

આપણાં મનમાં એક આખી દુનિયા વસેલી છે; જે વિચારો સ્વપ્નાઓ અને બહારની અસર કે છાપથી પ્રભાવિત હોય છે. આપણા મનને ત્યાંથી જ બધી દ્રષ્ટિ મળે છે.

➤ ચિદ્ આકાશ :

એ ચેતનાનું આકાશ છે જે સર્વત્ર પ્રસરેલું છે; ચેતના જે સૃષ્ટિનો પાયો છે જે દિવ્યતા છે અને બધું જ જાણે છે.

પરમાત્મા શું છે અને આત્મા શું છે ? આત્માથી જે વિશેષ છે તે પરમાત્મા; આત્મા અને પરમાત્માનો ફરક એ મોજાં અને સમુદ્ર વચ્ચેના ફરક જેવો છે. ઈશ્વરને જોવાય તેવી વસ્તુ બનાવી ન શકાય, આપણે ઈશ્વર તરીકે જીવી શકીએ, ઈશ્વર બની શકીએ પણ !! ઈશ્વરને પથદર્શક પદાર્થ તરીકે ધારી કે જોઈ નહીં શકીએ. જેમ જેમ જીવનની આધ્યાત્મિક દિશા તરફ આગળ વધાશે તેમ તેમ આપણી ખરી ઓળખ થતી જશે. પ્રાચીન ભારતના લોકો તેને "સત્યમ્, શિવમ્, સુન્દરમ્" તરીકે ઓળખતા.

કોઈ વ્યક્તિ જ્યારે એમ કહે કે, 'હું કશામાં વિશ્વાસ રાખતો નથી' એનો અર્થ એમ થાય કે તેણે પોતાનામાં તો વિશ્વાસ રાખવો જ પડે—નાસ્તિક કદી નિખાલસ પણ ન હોય શકે, કારણ કે નિખાલસતા માટે ગહનતા હોવી જરૂરી છે—નાસ્તિક ઉડા ઉતરવાનું નકારે છે, કારણ કે એ જેટલો ઉડો ઉતરશે તેટલો વધુ ખાલીપો જણાશે, અને તેટલી જ શક્યતાઓ સામે આવશે. નાસ્તિકે સ્વીકારવું પડે છે કે એવા ઘણાં રહસ્યો છે જેના વિશે એ જાણતો નથી. ત્યારબાદ તેણે પોતાના અજ્ઞાનને સ્વીકારવું પડશે જે એ નહીં કરે તે ગુરુ પાસે જાય ત્યારે તેને ભાન થાય છે કે પોતે જ નિરાકાર પોલો અને ખાલી છે ! ગુરુ એ અવાસ્તવિક ને વાસ્તવિક બનાવે છે. સમજ અને સુક્ષ્મતાનો ઉદય થતા ભાવના તરીકે પ્રેમ પ્રગટે છે. સૃષ્ટિના દરેક અંગમાં નિરાકાર, આત્મારૂપે ચમકે છે અને જીવનનું રહસ્ય ઘેરુ બને છે.

➤ પદ્ય : સાહિત્ય-સ્વરૂપ અને ચિંતનનું આદાન પ્રદાન :

મધ્યકાલીન સાહિત્ય છોડીને અર્વાચીન સાહિત્યમાં પ્રવેશીએ છીએ ત્યારે કોઈ નાનકડું વિદ્યાલય છોડીને વિશ્વવિદ્યાલયમાં પ્રવેશતા હોઈએ તેવો અનુભવ થાય છે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના છેલ્લા પ્રતિનિધિ દયારામનું ઈ.સ. ૧૮૫૨ માં અવસાન થયું ત્યારે ગુજરાતના પ્રજાજીવનમાં નવા યુગનો પ્રારંભ થઈ ચૂક્યો હતો. એના ફળસ્વરૂપે મધ્યકાળના પરંપરાગત સાહિત્યની સીમાઓ તોડીને અર્વાચીન સાહિત્ય નવા રૂપરંગ ધારણ કરે છે. અર્વાચીન સાહિત્યએ મધ્યકાલીન સાહિત્યથી સમયથી દ્રષ્ટિએ જ ફક્ત જુદું પડતું નથી પરંતુ તાત્વિક લક્ષણોથી એક અનોખું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

બારમી-તેરમી સદીથી ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધ સુધી એટલે કે સાત-આઠ સદીથી સર્જાતા મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો સમયગાળો મોટો હતો પરંતુ તેમાં કોઈ મહાકવિ મળ્યો નથી. ઉંચી કવિત્વશક્તિવાળા કવિઓ માત્ર આંગળીના વેઢે ગણી શકાય એટલા થોડા છે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય મુખ્યત્વે ધાર્મિક પ્રકારનું હતું. ઈહજીવન પ્રત્યેની ઉપેક્ષાવૃત્તિ અને પરલોક તરફની પ્રીતિ એમાં આલેખન પામે છે અને ભક્ત, ભગવાન તેમજ ભક્તિની આજુબાજુ ફર્યા કરે છે. જૈન કવિઓની કૃતિઓમાં શૃંગારરસનું આલેખન થયું છે. પરંતુ અંતે તો સંયમ અને ત્યાગનો જ ઉપદેશ આપે છે. દયારામ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિથી કૃષ્ણની આરાધના કરે છે. અખો અને ભોજો સમકાલીન કુરિવાજો ઉપર કટાક્ષ કરે છે, પરંતુ અંતે તો પરબ્રહ્મને પામવાની વાત કરે છે. પ્રેમાનંદ અને શામળ પણ અનુક્રમે આખ્યાન અને પદ્યવાર્તા દ્વારા જનમનરંજન કરે છે. પરંતુ અંતે તો ધર્મતત્ત્વનું મહત્વ બતાવવાનું પણ ચૂકતા નથી.

મધ્યકાલીન સાહિત્ય મુખ્યત્વે પદ્યમાં જ લખાયેલું જોવા મળે છે. ‘પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર’

જેવી કૃતિઓ અને વ્યાકરણ ગ્રંથોને બાદ કરતાં ગદ્યસાહિત્ય નહિવત હતું. અર્વાચીન સાહિત્યમાં કવિતાના ક્ષેત્રમાં પણ મોટું પરિવર્તન આવ્યું છે. અનુભૂતિ, અભિવ્યક્તિ અને પદાવલીમાં પણ આધુનિક સાહિત્ય જુદું પડી જાય છે.

મધ્યકાલીન સાહિત્ય પદ, આખ્યાન રાસ, ગરબો—ગરબી, પ્રબંધ, બારમાસી, ફાગુ પદ્યવાર્તા વગેરે સાહિત્ય પ્રકારો સામાજિક રિવાજોમાંથી પ્રગટયા હતા.

અર્વાચીન કવિતા એ પરંપરા માંથી મુક્ત થઈ નવું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. સોનેટ, ખંડકાવ્ય, ગઝલ, હાઈકું, કરુણપ્રશસ્તિ વગેરે જેવા સાહિત્યસ્વરૂપો ઉદ્ભવ્યાં.

મધ્યકાલીન સાહિત્ય મુખ્યત્વે પરલક્ષી પ્રકારનું છે. પ્રણયની અંગત ઉર્મિઓ રાધાકૃષ્ણના પ્રતિક દ્વારા અભિવ્યક્ત થાય છે. અર્વાચીન યુગમાં અંગત સંવેદના વિવિધ રીતે પ્રગટ થાય છે. કવિઓ મૃત્યુની પયગંબરી કરવાને બદલે જીવનનો ઉલ્લાસ ગાવા લાગ્યા. મધ્યકાલીન પરલક્ષી કવિતાના પ્રવાહને અર્વાચીન યુગમાં આત્મલક્ષી વળાંક મળતાં એના સૌંદર્ય અને રસાભિવ્યક્તિ ક્ષમતામાં અપૂર્વ ભરતી આવી. આચાર્ય આનંદશંકર દ્રુવ કહે છે, ‘આપણાં પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રદેશ બેશક સાંકડો હતો કારણ કે તે સમયનું પ્રજાજીવન સાંકડું હતું.’ ગુજરાતમાં મુસલમાનોએ સત્તા સ્થાપી ત્યારથી માંડીને ઈ.સ. ૧૫૭૨ માં અકબરે ગુજરાત જીત્યું ત્યાં સુધી ગુજરાતમાં અંધાધૂંધી અને અરાજકતા હતાં લોકોના જીવનમાં નિરાશા અને હતોત્સાહ વ્યાપી ગયાં હતાં. રાજકીય અને સામાજિક બળોના પ્રભાવને લીધે લોકોની જીવનશ્રદ્ધા, ધર્મશ્રદ્ધા રૂપે પ્રગટ થાય છે. આથી એ સમયનું સાહિત્ય જૈન, વૈષ્ણવ, શૈવ અને શકિત જેવા ધર્મ અને વેદાન્તી વિચારધારાઓની મર્યાદામાં જ વહે છે.

મધ્યકાલના લગભગ બધા જ કવિઓ પ્રથમ ભક્ત હતા અને પછી કવિઓ હતા. પરમતત્ત્વને પામવાનું સાધન કવિતા હતી. આ કવિઓને કવિપદ પામવાની ઝંખના ન

હતી. ભવસાગરને પાર કરી મુક્તિ મેળવવા માટે ભક્તિ અને જ્ઞાન એઓનું ઈષ્ટ સાધન હતું.

અર્વાચીન યુગમાં સાહિત્યસર્જન સભાનતા સાથે થાય છે. એમને માટે કવિતા એ જ સાધન છે. માત્ર અભિવ્યક્તિનું સાધન નથી. નવા-નવા પ્રયોગો કરવાની કુશળતા અને આકારસૌષ્ઠ્યની સભાનતા દેખાય છે. ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ, નરસિંહરાવ, રમણભાઈ નિલકંઠ, આનંદશંકર ધ્રુવ, કે. હ. ધ્રુવ, કાન્ત, કલાપી, ન્હાનાલાલ, બ.ક. ઠાકોર વગેરે સર્જકોમાં વિદ્વાતાની સાથે અભ્યાસનિષ્ઠા પણ હતી. નર્મદયુગના ધૂધવતાં પૂર શમી ગયા હતા અને શાન્ત નીરની સ્વચ્છ સરીતા વહેવા લાગી.

આ યુગના મોટાભાગના સર્જકોએ યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ લીધું હતું. સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી સાહિત્યની કવિતાનું અધ્યયન કરેલી તેમની દ્રષ્ટિ રસિક બની હતી. પરંતુ તેમાંથી આવેશ કે કૃત્રિમ જુસ્સો અદ્રશ્ય થયો હતો. દલપતરામની કવિતામાં ઉપદેશનું તત્ત્વ હતું. અને શબ્દાર્થની ચમત્કૃતિ હતી. પંડિતયુગની કવિતા કાવ્યતત્ત્વથી શોભાયમાન બની તેમાં રસ અને સૌંદર્યને પ્રાધાન્ય મળે છે.

અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, ફારસી અને લોકબાનીની અસર પામેલી પંડિતયુગની કવિતા આગળના યુગથી સ્પષ્ટ રીતે નોખી પડી જાય એ સ્વાભાવિક છે. આ યુગના સર્જકોની કલાદ્રષ્ટિ અભ્યાસ મનન અને ચિંતનથી પરિપક્વ બની હતી. અને તેઓના સર્જનમાં વિદ્વાતાના દર્શન થતાં હોવાથી આ યુગના સર્જકોએ પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના ઉત્તમ અંશોનો સમન્વય કર્યો હોવાથી આ યુગને સમન્વય યુગ પણ કહેવામાં આવે છે.

ઈ.સ. ૧૯૧૪ થી ૧૯૪૭ સુધીના સમયગાળાના ગુજરાતી સાહિત્યને ગાંધીયુગનું સાહિત્ય કહેવામાં આવે છે, કારણ કે આ યુગનું પ્રેરકબળ ગાંધીજી હતા. આ ઉપરાંત સુંદરમ, શ્રીધરાણી, ગાંધીજીની ભાવનાઓનો પ્રતિધ્વનિ સંભળાયા વિના રહેતો નથી. તે

સમયમાં રવિન્દ્રનાથની કાવ્યોના અનુવાદ ગુજરાતીમાં થવા લાગ્યા, જેનું આકર્ષણ સામાન્ય જનતાને પણ થયું.

અંગ્રેજી પ્રજાના સંપર્કને લીધે આપણી રીતભાત રહેણી-કરણી અને વિચારસરણીમાં પરિવર્તન આવ્યું. અંગ્રેજી, ફારસી અને સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસને લીધે ગુજરાતી સાહિત્ય સમૃદ્ધ બન્યું. સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસથી ગુજરાતી કવિતામાં સંસ્કૃત અક્ષરમેળ છંદોનો ઉપયોગ વધ્યો. ફારસી સાહિત્ય અસરથી બાલાશંકર, મણિલાલ, કલાપી, સાગર વગેરે કવિઓએ ગઝલો લખી. નરસિંહરાવે ‘કુસુમમાળા’ માં ઉર્મિકાવ્યો આપ્યા. બળવંતરાયે સોનેટ પ્રકારનાં કાવ્યો આપ્યાં. ગાંધીયુગીન કવિ સુંદરમ્ કરશનદાસ માણેક, મનુભાઈ સરોદ, હરીન્દ્ર દવે, મકરંદ દવે, રાજેન્દ્ર શુક્લ જેવા આધ્યાત્મિક કવિતાના કવિઓ દ્વારા ભક્તિ ભાવની સૂકાઈ ગયેલી સરવાણી જાણે પાછી જીવંત બની ગઈ હોય તેમ ભક્તિભાવની રંગોળી પૂરી ભાવકોનું મન મોહી લીધું છે.

૨. કાવ્યમાં ગેયતા અને તેનો ચિંતનવ્યાપાર :

સંસ્કૃત પ્રજાઓની વાણીની કલાનો ઇતિહાસ જોઈએ તો તેમાં કાવ્યનું સ્થાન સમયની દ્રષ્ટિએ પ્રથમ રહેલું જણાય. ભારતમાં કે ગ્રીસમાં પ્રાચીન કાવ્યવૃક્ષ ત્રણ શાખાઓમાં વિકસેલું દેખાય છે. ઉર્મિકાવ્ય (Lyric) વીરકાવ્ય (Epic) અને નાટક (Drama) આ પ્રત્યેક પ્રકારનું કલા વ્યાકરણ જુદું; તેનાં કદ, બંધારણ, ભાવવિચારના પહેલુઓ આદિ જુદાં માણસ પોતાના કે બીજાના સંવેદનને અકૃત્રિમને સહજ રીતે ભાવાવેગની તીવ્રતામાંથી જ નિપજેલા કોઈ રાગ, ઢાળ કે લયમાં, વાણીમાં ઉદ્ગારતો થયો તે ક્ષણ તે લિરિકની જન્મક્ષણ.

ગુજરાતી ભાષામાં આપણા મધ્યકાલીન દુહા, ભજન, પદ, ગરબી, ગરબા આદિમાં તેમ લોકકંઠે જળવાઈ રહેલી નામી-અનામી કવિઓની પ્રેમ, શૌર્ય, ભક્તિ, સાંસારિક

ભાવોને ઘટનાઓની ક્યારેક કથાત્મક તો ક્યારેક ભાવાનુભૂતિને જ સીધી રજૂ કરતી રચનાઓમાં લિરિકિનાં લક્ષણો પૂરાં ઉતરેલા જણાય છે. તંબૂરો ને મંજીરા, ઝાંઝ ને પખવાજ કે રાવણહથ્થાં સાથે ગવાતાં ભજનને કથાગીતો જે કાવ્યગુણો ઉત્તમ ને ઉત્તમ ઉર્મિકાવ્યો જ ગણાય.

જેને કાવ્ય કહી શકીએ તેવી રચના માત્રમાં કેટલુંક પ્રેરણાદત હોય છે તો કેટલુંક આયાસસિધ્ધ, કવિની કલાકસબની સજજતાથી સિધ્ધ થયેલું હોય છે. કાવ્યની એકાદ પંક્તિ ક્યાંકથી અચાનક પ્રગટ થતી હોય એવો અનુભવ દરેક કવિને કોઈ કોઈ પ્રસંગે થતો હોય છે. પછી કવિએ પંક્તિમાના ભાવસ્પર્શને ઘૂંટે છે, વિકસાવે છે ને એને આધારે કૃતિના આખા પ્રપંચને એકતામાં બાંધે છે.

આપણાં ઘણાં ગીતોની પ્રથમ પંક્તિ કવિને જાણે અનાયાસ મળેલી લાગે છે. આ પંક્તિના શબ્દ સંગીત ને લયનો પ્રભાવ આખી કૃતિમાં પ્રસરતો લાગે છે. કવિનો સર્જનવ્યાપાર પછી એની પ્રેરણાને નિયંત્રણ હેઠળ ચાલતો જણાય છે. પ્રેરણાપ્રાપ્ત કે ઈશ્વરદત પંક્તિ કવિના ભાવને ઉચ્ચ સ્તરે ઉડ્ડયન કરવામાં સહાયભૂત થાય છે તે સાથે તેના ભાવને કલાના શિસ્તમાં, નિયમમાં રાખવાનું કાર્ય પણ કરે છે.

હેમચંદ્રના અપભ્રંશ દુહાથી માંડીને વિવિધ પદ્યપ્રકારોમાં તેમ પદ્યયુક્ત રચના રીતિમાં, લિરિકનાં અંતર્ગત સ્વરૂપલક્ષણો પ્રકટ કરતી કૃતિઓ આજ સુધી રચાતી રહી છે. મુક્તક, પદ, ભજન, ગરબી, ઘોળ, લોકકવિતા આદિમાં તેમજ રાસ, ગીત, ગઝલ, સોનેટ આદિ કાવ્યસ્વરૂપોમાં મધ્યકાલમાં ને અર્વાચીન કાલમાં ચિંતન કવિતા મળે છે. આપણાં મોટા ગજાના કવિઓમાના ઘણાનો કવિયશ એને જ આભારી જણાશે આપણા નરસિંહ અને મીરાં, ભાલણ, દયારામ ને પ્રેમસખી નર્મદ, નરસિંહરાવ ને ન્હાનાલાલ, ઠાકોર, સુંદરમ્ અને ઉમાશંકર—સૌ એમની લિરિક પ્રકારની કાવ્ય કૃતિઓની ઉત્તમતાને

લીધે જ ગુજરાતી કવિતાના ઇતિહાસમાં પ્રતિષ્ઠિત થયેલા લાગે છે.

ગુજરાતમાં પ્રવર્તેલા ભક્તિસંપ્રદાયના મોજાએ તો ચિંતનકાવ્યોમાં ભારેનું પૂર આણ્યું ભક્તિસંપ્રદાયનો પરમ સિધ્ધાંત તે પ્રેમનો; શ્રીકૃષ્ણ સાથે ગોપીભાવે પ્રેમ કરવો ને એમ પુરુષોત્તમના સાનિધ્ય—સહચાર પામવાને માણવાં.

“અંગે-અંગે મળ્યાં નહીં, ન મળ્યા હોઠે હોઠ;

પ્રિયમુખપદ્મ નિહાળતા પૂર્ણ થયો સંભોગ.”

આપણા નરસિંહ, મીરાં, દયારામ ને સ્વામી નારાયણ સંપ્રદાયના કવિઓએ અનેક પદ, ભજન, ગરબીઓ રચીને આપણી કવિતાને સમૃદ્ધ કરી છે.

‘પ્રેમરસ પાને તું મોરના પિચ્છધર, તત્ત્વનું ટૂંપણું તૂચ્છ લાગે’ આ ઉપરાંત આપણે જેમને જ્ઞાનમાર્ગના કવિઓ તરીકે ઓળખીએ છીએ તેમણે પણ ભાવાવેગને ઉર્મિઉદ્દેક પ્રકટ કરતી કેટલીક નોંધપાત્ર ને સ્મરણીય રચનાઓ કરી છે. અખા જેવા જ્ઞાનમાર્ગી કવિથી પણ, બ્રહ્મભાવની અનુભૂતિ થતાં, પરમાત્મા તત્ત્વના સ્વરૂપના દર્શન થતાં ‘શાં શાં રૂપ વખાણું મારા સંતો’ કે ‘અભિનવો આનન્દ આજ અગોચર ગોચર હવું રે’ જેવા ઉર્મિસભર ઉદ્ગારો કઢાય છે. માત્ર ભક્તિ કે જ્ઞાનની મસ્તી કે અનુભૂતિની જ નહીં, પણ ! કંઈક અંશે બોધલક્ષી ગણાય એવી કૃતિઓમાં પણ ઉત્કટતા સાધી છે. ઈશ્વરને પામવાનો માર્ગ કઠણ કટંકભર્યો છે ને સર્વસમર્પણ કરીને જ હરિની પ્રાપ્તિ થાય છે એ વાત આપણો કવિ પ્રીતમ શૌર્ય ને ઉત્સાહના ઉત્કટ ભાવથી રંગીને રજૂ કરે છે :

મધ્યકાલીન કાવ્યનું બીજું એક લક્ષણ, એના વિષય પરત્વે, એમાંનો ધાર્મિકતાનો બોધકતાનો અંશ ધર્મનિરપેક્ષ કૃતિઓ સાવ નહોતી એવું તો નથી. લોકગીતો આ કાવ્યોના સમર્થનમાં સબળ પુરાવારૂપે આપણે ત્યાં છે જ; પણ ! મધ્યકાલીન કવિઓ એકંદરે તો

વિવિધ ધાર્મિક સંપ્રદાયોના સમર્થક કે અનુયાયીઓ હોઈ તે સંપ્રદાયના સિધ્ધાંતના અનુલક્ષમાં કાવ્યરચનાઓમાં કરતા, એટલે ધર્મ, ઈશ્વર, પરલોકની એષણા, ઈહલોક પ્રતિનો અણગમો—આ બધું એમની કૃતિઓમાં નિરુપણ પામતું.

આપણે ત્યાં પ્રભુ વિષેના કાવ્યો મધ્યકાળમાં, અર્વાચીન કાળમાં અને આધુનિક કાવ્યધારામાં પણ લખાતા રહ્યા છે. હરી સાથેની ગુંજગોષ્ઠી સંવેદનશીલ આર્ષહૃદય હંમેશા કરતું આવ્યું છે. એ માટે કવિની ભીતરમાં કશીક પ્યાસ હોવી જોઈએ. આજનો કવિ એની આજુબાજુની સકલ વ્યવહારની યંત્રણામાં પણ જો ભીતરથી હરીપરાયણ થઈ શકે તો તેના શબ્દોમાં આપણે પ્રભુ વિશેની ઝંખના અવશ્ય પામી શકીએ.

૩. કાવ્યના શ્રેષ્ઠ પ્રયોજનનો વિગતવાર ખ્યાલ :

પ્રયોજન એટલે ઉદ્દેશ સંસ્કૃત મીમાંસા માને છે કે મનુષ્યની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ નિષ્પ્રયોજન થતી નથી, એટલે કાવ્યસર્જન પાછળ પણ કોઈક ઉદ્દેશ તો રહેલો હોય જ તેથી કાવ્ય વડે શેની શેની પ્રાપ્તિ થઈ શકે તેની પણ વિચારણા સંસ્કૃત કાવ્ય શાસ્ત્રમાં સવિગત થઈ છે. જો કે રસ, ધ્વનિ કે કાવ્યહેતુ જેવી આ ચર્ચા તાત્વિક નથી. એમ થવું સ્વાભાવિક પણ છે કે કેમ કે આ વ્યવહારુ મુદ્દો છે. એટલે આ ચર્ચા સામાન્ય કોટીની છે અને એમાની ઘણી ખરી વાતો તો આજે કાલગ્રસ્ત લાગે તેવી છે.

ભરતે નાટ્ય અને સાહિત્ય યશ, આયુષ્ય તથા પ્રજા માટે તથા થાકેલાને મનોરંજન અને માર્ગદર્શન માટે છે તેમ કહ્યું છે. ભામહ કાવ્ય સર્જન પુરુષાર્થ—ચતુષ્ટની પ્રાપ્તિ તથા આનંદોપલબ્ધિનો વિચાર રજુ કરે છે. વામન દ્રશ્યરૂપે આનંદ અને અદ્રશ્ય—પરોક્ષરૂપે કીર્તિનો કાવ્ય પ્રયોજન લેખે ઉલ્લેખ કરે છે. કૃત્તક ચાર પુરુષાર્થની કેળવણી અને વ્યવહારાદિની જાણકારીનો ઉલ્લેખ કરે છે. મમ્મટે પુરોગામીઓનાં બધાં મંતવ્યોને આવરી લેતું આ સુત્ર ‘કાવ્યપ્રકાશ’ માં પ્રસ્તુત કર્યું છે.

“કાવ્યં યશસે અર્થકૃતે વ્યવહારવિદે શિવેતરક્ષતયે

સઘઃ પરનિર્વૃતયે કાંતાસંમતિયોપદેશયુજે”

અર્થાત કાવ્ય દ્વારા યશ, અર્થ, વ્યવહારજ્ઞાન, અમંગલમનાશ, સહસાઆનંદ અને કોમળ ઉપદેશ પ્રાપ્ત થાય છે.

આમાં પ્રથમ પંક્તિમાં મુકાયેલા પ્રથમ ચાર ઉદેશો પ્રાથમિક અને ગૌણ છે. આજે તો એ અપ્રસ્તુત પણ લાગે. બીજી લીટીમાંના છેલ્લા બે તો સનાતન મુદ્દા છે.

► યશપ્રાપ્તિ :

આ માત્ર સર્જક-પક્ષનું પ્રયોજન છે. કવિને કાવ્ય સર્જન દ્વારા યશ મળે છે. લોકો હરહંમેશ કવિ-કલાકારો માટે આદરમાન ધરાવતા હોય છે. એમની કૃતિઓ એમને કીર્તિ જરૂર અપાવે છે. એક જમાનામાં તો રાજાઓ કવિઓને દરબારમાં સન્માન આપતાં. સિધ્ધરાજે હેમચંદ્રાચાર્યના વ્યાકરણગ્રંથને હાથીની અંબાડી પર મૂકી તેનું ફૂલેકું કાઢેલું. આજે હવે અકાદમી કે પરિષદ જેવા પ્રજાકીય સંસ્થાઓ માન આપે છે. એટલે આ પ્રયોજન આજે પણ પ્રસ્તુત તો છે. અત્યારે પણ કવિ-વાર્તાકાર પ્રત્યે જનતા ઘણું માન ધરાવે છે.

► અર્થપ્રાપ્તિ:

આને આપણે ગૌણ અને પરોક્ષ પ્રયોજન ગણી શકીએ. ગયા યુગમાં એ શ્લોક માટે કોઈ રાજા કવિને અઢળક મ્હોરો આપતાં એવું સાંભળીએ છીએ. આજે હવે લેખકને એવી અર્થપ્રાપ્તિ થવી ભારતમાં શક્ય નથી. નર્મદ કલમને ખોળે માથું મૂકીને જીવવા જતાં આર્થિક આફતમાં આવી ગયો. આજનો લેખક પણ માત્ર સર્જન કરીને આજીવિકા રળી શકે નહિ છતાં રેડિયો, ટી.વી. વર્તમાનપત્રો અને રંજન કાર્યક્રમો દ્વારા હવે સારી રકમ મળે છે.

એટલે કદાચ અર્થપ્રાપ્તિ થતી હોય તો પણ તેને માટે જ કાવ્ય સર્જન થાય છે. એમ માની શકાય નહિ અને એમ માનીને જ સાહિત્ય લખે છે તેઓ ઉત્તમ સર્જન કરી શકતા નથી એવું દેખાય છે.

► વ્યવહારજ્ઞાન :

આ માત્ર ભાવક માટેનું પ્રયોજન છે. સર્જક પોતાની કૃતિમાં જીવનની અનેક દિશાઓના અનુભવ વિચાર, વિવેક ઈત્યાદિને ઉતારતો હોય છે. નાટક કે મહાકાવ્ય માટે આ વાત વધુ સાચી છે. જીવનની અનેક સમસ્યાઓ, મનની અનેક સંકુલતા રચનામાં પ્રતિફલિત થાય છે અને એ રીતે તેનો ભાવન વખતે તે બધું સંક્રમિત થાય છે. અને એ રીતે તેનો જ્ઞાનકોષ પણ સમૃદ્ધ થાય છે. સાહિત્ય જીવનની જાણકારી પણ પરોક્ષપણે આપે છે. વડિલો પ્રત્યે કુટુંબમાં, સમાજમાં કેમ વર્તવું તેના નિર્દેશો ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ માંથી મળી રહે છે. એક જમાનામાં લોકશિક્ષણનું કામ રામાયણ, મહાભારતની કથાઓ દ્વારા જ થતું આજે પણ એવા ઘણાં રસિક વાંચકો છે જે માત્ર સાહિત્યના અભ્યાસથી જ અનેકવિધ જ્ઞાનશાખાઓના મર્મથી જાત થતાં હોય છે.

► સમંગલ-નાશ :

આ એક વિચારણીય અને વિવાદાસ્પદ એવું પ્રયોજન છે. એનો સીધો સાદો અર્થ તો એવો થાય કે રોગ-વળગાડ આદિ અનિષ્ટોથી કવિતા વાંચવાથી મુક્ત થવાય છે. આજે હવે ‘સૂર્યશતક’ વાંચવાથી ગડમૂડ સાફ થઈ શરીર નીરોગી બને છે. એવી વાત સ્વીકાર્ય ન બને (જો કે આજે એવી ઘણી અંધશ્રદ્ધા પોષાય છે.) પરંતુ આ પ્રયોજનનો એક નિરાળો વૈજ્ઞાનિક અર્થ પણ છે, જે આજે પ્રસ્તુત છે અને એવો સંભવ છે કે પ્રાચીનોના મનમાં એ હોય પણ ખરો એ તો સ્વીકૃત હકીકત છે કે, સાહિત્યમાં ગહન ચિત્તવ્યાપારો અને અજાગ્રત મનમાં પ્રકાશિત સાહિત્યસંગથી છે. એથી

વિરેચન—Catharsis નો વ્યાપાર સાહિત્યસંગથી શક્ય બને છે. ચિત મુક્ત થાય છે અને તેથી એક પ્રકારનું સંતુલન અને અશુદ્ધિ જન્મે છે એ તો ચોક્કસ પ્રેમની સંવેદના અને અંતરની અમીરાઈ કાવ્યરસિકોમાં વધુ જાગે છે. એનાથી બીજું શું વિશેષ મંગલ હોઈ શકે ?

➤ સહસા આનંદનો સાક્ષાત્કાર :

છેલ્લાં બે પ્રયોજનો સાર્વત્રિક અને સનાતન સ્વરૂપનાં છે. એમાંનું આ પહેલું પ્રયોજન સર્જક—ભાવક બંને માટે એકસરખું કામિયાબ છે. કાવ્યપ્રવૃત્તિનું આ પરમ અને ચરમ પ્રયોજન છે, કદાચ એકમાત્ર કેમ કે એમાં સર્વજ્ઞાત—અજ્ઞાત પ્રયોજનનો સમાવેશ થઈ જાય છે. કાવ્યપ્રવૃત્તિ આનંદેકલક્ષી યાને આનંદના એકમાત્ર લક્ષ્યવાળી ગણાઈ છે. એમાંથી જ કાવ્ય રચાય છે, અને એ જ એની પરિણીત સંસાર જીવનમાં જેની ઝલક પણ દુર્લભ થાય છે. આ રસાનંદ સર્જક—ભાવકને એક જ ભૂમિકા પર લાવી મૂકે છે. એનાથી જીવન તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, તેમાંથી આનંદ સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. એ દ્રષ્ટિએ યશ, અર્થ અને મંગલ બધું સિદ્ધ થાય છે.

➤ કાવ્યમાં અલંકાર અને છંદ :

૧ કાવ્યમાં અલંકાર :

અલંકાર કાવ્યને ચોટ આપે છે અને ઉક્તિના સૌંદર્યમાં ઉમેરો કરે છે. કાવ્ય—અનુભવને મૂર્ત કરવામાં અને રમ્યતા લાવવામાં અલંકાર સહાયક નીવડે છે. એક એ બાબત પણ નોંધપાત્ર છે કે અલંકાર અને છંદ તે કવિતાના વિશિષ્ટ લક્ષણો છે. ગદ્યથી તેને જુદાં પાડતા એ તત્ત્વો છે.

અલંકાર એ કાવ્યની વિશેષતા છે એ ખ્યાલનો અતિરેક થતાં જ્યાં જ્યાં અલંકાર ત્યાં ત્યાં કાવ્ય એવા અવળા વિચારનો પ્રચાર થયો, એટલું જ નહિ, અલંકાર ન હોય

તે અકવિતા, એવી ગેરસમજ પણ જન્મી. સંસ્કૃત આલંકારિકોએ અલંકારનો અયોગ્ય મહિમા કર્યો અને તેને કાવ્યના પ્રાણપદે સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ આગળ જતા કાવ્યવિચાર પરિપક્વ બનતાં રસ, ધ્વનિ કે અનન્ય અનુભૂતિ ને કાવ્યનું જીવાતુભૂત તત્ત્વ સમજાવવામાં આવ્યું.

અલંકાર એ નારીદેહ પર થતી ઉપર ઉપરની શોભાનાં સાધનો નથી, એ કાવ્યસૌંદર્ય સાથે જ જન્મતી આંતરિક સમૃદ્ધિ છે. વસ્તુતાએ અલંકાર કાવ્યસર્જનની પ્રક્રિયા સાથે જોડાયેલો જ વ્યાપાર છે. રીતિ, છંદ, આકૃતિ તેવા જ અલંકાર એ પણ કાવ્યનિર્માણમાં સંલગ્ન તત્ત્વ છે. લોન્જાઈનો નામનો પશ્ચિમનો કાવ્યવિચારક કહે છે કે અલંકાર કાવ્યભાષામાં એક પ્રકારની ઉદાતતા લાવે છે, પણ એવી રીતે કે અલંકાર ભાવકનું ધ્યાન ન ખેંચે, ભવ્યતાનો સાક્ષાત્કાર જ અનુભવાય:

A figure looks best. When it escapes ones notice, that is a figure.

ક્યારેક કાવ્ય અનલંકૃત પણ હોય છે. એનો અર્થ એ કે અલંકાર કાવ્યોપકારક હોઈ શકે, અનિવાર્ય જીવતત્ત્વ એ નથી, ટૂંકમાં કાવ્ય માટે અલંકાર હોઈ શકે, અલંકાર માટે કાવ્ય નહિ.

૨ કાવ્યમાં છંદ :

કાવ્ય લલિત સાહિત્ય સમગ્ર માટે છંદ અનિવાર્ય છે, કારણ કે છંદનો અર્થ છે. શબ્દના નાદ-લય-સંગીતનો એક પ્રકારનો સુમેળ અને એનાથી જન્મતો આનંદ એમ કહેવાય છે કે આપણાં ભાવ-આવેગ અને ઉર્મિતરંગોનો પોતાનો એક લય હોય છે. તેથી એની સાથે મેળ ખાય એવા છંદમાં જ એનું અવતરણ અસરકારક બને છે. અલૌકિક અને ઉર્મિપ્રધાન રચનાની ભાષા છાંદસ જ ગણાય, પછી તે પદ્ય હોય કે ગદ્ય.

નહિ નાથ, નહિ નાથ ન જાણો કે સહવાર છે—એ કવિ ‘કાંત’ ના ‘વસંતવિજય’ કાવ્યની પંક્તિમાં છંદ જેટલો સાર્થક છે, એટલો જ, સુરેશ જોષીની આ કવિતામાં છંદત્યાગ ઉપકારક છે—

કદાચ હું કાલે નહીં હોઉં-

કાલે જો સૂરજ ઉગે તો કહેજો કે

મારી બિડાયેલી આખમાં

એક આંસુ સૂકવવું બાકી છે.

છંદે વ્યાસ, વાલ્મીકી અને કાલીદાસ—શેકસપિયરને હાથે કવિતાને હાથે કવિતાનું ઉત્તમ રૂપ પ્રગટાવ્યું છે. આપણી ગુજરાતી કવિતામાં છંદના વારંવાર પ્રયોગો થતા જોવા મળે છે. મધ્યકાલીન કવિઓની દેશીના ઢાળ અને લય; દલપતરામે પ્રચલિત કરેલા રૂડા છંદ, ‘કાન્તે’ કરેલા ખંડિત છંદના પ્રયોગો; ઉમાશંકર—સુન્દરમ્માં મળતા અભ્યસ્ત છંદો; રાજેન્દ્ર નિરંજનમાં દેખાતો નિરાળો છંદોલય અને ત્યારથી આજના ગદ્યલય સુધીના પ્રયોગો આપણા કવિની સાધના અને સભાનતાનો સિલસિલાબંધ ખ્યાલ આપે છે.

(બ) પ્રાચીનતમ સાહિત્ય વેદ : ઉપનિષદ: દર્શનશાસ્ત્ર :

વિશ્વનું સૌથી પ્રાચીન સાહિત્ય અને આર્યોનો કે માનવમાત્રનો ધર્મગ્રંથ વેદ છે. વેદને સંપૂર્ણ પ્રગતિનો માર્ગ કહ્યો છે.

વેદે ઉદ્ધોષ ક્યો છે—

‘વેદાહમેતં પુરુષં મહાન્તમાદિત્યવર્ણં તમસઃ પરસ્તાત ।

તમેય વિદિત્વાતિ મૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પંથા વિદ્યતે અયનાથ ॥

અર્થાત અંધકારથી દૂર આ પ્રકાશપૂંજ પરમેશ્વરને જાણીને મૃત્યુથી તરી શકાય છે. મોતને પણ માત કરી શકાય છે. વ્યક્તિગત ઉત્કર્ષ માટે તેના સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો નથી.

વેદમાં અર્થવેદે દુનિયાના સાત આધાર બતાવેલાં છે. સત્યમ્—સાચું કાર્ય, ઉગ્રમ—વિરતા, ઋતમ—સત્યજ્ઞાન, દીક્ષા—આત્મનિગ્રહ—બ્રહ્મમ—બ્રહ્મમયર્ય,

વેદોધ્યયન—પ્રકૃતિના નિયમોનો બોધ, તપ—વ્રત ધારણ તથા યજ્ઞ—દેવપૂજા, જેનાથી વિશ્વનું ભલું થાય. તેને પણ વૈદિક વિદ્વાનોએ યજ્ઞ કહેલ છે. યજુર્વેદે આ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે જે દેશમાં વિદ્યા અને વિરતા બંનેની પૂજા થાય છે, જ્યાં શાસ્ત્રોના ગાનની સાથે બ્રહ્મશક્તિ બંને એકબીજા સાથે સમર્થક થઈને ચાલે તે દેશ પ્રગતિ કરી શકે. તે દેશની ધરતી પર અગ્રેસર હોવાનો દાવો કરી શકે છે, અને તે દેશ દુનિયાનું પૂજ્ય સ્થળ—તીર્થસ્થળ બની શકે છે.

પૂર્વજો, દેવો, મોટાલોકો પહેલાથી ઉપાસના કરતા આવ્યા છે. વૈદિક સંસ્કૃતિ તો તેનાથી પણ આગળ વધી ગઈ. આખી દુનિયા એક પ્રભુની બનાવેલી છે. વિશ્વની સમૃદ્ધિ થાય, આખી દુનિયામાં સુખ અને શાંતિ પ્રવર્તે તેથી ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે કે વ્યક્તિ ત્યાગ કરીને ભોગ કરતાં શીખે. વૈદિક ભાષામાં આ વાત અને આ કર્મનું નામ ‘યજ્ઞ’ છે. આ જમાનાની સંસ્કૃતિએ તેને કેટલું મહત્વ દીધું તે આ વાત પરથી જાણી શકાય છે. ચારે વેદોમાં એક પ્રશ્ન આવે છે—

‘પૃચ્છામિ યત્ર ભુવનસ્ય નાભિ : ।’

અર્થાત્ આ સંસારની નાભિ—આ દુનિયાના કેન્દ્રબિંદુ ક્યાં છે કે જેના પર આખું જગ ટકેલ છે ? અને ચારેય વેદોમાં તેનો એક જ ઉત્તર છે—

‘અયં યજ્ઞો ભુવનસ્ય નાભિ: ।’

અર્થાત્ આ યજ્ઞની ભાવના વહેંચીને ખાવાની ભાવના, ત્યાગ કરીને ભોગ કરવાની ભાવના જ આ દુનિયાની નાભિ અર્થાત્ કેન્દ્રબિંદુ છે.

દર્શન—શાસ્ત્રોએ વિશેષ રીતે યોગદર્શનને પાંચ યમ તથા પાંચ નિયમ બનાવી વ્યક્તિગત તથા સામાજિક પ્રગતિની વચ્ચે સમન્વય સ્થાપિત કરવાની કોશિશ કરી. વૈશેષિક દર્શનના લેખક મુનિ કણાદે લૌકિક ઐશ્વર્ય તથા પરલૌકિક મોક્ષની તરફ લઈ જનાર કર્તવ્ય—કર્મોને જ ધર્મ કહેલ છે.

ઉપનિષદકાર મનિષીઓએ જ્યાં વ્યક્તિગત જીવન માટે —

‘અસ્તો મા સદગમય,
તમસો મા જ્યોતિર્ગમય,
મૃતયોર્મામૃત ગમય.’

(શતપથ બ્રાહ્મણ) કહીને સત્યના રસ્તા પર ચાલવાનો ઉપદેશ દીધો ત્યાં યમ આચાર્ય અને નચિકેતાનું દ્રષ્ટાંત દર્શને માનવજીવનનું રહસ્ય ‘મૃત્યુ’ તેણે જીવનને સમજ લીધું. જેણે મોતને યાદ રાખ્યું તેણે જિંદગી જીવવાની અદા જાણી—કેનઉપનિષદ, કઠોપનિષદ, છાંદોગ્યઉપનિષદ, બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ, તૈત્તરીય ઉપનિષદોમાં પરમજ્ઞાન, સર્વોચ્ચજ્ઞાનની ચૌદ ઋચાઓ પણ આ જ અર્થઘટન કરે છે.

વેદોની ઋચાઓ સૂત્રાત્મક છે, એથી પ્રત્યેક ઋચાને સમજાવી કઠિન છે. ઉપનિષદોની ઋચાઓ પણ નિઃસંદેહ સૂત્રાત્મક છે, પરંતુ વેદો જેટલી કઠિન નથી. વેદો અને ઉપનિષદોને જાણવા માટે અસામાન્યજ્ઞાન, અસામાન્ય શ્રદ્ધા, મનન, ચિંતનની રુચિ હોય તો જ આ મહાવિદ્યા કે જે એક જ માત્ર વિદ્યા છે. જેની ઉપલબ્ધિથી મનુષ્યના જન્મ—મરણના આવાગમનોનો નાશ થઈ જાય છે, અર્થાત્ મોક્ષ ગતિ પામે છે.

આત્માનું સમજણપૂર્વકનું જ્ઞાન, સાદું, પરોપકારી જીવન જીવવાવાળા, અવલોકનશીલ અને વિચારશીલ એવા આપણા ઋષિમુની અને વિજ્ઞાની પૂર્વજોને એવું સમજાયું હતું કે : નરી આંખે તો આપણને આપણી આસપાસ પહાડો, સમુદ્રો, નદીઓ, સરોવર, વનસ્પતિઓ, પ્રાણીઓ અને મનુષ્યો દેખાય છે, પરંતુ આ બધા જ પંચમહાભૂતોની તન્માત્રાઓ એટલે કે અણુપરમાણુઓની ગોઠવણીના વૈવિધ્યને કારણે જ અલગ—અલગ જણાય છે. આ બધા જ અણુપરમાણુઓ પાણીમાં ઉત્પન્ન થયેલા તરંગોની પ્રક્રિયા માત્ર છે.

આ જગત આખાના બધા જ ભૌતિક પદાર્થો જ્યારે સરોવરના પાણીમાં ઉત્પન્ન થતાં તરંગો અને વમળી જેવી પ્રક્રિયા છે, તો પછી પાણીની જગ્યાએ કયું તત્ત્વ છે ? આ તત્ત્વ કોઈ ભૌતિક તત્ત્વ તો હોઈ શકે નહિ, કારણ કે તત્ત્વ તો બધા જ ભૌતિક

પદાર્થોને ઉત્પન્ન થવા માટેનું અધિષ્ઠાન (Substratum) છે, તેથી તે પોતે તો ભૌતિક પદાર્થો કરતાં કાંઈક જુદું જ હોવું જોઈએ. આ બાબત ઉપર જ્યારે શુદ્ધ ચિતવાળા લોકોએ સ્થિર-ચિતથી અવલોકન કર્યું ત્યારે અનુભવમાં આવ્યું કે એક એવું તત્ત્વ છે જેનો અનુભવ આપણે ‘ચૈતન્ય’ તરીકે કરીએ છીએ.

અંધારી રાત્રે એકદમ શાંત વાતાવરણમાં આપણે જ્યારે કશું જ જોવાનું, સાંભળવાનું, સ્પર્શવાનું, સૂંઘવાનું કે ચાખવાનું અનુભવતા નથી ત્યારે આપણે એ તત્ત્વને ‘શુદ્ધ ચૈતન્ય’ તરીકે અનુભવીએ છીએ. આ ‘શુદ્ધ ચૈતન્ય’ તે આપણો ‘આત્મા’. પણ !! આ શુદ્ધ-ચૈતન્યતો સમગ્ર બ્રહ્માંડમાં બધી જ જગ્યાએ વ્યાપી રહેલું છે. એ બધી જ જગ્યાએ વ્યાપી રહેલા, સદાયને માટે વ્યાપી રહેલા, સર્વવ્યાપક અનાદિ-અનંત ‘શુદ્ધ ચૈતન્ય’ તે જ ‘પરમ-આત્મા’ એટલે કે સત-ચિત-આનંદ સ્વરૂપ પરમાત્મા અને પદાર્થો એ આ સચ્ચિદાનંદ પરમાત્મ તત્ત્વમાં ઉત્પન્ન થયેલા વિક્ષેપ, થિરકન, તરંગો અને વમળોની વિવિધ ભાતો, વિક્ષેપને કારણે પરમાત્મા આપણામાં થોડો ઢંકાયેલો હોય છે.

પરમાત્મા વાસ્તવમાં ‘અમૂર્ત’ છે, તે વાત ઈસ્લામ ધર્મની પણ સાચી છે અને સાથે સાથે જગતમાં જે કાંઈ મૂર્તિમંત દેખાય છે તે પણ પરમાત્માનું જ જોઈ શકાય તેવું સ્વરૂપ છે. હિંદુઓ, જૈનો, બોધો, ખ્રિસ્તીઓ વિગેરે મૂર્તિઓ કે પ્રતિકો બનાવે છે તે દરેક પદાર્થો પરમાત્મ તત્ત્વમાંથી જ બનેલા છે. એટલે દરેક મૂર્તિએ પણ પરમાત્માનું જ સ્વરૂપ છે. વેદાન્તની દ્રષ્ટિએ તો આ સમગ્ર જગત અને તેમાંનો દરેકે દરેક મનુષ્ય અને પ્રાણી એ પણ પરમાત્માએ ધારણ કરેલા વિવિધ પ્રગટ સ્વરૂપો જ છે.

૨ ભગવદ્ ગીતા :

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને ગીતામાં કર્મ, અકર્મ નહીં, અર્થાત્ લોકોનું હીત કર્મ-ફળમાં નહીં, આખી ગીતામાંનો સાર આ જ આપ્યો છે. પોતાની ઈચ્છાઓ પર, પોતાની આળસ પર જેણે વિજય મેળવી લીધો તેણે વિશ્વ વિજયનો રસ્તો મેળવી લીધો. પરંતુ આ સામ્યને આ નિયંત્રણને મેળવવાનો રસ્તો કયો છે ? તે પણ શ્રીકૃષ્ણ બતાવે છે

આવું નિયંત્રણ અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી પેદા થાય છે. આ વૈરાગ્ય બૂરાઈ પ્રતિ વૈરાગ્ય છે. ઘર-બાર છોડીને જંગલોમાં ભાગી જવાનું નામ નથી, તો તેનો રસ્તો ગીતાએ બતાવ્યો—હે અર્જુન ! આ યથાર્થ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવા માટેનો એક જ રસ્તો છે. તત્ત્વદર્શી જ્ઞાનીઓની પાસે જા, તેના ચરણમાં મસ્તક નમાવી, સેવા કરી નિશ્કલંક થઈને પ્રશ્ન પૂછીને જાણ તત્ત્વદર્શી જ્ઞાની લોકો સાચા જ્ઞાનનો, સાચા રસ્તાનો ઉપદેશ આપશે. ગીતામાં લખેલું અંતિમ વાક્ય ફરી યજુર્વેદના તત્ત્વજ્ઞાનને દોહરાવે છે.

‘યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર

પાર્થો ધર્મધરઃ ।

તત્ર શ્રીવિજયો ભૂતિશ્રુવા

નીતિર્મતિર્મમ ॥’

જ્યાં જે વ્યક્તિમાં, જે સમાજમાં, જે દેશમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ જેવા બ્રહ્મતત્ત્વ, બુદ્ધતત્ત્વ જ્ઞાની હોય અને જેમાં ધનુર્ધારી અર્જુન જેવા અનુકરણ કરવાવાળા હોય, એને સમાજમાં સ્થાપિત કરવાની કર્મઠતા હોય તથા રાષ્ટ્રમાં આ જ્ઞાનની રક્ષા કરવાનું બાહુબળ હોય, ત્યાં શ્રી, ઐશ્વર્ય, વિજય અને નીતિ બિરાજે છે.

આ ગીતામાં પણ જેને યુદ્ધક્ષેત્રમાં બંને સેનાનીઓની વચ્ચે ઉભા થઈને અર્જુનને ઉપદેશ આપ્યો હતો. અનાવશ્યક રૂપથી પોતાના મન સાથે ઘણી બધી વાતો (જેનું યુદ્ધનાં સમયે જ્યાં સેનાઓ લડાઈને માટે તૈયાર ઉભી હોય તથા સમય ખૂબ જ ઓછો હોય) જોડી દીધી છે.

કહેવાય છે કે ‘બાઈબલ’ પછી દુનિયાનો સૌથી વધારે ભાષાઓમાં ‘ગીતા’ નો અનુવાદ થયો છે. આપણા દેશમાં ગીતાનો પાઠ કરવાવાળા ભક્તોની સંખ્યા લાખો-કરોડોમાં છે. જે ગીતાના અમૃતમય ઉપદેશને અધીર, અસમંજસમાં પડેલ, હથિયાર ફેંકી દેવાવાળા યુદ્ધવિમુખ અર્જુનને અન્યાય વિરુદ્ધ ગાંડીવ ધનુષ્ય ઉપાડવા માટે પ્રેરિત કર્યો હતો.

3 બૌદ્ધ તથા જૈન ધર્મ :

આજથી લગભગ અઢી હજાર વર્ષ પહેલાં એક રાજકુમાર સિદ્ધાર્થ દુનિયામાં દુઃખ, વૃદ્ધત્વ અને મૃત્યુને જોઈને વિચલિત થઈ ગયા અને તેને જીતવાનો માર્ગ શોધવા માટે ઘર, કુટુંબ અને રાજપાટને લાત મારી દીધી. જીવનમાં ઘણી ઠોકરો ખાધા પછી શારિરીક અને માનસિક તપસ્યા પછી એક દિવસ બિહારના ગયા નામના સ્થળ પર એક પીપળાના વૃક્ષ નીચે તેના મુખમાંથી ઉદ્ગાર નીકળ્યા, ‘હે તૃષ્ણા ! હવે મેં તને જાણી લીધી છે, તું હવે અહીં તારું ઘર બનાવી શકીશ નહીં. આ શાશ્વત જ્ઞાનને જાણી લીધા પછી અને આત્મદર્શન કર્યા પછી રાજકુમાર સિદ્ધાર્થ, બુદ્ધત્વ મળવાને કારણે ‘બુદ્ધ’ થયા.

એવામાં એક બીજો ક્ષત્રિય રાજકુમાર મહાવીર આજ કાળમાં તુટતી-લંગડાતી સામાજિક વ્યવસ્થાને એક નવો રસ્તો બતાવવા માટે ઈતિહાસના પટ્ટ પર આવ્યા. “કરતલ ભિક્ષા, તરુતલ વાસ”—એટલે કે હથેળીમાં ખાવું અને વૃક્ષ નીચે રહેવાનું વ્રત લઈને સમાજમાં યજ્ઞોના નામે ફેલાયેલા હિંસા તથા ચારવાકોના પ્રભાવથી ફેલાયેલ માંસાહાર, વિરુદ્ધ મહાવીર સ્વામીએ એક ઉગ્ર અહિંસા તથા કર્મકાંડ વિનાનું સાદું સત્ય જીવન જ મનુષ્યની પ્રગતિનો રસ્તો બતાવ્યો.

➤ જૈનદર્શનમાં દ્રવ્યચર્યા (ષડ્દ્રવ્યચર્યા) તત્ત્વજ્ઞાન :

બ્રેડલે દર્શાવે છે તત્ત્વજ્ઞાન માત્ર અભ્યાસની વિરુદ્ધ વાસ્તવિકતાને જાણવાનો પ્રયાસ છે. તે વાસ્તવિકતા અસ્તિત્વ, તત્ત્વ કે દ્રવ્યના અંતિમ સ્વરૂપને સમજવાનો અને ગ્રહણ કરવાનો પ્રયાસ છે. વાસ્તવિકતા તત્ત્વવિજ્ઞાનનો ચાવીરૂપ પ્રત્યય છે અને તેમાં જીવન અને જગતનો સમાવેશ થાય છે. પ્રત્યેક દર્શન વિશ્વના અસ્તિત્વને સ્વીકારે છે પરંતુ તે પ્રત્યેક તેના વિશિષ્ટ દૃષ્ટિબિંદુથી તેને સિદ્ધ કરવા મથે છે.

જૈન તત્ત્વજ્ઞાન વાસ્તવિકતાના સ્વરૂપ અંગે ચર્ચા કરે છે. વાસ્તવિકતાની આ સૃષ્ટિમાં લોક અને અલોકનો સમાવેશ થાય છે. લોક (મૂર્તજગત) આપણા અનુભવનો વિષય છે. અને અલોક આથી પર છે અને તેમાં શુદ્ધ અવકાશનો સમાવેશ થાય છે. જૈન તત્ત્વવિજ્ઞાન દ્રષ્ટાના મનની બહાર સ્વતંત્ર રીતે અસ્તિત્વ ધરાવતી એવી સૃષ્ટિને નિર્દેષે છે. આમ સૃષ્ટિ અહીં મનની રચના માત્ર નથી; પરંતુ તેને તેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે આમ જૈનદર્શન વાસ્તવવાદી છે. સંગ્રહ—નયના દ્રષ્ટિબિંદુથી દ્રવ્ય—સત્ એક છે. વાસ્તવિકતા એક છે અને વાસ્તવિકતા અસ્તિત્વ (સત્) છે. સત્ એ માત્ર દ્રવ્ય છે. (એકતત્ત્વવાદ) જૈનતત્ત્વ (સત્) મીમાંસા (Ontology) સત્ના સ્વરૂપની ચર્ચા કરે છે.

જૈન તત્ત્વવિજ્ઞાન વિશ્વને જીવ અને અજીવ (જેમાં પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળનો પણ સમાવેશ થાય છે તે) એવા બે સ્વતંત્ર પદાર્થો જેમાં વિભાજિત કરે છે, (દ્વિતવાદ) જૈન તત્ત્વવિજ્ઞાનમાં જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એમ કુલ છ દ્રવ્યની ચર્ચા વિચારણા કરવામાં આવે છે. જૈન તત્ત્વવિજ્ઞાન વાસ્તવવાદી અને અનેક તત્ત્વવાદી છે કારણ કે તે જીવો અને પદાર્થોની અનેકતામાં માને છે.

► જૈનદર્શન અને વિશ્વરચના :

જૈનદર્શન આ સમસ્ત વિશ્વને અકૃત્રિમ માને છે. એટલે કે વિશ્વની રચના કે સર્જન કોઈએ કર્યું નથી. એ સ્વયં અવસ્થિત છે. ‘વિશ્વનું નિર્માણ કરનાર નિર્માતા—સૃષ્ટિકર્તા કોઈ હોવો જોઈએ, એના વગર વિશ્વ હોઈ જ કેમ શકે ?’ એમ કોઈ પ્રશ્ન કરે તો તેનો ઉત્તર એમ છે કે ‘કોઈ નિર્માતા વગર વિશ્વ હોઈ જ ન શકે એમ માનીએ તો એ નિર્માતાનો પણ કોઈ નિર્માતા હોવો જ જોઈએ એ વાત પણ માનવી પડે. પછી એ નિર્માતાનો નિર્માતા—તેનો નિર્માતા—તેનો નિર્માતા એમ નિર્માતાઓના નિર્માતાઓનો કોઈ અંત જ ન આવે, અને એ પરંપરા અનંત સુધી ચાલ્યા જ કરે.

એટલે એમાં અનાવસ્થા દોષ ઉપસ્થિત થાય, તેથી આ વિશ્વ અકૃત્રિમ છે, અનાદિસિદ્ધ છે, એમ માનવું જ યુક્તિસંગત છે.

“વિશ્વ શું છે ? મારી ફરતે જે જગત વ્યાપ્ત છે એ ખરેખર શું છે ?” એના જવાબમાં જૈન દર્શન ‘જીવ’ અને ‘અજીવ’ આ બે તત્ત્વો આપણી સામે મૂકે છે. ‘જીવ’ અને ‘અજીવ’ આ બે તત્ત્વોનો વિસ્તાર તે ષડ્દ્રવ્ય તેમાં ‘જીવ’ ની ગણના પાંચ દ્રવ્યોના રૂપમાં અજીવના પાંચ ભેદોને પાંચ દ્રવ્યો કહેવામાં આવ્યા છે.

► જૈન કાવ્યો : એક દર્શન :

યુગે યુગે રચાતી કૃતિઓ માનવમનને બળ આપે છે. સાહિત્યની ગંગોત્રીમાં જૈનકવિઓનું અર્પણ અદભૂત અને અવિસ્મરણીય રહ્યું છે. જૈન કવિઓની ગ્રંથરચનાના બે ઉદ્દેશ મુખ્ય છે : એક જ્ઞાનસાધના અને બે ધર્મભક્તિ ધર્મભક્તિને જીવનસમર્પિત કરનાર આ કવિઓએ કથા—રૂપકથા, તત્ત્વ ઉપદેશ ભક્તિ બોધ જેવા તમામ ક્ષેત્રે સફળ ખેડાણ કર્યું છે. મધ્યકાલીન બ્રાહ્મણ કવિઓએ પ્રધાનતઃ કોઈકને કોઈક રાજા શ્રેષ્ઠ માટે રચેલાં સાહિત્ય કરતાં આ સાહિત્ય તદ્દન ભિન્ન અને ગૌરવપૂર્ણ છે. આથી ધર્મ, સમાજ કે દેશને જ માત્ર નહિ પણ, સમગ્ર સંસ્કૃતિને જૈન સાહિત્યે ચેતના આપી.

આ સાહિત્યમાં કવિતાનું વિશેષ ખેડાણ થયું છે. જૈન સાહિત્યની કાવ્યકૃતિઓ પ્રચુર સંખ્યામાં હોવા છતાં તે એકાંગીન અને દીર્ઘદ્રષ્ટિ નિમિત્તભૂત છે. આટલી વિશાળ કાવ્યકૃતિઓ બીજા કોઈ સાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ નથી: આ કાવ્યકૃતિઓમાં તમામ રસ પોષાયાં છે.

“લોક હસે વલી ગુણ સવિ નિકસે,

વિકસે દુર્ગતિ બારી

ઈમ જાણીને કહો કુંભ સેવે

પાપ પંક પરનારી,

દેવરિયા મુનિવર છેડો નાંજી....”

* * * * *

“હા, હા, વીર ! તૈં સ્યું કિયો

જીરે ગૌતમ કરતો અનેક વિલાપ રે,

જેતલો કીજે નેહલો

જી રે જીવડા તેતલો હુયે પછતાય રે.....વીરજી,

મુજને મૂકયો દૂર રે.....”

* * * * *

“જહિં ઉપજજઈ જલણું તું નિશ્ચિયં તા કહઈ

પાસહિં કુલિંગિંહિં ડહઈ નવા ડહઈ

જસુ પુણુ કહિ સુ અપ્પઈ જણું ડહિં

હાણિ કરઈ પરતહ જિણવરી ઈહ કહિં.”

૪ કૌટિલ્ય માર્ગ :

આજથી લગભગ ૨૩૦૦ વર્ષ પહેલાં આળસ અને પ્રમાદથી ભરેલી સામાજિક વ્યવસ્થાને આચાર્ય ચાણક્યએ ફરીથી પ્રશ્ન પૂછ્યો કે જીવનમાં સુખ અને શાંતિનો રસ્તો શું છે ? મહાન રાજનાયકે આ ગંભીર પ્રશ્નનો સામાજિક અને રાજકીય ચેતનાને હલબલાવી દે તેવો ઐતિહાસિક ઉત્તર આપ્યો હતો. તેમણે કહ્યું—

સુખસ્ય મૂલં ધર્મઃ ।

ધર્મસ્ય મૂલં અર્થઃ ।

અર્થસ્ય મૂલં રાજ્યમ્ ।

રાજસ્ય મૂલં ઇન્દ્રિયજયઃ ।

ઇન્દ્રિયજયસ્ય મૂલં વિનયઃ ।

વિનયસ્ય મૂલં વૃધ્ધોપસેવા ।

વૃધ્ધ સેવાયા વિજ્ઞાનમ્ ।

આ સાત સૂત્રોમાં આચાર્ય ચાણક્યએ વ્યક્તિગત, સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય પ્રગતિનો રસ્તો બતાવ્યો છે. અર્થાત્ વ્યક્તિ અને સમાજના સુખનું મૂળ ધર્મ છે. ધર્મનો અર્થ છે એવી કર્મ વ્યવસ્થા જેનાથી વ્યક્તિ આ સંસારમાં ભૌતિક ઉન્નતિની ચરમસીમા પર જઈ શકે, ચક્રવર્તી સામ્રાજ્યના બંધનથી મુક્ત થઈ અને શાશ્વત શાંતિ પ્રાપ્ત કરી શકે. પરંતુ આ ચોતરફ પ્રગતિનો શંખનાદ કરનારને માટે ધર્મનું મૂળ છે. ‘અર્થ’ અર્થનું તાત્પર્ય છે કે પોતાની પાસે એટલું ધન હોય કે વ્યક્તિ ભૂખ્યો ન મરે, તેની દૈનિક જરૂરિયાતોની પૂર્તિ થઈ શકે. એવું ત્યારે સંભવ બને કે જ્યારે રાજ્ય વ્યવસ્થા સારી હોય. શોષણ વિનાની ઈચ્છાઓ પર નિયંત્રણો રાખનાર લોકો હોય પરંતુ ઈન્દ્રિયો પર શાસન કરવાનો મૂળ આધાર તો વિનય છે. પણ વિનમ્રતા તેમને શોભા આપે છે જેની પાસે શક્તિ હોય સ્વાભિમાન હોય. એવા જ્ઞાન અને શક્તિનો રસ્તો વૃદ્ધ પુરુષોની, વિદ્વાન પુરુષોની સેવા કરીને જાણી શકાય છે.

આચાર્ય ચાણક્યએ વ્યક્તિગત, સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનના એકબીજામાં પરોવી દીધા છે.

૫ શિખ પંથ :

દિલ્લી સલ્તનત અને મોગલોના જમાનામાં ગુરુ નાનકે પંજાબમાં અંધવિશ્વાસ, જાતિભેદ, સતીપ્રથા, બાળવિવાહનો વિરોધ કરીને લોકોમાં ચેતનાનું નિર્માણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

‘ના मैं हिन्दु ना मैं मुसलमान,

पाँच तत्व का पुतला नानक मेरा नाम ।’

શિખ ધર્મે ઉચનીચના ભેદભાવ દૂર કરવાની કોશિશ કરી તથા એક સંગત એક પંગત નો નારો આપ્યો.

‘ગુરુ ગ્રંથ સાહિબ’ માં ૧૨ મી થી ૧૭ મી સદીની વચ્ચે ભારતના જુદા-જુદા પ્રદેશો તથા જુદી જુદી લગભગ ૩૬ જાતિઓમાં જન્મેલાં સંતો, ભક્તો, દરવેશો અને ફકીરોની વાણીઓ સંકલિત કરી છે.

ગુરુજી જાણતા હતા કે જ્ઞાન વિના, ભગવત શ્રદ્ધા વિના તથા હાથમાં તલવાર વિના અન્યાયનો મુકાબલો ન કરી શકાય કે ન એક જાગૃત, સંગઠિત, પ્રગતિશીલ સમાજનું સંગઠન થઈ શકે, ‘સવા લાખ સે એક લઢાઝ તખી ગોવિન્દ સિંહ નામ કહાઝ ।’ તેમણે એક ખાલસા ને સવા લાખ બરાબર બનાવીને આખી શિખ કોમને સ્વાભિમાની બનાવી દીધી. જેવી રીતે નેપોલિયને કહ્યું હતું કે ‘ભગવાનમાં વિશ્વાસ રાખો, પરંતુ પોતાના દારૂગોળાને સૂકવી રાખો, કારણ કે ભીના દારૂગોળામાં ભગવાન પણ આગ લગાડી શકતો નથી.’

સૃષ્ટિની શરૂઆતથી જ મનુષ્યમાં સત્યને જાણવાની અને શોધખોળ કરવાની લાલસા રહેલી છે. મનુષ્ય પોતાની ચોમેર વિચિત્ર અને વિવિધતા ભરેલી સૃષ્ટિનું અવલોકન કરે છે પણ તરત એના મનમાં પ્રશ્ન ઉઠે છે કે સૃષ્ટિ આવી ક્યાંથી ? કેમ

બની શા માટે બની ? આ જ રીતે પોતાના જીવન વિશે પણ વિચારે છે, બીજાઓને જન્મ પામતા—મરણ પામતા જુએ છે અને આ ચિંતનમાં પોતાને ‘શા માટે’ અને ‘કેમ’ ના પ્રશ્નોની વચ્ચે ઘેરાયેલો જુએ છે આ જગત કેમ બન્યું એનો જવાબ વિજ્ઞાન આપે છે. પણ !! ‘શા માટે’ બન્યું એનો જવાબ આધુનિક વિજ્ઞાન પાસે નથી ‘શા માટે’ નો જવાબ ધર્મ અને દર્શન આપે છે. આધ્યાત્મિકતા આપે છે.

આધ્યાત્મ શું છે ? એ આત્મબોધથી શરૂ થાય છે. સૂક્ષ્મ જગતનો અભ્યાસ છે તે ઈન્દ્રિયોથી અતીતના ક્ષેત્રોના જ્ઞાનનું નામ અધ્યાત્મ છે. એ ધર્મરૂપી મહામાર્ગનો અંતિમ પડાવ છે. જ્યાં પહોંચીને માનવઆત્મા પોતાનો સાક્ષાત્કાર કરીને સંભવ પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરીને સતચિતથી સત—ચિત—આનંદ (સચ્ચિદાનંદ) થવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

૧ મહર્ષિ અરવિન્દ : પૂર્ણયોગની સાધના :

શ્રી અરવિન્દની સાધનાના છેક પ્રારંભકાળથી ગુજરાત એક યા અન્ય રીતે તેઓની દિવ્ય ચેતના સાથે સંકળાયેલું છે. પવિત્ર ચાણોદ ભૂમિનાં ગંગનાથ મઠવાળા સિદ્ધ પુરુષ સ્વામી બ્રહ્માનંદના એક શિષ્ય પાસેથી તેમણે યોગ તથા પ્રાણાયામના નિયમોની જાણકારી ગ્રહીને પ્રથમવાર પોતાની ચેતનાને આધ્યાત્મિક માર્ગ તરફ ગતિશીલ કરી હતી, તેમજ વડોદરામાં શ્રી વિષ્ણુ ભાસ્કર લેલે તરફથી તેઓને યોગાભ્યાસની મદદ મળતી રહેતી હતી.

તેઓ ૧૯૦૩ થી ૧૯૧૦ સુધી રાજકીય અને આધ્યાત્મિકતામાં પ્રવૃત્તિ ક્ષેત્રે ઘણાં સક્રિય હતાં પણ !! અજાણપણે ઈશ્વરીય શક્તિ તેઓને સંકેત આપ્યા કરતી હતી. એક સમયે વડોદરાનાં કમાટીબાગ પાસે ઘોડાગાડીમાં જતાં હતા ત્યારે અકસ્માત રોકવા માટે સાક્ષાત કોઈ દેવી પુરુષે ઘોડાની લગામ ખેંચીને દુર્ઘટના અટકાવી હોય તેવી દિવ્ય-અનુભૂતિ તેઓને થઈ હતી. તો પથ્થરની મૂર્તિમાં પણ પ્રભુ હોય છે. તેવું તે સમયે નહીં સ્વીકારનાર સ્વયં શ્રી અરવિન્દ એક સમયે નર્મદા કિનારે ચાણોદ-કરનાળીના એક કાલી મંદિરમાં દર્શનાર્થે ગયા હતા ત્યારે તેમને જાણે કે એવી અનુભૂતિ થઈ હતી કે પથ્થરની આ મૂર્તિ માત્ર પાષાણની નહીં પરંતુ સાક્ષાત દેવી શરીર હોય તેમ ભાસતી હતી.

તેઓને મહાકાળીનો ત્યારે સાક્ષાત્કાર થયો હતો અને ત્યારથી તેઓને ઈશ્વરની સન્નિધિ વિષે શ્રદ્ધા બેઠી-ત્યારબાદ એક પ્રસંગમાં જ્યારે પોતાના ભાઈને એક યોગીએ મંત્રેલું પાણી પીવડાવીને ઝેરી તાવથી મુક્ત કર્યાનો સાક્ષાત અનુભવ થતાં તેઓને યોગ તેમજ યોગાભ્યાસમાં રૂચિ વધવા લાગી.

વડોદરામાં તેઓએ યોગી લેલે પાસેથી ‘મનને નીરવ કરવાની શક્તિ’ અને ‘ બ્રહ્માં લીન રહેવાની સાધના’ સિદ્ધ કરી તે ઉપરાંત પરમ ચેતના તથા ઉદ્ધર્ષસતાની

દોરવણી હેઠળ પોતાની જાતને પ્રસ્તુત કરવાનો અભ્યાસ પણ કેળવ્યો. જે તેઓને ત્યારબાદની સાધનામાં અતિઉપયોગી નીવડ્યો.

જેલવાસ દરમ્યાન ૧૯૦૮માં એકાંતના કારણે તેઓને વાંચન-ચિંતન અને મનન દ્વારા સ્વયંની ભીતરનું જ્ઞાન લાદ્યું. પ્રભુએ જાણે કે સાનુકૂળતા ઉભી કરી મહાનકાર્ય માટે તેઓને તૈયાર કરવા માંડ્યા. ઉપનિષદનાં મંત્રોએ અહીં તેઓને દિવ્ય અનુભૂતિ થઈ. ઉતરપાડાનાં પ્રસિધ્ધ વ્યાખ્યાનમાં તેમણે આ વાત કહી છે, તેઓને જેલની દિવાલોમાં વૃક્ષમાં, સંત્રીમાં સર્વમાં શ્રી વાસુદેવના દર્શન થયા.

સૂવાનાં ખરબચડા પાથરણાં પર પણ તેમને સુહૃદ અને પ્રિયતમ શ્રીકૃષ્ણનાં બાહુઓની મધુર અનુભૂતિ થઈ—આમ ઉચ્ચ કક્ષાની દિવ્ય અનુભૂતિઓ બાદ તેઓ નિશ્ચીત બની પ્રભુ પરાયણ બન્યાં. મહર્ષિ અરવિન્દની સૂક્ષ્મ ચેતના હજી આજે પણ આપણી સમક્ષ એટલી જ પ્રબળ રીતે કાર્યાન્વિત છે. સાચી અભિપ્સા તથા સમર્પણની ભાવના સાથે હૃદયપૂર્વક તેને અનુભવી શકાય છે.

પૂર્ણ ચેતનાને સિધ્ધ કરનાર મહર્ષિ અરવિન્દના તત્ત્વદર્શનનો સાર સાવ સાદો સરળ છે. પ્રત્યેક માનવી સ્વયંની ચેતનાનો વિકાસ કરી રહેલો છે. આજે તો સમસ્ત વિશ્વમાં શ્રી અરવિન્દના આ તત્ત્વદર્શનને પ્રસારિત કરતાં તથા સાધકગણને શ્રી અરવિન્દનાં ‘જીવન એ જ યોગ છે’ નાં પૂર્ણયોગની સાધનાના પથ પર પ્રેરકબળ પૂરું પાડી સહાય કરતા અનેક કેન્દ્રો શિબિરોનું આયોજન થતું રહે છે. ગુજરાતનું પ્રથમ શ્રી અરવિન્દ કેન્દ્ર મૂર્ધન્ય કવિ તથા ઉચ્ચકક્ષાના સાધક શ્રી સુંદરમ્નાં નિવાસસ્થાને અમદાવાદમાં આજથી છ દાયકાપૂર્વે શ્રી માતાજીના આશિર્વાદથી શરૂ કરવામાં આવ્યું.

૧૫મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૩થી આ રીતે અમદાવાદની સ્વસ્તિક સોસાયટીના આ ‘ માતૃભાવન’નાં ધ્યાનંડથી શ્રી માતાજી તથા મહર્ષિ અરવિન્દની ચેતના અસંખ્ય સાધકોને પોતાની ઉચ્ચતમ મનોમય ભૂમિકા તરફ ગતિ કરવા સામર્થ્ય તથા પ્રેરકબળ પૂરા પાડી રહી છે.

૨ શ્રી રમણ મહર્ષિ: મૌનના મહર્ષિનો આત્મ સાક્ષાત્કાર :

હૃદયની મધ્યમાં કેવળ બ્રહ્મ જ ‘અહં અહં’ તરીકે એકાગ્ર મન કરી પ્રાણનો નિરોધ કરી તું હૃદયમાં પ્રવેશ કર અને આત્મનિષ્ઠ થઈ જા...

શ્રી રમણગીતાનો ઉપરોક્ત એક શ્લોક શ્રી રમણ મહર્ષિના શ્રીમુખે નીકળ્યો હતો જેનાં પ્રથમ ચરણમાં આત્માનુભૂતિનાં સ્વરૂપ પ્રકાશનો સંકેત છે. અને બીજા ચરણમાં તે અનુભવ પ્રગટ કરવાના સાધન જેવા કે જ્ઞાન, ભક્તિ તેમજ પ્રાણાયામ—આદિનો નિર્દેશ કરે છે.

આત્મસાક્ષાત્કાર માટે મહર્ષિ ત્રણ સાધન દર્શાવે છે. પ્રથમ ‘ધર્માચરણ’ દ્વિતીય છે. ‘ઈશ્વરની ઉપાસના’ અને તૃતીય છે ‘હું કોણ છું તેની શોધ.’ આ ત્રણેય ચરણમાં શ્રી રમણ મહર્ષિ તૃતીય ચરણ પર વધુ ભાર દે છે. તેઓએ આ જીવન પોતાના ઉપદેશમાં એક સૂર રાખ્યો કે... તમે તમારા મનને પાછું વાળો તેના મૂળથી શોધ કરો, સર્વ વિચારો ક્યાંથી ઉદ્ભવે છે તેની તપાસ આદરો...આ મૂળ જગ્યા પર જ આનંદમય પ્રકાશમય આત્મા છે. સત ચિદ આનંદ છે. આ ‘હું કોણ’ ની શોધ કરવાની શ્રી મહર્ષિજીને ચીધેલી પ્રક્રિયા એટલે કે વેદાંત શાસ્ત્ર નિર્દિષ્ટ ‘સાક્ષીભાવ’ કેળવવાની પ્રક્રિયા દ્વારા જ શ્રેયના માર્ગે પરમતત્ત્વને પામી શકાય છે.

જો કે ‘સાક્ષીભાવ’ ની સાવ સહજ લાગતી આ તપસ્યાનો ગૂઢાર્થ કોઈ જ્ઞાની—યોગી જ સમજી શકે છે. પરંતુ માત્ર ૧૬ વર્ષની કાચી ઉંમરે શ્રી રમણ મહર્ષિને આ આત્માનો અનુભવ સાહજિક રીતે જ થયો હતો. સુંદર શરીર સૌષ્ઠવ ધરાવતા સોળવર્ષિય વૈકટરામનને એક દિવસ સવારે એવી તીવ્ર લાગણી થઈ આવી કે હવે હું મરણ પામી રહ્યો છું. આ શરીર હવે મરી ગયું છે. તેને હવે સ્મશાન લઈ જવામાં આવશે અને બાળવામાં આવશે. પણ !! શરીરના મરણને હું જોઈ શકું છું તેથી ‘હું’ મને એવો ને

એવો જ શરીરથી તદ્દન અલગ અનુભવી શકું છું તેથી આ ‘હું’ આત્મા છું. હું શરીર નથી અને આત્મા એટલે કે ‘હું’ મરતો નથી.

જે અનુભવ અને અનુભૂતિ માટે કોઈ યોગી પોતાની વર્ષોની તપશ્ચર્યા સમર્પિત કરે અને સન્યસ્ત લઈ સંસાર ત્યજી દે તે મહાન અનુભૂતિ ‘અહમ બ્રહ્માસ્મિ’ તેઓને કાચી ઉમરે થઈ આવી. તે તેઓના આધ્યાત્મિકપથ પરની પાકટતા દર્શાવે છે. જાણે ગત જન્મનો કોઈ સિધ્ધીનાં પથ પરનો તપસ્વી અર્ધી-તપસ્યાને આ જન્મમાં પરિપૂર્ણતા માટે આગળ ધપાવતો હોય તેમજ આ વેંકટરામનનાં જીવનમાં બન્યું. આમ ‘શરીર નાશવંત છે. આત્મા નહીં.’ નાં સ્વાનુભવ બાદ પણ આ પ્રકારના દિવ્ય-અનુભવો તેને વારંવાર થયાં કરતા !

આમ ૧૮૭૯માં ડિસેમ્બરની ૩૦મી એ મદુરાઈથી ૩૦ કિ.મી. દૂર તિરુરિયલી ગામમાં એક સામાન્ય ઘરમાં જન્મેલો વેંકટરામન બાળપણથી જ જાણે કે ‘હું કોણ’ નો જીવનમાં રટતો થઈ ગયો હતો અને આ આંતરખોજ તેને સમયાંતરે દિવ્યજીવનનાં માર્ગે ‘ભગવાન રમણ મહર્ષિ’ તરીકે સિધ્ધ કરી ગઈ.

એક પરિચિતના મુખે તેમને અરુણાયલ પર્વત તેમજ તિરૂવન્નામલાઈ વિષે જાણવા મળ્યું તો તેઓ ભાવાવેશમાં આવી ગયા ને જાણે કે પૂર્વજન્મના યોગીની નિરંતર ખોજને આગળ ધપાવવાનું ઈજન મળી ગયું ત્યારે. તો તેમને કાંઈ સ્પષ્ટ સૂઝ પડી જ નહી તેમને બાળપણનાં એ ગાળામાં એવું તે ક્યાંથી સૂઝે કે પરમતત્ત્વની દિવ્યશક્તિએ આગામી વર્ષોમાં આ જ અરુણાયલને તેઓની સાર્થક અને સિધ્ધ તપસ્યાની તપોભૂમિ માટે નિમિત્ત બનાવ્યો છે.

આ નાનકડા શ્રાવ્ય અનુભવના આધારે તેમને ગૂઢ રીતે આધ્યાત્મિક માર્ગે આગળ વધવાનું બળ જરૂર મળી રહ્યું ! આ જ સમયગાળા દરમ્યાન તેમનાં હાથમાં પરિચપુરાણનું

પુસ્તક હાથ લાગ્યું. ને અભ્યાસના વાંચનથી દૂર ભાગતા જીવે સંપૂર્ણ પુસ્તક એક બેઠકે વાંચી પૂર્ણ કર્યું જેને વાંચતા જ બાળમાનસમાં ધરબાયેલો પ્રેમભક્તિનો પ્રવાહ અવરોધતો આડબંધ જાણે કે તૂટી ગયો, તેમનું અંતઃકરણ અણિશુદ્ધ બની આત્મતત્ત્વની ચેતનામાં જાણે કે એકાકાર બનતું ગયું ને આ દરમ્યાન પણ રમણ મહર્ષિને ‘હું આત્મા છું.....’ નાં અનુભવો નિરંતર બનતા જ રહેતા.

આમ એક પછી એક તેઓના જીવનમાં પરમ—આત્મતત્ત્વ પામવાના નિમિત્તના નિર્માણ થતા ગયા અને કોઈ દિવ્યશક્તિ જાણે કે તેમને આત્મખોજનાં માર્ગે દોરતી ગઈ !

મરણને પણ શ્રી રમણ મહર્ષિએ એક દ્રષ્ટાંતથી સમજાવી દીધું છે, મૃત્યુ માટે આથી ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ કદાચ કોઈ હોઈ શકે જ નહીં, તેઓ કહે છે, ‘જ્યારે ભોજન પૂરું કરી લેવામાં આવે છે ત્યાર બાદ પરતાળીને રાખી મૂકીએ છીએ ખરા.....? બસ, તો આ દેહ એક પતરાળીથી વિશેષ કશું જ નથી, એમ સમજો. જીવનમાં તૃપ્તિ અને આત્મસાધનાની પરાકાષ્ઠાએ દેહની મદદથી પહોંચ્યા પછી તેનો નિકાલ અનિવાર્ય છે. બસ આટલું સમજો.....’

મધુર સ્મિતથી હસતો ચહેરો અને ચમકતી તેજસ્વી આંખો સમક્ષ આત્મ—સાક્ષાત્કાર અને મૌનનો મહિમા તમને વર્તાયા વીના ન રહે, આ તથ્યને અનુમોદન આપતા આપણા ગુજરાતનાં સ્વામી શ્રી માધવતીર્થજી જણાવે છે કે.....‘હું જ્યારે તેઓના દર્શને ગયો તો..... પ્રથમ દર્શને જ શ્રી મહર્ષિની દ્રષ્ટિમાં આંજી નાખે તેવું સૂર્યસમાન તેજ મેં અનુભવ્યું. પછીના દિવસે જ્યારે મહર્ષિના સાનિધ્યમાં તેમનાં ખંડમાં હું બેઠો હતો ત્યારે જે રીતે ભગવાનનું દિવ્ય તેજ વાસુદેવજીનાં દ્રષ્ટિપાતથી દેવકીજીમાં પ્રવેશ્યા હતું એ જ રીતે શ્રી મહર્ષિના તેજોમય દ્રષ્ટિપાતે મારા હૃદયનાં અંતસ્તલને તીવ્ર

રીતે વેધી નાંખ્યું. મારા પ્રાણ સ્પંદનની પ્રક્રિયા થોડી વાર માટે થંભી ગઈ હોય તેમ મને જણાયું અને મારું મન અવર્ણનીય શાંતિ અને આનંદના ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક સ્તરે સંક્રાંત થયું, હું ખંડમાં સહુને જોઈને સમજી રહ્યો હતો કે તેઓ અન્યના અંતરસ્વરૂપને સ્પર્શી રહ્યા હતાં. ને સ્વયંના વિશ્વાત્મની અનુભૂતિ સહ કોઈને કરાવવાં સમર્થ બનાવી રહ્યા હતાં.’

ભગવાન શ્રી રમણ મહર્ષિએ પોતાના જયોતિર્મય જીવન દ્વારા અસંખ્ય સાધકો અને જિજ્ઞાસુઓના પ્રાણમાં પ્રેરણા પાથરીને, પરમજ્ઞાન, ભક્તિ તથા શ્રદ્ધાની જયોતિ જગાવી એ તો ખરું જ પરંતુ સાથે સાથે જ્ઞાન અથવા અજ્ઞાત રીતે જીવનના આધ્યાત્મિક મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા કરવાનો પુરુષાર્થ કરીને ભારતવર્ષનું નામ ઉજ્જવળ કર્યું એ દ્રષ્ટિએ એમની જેટલી પ્રશિસ્ત કરવામાં આવે, એમને જેટલી ભાવાંજલિ આપવામાં આવે તેટલી ઓછી છે. શ્રી રમણે ભારતના લુપ્ત થતા જતા આધ્યાત્મિક મહર્ષિને ફરીવાર ઉજાગર કરીને આ ભૂમિના ગૌરવને વધાર્યું છે.

૩ ઓશો રજનીશ : વીસમી સદીની એક વિરલ ઘટના :

આચાર્ય રજનીશ—ઓશો આવા જ એક વ્યક્તિવિશેષ હતા, પ્રગાઢ અસાધારણ સ્મરણશક્તિ, સંમોહક વક્તૃત્વશક્તિ અને આત્મવિશ્વાસથી ભર્યું ભર્યું એમનું વ્યક્તિત્વ આજે એમના અવસાનના સોળ સોળ વર્ષ પછીય એમનું સ્થાન લોકહૃદયમાં હજી એવું જ અવિયળ છે. એમનાં પ્રવચનો સાંભળવાનો, એમની સન્મુખ બેસવાનો થોડોક સંવાદ કરવાની જે ઉપલબ્ધી પ્રાપ્ત થઈ છે. તે જીવનની ધન્ય ક્ષણો જ ગણાય. રજનીશ વીસમી સદીની એક વિરલ ઘટના છે. તેઓ અધ્યાત્મિક ક્રાંતિના ઘટનાપુરુષ છે. અન્ય કોઈ સાથે સરખાવી ન શકાય તેટલા અનન્ય છે—તેટલા વિરલ છે.—આરંભના વર્ષોમાં તેમણે પત્રકારત્વ ખેડ્યું અને અધ્યાપન પણ કર્યું ત્યાંથી જ ક્રાંતિના ચમકારા દેખાયો કોલેજમાં પરંપરાગત કોટ—પેન્ટ ન પહેરતા નીચે ધોતી અને ઉપર શાલ ઓઢીને કોલેજમાં જતા અને ક્લાસ લેતા.

સાધુ જેવો વેશ પહેરેલા આ પ્રોફેસરનો ક્લાસ વિદ્યાર્થીઓથી ખીચોખીચ ભરેલો રહેતો અને તે પણ નિરવ શાંતિ સાથે પણ !! યુનિવર્સિટીની ચાર દીવાલોમાં ગુંગળાવા કરતાં એમણે ખ્યાલો—માન્યતાઓનો તેમણે પોતાનાં વાણી, વર્તન અને વિચારોથી છેદ ઉડાડી દીધો. ધર્મની વાતો કરતો કોઈ માણસ આવા બાદશાહી ઠાઠથી જીવ્યો નથી. અત્યંત મોંઘા ખુશબોદાર વસ્ત્રો, ઘડિયાળો, પ્રસાધનો, મોટરકારોનો વૈભવ તો અમેરીકાના પણ કોઈ ધનપતિના મનમાં અદેખાઈ જન્માવે તેવો હતો. મહાવીર કે બુદ્ધ, ગુર્જિયેફ, કે કૃષ્ણમૂર્તિ, માર્ક્સ કે મોહનદાસ ગાંધી, ઝેન, ખ્રિસ્તી કે સુફીઝમ સ્વાદ કે સેક્સ વિષે એમને કાંઈક ને કાંઈક નવું કહેવાનું હોય જ જે સાંભળી વાંચીને વાચકને વિચાર કરતા પ્રેરે કે ‘આ તો આપણને સૂઝ્યું જ નહીં !’ એવો ભાગ્યે જ કોઈ વિષય હશે કે જે એમણે છોડ્યો કે છંછેડ્યો નહિ હોય.

એમ કહેવાય છે કે રજનીશજીનાં લગભગ ૬૫૦ પુસ્તકો છે, જેમાં એમણે પાંચ કરોડ શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો છે. વિષયોનો એમનો વ્યાપ અમર્યાદીત છે. આરંભમાં તેમણે ચિત્રો પણ દોર્યા હતા. પણ !! પાછળથી એ શબ્દચિત્રોમાં રૂપાંતરિત થયા. એમણે ફોટોગ્રાફી પણ કરી, એ પણ છોડી, કારણ કે ત્યારબાદ એમણે જે કર્યું તેને કારણે વિશ્વભરમાંથી એમના પર હજારો કેમેરા સ્થિર થયા. એમના ચહેરાના હાવભાવ, હલનચલન જાણે ખુદ કલાકૃતિઓ બની રહ્યા. તેમના ફોટોગ્રાફ્સની સંખ્યા એટલી છે કે જોતાં મહિનાઓ નીકળી જાય.

આ ઉપરાંત રજનીશજીએ કવિતાઓ પણ લખેલી, પણ પછી કવિતા તેમના પ્રવચન દ્વારા ગદ્યમાં જ વહેવા લાગી હતી. પ્રકૃતિવર્ણન હોય, કબીર કે નાનક, મીરાં કે ચૈતન્ય અથવા શ્રીકૃષ્ણ વિષે વાત કરતા હોય ત્યારે તે તેમની વાણીમાંથી કવિતા જ પ્રસ્ફૂટ થતી હોય તેવી અનુભૂતિ થાય. તો સાથે સાથે પરંપરાગત રીતે સમાજમાં આરૂઢ થયેલી કોઈ આરાધ્ય મૂર્તિને પણ બે ચાર વાગબાણથી તીતર-ભીતર કરી નાંખો એવી તાકાત, તર્ક અને અભય, રૂઢ ધર્મ-પુરુષો, સાધુ-બાવાઓ દિગ્મૂઢ થઈ જાય તેવી વેધકતા !

એમનું વાંચન વિશાળથીય વિશાળ છે. કહેવાય છે કે વાંચવાની તેમની ઝડપ અકલ્પનીય છે. ઓશોએ ખૂબ ઓછું લખ્યું હશે પણ !! એમના જેટલું ભાગ્યેજ કોઈ બોલ્યું હશે. એમનું લેખન-પત્રલેખન પૂરતું સીમિત હશે એમ માની શકાય. એમના જે પુસ્તકો છે-ગ્રંથો છે તે એમના મુખમાંથી બહાર નિકળતા જ કેસેટ-સીડીમાં કેદ થઈ ગયા છે, અને એમની શાંત-તરલ આકૃતિ વિડીયોમાં તેમની ગ્રંથસ્થ થયેલી વાણીના શબ્દો એક જન્મમાં વાંચી શકાય તેટલા નથી તેમનું ગદ્ય કાવ્યમય છે. તેમની અસ્ખલિત વાણીનો પ્રભાવ જેટલો ગતિશીલ છે, પ્રવાહી છે તેટલો જ લાવણ્યસભર છે-સુમધુર છે. અવાજ પર તેમનો કાબુ, નિયંત્રણ અસાધારણ છે.

ઘેરો, સંમોહક અવાજ, તેમાં આરોહ—અવરોહ શ્રોતાને કલાકો સુધી આસનબદ્ધ કરી શકે છે. એ બોલવાનું શરૂ કરે પછી તેઓ સહસ્ત્રદલ કમળની એક એક પાંદડીની જેમ ઉઘડતા જાય છે. એમ કહેવાય છે કે રજનીશ ને સાંભળવા એક લ્હાવો હતો. આ વાત સાથે ભાગ્યે જ કોઈ અસંમત થઈ શકે. એમનું પ્રવચન થોડા મુમુક્ષુઓ વચ્ચે હોય, કોઈ ઓડીટોરિયમમાં હોય કે પછી ખુલ્લા મેદાનમાં હજારોની મેદની વચ્ચે હોય તેમની એક સરખી જ સ્વસ્થતા એમની સન્મુખ બેઠેલાં પચાસ—સો, બસો—પાંચસો કે પાંચ—દસ હજાર લોકો આસનબદ્ધ થઈને એમને સાંભળ—આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈને સાંભળે.

રજનીશજીની પ્રવચનશૈલી—ભાષા કાવ્યાત્મક અને સરળ એમનો તર્ક વિચારે ચડાવી દે, એમની પ્રશંસા અને આલોચના તેમની સાથે સંમત થવા પ્રેરે, એમનો અવાજ અત્યંત મૃદુ છતાં નિર્બળ નહિ એ મૃદુ અવાજમાંથી આગ ઝરતા શબ્દો પણ ટૂંકાં એ શબ્દો દઝાડે, કાંટા પણ વગાડેને ઉઝરડા પણ પાડી શકે. કોઈકની શ્રદ્ધા પણ ડોલાવી શકે ધર્મ પરંપરા સામે એમણે નીલકંઠની જેમ ત્રીજી આંખ ઉઘાડી છે.

એમના વક્તવ્યમાં અનેક ઉદાહરણો, ટૂંકા, કહેવતો હોય, ફિલસૂફીની ચિંતનકણિકાઓ વેરાતી હોય. દ્રષ્ટાંતોની દીવાદાંડી હોય સહજ રીતે સરી પડેલા શબ્દો ક્વોટેશન બની જાય તેવા સાર્થક અને ચોટદાર હોય. એમના ઉદાહરણો, દ્રષ્ટાંતો એવા હોય કે શ્રોતાને પોતાની જ કોઈ સમસ્યાનું સમાધાન લીધે પોતાને જ સતાવી રહેલી કોઈ વાતનો ઉતર શ્રોતાને એ પ્રવચનમાં સંભળાય અને એ પ્રસન્ન થઈ જાય. શ્રી રજનીશ ભાગ્યે જ મૌન રહ્યા. આંતરમનમાં—ચિત્તમાં અતિમાનસનું અવતરણ થયું એમણે જગતમાં પ્રકાશ ફેલાવ્યો.

જીવન ચારેય દિશાઓમાં મૌજુદ છે તુ ક્યાં જાય છે ? ક્યાં મંદિરમાં ? ક્યાં મસ્જિદમાં ? કઈ મૂર્તિની તલાશ કરી રહ્યા છે ! પરમાત્મા તો તમારા ઘરે આવ્યા છે

અને તમે મંદિરે જાવ છો ? પરમાત્મા તમારા દિકરામાં છે, તમારા માતા-પિતામાં,
તમારી પત્નિ મા છે.

-ઓશો

આશા કી રાત મેં
તારો કી બારાત દેખ
શબનમ સી જિંદગી
આઈ ઉતર
ઘરતી કે પાત પર
કરકે સિંગાર
સિંદૂર ભરે માંગ સે
સૂરજ કા મૂખ હુઆ લાલ
ગાલ પર અનુરાગ કી પડી ભંવર;
જાને કબ ઢુલક ગઈ
પાની કી માયા
મીટ્ટી કી કાયા
રામનામ સત્ય હૈ
ઘરતી કા સત્ય
યુગ-યુગ કા સત્ય
ફિર સત્ય સે ભય કયોં
ઈસલીએ કી નરને
ન માની હાર

લડ રહા કાલ સે
 લડતા રહા હૈ
 લડતા રહેગા
 વંશ જ ભગીરથ કા
 જબ તક ન બહેતા હૈ વહ
 તૃણ સા ગંગા કી ધાર મૈ.

-ઓશો

“રાજપથોં પર હી મત ચલતે રહના
 કબી કબી પગડંડિયો પર ભી જાઓં,
 બીહક વનોં મૈં ભી ઉતરો
 જહા ખો જાને કા ડર હો વહા ભી તલાશો
 જહા સે લૌટને કી સંભાવના ન હો
 વહાં ભી પંખ મારો
 અગર જલ ભી ગયે તો ભી તુમ્હારે
 ભીતર આભા પૈદા होगी.”

-ઓશો

“તમામ ઉમ્ર ગુજારી હૈ અંધેરો કે તલે,
 આપકે દર પે હી જાના કિ સવેરા કયાં હૈ
 મૌજે તુફાન કી સાહિલ સે મુલાકાત નથી,
 આપસે મિલ કે હી જાના કી કિનારા કયા હૈ.”

ઓશો ચર્યાસ્પદ આધ્યાત્મિક ગુરુ છે. સને ૧૯૮૦માં એમના દેહવિલય બાદના

એકાદ દશકામાં તેમના ઉપદેશની અસર દુનિયાભરના લગભગ બધા દેશોના બધી ઉંમરના લોકો સુધી પહોંચી છે. સને ૧૯૩૧ માં ભારતમાં એમનો જન્મ થયો. ૧૯૫૦માં તેઓ ફિલોસોફીના ક્રાંતિકારી પ્રોફેસર તરીકે જાણીતા થયા. તેઓએ સતત ભારતભરમાં મુસાફરી કરીને, પરંપરાવાદી ધર્મગુરુઓની મુલાકાત લઈને ચર્ચાઓ કરી અને તેમની પોતાની ક્રાંતિકારી સક્રિય ધ્યાનની ટેકનિકનો લોકોને પરિચય આપ્યો.

ઈન્ડિયા ટૂડેના તંત્રી અરુણ પુરીએ કહ્યું કે ‘ઓશો વિરોધાભાસને પસંદ કરતા હતા. તેઓ બધા પ્રકારના વિવાદાસ્પદ વિધાનો આપતા હતા. જેના કારણે લોકો હચમચી ઉઠતા હતા. લોકો સંદેશાવાહક વિશે નારાજ થઈ જતા હતા અને સંદેશાને ચૂકી જતા હતા. આજે હવે સંદેશવાહક નથી અને લોકો સંદેશને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળે છે. જે ખરેખર મેઘાવી અને ઉપયોગી છે.’

ધર્મના સંબંધમાં સૌથી આધારભૂત વાત રજનીશજી કહે છે કે જીવન અને પરમાત્મામાં કોઈ વિરોધ નથી. વિરોધ તો દૂર, પણ !! જીવનની સીળી પર ચઢીને જ પરમાત્માના મંદિર સુધી પહોંચાય છે. જીવન એક અવસર છે પરમાત્માને તલાશ કરવા માટેનો જીવન એક ઝલક છે પરમાત્માની.

ત્યાગવાનું કશું જ નથી. પરમાત્માને બસ પામવાના જ છે. તેઓ કહે છે પરમાત્મા એટલા વિરાટ છે કે આ જીવન પણ તેમનામાં જ સમાયેલું છે. જેણે જીવનને સમજ્યું તે પરમાત્માને ગોતી જ કાઢશે. ઓશો કહે છે જીવનને સમ્માન દેવું જોઈએ. જીવન આપણને મળેલી અણમોલ ભેટ છે. આપણે આ માટે લાયક ન હતા તો પણ આ ભેટ આપણને મળી છે. આ અજ્ઞય જીવનનો ખજાનો અને એમાં રહેલી ગહેરાઈને જાણવાની છે. રહસ્યોના રહસ્યો આપણા હૃદયમાં સમાયેલું છે. શ્વાસમાં સમાયેલું છે.

“तुम्ही जबर रजना भगवान मेरी

क्योंकी

मैं पंज फूटता, नहीं उड़ हूँ पाता
धारणाओ से आपनी न अभी छूट पाता
उन्हीं में अटका मैं गिर-गिर-सा जाता
शरण में तुम्हारी ही मैं विश्राम पाता.”

“मैं तुम्हारी मौन कुरुणा का सहारा चाहता हूँ

जानताहूँ इस जगत में
कूल की है आयु कीतनी
और यौवन की उमरती
सांस में है वायु कितनी
इसलीओ आकाश का विस्तार
सारा चाहता हूँ”

मैं तुम्हारी मौन कुरुणा का सहारा चाहता हूँ

प्रश्न-चिन्हों में उठी है
भाग्य-सागर की हिलोरें
आंसूओ से रहित होंगी
क्या नयन की निमित्त कोरे ?
जो तुम्हे करते द्रवित

વહ અશ્રુ-ધારા યાહતા હૂં
 મેં તુમ્હારી મૌન કરુણા કા સહારા યાહતા હૂં.
 જો કી ઉજ્જવલ હૈ સહી,
 પર કયા કિસી કે કામ આયે ?
 પ્રાણ ! મેં તો હકક માર્ગદર્શક
 એક તારા યાહતા હૂં.
 મેં તુમ્હારી મૌન કરુણા કા સહારા યાહતા હૂં.
 યહ ઉઠા કેસા પ્રભંજન
 જુડ ગઈ જેસે દિશાએ
 એક તરણી, એક નાવિક
 ઔર કિતની આપદ્રાએ
 કયા કહૂં મજધાર મેં હી
 મેં કિનારા યાહતા હૂં.

મેં તુમ્હારી મૌન કરુણા કા સહારા યાહતા હૂં.

ઓશો કહે છે બસ આટલી જ પ્રાર્થના, આટલું સર્મપણ અને જીવનમાં ક્રાંતિની
 શરૂઆત થઈ જાય છે. પછી જે ઘટે છે, આશ્ચર્યનું આશ્ચર્ય એ છે કે તે તમારું જ સ્વરૂપ
 છે, જેનાથી આપણે અપરિચીત છીએ અને પરિચીત બની જઈએ છીએ. ગુરુ આપણને
 કંઈ આપતા નથી પણ !! આપણાથી જ આપણો આમનો સામનો કરાવે છે. ગુરુ દર્પણ
 બની જાય છે.

૪ રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને માં શારદા :

ઈતિહાસનાં પૃષ્ઠો બોલે છે કે શ્રી કૃષ્ણનો જન્મ કંસના કારાગારમાં થયો અને બાળપણ તથા કિશોર અવસ્થા ગોવાળીઆઓની વચ્ચે પસાર થઈ; ઈશુનો જન્મ તબેલામાં અને ઉછેર સુથારને ઘેર થયો; શ્રી રામકૃષ્ણ કામારપુકુર નામના અજાણ ગામડામાં ડાંગર ખાંડવાના ઝૂંપડામાં જન્મ્યા ને દક્ષિણેશ્વરના મંદિરમાં પુજારીનું કામ કરતા.

સમાજશાસ્ત્રીઓના સિધ્ધાંત પ્રમાણે એમ જાણવા મળે છે કે શહેરના શિક્ષિત અને ધનવાન લોકોના વિચારોમાં ક્રાંતિ આવે તો પણ ભારતીય સંસ્કૃતિ ઘણાં લાંબા વખત સુધી સાદા અને સંતોષી ગ્રામ જીવનને આધારે જ ટકી રહી છે.

જગતમાં જ્યારે ભગવાન મનુષ્યદેહે અવતરે છે ત્યારે એ દેવી શક્તિ પણ સ્ત્રી સ્વરૂપે તેમની સાથે અવતરે છે. મુખ્ય વાત એ કે અધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક શક્તિરૂપે અથવા તો નારી સ્વરૂપે, એ શક્તિ યુગાવતારની સાથે રહીને તેમની લીલામાં સર્વપ્રકારે સહાય કરે છે. સમગ્ર જગતમાં ભારતના ઋષિઓએ શબરૂપી શિવ ઉપર નૃત્ય કરતી શક્તિની ઉપાસના કરી છે. વળી શ્રી રામકૃષ્ણની ઉપાસનાથી સંતુષ્ટ થએલ એ દેવીને વર્તમાન-કાળમાં માનવકલ્યાણના કામમાં લાગી ગએલી જોઈને પૂજ્યપાદ સ્વામી વિવેકાનંદે પોતાની પ્રસન્નગંભીર વાણીમાં કહ્યું છે:

“સેવક છું તમ યુગલનો,

શક્તિ સહિત નમું તવ પદે.”

શ્રી રામકૃષ્ણદેવનાં દિવ્ય ધર્મપત્નિ માતાજી શ્રી શ્રી શારદામણિ રૂપે સ્વયં જગદંબા આવિર્ભૂત થયાં હતા. એ હકીકત સમજ્યા વિના શ્રી રામકૃષ્ણદેવની અવતારલીલાનું રહસ્ય સમજાય નહી. આપણે જ્યારે માતાજીના જીવનને સાથે રાખીને શ્રી રામકૃષ્ણદેવના જીવનનો વિચાર કરીએ, ત્યારે આપણને અત્યંત સ્પષ્ટ ભાન થઈ જાય છે કે આધ્યાત્મિક

આદર્શોની અતિમાનુષી ભૂમિકા પણ !! કેટલી બધી વાસ્તવિક-જીવન્ત હોઈ શકે છે. શ્રી રામકૃષ્ણદેવના અસાધારણ આધ્યાત્મિક જીવનનો તાગ લેવાનું અશક્ય નથી, પણ !! માતાજીના દિવ્ય જીવનની ગહનતાનો તાગ લેતા તો આશ્ચર્યમૂઠ થઈ જવાય છે; એનું કારણ એ છે કે કે પોતે માનવભાવોથી ઉભરાતાં અને એમનું સમગ્ર જીવન અત્યંત સરળ હોવા છતાં પણ, પ્રબુદ્ધ અને દેદીપ્યમાન અધ્યાત્મજીવનની દૃષ્ટિએ જોતાં ભારે વિલક્ષણ હતું.

‘करुण्ययादिव्यजलधिस्तरणी भवाब्धौ

प्रेम्णा समार्ध-शरणागत-दुःखहारी ।

लोकामयश्वरमहो भुवि दीनवन्धुः

श्रेष्ठावतार हूए यः स हि रामकृष्णः ॥’

જેઓ કુરુણાના દિવ્ય સાગર સમા છે, જેઓ ભવસાગરને તરવા માટેની નાવસ્વરૂપ છે, જેઓ શરણે આવેલાં દુઃખીજનોને પ્રેમથી નિહાળીને દુઃખો દૂર કરે છે, પૃથ્વી પર જે લાંબા કાળે લીલામય બનીને દીનહીનોના બધું રૂપે રહ્યા છે, તે શ્રેષ્ઠ અવતારી પુરુષ અહીં ખરેખર શ્રીરામકૃષ્ણ છે.

‘श्री शारदा भगवती भुवि यस्य शक्तिः

यः पार्षदैर्निजजनै परिवेष्टितश्च ।

शान्तिप्रद जगति यस्य कथामृतं वै

श्रेष्ठावतार इह यः स हि रामकृष्णः ॥’

આ પૃથ્વી પર ભગવતી શારદા જેમની શક્તિ છે અને જેઓ હંમેશા પોતાના પાર્ષદોથી ઘેરાયેલા રહે છે, આ જગતમાં જેમનું કથામૃત સાચી શાન્તિ આપે છે, તે શ્રેષ્ઠ અવતારી પુરુષ ખરેખર અહીં શ્રીરામકૃષ્ણ છે.

‘નમઃ શ્રી રામકૃષ્ણાય નમો ભક્તહૃદાત્મને

શાન્તાય યોગયુક્તાય સારદાપતયે નમઃ ॥’

આવા, ભક્તોના હૃદયસ્વરૂપ યોગરત શાન્ત-સૌમ્યમૂર્તિ, શારદાપતિ શ્રી રામકૃષ્ણદેવને નમસ્કાર.

મહાપુરુષના ઉદયનો સમય કે જેનામાં શંકરાચાર્યની તેજસ્વી મેઘાશક્તિ અને ચૈતન્યદેવનું વિશાળ હૃદય હોય, જે દરેક સંપ્રદાયમાં એ જ ચૈતન્યને એ જ ઈશ્વરને કાર્ય કરીને રહેલો જુએ, જે ભૂતમાત્રમાં ઈશ્વરને જુએ જેનું હૃદય ગરીબ, દુર્બળ અછૂત-આ વિશ્વમાં-ભારતની અંદર કે ભારતની બહારના સૌ કોઈને માટે દ્રવતું હોય; એવા મહામાનવ શ્રી રામકૃષ્ણ દેવ, ભારતના સંતોની પૂર્તિ છે, આ યુગના ઋષિ છે. એમનો ઉપદેશ અત્યારે આ કાળે સૌથી વધુમાં વધુ લાભદાયક છે. એ મહાપુરુષની પાછળ કામ કરી રહેલી દિવ્ય શક્તિને લક્ષમાં રાખવી જોઈએ. એક ગરીબ બ્રાહ્મણનો પુત્ર એક ખૂણે પડેલા ગામડામાં જન્મેલો અજ્ઞાત અને અણચિંતવ્યો એવા એ સાચા અર્થમાં હજારો લોકોથી પૂજાઈ રહ્યા છે. અને આ આવતી કાલે બીજા હજારો લોકોથી પૂજાશે. ઈશ્વરની યોજન કોણ જાણી શકે ?

મૂર્તિકળા, ચિત્રકળા અને ગાયનકળાની તેમને ઈશ્વરે આપેલી બક્ષીસ હતી. ગદ્યાધરના જીવનનો નવો તબક્કો શરૂ થયો એ કષ્ટમય સાધના કાળ હતો. ઈશ્વર દર્શન માટેનો તીવ્રતમ તલસાટ હતો. ઈશ્વરી આવેશમય એ અવસ્થામાં એને નહોતું રહ્યું ભૂખ તરસનું ભાન કે નહોતું રહ્યું પોતાના દેહનું ભાન અને તેને ઈશ્વરદર્શનની અનુભૂતિ પણ થઈ. પોતાની આ પ્રથમ ઈશ્વરદર્શનની અનુભૂતિ પર પ્રકાશ પાડતા તેમણે કહેલું ‘ હું મૂર્છિત થઈને ઢળી પડ્યો ત્યારે મેં જોયું કે ઘરબાર, દિવસ, છાપરુ, બારી, બારણાં બધું મારી નજર સામેથી અદ્રશ્ય થઈ ગયેલું. એને સ્થાને ચૈતન્યનો અફાટ, અનંત, ઉજ્જવળ મહાસાગર વિસ્તરી રહ્યો.

મારી ચારે તરફ અક્ષય આનંદનો સાગર ઉછાળા મારી રહ્યો હતો. મારા આત્મામાં હું અનુભવવા લાગ્યો કે દેવી મા હજરાહજુર છે.’

૧૮૮૬ થી ૧૫મી ઓગસ્ટ રવિવારના રોજ ‘કાલી’, ‘કાલી’, ‘કાલી’ એમ ત્રણવાર સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર કરતાં જ તેમના દેહમાંથી એક કંપારી પસાર થઈ ગઈ. મુખ ઉપર દિવ્ય સ્મિત રમી રહ્યું. શ્રી રામકૃષ્ણ સમાધિમાં લીન થઈ ગયા. એ જ મહાસમાધી હતી. ગાંધીજીએ કહ્યું છે તેમ રામકૃષ્ણના જીવનની કથા એ આચરણમાં ઉતરેલા ધર્મની કથા છે. તેમનું ચરિત્ર આપણને ઈશ્વરના સાક્ષાત દર્શન કરવાને શક્તિમાન બનાવે છે. છેલ્લાં બસો વર્ષમાં અનેક વિભૂતીઓની ભેટ ભારત ભૂમિએ માનવજાતને આપી છે. આ પવિત્ર વિભૂતીમાળાનો એક અણમોલ મણકો છે.

- શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ.

૫ પરમઆત્મ સાક્ષાત્કારી અને વિતરાગ ભાવની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરનાર : શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

ભારત દેશ પરાપૂર્વથી સંતો અને મહાત્માઓની ભૂમિ તરીકે જાણીતો છે. વિશ્વના આધ્યાત્મિક સંતો અને મહાત્માઓ મોટાભાગે ભારતમાં જ જન્મ્યાં છે. ગુજરાત પણ સંત મહાત્માઓની ભૂમિ તરીકે પ્રખ્યાત છે. આપણા મહાભાગ્યે અધ્યાત્મયોગી, જ્ઞાનજ્યોતિર્ધર મહાન તત્ત્વજ્ઞ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના જીવનને સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનો જન્મ વવાણીયા ગામમાં સંવત ૧૯૨૪ના કારતક સુદ પુનમના રોજ થયો હતો. એમના પિતાશ્રીનું નામ રવજીભાઈ તથા માતાનું નામ દેવબાઈ હતું. શ્રીમદ્ જન્મથી જ પરમ જ્ઞાનાવતાર હતા. પૂર્વના આરાધક અને જ્ઞાન સંસ્કારનો ભવ્ય વારસો લઈને અધૂરી રહેલી સાધનાને આગળ વધારવા માટે જ્ઞાનનું ભાથું લઈને જન્મ્યા હતા. તેઓ સ્વાભાવે કવિ હતા તેથી તેઓ કવિ રાચચંદભાઈના નામે જાણીતા હતા.

તેઓ બાળપણથી પ્રખર બુદ્ધિ તથા સ્મરણશક્તિના પરિણામે એકથી સાત ધોરણનો અભ્યાસ માત્ર દોઢ વર્ષમાં પૂર્ણ કર્યો હતો. સાત વર્ષની લઘુવયે એમને પૂર્વજન્મનું નવસોભવનું જ્ઞાન પ્રકાશ્યું હતું. શ્રીમદ્ના પિતા કૃષ્ણની ભક્તિ કરતા હતા. તેઓમાં કવિત્વ શક્તિ, સ્મરણ શક્તિ, વક્તાપણું અને સદ્ગુણોને લઈને નાની વયમાં અજબ શક્તિશાળી ગણાતા હતા. તેઓએ જૈન શાસ્ત્રો વાંચ્યા, તલસ્પર્શી અભ્યાસ કર્યો. આત્મસંબંધી ખૂબ ચિંતન મનન કર્યું. તેર વર્ષની વયે જૈન તત્ત્વદર્શનના રંગે પુરા રંગાઈ ગયા તેમના લગ્ન ઝબકબાઈ સાથે થયા હતા. તેમનું મન સંસારમાં લાગ્યું નહિ મુખ્યત્વે એકજ લક્ષ હતો તે નિગ્રંથ દશા પ્રાપ્ત કરવાનો અને તેવા વિચારવાળાને સહાયક થવાનો, તેઓ વેપાર કરતા હતા છતાં પણ તિવ્ર વૈરાગ્ય, આત્મ સાક્ષાત્કારની ઝંખના, તીવ્ર મુમુક્ષુતા, પ્રામાણિક જીવન તથા કર્મ પ્રત્યે પુરા જાગૃત હતા.

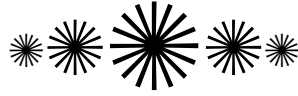
શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું આધ્યાત્મિક સાહિત્ય ગદ્ય અને પદ્ય બંને સ્વરૂપે જોવા મળે છે. આ જન્મમાં કદી સંસ્કૃત યાકૃતનો અભ્યાસ નહિ કર્યા છતાં તેઓ એક વર્ષમાં સમસ્ત જૈન ધર્મના મૂળ આગમો અને દર્શન ગ્રંથોને અવગાહી ગયા. મોક્ષમાળા અને ભાવનાબોધ જેવા દર્શન પ્રભાવક ગ્રંથોની રચના કરી. અપૂર્વઅવસર નામની અમર કૃતિ રચી. ષટ્દર્શનના સારે સમા આત્માની સિધ્ધી ઠરાવનાર રચના કરી આ અમરકૃતિની રચનાથી શ્રીમદ્નું નામ સર્વકાળને માટે કૃપાળુ દેવ બન્યા. આ સમસ્ત કૃતિઓ સુવર્ણકળશ રૂપ છે. શ્રીમદ્નું અનુપમ પત્ર સાહિત્ય આ સાહિત્ય તો જગતના પરમ નિધાનરૂપ મહામુલો ખજાનો છે.

શ્રીમદ્નું જીવન એ એક આત્માનું જીવન હતું, આત્મસિધ્ધીને માટે સતત મથતા એક પરમ ઉચ્ચકોટીના દિવ્ય આત્માનું જીવન હતું. તેઓની દ્રષ્ટિ સતત આત્મામાં જ રહેતી હતી. તેઓ દેહાભિમાન ત્યાગી સહજ સમાધિ માં જ રહેતા હતા તેઓને તીવ્ર વૈરાગ્ય ભાવના જન્મી હતી. સંસારરૂપી ભવસાગર પાર કરવા કટિબદ્ધ બની ભવ્યપ્રબળ પુરુષાર્થ આદર્યો. આત્મજ્ઞાનનો દિવ્યપ્રકાશ પામવા દિવ્ય યાત્રા આદરી એકાંત સ્થાનમાં જઈ કઠીન સાધના આદરી. ઉગ્ર તપશ્ચર્યાથી આત્મબળ પ્રબળ બનતા ગયાં. તેઓ નિવૃત્તિ સ્થાનો અને પહાડો પર એકાંતમાં નિવાસ કરવા લાગ્યા. સંસારથી દૂર રહી પોતાની સાધનામાં દ્રઢ રહેવા લાગ્યા.

તેમનું જીવન આત્મમૃતથી ભરાવા લાગ્યું. દૂર રહી પોતાની સાધનામાં દ્રઢ રહેવા લાગ્યા. નિર્વિકલ્પ સમાધિ લાગી ગઈ. આત્માના અનંત ઐશ્વર્યના સુખને માણવા લાગ્યા. પ્રબળ આત્મસાધનાથી રાયચંદભાઈમાંથી રાજચંદ્ર અને તેમાંથી શ્રીમદ્ બન્યા અનેક ભક્તોના કૃપાળુદેવ બની ગયા. જીવનનાં છેલ્લાં તબક્કામાં તો તેમણે વિતરાગભાવની સવિશેષ સિધ્ધિ હાંસલ કરી હતી. સિધ્ધ યોગો જેવી પરિપક્વ આત્મદશા તેમને પ્રગટી

હતી. તેઓ પરમ મુક્ત આત્માનંદ સાગરમાં હિલોળવા લાગ્યા. પરમ નિર્ગ્રવ બન્યા. પરમ અનુભૂતિઓ થઈ અનહદ નાદના અમૃતનું રસપાન કર્યું. પરમ શાશ્વત પદમાં સ્થિર થઈ પરમાનંદમય પરમ મુક્ત બની આનંદ સમાધિમાં રહેવા લાગ્યા.

૩૩ વર્ષની ભરયુવાન વયે એમની દિવ્ય જીવનલીલા સંકેલાઈ ગઈ. અલ્પ આયુષ્યવાળા જીવનમાં અપૂર્વ જ્ઞાનચંદ્રિકા વર્ષાવી દિવ્ય તત્ત્વજ્ઞાન પ્રકાશ રેલાવી ગયા. અનેક મુમુક્ષુઓનું કલ્યાણ કરી શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર સંવત ૧૮૫૭ ના ચૈત્રવદ પાંચમના દિવસે ચિર આત્મસમાધિમાં લીન થયા. કૃપાળુદેવનું જીવન એ એક મુક્તિને ઝંખતા પરમ પુરુષાર્થી આત્માનું જીવન હતું. સતપુરુષોનું યોગબળ પણ જગત માટે કલ્યાણકારી હોય છે.

➤ **કાવ્ય :-**

૧. આલબેલ	૨. મહોબતને માંડવે
૩. કલ્યાણયાત્રી	૪. મધ્યાહન
૫. રામ તારો દીવડો	૬. વૈશંપાયન વાણી-૧-૨
૭. અહો, રાયજી સુણિયે	૮. શતાબ્દીના સ્મિતો અને અશ્રુઓ

➤ **નવલકથા :-**

૧. દર્પણ અને સર્મપણ	૨. માઝમ રાત
૩. સિન્ધુનું સ્વપ્ન	૪. પ્રીતનો દોર
૫. આંસુની ઝાલર	૬. જન્તરનું અન્તર

➤ **નવલિકા :-**

૧. માલિની	૨. રામ ઝરુખે બૈઠકે ?
૩. પ્રકાશના પગલાં	૪. દિવ્ય વાતો
૫. અમર અજવાળાં	૬. રઘુકુલરીતિ

➤ **પદ્યનાટક :-**

૧. પ્રતિજ્ઞાપુરુષોત્તમ: શ્રી કૃષ્ણના અંતિમ દિવસની લીલાને આલેખતું અને એમના અવતાર કાર્યની સમીક્ષા કરતું એકાંકી.
૨. ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે: ગીતાના મર્મને સ્ફુટ કરતી સાત પદ્યનાટિકાઓ

➤ **સંયય :-**

૧. અક્ષર આરાધના: (માણેકની અનેક ગદ્યપદ્ય કૃતિઓમાંથી તજજ્ઞ વિવેચકોની હાથે ચૂંટાયેલી કૃતિઓનો દળદાર સંગ્રહ: શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષી અને અનંતરાય રાવળની પ્રસ્તાવના સાથે)

➤ **ચિન્તન તથા અધ્યયન :-**

૧. મહાભારત કથા— ભાગ ૧ થી ૩
૨. વાટના દીવડા
૩. ગીતા વિચાર (ગીતાના રહસ્યને વર્તમાન જીવનના સંદર્ભમાં સરળ અને પ્રાસાદિક શૈલીમાં સ્ક્રુટ કરતા પચાસ નિબંધોનો સંગ્રહ.)
૪. શ્રી ઈશાવાસ્યમ ઉપનિષદ (સમશ્લોકી અનુવાદ તથા વિવરણ સાથે)
૫. કળીઓ અને કુસુમો
૬. આઝાદીની યજ્ઞજવાળા
૭. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ડોકિયું (પરિચય પુસ્તિકા)

➤ **શેક્સપિયર નાટ્યકથાઓ :-**

૧. ઓથેલો ૨. મચ એડો એબાઉટ નથિંગ
૩. બારમી રાત ૪. રોમિયો અને જુલિયેટ

➤ **અનુવાદ - નાટકો:-**

૧. મુક્તધારા (બંગાળી પરથી)
૨. શરદુત્સવ
૩. મુગટ
૪. ભર્તૃહરિ — નિર્વેદ (સંસ્કૃત પરથી)

➤ **સંપાદન**

૧. રાષ્ટ્રગીત

૨. તત્ત્વજ્ઞાન કે તત્ત્વદર્શન એટલે શું ? :

તત્ત્વદર્શન એટલે વિચાર કે શબ્દજ્ઞાન (વાણી)થી ઓળખતી વસ્તુનું ખરું દર્શન કે સાક્ષાત્કાર, એટલે કે જ્ઞાન ધર્મ કે ભક્તિરૂપે જે ક્રિયામાં આવે તને જ્ઞાનમાં સ્થિતિ થાય તેને જ્ઞાનની ગમ કે વિજ્ઞાન પણ કહેવાય છે.

ટુંકમાં તત્ત્વવસ્તુ એવા આત્મા કે પરમાત્માના ભાવ સાથે જ્ઞાનમયી ક્રિયા કે ધર્મમય આચરણ તે તત્ત્વદર્શન. શબ્દજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન બંને જુદા દર્શાવાયા છે. મનુષ્ય પુસ્તક વાંચી બોલે કે બધામાં બ્રહ્મ કે રામ છે. પણ!! વર્તનમાં ન આવે ત્યાં સુધી તે હું ને મારું, રાગદ્વેષ, વિષયાસક્તિ આદિ માયામાં જ ગળાડૂબ ડૂબેલો રહે છે. વેદ, ઉપનિષદો, ગીતા ભાગવત આદિ બધાં શાસ્ત્રો કહે છે કે જ્યાં સુધી આત્માના ભાન સાથે જ્ઞાનમયી કરણી ન થાય ત્યાં સુધી જીવ અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાં કે સંસારમાં ગોથા ખાય છે. સૂર્ય ઉગતાજ તેના પ્રકાશમાં બધી વસ્તુઓ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. તેમ આત્માના પ્રકાશમાં સત્યજ્ઞાન થતાં સંસારનું મિથ્યાપણું દેખાઈ આવે છે. જેથી જગતના પદાર્થોની નશ્વરતા જગતના સુખની ચંચળતા, હું ને મારાની ખોટી મમતા, ધર્મ-અધર્મ કે સાચું ખોટું કર્મ શું સાચું તપ શું, સાચો યજ્ઞ શું, સાચો મોક્ષ શું, આત્મા શું, અનાત્મા શું , – આમ બધાનું ખરું સ્વરૂપ દેખાઈ આવે છે.

આને જ ગીતામાં બુદ્ધિયોગ કે સ્થિતપ્રજ્ઞા સ્થિતિ નામ આપ્યું છે. તે વિનાના સંસારી જીવોને જગતના મિથ્યા પદાર્થોમાં સત્યબુદ્ધિ કે આસક્તિ હોય છે તેથી તેમનાં બધાં કર્મ ખોટાં થાય છે. જ્ઞાન હોય તો જ કયું કર્મ કયાં વખતે કરવું, દરેક કર્મ સારામાં સારી રીતે કરવું, કોઈ વસ્તુ નકામી પડી ન રહે અને મારું તારું કર્યા વિના બ્રહ્મભાવે તેનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરવો એ બધી સૂઝ આવે છે. જેમને જ્ઞાન થયું હોય તેમનું મન સર્વ માયાના પદાર્થોથી મુક્ત થયું હોય છે, તેથી તેઓ કેવળ શ્રી હરિને જ હૃદયમાં

રાખે છે ને પ્રભુપ્રેમથી કે બ્રહ્મદ્રષ્ટિથી વર્તી જાણે છે. તે માટેના બે સાધન બતાવાયા છે:

૧. જ્ઞાન એટલે આત્મા ને દેહ અલગ છે એવું – વિવેકજ્ઞાન કે નિશ્ચય.
૨. જ્ઞાન એટલે સત્વગુણનો પ્રકાશ.

૧. જ્ઞાન એટલે આત્માને દેહ અલગ છે એવું- વિવેકજ્ઞાન કે નિશ્ચય :

ગીતામાં સૌથી પ્રથમ એ વાત કરી કે મનુષ્યનો આત્મા કાયમને માટે એક જ સ્વરૂપે રહેનાર સત્ ચિત્ આનંદ કે અજરામર સ્વરૂપ છે, ત્યારે દેહ એ અસંત્ – ક્ષણે ક્ષણે બદલીને નાશ પામનાર (તદ્દન ખોટો કે બનાવટી) જરા – મરણ દુઃખ શોક, મોહ, ભય આદિને આધીન છે. અને જીવની સંસારાસકિતરૂપી અજ્ઞાન, અવિદ્યા કે માયનું પરિણામ છે. માયાનો સંગ રાખી માણસ ગમે તેટલી જ્ઞાન વૈરાગ્યની વાતો કરે કે ગમે તે વેશ લે પણ માયાનો સંગ છોડે નહીં ત્યાં સુધી પ્રકૃતિ કે માયાની ત્રિગુણી જાળથી કોઈ છૂટી શકતું નથી. વેદાંતનું 'પંચીકરણ' ને શંકરાચાર્યનું 'નિર્વાણદશક' કહે છે કે ' હે જીવાત્મા! તું પંચ મહાભૂતનો દેહ નથી , ઈન્દ્રિયો નથી કે મન કે બુદ્ધિ નથી. આ બધા તો તારા સાધન છે આમ આત્મા જ સત્ય છે દેહ મરે ત્યારે જીવાત્મા તેમાંથી પંખીની પેરે ઉડી જાય છે. અને દેહ કપડાની માફક બદલ્યા કરે છે. કોઈ તેને કાયમ નથી રાખી શકતું. છતાં દેહના સુખ, સગવડ ને વિષયોમાં મૂઠ બની ગયેલા લોકો તેને જોઈ શકતા નથી.

૨. જ્ઞાન એટલે સત્વગુણનો પ્રકાશ

"સત્વશુદ્ધિ બિન સતજ્ઞાન નહિ,

સમજણ ગોથાં ખાય

તત્વસાર નવ ઓળખે

ને ખોટામાં ખરખાય"

અંદરના પ્રકૃતિના ગુણ પ્રમાણે તે જીવનમાં ક્રિયારૂપે સ્ફૂરે છે. ગીતામાં સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે કે વસ્તુ એક જ છતાં સત્વગુણી, રજોગુણી ને તમોગુણી બુદ્ધિ કે પ્રકૃતિ અનુસાર દરેકની સમજણ જુદી જુદી હોય છે. જેમ કે તમોગુણી જીવો બકરાં હોમવા તેને યજ્ઞ માંને છે. રજોગુણી પોતાની મોટાઈ બતાવવા યજ્ઞ કરે છે અને તેમાં શ્રીફળ, ઘી, આદિ હોમે છે, ત્યારે સત્વગુણી કોઈ ન જાણે તેમ ઘેર બેઠા નિષ્કામ કર્મ, સ્વાર્થત્યાગ કે અર્પણતા દ્વારા કે કામ, ક્રોધ, લોભ, તૃષ્ણા આદિ વૃત્તિઓનો ત્યાગરૂપ સાચો યજ્ઞ કરશે. રજોગુણને તમોગુણરૂપ અધર્મના મૂળની વૃત્તિઓ શાંત થાય એટલે અહંતા, મમતા, રાગ દ્વેષ, કામ, ક્રોધ લોભ, દંભ ડોળ આદિ બધી આસુરી સંપત્તિ દૂર થાય અને અભય, સત્વબુદ્ધિ સત્ય, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, નિર્માનતા પ્રેમ ઉદારતા આદિ દૈવી સંપત્તિ પ્રકાશે ત્યારે જ જ્ઞાન થાય છે. ત્યાં સુધી જીવોને પોતાના જેવા જ વિકારોથી ભરેલા લોકોનાં સંગ ગમે છે અને તેમને જ્ઞાની માની લે છે. આથી જ બધા ભૂલોથી પરંપરા જેવા સંસાર કે જન્મમરણ ચક્રમાં અટવાયા કરે છે.

સંસારના કારણરૂપ પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણ—

૧. તમોગુણ

૨. રજોગુણ

૩. સત્વગુણ

➤ તમોગુણ :-

જેની બુદ્ધિ તામસપ્રધાન હોય તે બહારથી ભક્તિનો દેખાવ કરતો હોય કે વેદાંતનું જ્ઞાન બોલતો હોય છતાં હિંસક જડ ને મૂઢ એવી ક્રોધ લોભ મોહથી ભરેલી આંધળી ક્રિયાઓ કર્યા કરે છે, જે નુગરાઈ કે કૃતદ્વનતા, ઉઘ, આળસ અસૂઝ કે રોદણાં રોવામાં જ પરિણમે. આવો જીવ ગમે તેટલી ડાહી ડાહી વાતો કરતો હોય, પણ આગળ પગલું

ભરે જ નહીં. તમોગુણી જીવ દુનિયાની બધી ભયંકર અંધકાર મય માયાજાળમાંથી જાગતો જ નથી તેને કાયરેય ધર્મની સૂઝ આવતી જ નથી.

➤ રજોગુણ:-

જેમની બુદ્ધિ રજોગુણી હોય તેઓ ધર્મ, જ્ઞાન, ભકિત આદિની વાતો કરે પણ વર્તનમાં આવે નહિ તેઓ યજ્ઞ, દાન, તપ આદિ કરે તો પણ આસુરી રીતે કરે ને પૂજા પ્રતિષ્ઠા, ધન કે વિષયભોગ સાથે ભકિતને નામે ઓચ્છવ જલસા આદિ કરે , પણ નિષ્કામ પરમાર્થ બુદ્ધિ નહિ હોવાથી પ્રભુ અર્થે ત્યાગ કરી શકતા નથી. તેઓ પોતાને ડાહ્યા કે જ્ઞાની માને છે, આથી સત્યરુપો માનતા નથી ને મોક્ષ સાધી શકતા નથી.

➤ સત્વગુણ :-

સત્વગુણથી શમ, દમ, નિતિક્ષા, ધર્મમાં નિષ્ઠાં, શ્રદ્ધા, બધી ઈન્દ્રિયોમાં પ્રકાશ (કર્તવ્ય કર્મની સૂઝ) સત્ય, સંતોષ, દાન ઉદારતા ભોગવાસનાનો અભાવ શાથી જીવ બંધનમાં પડે ને શાથી મોક્ષ પામે એ વિવેક ને આત્મભાવ (દેહમાં નહિ પણ આત્માં માં પ્રીતિ) ખીલે છે. જ્યારે સત્વગુણ વધે ત્યારે જ વાંચેલું વિચારેલું જ્ઞાન સાચી રીતે ક્રિયામાં આવે છે. જેટલો આત્મા પ્રકાશે તેટલો અંશે ધર્મ, ભકિત કે જ્ઞાનની સૂઝ સાચી, બાકી અપૂર્ણ (સત્વગુણની ખામીથી) કે ફોક (રજોગુણથી) કે ઉલટી (તમોગુણથી) સત્વગુણ વિના વસ્તુનું સાચું ભાન થાય જ નહીં અને જીવ ગમે તે તજીને પણ ધર્મ, ભકિત કે જ્ઞાનને માર્ગે ચાલી શકવાનું બળ પામે નહીં.

સત્વગુણ ખીલવવા માટે જ ગીતાના ૧૭ ને ૧૮માં અ. માં આહાર , વિહાર યજ્ઞ, દાન તપ, કર્તા કર્મ, બુદ્ધિ, જ્ઞાન, ધૃતિ, સુખ વગેરેનું વર્ણન કર્યું છે અને ભાગવત એકાદશના ૧૩મા અ. માં શાસ્ત્ર, પાણી, પ્રજા, દેશ, કાળ, જન્મ કર્મ સંસ્કાર, ધ્યાન ને મંત્ર આ દશ સાત્વિક સાધનો સેવવાનું કહે છે. પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણના મિશ્રણથી ઉભો

થતો આ સંસાર ખોટો છતાં વનવગડા જેવો ભયંકર છે. તેમાં સાત્વિક સાધનો વિના જીવ તરી શકે નહિ, રાજસિક થી કર્મજાળમાં ફસાય ને તામસીથી બૂડે એટલે કે નારકી કે અધમ પશુ પંખી આદિ મૂઢ યોનિમાં જાય આખો વેદધર્મ સત્વગુણ ખીલવવા માટે જ છે. જેટલી ઈશ્વરની લગન ને રટણ તેટલો ત્યાગ ને તેટલું જ્ઞાન સાચું એટલે સત્વગુણની સૂઝ કે પ્રકાશ.

લોકો કેટલીયે કથાઓ સાંભળે છે, ભજન ધૂન કરે છે, પાઠપૂજા કરે છે, પણ!! રોજનો વહેવાર લોકિયો, કે રજોગુણી કર્યે રાખે છે, તેથી સત્વગુણ પ્રગટતો નથી. જીવનું જો રોજનું જીવન પ્રભુ અર્થે ત્યાગમય હોય તો જ પ્રભુની કૃપા થાય ભગવાન કોઈ અમૂક સંપ્રદાયથી બંધાયેલા નથી. દેશ, કાળ બદલે ત્યારે ધર્મ, યમ, નિયમ વ્રત બધાનું સ્વરૂપ પણ બદલે પણ તત્ત્વ ન બદલે, માટે જ તત્ત્વદર્શીને શ્રેષ્ઠ કહ્યા છે. તેને કોઈ નાડુ ન હોય સમય પ્રમાણે તેને આપોઆપ ઘટતો ધર્મવિવેક થઈ જાય.

► સત્વગુણથી પર નિર્ગુણ અવસ્થા કે આત્મસાક્ષાત્કાર:

"શ્રી ચર્ણ ચાહ વધતાં દઢ ભકિત થાતાં

કર્મ ગુણે ઉર રચા સહુ મેલ જાતાં

આત્મા વિશુદ્ધ ઘટ થયે ઉજળો પ્રકાશે

જયમ્ સૂર્યતેજ દીસતું જનનેણ ચોકખે."

સદાચારી સત્વગુણી જીવન હોય ત્યાં સધી જીવ પ્રકૃતિની સત્વગુણી માયાથી લેપાયેલો રહે છે. તે જ્યારે પ્રભુની દઢ ભકિતથી સત્વગુણથી પર થાય ત્યારે જ તેની સંસારી બુદ્ધિ જાય ને કેવળ ભાગવતી કે બ્રહ્મ બુદ્ધિ રહે. માટે જ ભગવાને અર્જુનને કહ્યું—

'નિસ્ત્રૈગુણ્યો ભવ' (ત્રણ ગુણથી પેલી પાર જા)

તે વિના જીવભાવ તજી બ્રહ્મભાવ પામતો નથી પણ આમ થવામાં મોટી નડતર એ છે

કે જીવને સચરાચર વ્યાપક પરમાત્માની અકલ્પ્ય શક્તિને અપાર સત્તામાં શ્રદ્ધા નથી હોતી નરસિંહ, તુકારામ આદિને જ્ઞાન સાથે પ્રભુની શરણાગતી હતી આથી તેમનામાં જવલંત આત્માજ્ઞાન અને પ્રભુનિષ્ઠા હતા. બ્રહ્મની પાકી નિષ્ઠા વિના સાચી ભક્તિ થઈ શકે નહિ.

➤ પૂર્ણ જ્ઞાનવૈરાગ્યયુક્ત સ્થિતપ્રજ્ઞ દશા :

પૂરેપૂરી ચિત્તશુદ્ધિ થતાં આત્મસાક્ષાત્કાર થાય એટલે કે આત્મા ઉપર રહેલો અહંકાર ને વાસનારૂપી માયાનો પડદો દૂર થાય ત્યારે અત્મા પૂરેપૂરો પ્રકાશે છે, જેથી અંતરના સર્વ દોષો સુખ દુખ, રાગદ્વેષ, માનઅપમાન આદિ દ્વન્દ્વો ને કામ, ક્રોધ લોભ આદિ વિકારો વીરમી જાય છે. ઉપરાંતમાયાના પદાર્થો ને કાર્યોમાં સત્ય બુદ્ધિ કે આસક્તિ રહેતી નથી ગીતા અ-૪ પ્રમાણે બધા કર્મ પૂરેપૂરાં નિષ્કામ કરી બ્રહ્મને કે પ્રભુને અર્પણ કરી શકે, તે જ સાચો સંન્યાસી કહેવાય, તે જ સર્વ જીવોની આત્મ ભાવે સાચી સેવા કરી શકે, જ્ઞાન થયા બાદ આત્મા કે પરમાત્મા એકજ સત્ય વસ્તુ લાગે છે. એમ ધાર્મિક ગ્રંથો કહે છે. મન શાંત અને પ્રસન્ન રહે છે, દુનિયાનું મોટામાં મોટું દુખ પણ તેમાં ખલેલ પાડી શકતું નથી.

પ્રભુઈચ્છા અનુસાર જ કંઈ મળે તેમાં સંતુષ્ટ રહે છે. તેમાં હૃદયમાંથી અહંતા, મમતા, રાગ, દ્વેષ, કામ ક્રોધ, લોભ, દંભ ડોળ આદિ બધી આસુરી સંપત્તિ નાશ પામે છે અને તેને બદલે પ્રેમ દયા, ઉદારતા, અભય સત્વશુદ્ધિ, આધિનતા, આદિ દૈવી સંપત્તિના ગુણો અખંડ વાસ કરે છે.

"આત્મજ્ઞાને સદા સ્થિતિ,

તત્વબોધકં સૂજના

જાને જ જ્ઞાન કે વાતુ,

બીજુ અજ્ઞાન આ વિના"

'હું દેહ નથી પણ આત્મા છું' એવી ઉત્તમ ભાવના એજ તત્ત્વજ્ઞાન અને એજ તત્ત્વદર્શન

➤ ભારતીય સંસ્કૃતિ અનુસાર સનાતન ધર્મની સ્થાપના વેદધર્મનાં સનાતન તત્ત્વો:-

ભારતની પ્રજાનું ધ્યેય વેદકાળની આત્માની પ્રાપ્તિ છે. સત્ત્વગુણ ઉત્પન્ન કરવા માટે જ સનાતન વેદધર્મ અને પ્રકૃતિના ગુણ અનુસાર કર્મની વ્યવસ્થાની જરૂરની વાત કરવામાં આવી છે. આ વ્યવસ્થા માટે જ ભારતમાં અત્યંત શુદ્ધ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા ઋષિઓએ વર્ણવ્યવસ્થા નક્કી કરી છે. બીજા દેશોના લોકોનું ધ્યેય માત્ર અર્થકામ હોવાથી બીજે ક્યાંય આવી વ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ નથી.

આ વ્યવસ્થામાં નીચેના ઉત્તમ તત્ત્વો રહેલાં છે.

- ☞ જાતિ એટલે હક નહિ, પણ કર્તવ્ય કે ફરજનું પાલન
- ☞ સમાજના સર્વ અંગ વચ્ચે અરસપરસ ભાવપ્રેમનો સંબંધ
- ☞ દેશના કળાં કૌશલ્ય, ઉંચા સંસ્કાર ને ચારિત્રની રક્ષા
- ☞ વગર ખર્ચે કેળવણી આદિ ઉત્તમ કામની સિદ્ધિ

જોકે સમયના વહેણની સાથે આ વ્યવસ્થાના નિયમોમાં ફેરફારો આવ્યા છે.

➤ પરમાત્માની પ્રસન્નતાના ઉપાય:

પરમાત્મા ચર્મચક્ષુથી બહુ શ્રવણથી કે શાસ્ત્રાભ્યાસથી ને તર્કથી મળતાં નથી, પણ !! સનાતન વેદધર્મ કે બ્રાહ્મણથી જ પ્રાપ્ય છે સત્ય, ક્ષમા, શાંતિ તપ સંતોષ અધ્યાત્મજ્ઞાન – આ લક્ષણ બ્રાહ્મણત્વનાં છે જ્યાં સુધી જીવો વિશ્વવ્યજ્ઞમાં પોતાનો સ્વાર્થ તજી નિષ્કામપણે આહુતિ ન આપે ને કેવળ ધન, કીર્તિ કે દેહનાં સુખસગવડ માટે જ ધ્યાન રાખે ત્યાં સુધી સર્વેશ્વર પ્રભુ કદી રીઝે નહિ.

➤ મંદિર અને દેવદર્શન :-

સર્વવ્યાપી, સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા દરેકનાં અંતરમાં વસેલા છે. ગીતા અધ્યાયમાં કહે છે કે ઈશ્વરની શોધ માટે પહેલું કામ ચિત્તશુદ્ધિ કરવાનું છે. દેવદર્શનમાં રાજાના દરબાર કરતાં પણ વધુ અદબ રાખવી જોઈએ.

શંકરના મંદિરમાં દર્શન કરવા જતા પોઠિયો, કાયબો, ગણપતિ, હનુમાનજી આદિના સ્વરૂપનું તત્ત્વ સમજવું જોઈએ. પ્રથમ પોઠિયો ધર્મનું સ્વરૂપ સૂચવે છે કે પ્રભુ પાસે જવા માટે સૌથી પ્રથમ નિષ્કામ ધર્મસેવન કરવું જોઈએ તો મન શુદ્ધ થાય ત્યારે શાંત બની કાયબા જેવી સ્થિતિ થતાં પ્રભુમાં એકાગ્ર થવાય, ત્યાર બાદ ગણપતિની મૂર્તિ જ્ઞાન લેવાનું સૂચવે છે. અને કેમકે જ્ઞાન અને ભક્તિ બંને હોય તો જ પરમાત્માને પમાય. ત્યાર બાદ શંકરનું બાણ આવે તે ભગવાનના અનાદિ અનંતપણાનું પ્રતીક છે. તે યોનિમાં છે, તે સૂચવે છેકે યોનિ એટલે અક્ષરબ્રહ્મ કે પરાપ્રકૃતિમાં પરમાત્મા સૃષ્ટિ કરવાનાં સંકલ્પરૂપી બીજ મૂકે છે એટલે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ રહસ્ય સમજ્યા બાદ ચિદાનંદ સ્વરૂપ નું ધ્યાન કરવું જોઈએ.

આ બધા સ્થૂળ સ્વરૂપમાં પ્રકાશની જ્યોત જગાવવાના ઉપાયો થયાં, પણ જે રિયલ પ્રાણતત્ત્વ છે તેને ઓળખ્યા બાદ આ કશી ચીજોની જરૂરીયાત રહેતી નથી. ગુરુની પણ નહીં કેમકે, કોઈ પણ મનુષ્યને આત્માનુભૂતિ થઈ હોય તે શબ્દોમાં વર્ણવી શકતો નથી તે અનુભવી શકે , સમજી શકે પણ!! સમજાવી શકતો નથી. તે આત્મતત્ત્વ જે ખુદ બ્રહ્મ જ છે. તેને રંગ, ગંધ સ્પર્શ આકાર, હોતા નથી. તે આ બધા થી પર છે. આપણા બધાની અંદર પણ છે અને બહાર પણ છે. ઉપર આકાશમાં પણ છે. નીચે ધરતી પર પણ છે તે પૃથ્વી થી પાતાલ લોક સુધી વિસ્તરેલો છે. ગુરુ રસ્તો ખોળીને માર્ગ જરૂર બતાવી શકે પણ!! આ પંથ તો એકલો જ કાપવાનો છે. આ પ્રાણતત્ત્વ

સુક્ષ્મમાં પણ છે અને સકળમાં પણ છે. તે જીવીત મનુષ્યમાં અને મૃત્યુ બાદ પણ હાજર જ રહેલો છે.

આ તત્ત્વ રિલેટીવ નથી ફક્ત રીયલ છે. જન્મ જન્માન્તર ની સાધના બાદ જ્યારે પ્રાણતત્ત્વની ઝળહળ જ્યોતિ પ્રકાશમાન થાય છે. ત્યારે તે મનુષ્ય તેમાં જ એકાકાર થઈ જાય છે. પછી તે જન્મમરણના ચક્રકરમાંથી મુક્તિ મેળવે છે.

૩. શ્રી માણેકના કાવ્યસંગ્રહોમાં તેમની પ્રતિભાના દર્શન:

◆ આલબેલ :

◆ "એક દિન આસુભીનાં રે

હરિના લોચનિયાં મેં દીઠાં!

◆ પયરંગી ઓચ્છવ ઉછળ્યોતો અન્નકૂટની વેળા:

ચાંદની ચાખડીઓએ ચડી ભક્ત થયા'તા ભેળા!

'હરિના લોચનિયાં' માં ગાંધીયુમાં સામાજિક, આર્થિક અનિષ્ટો જે સાહિત્યનો વિષય બનેલાં, તેનું પ્રતિબિંબ કાવ્ય – કટાક્ષની બાનીમાં ઝીલવામાં આવ્યું છે.

કવિએ હરિનાં લોચનિયાં ક્યારે ક્યારે આંસુ ભીના દીઠાં ? ગરીબ, દુર્બળ, ભૂખ્યા માનવબંધુને અવગણીને લોકો જ્યારે દેવ દ્વારે પયરંગી ઓચ્છવ જમાવે છે અને અન્નફળ ભરે છે ત્યારે માનવીની એવી મૂર્ખતા તથા નિર્દયતા જોઈને ભગવાન આંસુ સારે છે.

◆ "દ્રુરિદ્ર, દુર્બળ, દીન અછૂતો અન્નવિના અડવડતા, દેવદ્વારની બહાર ભટકતા ટૂંકડા કાજ ટળવળતાં"

આ એક આર્થિક વિષમતાનો પ્રસંગ છે, તો બીજો પ્રસંગ કવિએ સામાજિક અનિષ્ટનો લીધો છે. કોમળ કળી શી એક સુંદર બાળકીને જીર્ણ, ફીકકા, માનવ પ્રેત સમા કલેવરવાળા પુરુષ સાથે પરણાવી દેવા માટે લગ્ન સમારંભ યોજાયો છે. મૂછ મરડતું

સાજન માજન એકત્ર થયું છે. અને વેદ મંત્રો ઉચ્ચારાયા છે; ત્યારે એક કોડ ભરી ભાવિ સુંદરીની આમ ઘોર ખોદાતી જોઈને હરિનાં લોચનિયાં આંસુ સારે છે.

"બ્રાહ્મણવચને સૂરજસાખે" કોમળ કળી ત્યાં આણી:

ભાવિની મનહર પ્રતિમાની જે દિન ઘોર ખોદાણી!

તે દિન આસુભીનાં રે

હરિનાં લોચનિયાં મેં દીઠાં !"

આમ આ કાવ્યમાં આર્થિક વિષમતા અને માનવીની નરી મૂર્ખતા પરથી પડદો ઉઠાવવામાં આવ્યો છે. કવિ શ્રી કરસનદાસ માણેક ગાંધીયુગીન કવિ છે પણ !! તેમણે અધ્યાત્મમાં ઉડા ઉતરીને ભારતીય સંસ્કૃતિને પિછાણી છે. તેમાં નાં કાવ્યોમાં ધર્મપુરુષો— સંતો— જ્ઞાનિઓ અને સૌનું ધ્યેય એક જ બતાવવામાં આવ્યું છે " અનંત જીવનની સાધના, મૃત્યુ ઉપર જીવ જ્ઞાન— વિજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાન — સાહિત્ય, કલા—શિલ્પ— સ્થાપત્ય— સંગીત અરે યોગ સાધના સુધ્ધા બધાના મૂળમાં આ એક જ વાત એક જ તમન્ના છે. માનવ ઉરની! નાશવંત એવા આ જગમાં માનવીને અવિનાશી બનવું છે ક્ષણિક માં રહ્યાં — રહ્યાં અને સનાતની સાથે સ્નેહ બાંધવો છે. સંસ્કૃતિ વિકાસનો આખો ઇતિહાસ આવા મૃત્યુંજય વીરોની પરાક્રમ ગાથાઓથી ખીયોખીયો ભરેલો છે. જેની ઝલક કવિ કરસનદાસના કાવ્યોમાં દેખાય છે.

"આત્માની યજ્ઞવેદી ઈન્દ્રણાં ઉર્મિઓના

પ્રારબ્ધા ફિશિખાઓ, કાળવાયુ નિસાસા,

હૈયાની આહુતિ ને અશ્રુના આજય મોંઘાં:

આજે સંહાર સત્રે નવજીવનતણી

પામુદૌર્ભાગ્યદીક્ષા!"

— (આલબેલ) પધારો પ્રલયાનલ

ખંડસ્ત્રગ્ધરા, વસંતતિલકા, ઉપજાતિ અને અનુષ્ટુપ છંદમાં રચવામાં આવેલું આ કાવ્ય આત્માના ઉડાણમાં કેવી રીતે પહોંચાય તે સમજાવે છે.

પરમાત્માએ સૃષ્ટિને પોતાની પરા અને અપરા પ્રકૃતિરૂપ બે શક્તિમાંથી બનાવી છે. તેનામાં ચેતન જીવો તે પરા પ્રકૃતિના અંશ છે, અને તેમના શરીરો તે માટે પોષણનાં સાધનો અને તેમને રહેવા માટેનાં લોક એ અપરા પ્રકૃતિમાંથી બને છે. આનું વેદના પ્રસિધ્ધ પુરુષસૂક્તમાં યજ્ઞરૂપે વર્ણન છે. મનુષ્ય બધા કર્મ જો નિઃ સ્વાર્થ ભાવે (યજ્ઞરૂપે) કરેતો જ બધાના ઋણમાંથી છૂટી શકે. યજ્ઞ શબ્દ બધાં નિષ્કામ કર્તવ્ય કર્મો માટે વપરાયો છે. ગીતા કર્મકાંડને વળગનારા લોકોને કહે છે કે માત્ર કર્મકાંડ નહિ પણ વેને ઉત્પન્ન કરનારા પરમાત્મા જ જીવનનું રહસ્ય છે.

ઉપનિષદો મુખ્યત્વે બ્રહ્મજ્ઞાનની ચર્ચા કરે છે. તેઓ કહે છે કે સૃષ્ટિના સર્વ પ્રાણી પદાર્થોમાં આત્મારૂપે વ્યાપક એવા બ્રહ્મને જાણ્યા વિના મોક્ષ થતો નથી.

* અહં બ્રહ્માસ્મિ	* હું બ્રહ્મ છું
* તત્ત્વમસિ	* તુ પણ બ્રહ્મ છે
* અયં આત્મા બ્રહ્મ	* આ આત્મા બ્રહ્મ છે
* સર્વ ખલુ ઈદં બ્રહ્મ	* આ આખું જગત્

બ્રહ્મરૂપ છે.

જેમ પ્રલય આવે ત્યારે સર્વનાશ થઈ જાય છે. તેમ અગર સત્યસત્વની ખોજ આ જન્મમાં કરવી હોય તો શરીરમાં આત્માની યજ્ઞવેદી બનાવી વિકારોને એક પછી એક હોમી દેવા જોઈએ. આ રાગ, દ્વેષ બળી ગયા બાદ જે ભભૂત બને તે ભસ્મનું તિલક ભાલે લગાવી દઈએ ત્યાર બાદ શરીર અને આત્માનું અલગ પણું અનુભવાય છે. સાચા તત્ત્વના દર્શન થાય છે. આમ કૃતિશ્રી કરસનદાસે આ કાવ્યમાં વિરાટ ના

દર્શનની સૂચીઓ બતાવી છે...

"મહા પાપોના શું અતળ-ઉર પાતાળ ચીરીને

પ્રભો, ઉઠ્યા આજે મુજ હૃદયમાં સંશય

તણાબલી ઝંઝાવાતો વિષમ ચક્રાવે સુસવતા:

જુની શ્રદ્ધાના ચે સબળ સટ મારા તરફડે !"

(છેલ્લા લંગર)

શિખરિણી છંદમાં રચાવામાં આવેલા આ કાવ્યની પ્રથમ પંકિતમાં કવિશ્રી શ્રદ્ધા અને અશ્રદ્ધાની વાત કરે છે. પાપી મનુષ્ય આગલા જન્મમાં પણ પાપ કર્મથી જ બંધાયેલો હોય છે. તે કર્મ તેને આ જન્મમાં પણ ભોગવવાજ પડે છે. સારા કર્મ ન હોવાથી સારા કાર્યો નથી થતા જેથી તે અશ્રદ્ધાના વમંડળમાં ગોથા ખાય છે. પણ!! એની અંદર રહેલ પરમાત્મા જીવનમાં એક વખત તો મહાપાપ ના પાતાળ ને ચીરીને સાચો રાહ બતાવે જ છે. ત્યારે મનુષ્યને સંશય થાય છે. કે સત્ય શું છે ? જો આ એક પ્રકાશના કિરણને મનુષ્ય ઓળખી લે તો આ જીવન મોક્ષનો દ્વાર બની જાય છે.

કવિ અંતિમ પંકિતમાં કહી ઉઠે છે :

❖ "હવે તો હું, દેવા,

નકામા સુકાને ડગમગ થતો હાથ મૂકીને ઘુજતો બેઠો છું,

તુંમાં નાંખી છેલ્લા નયનયુગમાં લંગર, પ્રભો!"

❖ "જાડી જાડી ભલે જેલની ભીતું, તેથી જાડું મારું ઉર:

તેજથી પાતળી કાય પ્રીતમની કેમ તે રે શે દૂર :

રગે રગ વેણું વાગે

રુવે રુવે આરીત જાગે!"

(પ્રભુનાં પગલા)

જયારે કવિને પરમાનંદની અનુભૂતિ થઈ હશે ત્યારે આ કાવ્ય રચાયું હશે. જયારે અંતરનો નાદ ગાજે ત્યારે મનુષ્ય ભાવની સમાધીમાં લીન થઈ જાય છે. આ દેહની અંદર પ્રભુનો વાસ છે તે દરવાજા જયારે ખૂલે છે ત્યારે લોહી માસ ભરેલી અશનો પણ અહેસાસ થાય છે ત્યારે મનુષ્ય જાગૃત અવસ્થામાં આવી જાય છે. તેની રંગે રંગ માં જાણે વેણું વાગવા માંડે છે., અને રુવે રેવે આરતી જાગે છે. કેમકે સર્વસ્વ જયારે પરમાત્માને સોંપાઈ જાય છે. ત્યારે પ્રભુના પગલા થાય છે. ત્યારે મનુષ્ય ના મન અને હૃદય પર પડેલા અહંકાર ના પડ ભાંગે છે. આ અનુભૂતિએ પહોંચીને મનુષ્ય ક્યારેય જીવન મરણના ચક્રમાં કર્મ-અકર્મમાં ફસાવા નથી આવતો. અહીં કવિની કાવ્યોચિત્ત બાની માં શબ્દગુચ્છ પણ નજરે ચઢે છે.—

"તેથી વ્હાલા અફળ કરજે ખૂબ મારી તલાશ;
ભાંગી ભૂકકો કરી ફગવજે માહરી સર્વ આશ;
ને જયારે હું હત હૃદય થૈ દીનતાથી પુકારું
ત્યારે જો જે કુણું દિલ રખે પીગળી જાતું તારું !
રેવા દેજે, પણ હું રડીને, થાકીને પોદું જયારે,
ત્યારે આવી ઘડી તું, વરદ કર, પ્રભો,
મૂકજે ભાલ મારે !"

મનુષ્યને કોઈપણ વસ્તુ આસાનીથી મળી જાય તો તેને તે વસ્તુની કદર થતી નથી. અહીં કવિશ્રી ભાવાર્થ એ જ છે કે હે પ્રભુ હું તને શોધી શોધીને થાકું તો યે મારી તલાશને અફળ બનાવજે. મારી બધી આશાઓ ભાંગીને ભૂકકો કરી નાખજે. આટલી મારી અરજ અને મારી દીનતા જોઈ તારુ હૃદય પીગળે તોય જયારે હું રડીનેય થાકું અને પછી પોદું ત્યારે, પ્રભુ તારા વરદ હાથોનો સ્પર્શ મારા મસ્તક પર ફેરવજો, જેથી મનુષ્ય ઈશ્વરનું સ્મરણ ક્યારેય ભૂલી ન શકે.

"મિટેમિટ મળી, અરે પણ અનન્તાએ ભરી
 અને અવર સૃષ્ટિ દષ્ટિ પટમાંથી સહસા સરી !
 ન દશ્ય, નવ દર્શનો, નવ રહ્યો જ દષ્ટા કયહિં,
 મિટેમિટ મળી ત્યહિં, મિલનને ચ દીકું નહિં !
 અરે પણ અન્નતતા પળમંહિ જ કા ખૂટતી
 અનન્તજનની પળોની અવધિય કાં તૂટતી !
 મહાતરુ વસેલ બીજમહિ, તેવું મેં ચે દીકું !
 દીકું નવ દીકું, ત્યહાં સરી સમાધિ આત્માતણી:
 મિટેમિટ મળી: વળી ચખ ફરી જ મિથ્યાભણી!

(મિટે મિટ મળી)

પૃથ્વિછંદમાં રચિત કાવ્ય બૃહદ સ્પર્શ અને તેનાં ઉડાણની અનુભૂતિની વાત કરે
 છે, મનુષ્ય સત્યતત્ત્વની ખોજ કરે છે ત્યારે એકાદ ઝલક ઈશના દર્શનની થાય ત્યાં તો
 માનવીનો અહંકાર ફરી તેને કર્મના ચક્રકરમાં ફસાવી લે છે. ચિન્મય શ્યામ, ચિન્મય
 નામ ને ચિન્મય ધામ એ ત્રણે એક છે અને સારી સૃષ્ટિનો આધાર છે. ચેતન બીજ છે
 તછો કદી નિષ્ફળ જતું નથી તે વાસના રૂપી સખત જમીનને તોડીને બહાર નીકળે છે.
 પણ નામ લેવામાં શ્રદ્ધા, દીનતા વ્યાકૂળતા, પ્રેમ આદિ બધું જોઈએ સતત પ્રભુ સ્મરણ
 કરતાં ચિત ભગવાનમાં જોડાય છે, પ્રાણમાં કુંભક થાય છે અને કુંડલિની પણ જાગ્રત
 થાય છે. નામ પ્રાણ સાથે ગુંથાઈ જતાં મંત્રશક્તિ, પ્રાણશક્તિ જ્ઞાનશક્તિ, ભાવનાશક્તિ
 વગેરે શક્તિઓ ખીલે છે. જીવનનાં જન્મ જન્માંતરનાં પાપ બળી જાય છે. અને વૈકુંઠ
 માટેનો દિવ્ય દેહ બંધાય છે. પણ જ્યાં સુધી ભાવ સમાધિ આત્મા સુધી ન પહોંચે અથવા
 અધવચ્ચે જ તૂટી જાય તો બધી સાધના મિથ્યા થઈ જાય છે.

૧૯૨૨-૨૩માં કવિ કરશનદાસ ગુજરાત વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થી હતા. અમદાવાદમાં નદીપાર આગાખાનના બંગલામાં-જ્યાં તે વખતે મહાવિદ્યાલય બેસતું ત્યાં એક સમારંભમાં કવિએ પોતાનું પહેલું આખ્યાન માણભટ્ટની શૈલીમાં રચીને સંભાળાવ્યું હતું.

એ આખ્યાનનું નામ ડાયરોપાખ્યાન. એના ફક્ત ચાર કડવા જ સમારંભના દિવસ સુધી કવિએ લખ્યાં હતાં - પરંતુ સ્વ. કસ્તુરબા, સરદાર પટેલ, સ્વ.આચાર્ય ગિદવાણી કાકાસાહેબ કાલેકર, વગેરે જેમાં હતાં, એવા શ્રોતાવૃન્દને હસાવી હાસવીને ઢગલો કર્યાની ધન્ય ઘડીનું એ સ્મરણ કવિના મનમાં ત્યાર પછીનાં બે દાયકાઓ સુધી રહ્યું હતું. 'અહો રાયજી સુણીયે' એ કવિશ્રી નો આખ્યાન સંગ્રહ છે.

૧૯૪૦ સુધીમાં ડાયરોપાખ્યાનના ચાર કડવાં એટલું જ કવિનું આ દિશામાં સર્જન હતું. પણ!! ૪૦-૪૧ના સંધિકાળમાં એક દિવસે પરદેશથી પાછા ફરેલ મુરબ્બી શ્રી અમૃતલાલભાઈને મળવા કવિ 'જન્મભૂમિ' ની ઓફિસમાં ગયા 'જન્મભૂમિ' ને માટે એકાદ કોલમ લખવા તેમણે કવિને કહ્યું. ૧૯૨૫માં કવિ ' સૌરાષ્ટ્ર' માં હતાં ત્યારથી પત્રકારત્વનાં કવિના શોખથી તેઓ પરિચિત હતા. કવિએ લખવાનું શરૂ કર્યું. તેમણે પહેલી જ કોલમ એમ.એન. રોય વિષે લખી. રોયનું ' રાય' કરી પાછળ 'જી' અને આગળ 'અહો' નું સંબોધન મૂક્યું.

'અને એવી રીતે જૂના ' અહો રાયજી સુણીયે'' ઉપર હું તદ્દન નવી અને વિચિત્ર રીતે આવી ગયો' એમ કવિએ આ પુસ્તકના ટાઈટલ વિષે વર્ણવ્યું છે.

સાહિત્યના ઉચ્ચ શિખર જેવી કવિતાકલા અને તળેટી જેવું પત્રકારત્વ-બંનેમાં સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં કોઈપણ દેશમાં કોઈપણ કાળે દુર્લભ એવી એક સિદ્ધિ શ્રી માણેકે મેળવી છે. કવિ-વાર્તાકાર તરીકે સુવિખ્યાત અને વૈશંપાયન તરીકે લોકપ્રિય એવા શ્રી માણેકે કીર્તિ અને લોકપ્રિયતા એવી બે વઢકણી શોક્યોને એક જ જીવનાં શ્રી કૃષ્ણની

કુશળતાથી સાચવી રાખી છે. શ્રી માણેક કવિ તરીકે સારી ખ્યાતિ મેળવી, કરાચીથી મુંબઈ અમદાવાદ વગેરે ગામોના પ્રવાસે નીકળેલા શ્રી માણેક એક લેખક કવિ હોવા ઉપરાંત એક અચ્છા મિત્ર હતાં એટલે એમને જ્યાં-ત્યાં બે -પાંચ મિત્રો તો હોય જ.

એક મિત્રને ત્યાં તેઓ ઉતર્યા અને એ મિત્ર એમને ગામ દેખાડવા નીકળ્યા. રસ્તે કોઈ સજ્જન મળે તો એ મિત્ર એને કવિ માણેકની ઓળખાણ કરાવતાં કહેતાં : 'આ કરશનદાસ માણેક!'

નિષ્ફળ ગયેલી Joke – મજાકની માફક સજ્જનના મોઢાંની રેખાઓમાં કાંઈ ફેરફાર થયો નહિ. મિત્ર વધુ પ્રકાશ ફેંકી બોલતા 'કાવ્યસંગ્રહ' આલબેલ" ના આ લેખક !'

સજ્જન જ્ઞાનમાં ખાસ અભિવૃદ્ધિ થઈ હોય એમ લાગ્યું નહિ, છતાં વિવેક ખાતર કૃત્રિમ સ્મિતથી હોઠ મરડી બોલ્યા:" હા; હા એમ કે ! "

પછી મિત્રે કહ્યું: "જન્મભૂમિ' માં નિયમિત રીતે 'વૈશંપાયનની વાણી', 'અહો રાયજી સુણીયે' વગેરે લખે છે તે તમે વાંચતા હશો.' અચાનક હર્ષના આવેગથી સજ્જનનું મોં આનંદથી ઝળકી ઉઠ્યું અને સાક્ષાત માણેકને જોઈ જાણે એટલા આત્મા બની ગયા કે પૂજ્યભાવમાં કદાચ માણેકને અસલી વૈશંપાયન ઋષિ સમજી, એની ચરણરજ લઈ હમણાં જ માથે ચડાવશે!

આ પ્રસંગ એક લાક્ષણિક પ્રસંગ હોવાથી અહીં ઉલ્લેખ પામ્યો છે અંગ્રેજીમાં એક ઉક્તિ છે કે પત્રકારત્વ એ અડધું સાહિત્ય છે –

► Journalism is half literature

પણ મોટે ભાગે એવું બને છે કે પત્રકારત્વનું " અડધું" સાહિત્ય લખનારા ' અડધું ' જ સાહિત્ય લખી શકે એવા હોય છે.

પણ! કવિશ્રી માણેક તો એવી શંકાથી પર હતા. શ્રી માણેકે કવિતા, વાર્તા, નિબંધો,

નાટકો વગેરે ' આખા ' સાહિત્યનું પણ સર્જન કર્યું. એટલે એટલું નિર્વિવાદ છે કે શ્રી માણેક સહેજે થયેલા બાવા બ્રહ્મચારી ન હતા પણ! ભેખ લઈ નીકળી પડેલા ભર્તૃહરિ હતા!

અહો રાયજી! સુણીએ માના સાત આખ્યાનોમાં પહેલી વિષયોની વિવિધતા તરફ નજર ખેંચાય છે. એકાદ પ્રસંગ લઈ શ્રી માણેક એને આખ્યાનમાં ગોઠવી દેતા એ ઘટના વિચાર કે વ્યક્તિ રાજકીય સમાજિક કે ધાર્મિક દૃષ્ટિથી શ્રી માણેકના તાવળામાં તળાય અને શ્રી માણેક અનેને એની બુદ્ધિના ચિપિયાથી પકડી, હાસ્યના તવેથાથી બંને બાજુ નિર્દયતાથી ઉથલાવી બહાર કાઢી દેતા!

ચમકારો નવીનતા તાજગી અને હાસ્યના વિવિધ પ્રકારો – આ કવિશ્રીના આખ્યાનોનાં મુખ્ય લક્ષણો ગણાવી શકાય.

હાસ્યરસ બધા રસોમાં સૌથી વધુ Democratic છે. આમ જનતા જોડે વાત કરવી હોય એની જોડે કામ લેવું હોય તો બની શકે કેવળ હાસ્યરસથી.

► સાત આખ્યાનો : (અહો રાયજી સુણિયે)

☞ રેટિયા બારસ – મહાત્મ્ય

☞ પ્રભુનો ચોરો

☞ આઠવલે આખ્યાન

☞ મહિલા શૂન્ય મુંબઈ

☞ વિષ્ણુ –પત્રકાર સંવાદ

☞ કામ – વિલાપ

☞ સ્ટેલિન આખ્યાન

આ આખ્યાનોની કલ્પના – રચનાથી માંડી એની ભાષા સુધી એનું અંગેઅંગ

હાસ્યથી ભરપૂર છે. પહેલા તો વૈશંપાયન ઋષિ, જનમેજય રાજા, નારદમૂનિ, કૃષ્ણભગવાન વગેરે આપણા જમાનામાં બનતા રોજ રોજના બનાવોથી જાણે જાણકાર હોય એવી કલ્પનામાં જ હાસ્ય દષ્ટિ છે. કાંઈક અન્યાય કે કાંઈક અગવડ થતાં: જેમ ધારાસભામાં સવાલ પૂછાય એમ સ્વર્ગમાં સવાલો પુછાય છે, અને એના સત્તાવાર જવાબો અપાય છે ! ખરી રીતે જોતાં પુરાણો એ આ જટીલ પ્રશ્નોની વિચારણાં જટિલ રીતે નહિ કરતાં સવાલ જવાબના રૂપે કરી છે. એમાં પણ ઔચિત્ય છે. કારણ વેદના વાચક વિદ્વાન હતા પણ પુરાણોના વાંચનારા પંડિત ન હતા. માટે જ જટિલ પ્રશ્નો ને સવાલ-જવાબ રૂપે સરળ બનાવી સામાન્ય જનતા માટે બુદ્ધિગમ્ય બનાવ્યા. પુરાણોની આ નિરુપણ પદ્ધતિ શ્રી માણેકે એટલા જ ઔચિત્યથી ઉપયોગમાં લીધી છે. આ આખ્યાનોની લોકપ્રિયતાનું કારણ પુરાણોની નિરુપણ પદ્ધતિઓ આધુનિક રીતે કરાયેલો ઉપયોગ છે.

આખ્યાનની અંદર પ્રસંગોપાત અમુક વિચારો સચોટ રીતે સૂત્રાત્મક શૈલીએ ગોઠવી દેવામાં આવ્યા છે.

"માગી-ત્રાસી શણગાર સજે

એ કહો કેટલા દિ' ચાલે ?"

આખ્યાનની રજૂઆતમાં અને લેખનમાં આવી વિચારકણિકાઓ, સૂત્રાત્મક શૈલીએ લખાયેલી-વેરાયેલી હોય છે.

"આટલોક દીવડો ને આવડું અઘારું,

પણ દીવે અન્ધારું હણાય ,

આટલો'ક મંત્ર ને આવડી માયા,

પણ મંત્ર માયા ઠેલાય !"

➤ **"આઠવલે આખ્યાન" માંથી ...**

"પથ્થર દિલથી જલન દ્રવે, યદિ

નવ નિકળે નિશ્વાસ;

તો પણ સજજન રાખે, સજજન

પાસે મૌનની આશ!"

આવા સાદા સરળ શબ્દ બાંધ્યા વિચારો આખ્યાનોમાં આવે છે ત્યારે આપણાં જૂના ચારણી દુહાઓ અને મુક્તકોની યાદી આવ્યા વિના રહેતી નથી.

"અનુકમ્પા નહિ, નહિ આદ્રતા,

નહિ અકબંધ ઉર્મિનું તંત્ર,

ત્હોય ઉચે બેસણે બેસી હાંકયે રાખે-ગુરુ,

આ તે કેવું બખડજંત્ર !"

આ બે પંક્તિની અંદર શ્રી માણેકની ઘણી લાક્ષણિકતાઓ છે. પહેલી પંક્તિમાં કાંઈક વધારે અઘરા શબ્દો વપરાઈ ગયા એનું જાણે ભાન થઈ આવતાં બીજી લીટીમાં છેક કાઠિયાવાડી 'હાંકયે રાખે' મા ઉતરી પડ્યા અને છેવટે એ બધી વાત તંત્રનો પ્રાસ તદ્દન તળપદા બખડજંત્રથી મેળવી હસવામાં ભૂલાવી દીધી.

'હરિનાં લોચનિયાં દીઠાં' જેવા અમૂક કાવ્યો જેમાં કવિશ્રી નાસ્તિક હોય એવું લાગે છે. પણ!!

ક્યારેય તેમનાં કાવ્યોમાં તર્ક દેખાયો નથી. શ્રી માણેકના પ્રહારો ધર્મ કે ઈશ્વર ઉપર નથી હોતા, પણ!! ધર્મના નામે ચાલતા પાખંડ અને ભગવાનને નામે મોજ ઉડાવતા પાખંડીઓ પર હોય છે.

"ભક્તોને વીટવા ચીથરું ન સાંપડે,

ને ભૂષણ શે પહેરે ભગવાન ?

કણકણ માટે મરે અહોરાત હઝારો

ત્યાં પ્રભુ શે આરોગે પકવાન ?"

સાથ આખ્યાનોની વૈવિધ્યભરી સમૃદ્ધિ લઈ શ્રી માણેક ગંભીર વિષયોને હળવી શૈલીએ લોકભોગ્ય બનાવે છે. કુરુણ ગાન ગાતા જગતમા હાસ્યરસનું પ્રમાણ એટલું ઓછું છે કે એ દિશામાં થયેલો કોઈ પણ પ્રયાસ આવકારને પાત્ર છે.

► મધ્યાહન :

૧૯૫૮માં શ્રી માણેક શ્રી સતાવન વરસની ઉંમરે 'મધ્યાહન' નું પ્રકાશન કોઈને આશ્ચર્યજનક પણ લાગે : ! પણ ! એ તો જેવી જેમની આયુષ્યની કલ્પના ! શૈશવ કે યૌવન, પ્રૌઢત્વ કે વાર્ધક્ય, ભૌગોલિક ગણિત ઉપર નહીં, પણ ઉર્મિતંત્રની સજીવતા ઉપર ચિત્ત-ચૈતન્યની જાગરૂકતા ઉપર અવલંબે છે. જનતાના મોટા ભાગ ને મન તો એ હકીકત કાવ્ય માત્ર જ છે. — એક એવું કાવ્ય કે જેનો સાક્ષાત્કાર કોઈ વિરલ પુણ્યશાળીના જ પ્રારબ્ધમાં હોય !

'મધ્યાહન' એવું નામ આ સંગ્રહને આપવાની પાછળ કવિશ્રી માણેકનો નો આશય કેવળ એટલો જ કે આ કાવ્યો, હૃદયની જે ધરતીમાંથી ઉગ્યાં છે, તે ધરતી ઉપર તેટલી ધરતી ઉપર કવિની સતાવન વરસની ઉંમરે પણ મધ્યાહનનો સૂર્ય તપેલો હતો.

"હજુ વરસાદ - ભીની ઘરતીની ખુશબૂ ગમે છે:

રહેમત છે ખુદાની ! જીવતો છું ! તું ગમે છે !"

કાવ્યની ગુણવત્તાનો આધાર એના દેહની આકૃતિ ઉપર નથી. વર્ણમેળ વૃત્તોમાં કે માત્રમેળ છંદોમાં, ફારસી કે ઉર્દૂ ઢબના આર્વતનોમાં કે અંગ્રેજી ઢબના લયબંધોમાં કે

નિબંધ ગદ્યલયમાં, કાવ્ય હોય છે તો ગમે તેવા દેહમાં હોય છે, અને નથી હોતું તો ગમે તેવા દેહમાં નથી હોતું. ગેયત્વ કે અગેયત્વ બેમાંથી એકકેય એનાં પ્રચલિત અર્થમાં કાવ્યતત્ત્વનું કાઈ અનિવાર્ય અંગ નથી. વાલ્મિકીનું રામાયણ કે હોમરનું ઈલિયડ, ગાવાં હોય તો સુગેય છે એ ગવાતાં જ હતાં, ગાવાં માટે જ લખાયા છે, એવું એમની પરંપરાનું કથન છે; પણ ! સામાન્ય રીતે આપણે જેને "ગાવું" કહીએ છીએ, તેવી રીતે ભાગ્યે જ આજે એને કોઈ ગાય છે. પણ! એની સાથે આટલું પણ ખરું કે એની પદાવલિઓમાં જે સંગીત અનુસ્યૂત છે, તેને આત્મસાત કર્યા વગર, તેમના કાવ્યનો રસાસ્વાદ ભાગ્યે જ લઈ શકાય.

કાવ્ય એ છે શું ? આ સવાલનો જવાબ આપવાની કોશિષ ઠેઠ આદિકવિ વાલ્મિકિના વખતથી થતી આવી છે. સંભવ છે કે તે પહેલાની પણ તથી આવી હોય.

અગિયારેક વરસની ઉંમરે કરાંચીમાં દાદાની પેઢીનાં થડા ઉપર બેસીને ઈશ્વરસ્તુતિના દોહરાઓ કવિ લખતા, ત્યાર બાદ કવિની કાવ્યરચનાની પ્રવૃત્તિ ક્યારેક આછી બની હશે, પણ! થંભી કદીય નહતી. એક તરફ માણભટ્ટો અને કથા વ્યાસો કેશવકૃતિ અને કાવ્યોદોહનના દશ ભાગો દ્વારા, દેશી ઢાળો, માત્રામેળ છંદો અને ગુજરાતી ભાષાના તળપદા સાર્મથ્યની સભાનતા આને બીજી તરફ ભાગવત, રઘુવંશ, કુમાર સંભવ આદિ દ્વારા વર્ણમેળ વૃત્તો અને સંસ્કૃત ભાષાની સમલંકૃત સંસ્કારી સત્વવતાની સભાનતા બંને કવિના જીવનમાં લગભગ પરોઢમાં જ જાગ્યાં.

"તમારા તો હરિ સઘળે રે

અમારા એક જ સ્થળે:

તમે રીઝો ચાંદરણે રે

અમે રીઝુ ચંદ્ર મળ્યે !"

જેવી પંક્તિઓની ઉત્કટ ભાવ-વેદકતાઅએ હૃદયને જાણે એના બાલ્ય કાલમાં જ સર કરવા માંડ્યું! કવિએ કોલેજને ઉંબરે પગ મૂકતા પહેલા જ અંગ્રેજી કાવ્ય સૃષ્ટિને ભવ્યનવ્ય રોમાંચ ભળ્યો. તેઓ કોલેજમાં હતાં ત્યારે આ ત્રિવેણી પુષ્ટ થઈ. આ બધામાં વળી પૂ. મહાત્માના અસહકાર- આંદોલનોએ એક નો પ્રાણ પ્રેર્યો. અનુભૂતિના કોઈ નવાજ પ્રદેશોનાં પ્રવેશ દ્વારો એણે એની સામે ઉઘાડી આપ્યાં કવિએ સોળ વરસની ઉંમરે કુમારસંભવમાં...

► હિમાલયો નામ નગાધિરાજ:

પહેલવહેલું વાંચેલું, ત્યારે બારેક વરસની ઉંમરે દીઠેલ ફક્ત હિમાલય જ મનઃચક્ષુ સામે તરવર્યો હતો;

"આલબેલ" માં પ્રસિધ્ધ થયેલાં કાવ્યો કવિ એ લખ્યાં ત્યારે તેઓ જેલમાં હતા, જ્યાં તેમણે ગુજરાતી કાવ્યો સાથે થોડાંક અંગ્રેજી કાવ્યો પણ લખેલા; " હરિનાં લોચનિયાં" એ કાવ્ય મૂળ અંગ્રેજીમાં જ કવિએ લખ્યું હતું, તેમને જેલમાં આવેલ એક સ્વપ્ન ઉપરથી ! એ સ્વપ્ન " હરિનાં લોચનિયા" ની સૃજન કથાનું એક અંગ છે ; પણ તેની પાછળ અનુભૂતિઓની અનેક પરંપરાઓ હતી, કોઈ વાર એક જ અનુભૂતિનાં પિંડમાંથી અનેક કૃતિઓ સરજાય જાતી હોય છે.

"ખાખનાં પોયણા" એ કાવ્યક્ષેત્રે કવિનું પ્રથમ પ્રકાશન ઉર્મિના કાવ્યાંકમાં એ પ્રથમ પ્રગટ થયું (૧૯૩૩) તે પહેલાં અનેક સહૃદયોની ચકાસણીનીમાંથી એ પસાર થયું હતું. " આલબેલ" ૧૯૩૫માં પ્રગટ થયું. ત્યાર બાદ ૧૯૩૬માં "મહોબતને માંડવે" લખાયું જે ૧૯૪૧માં પુસ્તકરૂપે પ્રસિધ્ધ થયું, અને ૧૯૪૪ "કલ્યાણયાત્રી" ની રચના થઈ જે કવિ શ્રી માણેકના જીવનગુરુ પૂ. કાકાસાહેબની પ્રસ્તાવના સાથે તે જ વરસે પ્રસિધ્ધ થઈ, આ બધા વખતમાં પ્રસિધ્ધ થયા તે ઉપરાંતના બીજા કાવ્યોનું સર્જન તો ચાલુ જ રહ્યું હતું.

૧૯૩૯ની આખરમાં કરાંચીનું કવિશ્રીનું અંગ્રેજી દૈનિક The Daily Mirror બંધ થતાં કવિ મુંબઈ આવ્યા અને તે પછી તરત જ " જન્મભૂમિ" ના તંત્રીમંડળમાં અમૃતલાલ શેઠના ખાસ આમંત્રણથી તેમાં જોડાયા. તેની સાથે જ શ્રી માણેકની મૂળ કાવ્યાધારાની સાથે સાથ અને સમાન્તરે અનેક બીજા કાવ્યધારા હાસ્યરસપ્રધાન અને કટાક્ષાત્મક કાવ્યધારા" વૈશંપાયનની વાણી" અને " અહો રાયજી સુણિયે ! " એ બે શિર્ષકો તળે શરૂ થઈ અને તે પહેલાં દસેક વરસો સુધી " જન્મભૂમિ " માં અને પછીના વરસ વડોદરાના ' લોકસતા' તથા અમદાવાદનાં ' જનસતા' તથા 'સંદેશ' એ બે દૈનિકોમાં અખંડ વહેતી રહી, તે છોક ૧૯૫૬માં એપ્રિલમાં શ્રી માણેક ઓલ ઈન્ડિયા રેડિયોમાં નાટકોના નિર્માતા તરીકે, હિંદી સરકારના આમંત્રણથી જોડાયા, ત્યારે જ સ્થગિત થઈ.

❖ "તું હજારો હાથથી આપીને રહ્યો સતત:

ત્યાં હું ફક્ત બે હાથથી શું શું લઈ શકું ?"

❖ "મિલન હરિ, આ દૂર્ભાગીને નવાઈભર્યું વરુ

સદન મનનુ ખાલી ખાલી: શરીર ભર્યું ભર્યું:

સમંદર મળ્યો તો યે રેતી તરંગિણી ના બની:

વરસી વરસી થાક્યો મેઘે ન ભૂમિ ભીની બની:"

આ પંક્તિમાં શ્રી માણેક વર્ણવે છે કે મનુષ્યની અંદર રહેલ પરમાત્માને તેણે ક્યારેય પિછાણ્યો નથી તેથી તેની તરસ છીપાતી જ નથી. વેદમાં વર્ણવેલા સૂર્ય, ચંદ્ર અગ્નિ આદિ બધા દેવો પ્રભુથી અલગ કે સ્વતંત્ર નથી. તેઓ બધા પરમાત્માની જ વિભૂતિઓ કે શક્તિઓ છે. માટે પરમાત્માને ભૂલી કોઈ દેવને જ ભજવાથી સંસાર મુક્ત થઈ શકાતું નથી.

"મને ક્યાં લઈ ચાલ્યા મુરારિ !

એક વાર નિજનો કરી હરિ, હવે

કયહાં રહ્યાં હંકારી !

(મધ્યાહન)

"સત્ ચિદ્ આનંદ, શાને સજી તે

કર્મની આ કાયા ?

કાલાતીત, તને ક્યાંથી આ

ક્ષણભંગુરની માયા ?

અસીમ, શૈં અણુમાં બંધાયો,

પરમ જ્યોતિ, શૈં તિમિર રૂંધાયો,

વિરાટ, ઉડ્યનો તારા શૈં

વામન માં અટવાયાં ?

સત્ ચિદ્ આનંદ, શાને સજી તે કર્મની આ કાયા?

સંપૂર્ણ કપટભાવ ઉડી ગયો હોય ત્યાં ચિત્ત પ્રસન્નતા રહે, ચિત્ત પ્રસન્નતા અને કપટ એ બેનો ગુણકાર ના થાય, કબીર સાહેબ કહેવાતા કે :

'મેં જાનું હરિ દૂર હૈ, હરિ હ્રદય કે માંહી,

આડી ત્રાટી કપટ કી, તાસે દિસત નાહી,

આડી ત્રાટી કપટની તેથી ભગવાન દેખાતા નથી. વૃત્તિમાં અન્ય ભાવ ન રહે તે શુદ્ધ કહેવાય.

☺ ચિત્ત એટલે જ્ઞાન + દર્શન

☺ અશુદ્ધ ચિત્ત એટલે અશુદ્ધ જ્ઞાન + અશુદ્ધ દર્શન

☺ શુદ્ધ ચિત્ત એટલે શુદ્ધ જ્ઞાન + શુદ્ધ દર્શન

જો વૃત્તિમાં અન્ય ભાવ ન રહે તો ચિત્ત પ્રસન્નતાની ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. ભગવાન કર્તા નથી, કર્તા થાય તો ભોકતા થવું પડે, ભગવાન તો જ્ઞાતા દ્રષ્ટા ને પરમાનંદી છે.

ગોઠ ઈઝ ઈન એવરી ક્રીએચર લેઘર

વિઝિબલ ઓર ઇન્વિઝિબલ.

શ્રી માણેક આ કાવ્ય પંક્તિમાં સચ્ચિદાનંદ એટલે કે પરમતત્ત્વને પૂછે છે કે શા માટે તે આ કાયાનું સર્જન કર્યું. ક્ષણેક્ષણે ભાંગી જાતી માયાનું નિર્માણ કર્યું ! પરમ જ્યોતિ આ પિંડમાં આવીને માયાના અને કપટના આવરણથી રંધાય છે. ટોટલ ગ્લોબલ આજે એબ્સોલ્યુટીઝમ (પરમતત્ત્વ)ને ખોળે છે., જગત ફક્ત ઈલ્યુઝન (મિથ્યા) છે. દરેક મનુષ્ય પણ તે જ છે. જન્મ અને મરણ બસ એ જ ક્રિયામાં જીવ અટવાઈ રહે છે. વેદાંતમાં કહ્યું છે કે વિક્ષેપ અને અજ્ઞાન જાય તો મોક્ષ થાય ત્યારે જૈનદર્શનમાં કહ્યું છે કે રાગ દ્વેષ ને અજ્ઞાન જાય તો મોક્ષ થાય.

"છે નશ્વર આ સંસારની સર્વ માયા:

સુખો તો ફક્ત દુઃખકેરી જ છાયા !

હું સમજું બધું તત્ત્વનું ટૂપણું એ-

છતાં અંતરે આરઝૂ રંગની છે !

ભલે ચાર દિ'ની છતાં ચાન્દની છે !"

જીવ અને જગત ની સત્યતા વર્ણવતું આ કાવ્ય ફક્ત એક પરમતત્ત્વને જ અખંડ માને છે. કવિ શ્રી માણેક ના અમૂક કાવ્યોનો આસ્વાદ કરવા જતાં એક વિચાર તો સાક્ષી પૂરે જ છે કે કવિ કોઈ પર્ટિક્યુલર દેવી-દેવતા ના પક્ષમાં નથી, તો કોઈ તાર્કિકતા ના પક્ષમાં પણ નથી. આ સંસારમાં માયા જ સર્વોપરી છે, કવિ હોય કે કોઈ વ્યક્તિ

એનું અંતરમન એનો અંતરઆત્મા જાણે જ છે કે સુખ-દુઃખની જ છાયા છે. ક્ષણભંગૂર છે. છતાં આખું જીવન સુખ પામવાની વ્હાયમાં વ્યર્થ વેડફાય જાય છે. આ ચાર દિવસની ચાંદની છતાં સંસારની મોહમાયા મનુષ્યને તેના મોહપાશમાં જકડી રાખે છે.

"પ્રભુ પ્રગટ થાઓ મમ પ્રાણે !

મઝધારે ફૂળું ફૂળુ થતી હોડી,

આવી બીરાજો સુકાને !

પ્રભુ, પ્રગટ થાઓ મમ પ્રાણે !

પ્રભુ પ્રગટ થાઓ મમ પ્રાણે' આ કાવ્ય પંકિતમાં શ્રી માણેકની કાવ્યબાનીમાં ઉભરાતો અંતરનો સાદ સંભળાય છે. પ્રભુના દિધેલા આ જન્મારામાં જ્યારે માનવી આશા – અને નિરાશાના વમંડળમાં ફસાઈ જાય છે. ત્યારે જ પ્રભુને યાદ કરે છે, પણ !! કવિને તો આ આખું જીવન પ્રલયંકર લાગે છે તેઓ ફક્ત આશા કે નિરાશામાંથી જ નહીં પણ! જીવન-મરણના ચક્રકરમાંથી પણ ઉગારવા પ્રભુને સાદ કરે છે.

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને મહેશ એ ત્રણ ગુણોના અધિપતિ દેવતા બતાવાયા છે. સત્વ, રજ અને તમોગુણ. તમોગુણવાળા મહાદેવને ભજે, સત્વગુણવાળા બ્રહ્માને ભજે, ને રજોગુણવાળા વિષ્ણુને ભજે, જેને ભજે તેને તે ગુણ પ્રાપ્ત થાય. ઈન્ડિયામાં રજોગુણવાળા વધારે હોય છે પણ જગત તમોગુણમાં પડ્યું છે. આ ત્રણ ગુણના ત્રણ દેવતા છે. તે જન્મ્યા નથી, રૂપક મૂકાયા છે. વેદ પણ આ ત્રણ ગુણોથી મુક્ત થઈ તું પુરુષ થા' એમ કહે છે. પ્રકૃતિને ઓળખવાની છે. પ્રકૃતિ એટલે: પ્ર- વિશેષ અને કૃતિ- કરેલું વિભાવમાં જઈને વિશેષે કરીને કરેલી વસ્તુ તે પ્રકૃતિ.

"શે જોવાયો જલકતમાં !

સચ્ચિદાનંદ શે જઈ બેઠો સૂમ તણી સંગતમાં !

શે જોવાયો જલકતમાં !

હતો વિહરતો મુક્ત તું હંસા,

અનંતની રંગતમાં :

મટી વિરાટ બન્યો વામન તુ

પ્રપંચની પંગતમાં !

અસીમ આભની છત છાંડી

પછી અકળાયો તું અછતમાં:

સાર્વભૌમ સ્વામી મટી આવ્યો

હીનોની હુકુમતમાં !

શે જોવાયો જલકતમાં !

પરમાત્મા સચ્ચિદાનંદ રૂપ છે.

ૐ અસતો મા સદ્ગમય

તમસો મા જ્યોતિર્ગમય

મૃત્યોર્મા અમૃતં ગમય' ।

(વેદ)

હે પરમાત્મા, તમે મને અસત્ય, અજ્ઞાન (અંધકાર) ને મૃત્યુરૂપ સંસારથી મુક્ત કરી સત્ય, જ્ઞાન અને અમૃત (આનંદ) સ્વરૂપ એવા આપની પાસે લઈ જાઓ.

સંસારમાં જે વસ્તુ કંઈપણ ફેરફાર કે વિકાર પામ્યા વિના કાયમને માટે એક સ્વરૂપે રહેતી હોય તેને 'તત્ત્વ' કે સત્ય વસ્તુ કહી છે. તે સિવાય ની વિકાર કે નાશ પામી બધી વસ્તુઓને શાસ્ત્રોમાં અસત્ કે ઈલ્યુઝન (મિથ્યા) કહી છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન

એટલે આ સત્ય વસ્તુ એવા આત્મા કે પરમાત્માને સર્વ ભૂતપ્રાણીમાં ઓળખવા તે અને તેને ભૂલી ક્ષણે ક્ષણે બદલી અંતે નાશ પામતું એવું શરીર અને તે માટેના ભોગ પદાર્થોને સત્વ માની તેમાં આખી જીંદગી આસક્ત રહેવું તે અજ્ઞાન આ તેની વ્યાખ્યા છે.

સચ્ચિદાનંદ – સ્વરૂપ પરમાત્માના અંશ સમા જીવાત્માને દુન્યવ પ્રપંચોમાં રાયતો દેખીને આર્ત બનેલા કવિ-હૃદયનું આ વ્યથા ગીત છે. સૂમ-કંજૂસ, શૂન્ય, જડ. આવા તળપદા અને રોજીંદી લોકબોલીનાં શબ્દોના કાવ્યમય રીતે ઉપયોગ થયેલા છે.

સૃષ્ટિમાંથી સર્વ શક્તિઓ પ્રભુને આધીન છે, માટે જ તેને કર્તુમ, અકર્તુમ, અન્યથાકર્તુમ શક્તિમાન કહ્યા છે. તેથી જ સૃષ્ટિમાં ધાર્યું માત્ર તેનું જ થાય છે. સૃષ્ટિના કેન્દ્રમાં રહેલા સૌથી શ્રેષ્ઠ શક્તિશાળી ચુંબકની આસપાસ બધા જીવો, ગુણો, શક્તિઓ અને પદાર્થો ધૂમ્પા કરે છે. પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણોને વશ એવા સંસારી જીવોના ગુણ, ગુણ પ્રમાણે વધે ઘટે તેવા ને મર્યાદિત હોય છે.ત્યારે પ્રકૃતિથી પર રહેલાં એવા પરમાત્માના ગુણો અતિ દિવ્ય મંગળ ને અમર્યાદિત હોય છે. તેમાં માયાનો અંશ પણ હોતો નથી એટલા નિર્મળ હોય છે કે મનુષ્ય કે દેવ તેની પૂરી સ્તુતિ કરી શકે તેમ નથી છતાં કોઈ મનુષ્ય દીનતા ને ભાવપૂર્વક તેનું ગુણગાન કર્યા કરે કે ચિંતન કરે તો તેનું ચિત જલદી શુદ્ધ થાય છે.

"હે ગજાનન ગણપતિ,

જો કૃપા કરીને તુ પળભર

ભક્ત ગણની દુર્ગતિ !

રિદ્ધિ સિદ્ધનો તું દાતા

પરમ મંગલનો વિદાતા

ને છતાં તારા જ ભક્તો

કાં દિસે છે, બાપ, ઉઘે સિર ટીંગાતાં !

➤ માનવી આરત તને પુકારતી, સામર્થ્યવન્ત !

છંદ: ખંડ હરિગીત માં રચવામાં આવેલું આ કાવ્ય અથવા સ્તુતિ છે. જગતનાં – ખાસ કરીને ભારતવર્ષનાં – દુઃખ દરિદ્ર, દુર્ગતિ આદિથી સંતપ્ત અને સંત્રસ્ત કવિ –ઉરે ગાયેલું, ગૌરીપુત્ર ગણેશનું એમને ' તાતનું ત્રિશૂલ લઈને ઉઠવાની અને આ પુરાણાં વિશ્વની ભસ્મમાંથી નવો યુગ સર્જવાની પ્રાર્થના કરતું, Ode ની ઢબનું સ્તવન-ગીત છે. માતા પાર્વતીની આજ્ઞાનુસાર ખુદ શંકર સાથે પણ ગણપતિ લડયા હતા એ પુરાણકથાનું અનુસંધાન છે.

બ્રહ્માના કહેવાથી વ્યાસ બોલતા ગયા તેમ ગણપતિ મહાભારતનું અનુલેખન કરતા ગયા હતા. એ પુરાણ પ્રસંગનું પણ સંધાન છે. સુરગુણોનાં સૈન્યનો સેનાની: શિવ-પાર્વતીના સુકુમાર કુમાર કાર્તિકેય ની પણ વાત કરવામાં આવી છે. જીર્ણ – વિનાશ અને નવ-સર્જનની ગણપતિ પાસેથી કવિએ સેવેલી એક અપેક્ષા છે.

ગણપતિ એ બધા ગુણોમાં અધિપતિ છે. બુદ્ધિના અધિષ્ઠાતા દેવ છે. શાસ્ત્ર લખવાનો મુખ્ય અધિકાર તો એમને જ. એમને કોઈ પણ જગ્યાએ બુદ્ધિનો પ્રકાશ ના પડે એવું ના હોય. ગણપતિને પ્રથમ પૂજામાં મૂકવામાં આવે છે પણ!! સમજ્યા વગર પૂજા થાય છે તેથી ફળ જોઈએ તેવું મળતું નથી.

ગણપતિ બુદ્ધિની દરેક આંટી-ઘૂટીમાંથી પસાર થઈ ગયેલા દેવ છે. તેમની સમજીને પૂજા કરવાથી બુદ્ધિનો ભ્રમ ટળી જાય ને સદ્બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય.

"આવો રે અજવાડાં આતમદેશમાં

ઉતરીને ઉજાળો અંધાર !

આવો રે અજવાળાં આતમદેશમાં !

આવો રે યુગયુગની તંદ્રા તોડતાં,

હરતાં જડતાનો ભારઃ
 સૂરો રે સંક્રાંતિના છેડતાં,
 રેલતાં અમરત ધાર !
 આવો રે"

સંક્રાંતિ શબ્દ સંભળાય ત્યારે ભિષ્મ પિતામહનું નામ યાદ આવી જાય છે. સંક્રાંતિની સાથે શાંતનુના એ મહાન પુત્રનો સંબંધ છે. દેવવ્રતે પોતાના લાંબા જીવન દરમ્યાન અનેક ક્રાંતિઓ જોઈ હતી, સાધી હતી, એટલા માટે નહિ: પરંતુ એક અનોખા જ કારણસર! ભિષ્મે શરશય્યા પર પડયા પડયા સંક્રાંતિ ની વાટ જોઈ હતી. ઈચ્છામૃત્યુનું વરદાન પામેલા ભિષ્મ ના ચરણ પાસે બે હાથ જોડી સિર નમાવી મૃત્યુ જ્યારે બેસી જાય તે સંક્રાંતિને દિવસે ઉતરાયણનો આરંભ થાય અને પિતામહ રાજાખુશીથી પોતાની જાતને યમરાજને સુપરત કરે ત્યારે! મૃત્યુ પર માનવી એ પ્રાપ્ત કરેલ વિજય ની શી ગૌરવ – ગાથા છે ! માનવકુળની એ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન પ્રાર્થના ભિષ્મે તો ખુદ મૃત્યુ ને જ અમૃત બનાવ્યું હતું !

"છોને કોઈ દાન ન દેજે,
 મોંઘુ કોઈ માન ન દેજે,
 ઉચુ કોઈ સ્થાન ન દેજે,
 ગુંજે ઉર ગાન ખુમારીનું,
 માંગુ તો માંગુ કેવળ એટલું દેવા,
 તેને ના થંભાવી દેજે !
 છો ને કોઈ...."

કવિ આદ્ર હૃદયે પ્રભુને કહે છે : ' યાચના તો કદી કરતો જ નથી, પણ કદાચ યાચું તો પ્રભો! હું કોઈ ઐહિક વૈભવો નહીં યાચું એની ખાત્રી રાખજે. મારી માગણી

તો માત્ર એક જ છે : મારે હેયે ખુમારીનું જે અખંડ ગાન ગુંજી રહ્યું છે, તે કદીયે ના થંભો ! આ મનોભાવનું લયબદ્ધ એક મસ્ત ગીત છે.

"જીવનલીલાના વિરાટ લહેરે પૃથ્વીને પાટ:

નદીઓને ઘાટ ઘાટ નગરો રોપાણાં;

માનવના વિવિધ ગેલ: દળ ને ખાંડાના ખેલ:

લક્ષ્મીની રેલછેલ: દળદરનાં થાણાં !

(આવો, કવિ ઓર કોઈ !)

મુક્તધારા છંદ માં કવિવર ટાગોરની એક કૃતિનો ભાવનુવાદ છે. વ્યક્તિ અને વ્યષ્ટિની જીવનલીલા આ ' પૃથ્વીને પાટ' એટલા મોટા વિસ્તારમાં વિસ્તરેલી પડી છે કે કવિનું સંવેદનશીલ અંતર ' જગ અને જીવનના એ સાદ ' તેમજ 'કુદરત કેરા એ પ્રસાદ' ને ઝીલવાને અપર્યાપ્ત નીવડે છે, એના સુહાગને પીતા એમના પ્રાણ જાણે ધરાતા જ નથી ! પરિણામે 'જનતા કેરી જબાન બનવાનાં સોણાં' વાળાં કવિને સંતોષપૂર્વક અમે જણાય છે કે પોતે તો વારંવાર માત્ર જીવનકિનારા જ ગથાઈ શક્યા છે. જીવન —ભીતરનાં દ્વાર તો એનાથી હજુ ખોલી શકાયાં જ નથી: એમને લાગે છે કે જાણે એમની કાવ્યબંસી અસાર છે. શબ્દની વ્યંજનાશક્તિને હજુ એ પિછાણી શકી નથી: અને 'જીવનવિહોણાં ગાન ગાયાના ગુમાન' થી કયા સાચા કવિનું અંતર સંતૃપ્તિ અનુભવી શકે ?

'અપાર ઓરતા' વાળાં કવિ, અંતે વિશ્વની જીવનની લીલાનાં અનેક વિધ અને અદ્ભૂત સૌંદર્યને ગાથા માટે ' મુંગી ધરતીને વાણી વાધા પ્હેરાવવા માટે અને ' માનવીની મુંગી મ્હેફિલોને રણઝણવા માટે શાયર—શિર— મોર જેવા કોઈ ઓર નવજવાન કવિને મુક્ત હેયે નિમંત્રણ આપે છે.

આઠ પંક્તિના બનેલા પ્રત્યેક શ્લોકમાં બબ્બે પંક્તિએ મળતા પ્રાસ જેટલા જ એ બે પંક્તિના પ્રથમ ત્રણ પાદમાં આવનાર પ્રાસ પણ અનાયાસ –સિદ્ધ અને અનવદ્ય છે. સૌંદર્ય– આવિકારના પ્રાસ અને અર્થના સામર્થ્યનાં સફળ રહસ્યોને કવિએ જાણે અહીં નિયુક્ત કરી દીધાં છે. પરિણામે સર્વ બાજુએથી સમાન રીતે દ્યુતિકિરણો ફેંકતા કો પાસાદાર હીરા જેવી સુન્દર આ કાવ્યકૃતિ બની છે. અનૂદીત કૃતિ પણ આવું સ્વતંત્ર કૃતિમાંય ન સંભવે એવું – નિર્વ્યાજ સુંદર સ્વરૂપ ધારણ કરી શકે છે. એ હકીકત કવિના અદભૂત કાવ્યો કૌશલ (Poetic Workmanship)ની પ્રતીતિ કરાવે છે.

શ્રી કરસનદાસ માણેક આપણાં એક પીઠ અને પ્રતિભાસંપન્ન કવિ હતા. નવા નવા ઉન્મેષોથી સમુલ્લસિત એમની પ્રજ્ઞા એમનાં કાવ્યોમાં ઓતપ્રોત છે. એમાંના રસ, ભાવ, અલંકાર, ગુણ, દોષ, રીતિ, છંદ, આદિ અંગોને લક્ષમાં રાખીને કાવ્યોની મૂળ વ્યંજના કશીપણ હાનિ પહોંચાડ્યા વિના કાવ્યભિમુખતાનું યોગ્ય ઉદ્દીપન કરવાનો અહીં મારો પ્રામાણિક પ્રયત્ન છે.

૪ સનાતન દ્રષ્ટિથી જુદી જુદી શૈલીઓએ નિરુપાયેલા

શ્રી માણેકના અધ્યાત્મગ્રંથો:

► પ્રકાશના પગલાં

કથાની પ્રતિષ્ઠા જગતનાં તમામ ધર્મશાસ્ત્રોમાં છે. સૈધ્ધાંતિક ચર્ચાચર્ચીમાં આગળ ને વેઢે ગણી શકાય એટલાં પંડિતોને રસ; પણ!! ધર્મના મર્મને લોકસમુદાયના જીવનમાં ઉતારનારા તો કથા જ.

ધર્મકથાઓનો દેહ બીજી બધી કથાઓના દેહની પેઠે જ પોતપોતાના રચનાયુગના દેશકાળની મર્યાદાઓથી અંકિત હોય સ્વાભાવિક છે. પણ !! એમનો આત્મા સનાતન કથાઓ વાંચતા વાંચતા એ આત્મા સુધી પહોંચવું એ કામ સમજી અને વિચારવંત વાચકનું જ હોય છે.

આ પુસ્તકમાં સંઘરવામાં આવેલી કથાઓને આ જ દષ્ટિએ શબ્દબદ્ધ કરવામાં આવી છે. એમનો આત્મા અક્ષત રીતે જળવાઈ રહે એટલી કાળજી રાખીને એમની શબ્દ-કાયામાં આધુનિક વાચકની દષ્ટિનનો વિચાર કરીને શ્રી માણેકે ફેરફારો કર્યા છે.

આ પુસ્તકમાં ચૌદ જેટલી ધાર્મિક કથાઓને આવરી લેવામાં આવી છે.

❖ **‘દૈવી સંપદ વિમાક્ષાય નિબન્દાયાસુરી મતા ।’**

❖ **‘‘દેવી સંપત્તિ મોક્ષ પ્રત્યે લઈ જાય છે;**

આસુરી સંપત્તિ બંધન પ્રત્યે’’

(ગીતા)

મંગલ અને અમંગલ તત્ત્વો વચ્ચે જગતનું હિત કરનારાઓ અને જગતને હાનિ કરનારાઓ વચ્ચે યુદ્ધો તો પરાપૂર્વથી જ લડાતાં આવ્યાં છે. પુણ્યના અને પાપનાં બળો પ્રત્યેક યુગમાં નવા નવાં રૂપો લઈને આવે છે; અને પ્રત્યેક યુગમાં પુણ્યનાં બળોને પાપનાં બળો પાપનાં બળોની સામે કુરુક્ષેત્રમાં ઉતરવાનું જે દિવસે સદાને માટે બંધ કરશે, તે દિવસે સૃષ્ટિનો વિકાસ પણ સદાને માટે બંધ થઈ જશે.

હાલનાં હળાહળ કળયુગમાં પુણ્યકર્મ અને પુણ્યાત્માઓનો આછો આછો વર્તારો જ નજરે ચઢે છે. હવે કોઈ કલ્કિઅવતાર થવાનો નથી. કોઈ દેવ મનુષ્યઅવતાર ધારણ કરી મૃત્યુલોકમાં આવનાર નથી. હા, પણ !! એક અતિ પુણ્યશાળી આત્મા જાગે તો બીજા અનેક પુણ્યાત્માને ચુંબકિય શક્તિથી ખેંચે અને મનુષ્યમાં પરમતત્ત્વ ઉજાગર થાય.

❖ **‘શ્રેયશ્ચ પ્રેયશ્ચ મનુષ્યમેતઃ**

તૌ સંપરીત્ય વિવિનત્ત્વા ધીર : .’

❖ **શ્રેય અને પ્રેય બંને મનુષ્ય પાસે આવે છે;**

ધીર પુરુષ એ બંનેની પરીક્ષા કરી જુદા પાડે છે.’’

(ઉપનિષદ)

પોતાના સુખનો નહિ પરંતુ બીજાના કલ્યાણનો જે માણસ વિચાર કરે; એ કલ્યાણને અર્થે મૃત્યુને પણ જે હસતે મોંએ વધાવી લે અને એમ કરતાં મળેલી કીર્તિ પણ, જે પોતાના લાભાર્થે ઉપયોગ ન કરે; બલકે કીર્તિના મોહથી વિમુખ થઈને ઉત્તરોત્તર વધુને વધુ નિર્મળ, નિર્મોહ અને નિષ્કામ બનીને જનગણમંગલનો માર્ગ શોધવાનો જે પ્રયાસ કરે .. એજ સાચો બ્રહ્મજ્ઞાની , એ જ સાચો અધ્યાત્મદર્શી...

મૃત્યુ જેવા ગુરૂ અને જીવન જેવો શિષ્ય હોય, ત્યારે જ આવું જ્ઞાન શક્ય બને છે !...

નચિકેતા અને યમની કથા વર્ણવી શ્રી માણેકે આ શ્લોકનું વિશ્લેષણ કર્યું છે.

❖ 'અક્રોધેન વિને ક્રોધમ્ ।'

❖ "અક્રોધ થી ક્રોધ જીતવો"

(ધમ્મપદ)

તપ અભિમાનની વૃદ્ધિ માટે નહિ પણ!! જગતના કલ્યાણ માટે હોય ત્યારે જ તે હિતકારી બને છે. અને ક્રોધ કરતાં અક્રોધ મોટો છે... શાપની હિંસક કૃત્યા કરતાં પ્રેમનું અહિંસક સુદર્શન વધુ પ્રબળ છે.

"હન્યતા હન્યતામેષઃ પાપઃ પ્રકૃતિદારુણઃ ।

બીવજાગ્ગદસાવસુ કુરુતે મસ્મસાદ ધ્રુવમ્ ॥

❖ પ્રકૃતિથી ફૂર એવો એ પાપાત્માનો નાશ કરો, નાશ કરો; એ જીવતો રહેશે તો થોડી જ વારમા આખા જગતને બાળીને ભસ્મ કરી નાખશે

(ભાવગત)

'રાજદ્રોહનો ધર્મ આ કથામાં ' રાજદ્રોહ અને રાજહત્યા ' હિંદુશાસ્ત્રો પ્રમાણે કરવામાં આવી છે.

આમ આ ધાર્મિક કથાઓમાંથી નિકળતો મર્મ સત્યના પથ પર લઈ જનાર છે. અલગ-અલગ શાસ્ત્રો ના શ્લોકો વિસ્તાર સાથે આપવામા આવ્યા છે. આજે છેલ્લા પાંચ છ વરસમાં ટેકનોલોજીએ મનુષ્યને ગ્રહોના ગ્રહો પર સંશોધન કરતો કરી દીધો છે. આજે વિશ્વ એક (ગ્લોબલ વિલેજ) બની ગયું છે. ટેલીવિઝન માં સેટેલાઈટ ચેનલોના આવવાથી દરેક દેશની ભાતીગળ સંસ્કૃતિ સાથે આપણે રૂબરૂ થઈએ છીએ અમૂક ટકા વર્ગને જ પુસ્તકો ફેંદવામાં રસ છે. પણ !! ૬૦-૬૧ની સાલ ની વાત લઈએ તો પ્રજામાં એક નવો વર્ગ ઉભો થયો હતો. એની સંખ્યા આપણી રાષ્ટ્રીય જાગૃતિની સાથે સાથે વધતી જતી હતી આ વર્ગ ઓછું ભણેલા પ્રૌઢોનો હતો. ભાષાજ્ઞાન તો એમનું બાળક જેવું હતું.

પરંતુ!! સંસારના કડવાઃ મીઠા અનુભવો એમને મળેલા હતા. તેથી કવિ શ્રી માણેકે ઓછામાં-ઓછાં ફેરફારો આ કથાઓમા કરીને એક ધાર્મિક કથા સંગ્રહ આપ્યો. તે સમયમાં જનમનરંજન માટે વિપુલ પ્રમાણમાં કહી શકાય એવું હોય તો ફક્ત પુસ્તક જ્ઞાન અને ધર્મકથાઓનું શ્રવણતો આપણી પ્રજા ગળથૂંથી માંથી જ શરૂ કરતી. શ્રી માણેકે આપેલા કાવ્ય સંગ્રહની સાથે ધર્મકથાઓ પણ ઉલ્લેખનીય થઈ પડે તેવી છે.

'ગીતા, ઉપનિષદ, ભાગવત, ધર્મપદ, યોગવાસિષ્ઠ, બાઈબલ.

સાથે જ પૌરાણિકોની કથાઓમાં – ઉપર ઉરથી બહુજ વિચિત્ર અને અસ્વાભાવિક લાગતી કથાઓમાં – સનાતન સત્યો છુપાયેલા છે !

➤ અમર અજવાળા:

'પ્રકાશનાં પગલાં પછી આ શ્રી માણેકનો ધર્મકથાસંગ્રહ છે.

ઉપનિષદોમાં અને વેદોમાં પુરાણોમાં અને મહાભારત-રામાયણમાં ક્યાંક કોઈક સિધ્ધાંતના દ્રષ્ટાંત લેખે તો ક્યાંક મુખ્ય કથા પ્રવાહમાંથી નિષ્પન્ન થતા કોઈ મુદ્દાને વધુ

સ્પષ્ટ કરવાને નિમિત્તે નાનીમોટી અનેક આખ્યાયિકાઓ કવિશ્રી એ અહીં ગૂંથી આપી છે.

આ બધી આખ્યાયિકાઓ શ્રોતાઓ રસપૂર્વક સાંભળી શકે એ હેતુ થી અહીં ગોઠવવામાં આવી છે. છતાં કેવળ મનોરંજન એ કે એમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ નથી, તેમનું પ્રયોજન તો જીવનના કોઈ ને કોઈ તત્ત્વનું દષ્ટિકોણનું વિશદીકરણ જ હોય છે.

આ સંગ્રહમાં સોળ જેટલી ધાર્મિક કથાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. 'ઈશ્વરનું અદ્વિતીય' કથામાં 'આદમ અને ઈવ' ની ઉત્પત્તિ ની કથા છે. ખ્રિસ્તી ધર્મશાસ્ત્રો કહે છે. કે જેહોવાએ એટલે કે સૃષ્ટિના સર્જનહાર ઈશ્વરે એમને પતિ-પત્ની તરીકે સર્જ્ય, જડ પ્રકૃતિમાં ચૈતન્યની ફૂંક મારીને; અને પછી એકલવાયી દશામાં ઉદાસ રહેતા આદમને એક જીવનસાથી આપવા માટે એણે ખુદ આદમીની જ પાંસળીઓમાંથી ઈવાને સર્જી !

રૂપક કેટલું સૂચક છે: સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેના અદ્વૈતનું !

જગતના તમામ ધર્મશાસ્ત્રોએ વિશ્વના સર્જનની કથા પોતપોતાની રીતે આલેખી છે. પણ એ બધામાં એક વાત તો તરી જ આવે છે. એ વાત છે પતિ-પત્ની વચ્ચેના આમરણાંત સહચારની અખંડ અદ્વૈતની. આર્ય ધર્મશાસ્ત્રોએ અર્ધનારીશ્વરની કલ્પના કરી છે. અને સ્ત્રીને પુરુષની 'અર્ધાંગના' અને 'સહધર્મચારિણી' કહી છે.

આદમ અને ઈવાને પહેલાવહેલા બે પુત્રો થયા: કાઈન અને હાબેલ. અહીં કાઈન ખૂબ જ હલકટ પ્રકૃતિનો હતો. એની રગરંગમાં ' હુંપદ' હતું. બીજી બાજુ હાબેલ ભોળો અને ભલો, ઉદાર આર્ય હૃદયનો આ અહંકાર કાઈનને ભાઈ ભાઈના વેરી બનાવી તેનું મૃત્યુ કરી નાંખવા સુધી લઈ જાય છે. ભાઈ ભાઈના ઝઘડા વેરભાવ, દ્વેષ, એકબીજામાં પ્રતિસ્પર્ધા , અભિમાન આ, પ્રકૃતિએ ઉત્પન્ન કરેલ પ્રથમ નર નારી ના સંતાનોમાંથી જ આવ્યું છે. સતયુગ ક્યારેય હતો જ નહીં કે આજે કળયુગ આવે.

કથાનાં રહસ્ય ઉકેલાયા બાદ ઈશ્વર એ શબ્દો સંદેશો સંભળાવવા હાબેલને કહે છે કે, 'પ્રત્યેક માણસ પોતાના ભાઈનો રાખેવાળ છે ! માણસ માણસનું રખોપું કરવા માટે જ સર્જાયો છે ! આવી દિવ્યવાણી ઉચ્ચારતા ઈશ્વરને આજે શોધવાય ક્યાં ???

"કોઈ એવો કસબ બતાવો

મૃત્યુને જીતી માનવ લે ચિર જીવનનો લ્હાવો !

કોઈ એવો કસબ બતાવો !

સકલ રાજો કોલાહલ બસૂરો, સરજત વિષ-ચક્રાવો;

બજી ઉઠે માનવીને અંતર અમર પ્રેમનો પાવો !

કોઈ એવો કસબ બતાવો !

આપોઆપ અલોપ અને આતમને દમતા દાવો ;

પીયૂષ-ઘાર રહે એવી જે રૂઝવે જગના ઘાવો !

કોઈ એવો કસબ બતાવો !

(પ્રેમનો વિજય)

મૃત્યુને જીતવાનો પ્રયત્ન નશ્વરતાનો નાશ કરવાનો પુરુષાર્થ એ સંસ્કૃતિનું પ્રેરણા-બીજ છે. માણસ ને કોઈ એવો કસબ જોઈએ છે કે જે એને પેલી ઉપનિષદ-પ્રાર્થનામાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે

મૃત્યોર્માડિમૃતં ગમય ।

મૃત્યુમાંથી અમરત્વ ભણી દોરી જાય. જ્ઞાન, વિજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય કલા શિલ્પ સ્થાપત્ય, સંગીત અરે યોગસાધના સુધ્ધાં – બધાંના મૂળમાં આ એક જ તમન્ના છે માનવ ઉરની ! નાશવંત એવા આ જગતમાં માનવીને અવિનાશી બનવું છે. ક્ષણિકમાં રહ્યા રહ્યા અને સનાતનની સાથે સ્નેહ બાંધવો છે.

સંસ્કૃતિ-વિકાસનો આખો ઈતિહાસ આવા મૃત્યુજંય વીરોની પરાક્રમ- ગાથાઓથી

ખીચોખીચ ભરેલો છે. જનકવિદેહી અને નચિકેતાએ એક રીતે મોતને જીત્યું, બુદ્ધ અને મહાવીરે બીજી રીત અજમાવી. ઈસુ અને ગાંધીએ વળી કોઈ નવો જ ચીલો કોર્યો. રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને વિવેકાનંદ કોઈ જુદે રસ્તે ચાલ્યા. પણ !! સૌનું ધ્યેય એક જ: અનંત જીવનની સાધના ! મૃત્યુ ઉપર જીત ! મહિમ્નસ્તોત્રની પેલી સુંદર પંક્તિઓની ભાષામાં કહેવું હોયતો

‘રુચિલ્લામ્ વૈચિપ્રાદજાકુટિલનાનાપથબુષામ્ ।

નૃણામેકો ગમ્યસ્ત્વકમસિ પથસામર્ણવ ઇવ ॥’

જુદી જુદી દિશાઓમાં વહેતી સર્વે સરિતાઓનું અંતિમ લક્ષ્ય જેમ સાગર તેમ વાંકાયૂંકા સીધા અણગણ માર્ગોએ થઈને વહેતી પુરુષાર્થ— સરિતાઓનું અંતિમ ધ્યેય મૃત્યુ—વિજય !

આમ અહીં કવિ શ્રી માણેકે સત્યના સારની પરિભાષા ઉદ્ઘાટિત કરી આપી છે. સત્યવાન અને સાવિત્રીની કથા છે. સાથે ઓખાહરણ ના અમૂક આખ્યાનો ટાંક્યા છે. એકંદરે આ ધર્મકથા સંગ્રહમાં કવિની ભાષામાં ઉલ્લેખાયેલી સત્યકથાઓ ભાવકોને બોધ આપી જાય તેવી છે.

"ધૂધવતી ચોમેર બિરાશા; પ્રગટાવો હરિ, ફરી ત્યાં આશા:

મૃત્યુની વચ્ચે જીવનનું ગીત બની મુજ ગાને !

પ્રભુ પ્રગટ થાઓ મમ પ્રાણે !

મઝદારે ફૂળું થતી હૌડી: આવી બિરાજો સુકાને !"

જીવનનની હોડી મઝદારમાં અટવાણી છે. ફૂબી કે ફૂબશે ! એવો અનુભવ તો દુનિયામાં સૌને થાય છે. કોઈ કોઈવાર પણ !! એવી કટોકટીને વખતે પ્રભુનું સ્મરણ થાય જીવનના સુકાન પર આવીને બિરાજવાનું પ્રભુને આમંત્રણ અપાય એ તો કોઈ

સાથે સાથ બડભાગી આત્મા હોય તોજ બને બાકી સાધારણ નિયમ તો એવો કે જેમ માણસ વધારે ભીડમાં તેમ એ વધુ ઘાંઘો બને વધુ ભાન ભૂલે જીવવા માટે અને જીતવા માટે અનેક જાતની ખટપટો કરે કુટિલતાઓ આચરે પ્રપંચો રચે, હવાતિયાં મારે !

એક રીતે જોઈએ તે માણસ કેવો છે. તેનો સાચો ખ્યાલ એની કટોકટીની પળે જ આવે છે. એવી પળે એક માણસ ભાંગીને ભૂકકો થઈ જાય; અને બીજો થરથરને પળે અને ધ્રૂજતે હાથે પણ ઉભો રહે અને ઈશ્વરને સાદ દે....

► શ્રીમદ્ ભાગવત :-

ભક્તિના અર્પૂવ ગ્રંથ તરીકે ભાગવતનું સ્થાન અદ્વિતીય છે. સમાજ ને ભક્તિગંગા દ્વારા ધર્મસિંચન કરવાનું અને પોષવાનું કાર્ય ભાગવતે જે કર્યું છે તેનું ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ અમૂલ્ય પ્રદાન છે.

માનવી જન્મ્યો છે ત્યારથી જ જાણે રોગી છે. ગર્ભમાંથી રોગ લઈને જ જાણે એ અવતર્યો છે. એ રોગ ભોગૈષણનો. વિશ્વ સર્જાયું તેની સાથે જ જાણે ભોગૈષણ સર્જાઈ.

સાડકામયત અકોઢહ બહુસ્યામ ।

'કામ'ની સાથે જ જાણે સૃષ્ટિ જન્મી.

આ કામ આ રોગ ને કાબૂમાં લાવવાના પ્રયાસો એ માનવ જાતિનો ઇતિહાસ છે. બ્રહ્માંડો ભરીને પડેલો અંધકાર અને બે ચાર પ્રકાશ દિવ્ય કિરણો તેમાં જોઈ શકાય છે. માનવજાતિએ સાધેલી સંસ્કૃતિ જો આજે ગૌરવ લઈ શકતી હોય તો તે ફક્ત તેણે સર્જેલાં થોડાંક પ્રકાશકિરણો માટે તેણે કરેલી થોડીક સાફસૂફી માટે, હિંસાના પ્રલયધોર ધમસાણની વચ્ચે તેણે આપેલ અહિંસાના આછા-પાતળા બંસી બોલ માટે.

આદિકાળથી ચાલતા આવેલા આ સદ્-અસદ્ સંગ્રામ પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચી વિસંવાદિતા હિંસા, અસત્ય, આદિ અશુભ તત્ત્વો ભલે ઘડી બે ઘડી ફાવતાં દેખાય -પણ વ્યક્તિ

તેમજ વિરાટના જીવનમાં પણ વ્યક્તિનો ને વિરાટનો જો પ્રયત્ન હશે તો આખરે તો સત્ય, ધર્મ અને લયનો જ વિજય છે એ હકીકત મૂંઝાયેલા માનવીના થાકેલા હારેલા હૃદય ઉપર ઠસાવવા માટે શ્રીમદ્ ભાગવદ નો ઉદય થયો છે.

બે—તાલાં, લય તૂટેલા જીવનમાં તાલ લાવવો, લય સધાવવો એ ભાગવતનો ઉદ્દેશ છે, એ હકીકત તેના કર્તા વ્યાસજીએ ગ્રંથના આરંભમાંજ કહી છે પોતાના સુદૃઢ જીવન દરમિયાન વ્યાસે પોતાની આસપાસના સમાજને પતન પામતો દીઠો. મનુષ્યોને તેણે નાસ્તિક અશ્રદ્ધાવાળા બનતા દીઠા; અને પરિણામે તેમણે વિચાર કર્યો: આવા સંજોગોમાં મારે શું કરવું ? મારો ધર્મ શો ? એ લેખક હતાં, ચિંતક હતા. આવે વખતે લેખકનો, ચિંતકનો સ્વધર્મ શું એ તેમણે વિચાર્યું. સમગ્ર સમાજની દૃષ્ટિએ તેમણે આ આખો પ્રશ્ન વિચારી જોયો તો પહેલાં તેમને લાગ્યું કે (વૈદિક) પરંપરા આખી છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ છે. તે મારે તૂટી ત્યાંથી સાંધવી જોઈએ. એટલે પહેલું કામતો વ્યાસજીએ વેદને સુલભ સુગમ, સુપ્રાપ્ય, સુજ્ઞેય, સરોય સુ—સાધ્ય બનાવવાનું કર્યું. એક વેદને તેમણે ચાર સંહિતાઓ માં વહેંચી નાખ્યો અને પછી એની લોકપ્રિય આવૃત્તિ જેવો 'ભારત' નામે ગ્રંથ પણ રચ્યો. વેદ સમજવા જેટલી શક્તિ કે ફૂરસદ કે વૃત્તિ જેમને ન હોય એવા સૌ માટે વ્યાસજીએ ભારતની રચના કરી.

આવી રીતે વ્યાસે એક લેખક, ચિંતક તથા લોકશિક્ષક તરીકેનો પોતાનો ધર્મ બજાવ્યો, છતાં એનું હૃદય સંતુષ્ટ ન થયું. એકાંતમાં તેણે પોતાની ઉલટતપાસઆદરી: ક્ષતિ ક્યાં છે ? 'લય' કેમ નથી થતો ? અંતરાય શો છે ? આટલું આટલું મેં કર્યું છતાં 'મને' અસંપન્ન' જેવો, દરિદ્ર જેવો કેમ લાગું છું ?'

આટલી ગૃહ્ય વાતો અને નિષ્કર્ષ કવિશ્રી માણેકે આ પુસ્તકમાં ઉતારી આપ્યો છે. ભાગવતની સમાજને જાણે હોય છે, વેદની પણ જાણકારી થોડેવતે અંશે હોય છે.

પણ !! ભાગવતના કર્તા વ્યાસજીની મનો વ્યથા ને ચિતરનાર કવિ શ્રી માણેકે અધ્યાત્મની ઉડી સૂઝ ના દર્શન કરાવ્યા છે.

કથા કહે છે. વ્યાસ આમ પોતાની જાતને ખિલમ્ માનતા હતા, ત્યારે નારદ તેમની પાસે આવ્યા અને પોતાની બળતરા વ્યાસે નારદ પાસે ઠાલવી. 'આટલું બધું મેં કર્યું છતાં કૃતાર્થતાનો અનુભવ મને કેમ નથી થતો; કેમ મારું મન સદા અ-તૃપ્ત, અપ્રસન્ન ઉદ્વિગ્ન, ખિન્ન, વિક્ષિપ્ત રહે છે ? શા માટે મને એમ થયા કરે છે કે હું ખિલ છું, નંકામો છું.

इदं हि विश्वम् भगवानीवेतरो

यतो बगत् स्थान-निरोध- सभवाः ।

નારદ વ્યાસને સમજાવે છે: આ વિશ્વ છે, 'બીજા ભગવાન જેવું છે.' એક ભગવાન છે, જે ઈન્દ્રિયગોચર નથી પણ એક બીજો પણ ભગવાન છે. જેને આપણે જોઈ સાંભળી શકીએ છીએ. इदं हि विश्वम् ।

સર્વ બલુ ઈદં બહમ તત્ ત્વં અસિ, સોડહં વગેરે વચનો બીજ ગણિતનાં કે વિજ્ઞાનના સમીકરણો ની પેઠે સમજી લીધાં, તેટલા માત્રથી કશો લાભ થતો નથી—સિવાય કે તેટલે અંશે બુદ્ધિ તીવ્ર બની, વાદ વિવાદમાં વધારે નિપુણતા આવી, અન્યને અને આત્માને પણ છેતરવાની કળા વધારે સિધ્ધ થઈ! શીખ્યું, સમજ્યું, ગોખ્યું, કૃતાર્થ ત્યારે જ બને, જ્યારે ગણિતનાં કે વિજ્ઞાનનાં સત્યોની પેઠે તત્ત્વજ્ઞાનનાં આ સત્વો પણ જીવનમાં જડાઈ જાય, આચારમાં એકરૂપ થઈ જાય અને તે પણ વેઠ લેખે નહિ, આનંદપૂર્વક!

'ફૂલથી ફોર્યા વિના રહેવાય ના:

મ્હોરથી મ્હોર્યા વિના રહેવાય ના !'

એવા ભાવથી સુવાસ પ્રસારવી એ ગુલાબ માટે જેમ સહજ છે, તેમ જ્ઞાનને કર્મમાં

પરિણત કરવું, જ્ઞાનીઓ માટે સહજ હોવું જોઈએ. જ્ઞાન કર્મ અને ભક્તિની આ ત્રિવેણીને ભાગવતકારે પોતાની લાક્ષણિક શૈલીમાં નિરૂપી છે.

નારદે વ્યાસની બેચેનીનું નિદાન કર્યું અને મૂળમાં શું હતું તે બતાવ્યું; ' તમારા જીવનમાં બધું જ છે. માત્ર આ એક જ વાત વિશ્વરૂપ ભગવાનની ભક્તિ ખૂંટે છે. એ ખોટ તમે પૂરી કરો તો 'લય' તરત લાઘશે. તમે ' ધર્મ' અને 'અર્થ' સમજાવ્યો છે. પણ તમે 'વાસુદેવ મહિમા ' ગાયો નથી. અણુયે અણુ વસતા, વિરાજતા, વિલસતા, એક અને અદ્વિતીય ચૈતન્ય તત્ત્વનાં દર્શન તમે નથી કર્યા, નથી કરાવ્યાં. એ થશે તો જ્ઞાન અને કર્મ તો તમારામાં છે જ પહેલેથી; તે દીપી નીકળશે અને તે નહિ થાય તો તમારાં જ્ઞાન અને કર્મ બંને ખિલ (નિરર્થક સાબિત થશે.)

ખિલ-જીવનનું ઓસડ અ-ખિલ જીવનની સાધના છે; અને આચાર વિચાર અને ઉચ્ચાર ત્રણેયની આંતરબાહ્ય સંવાદિતા એ આખલ જીવનસાધનાનો પ્રકાર છે. સર્વત્ર હરિ છે. એમ કહેવું કે વિચારવું પુરતું નથી એ 'હરિ' ની અનુ ભૂતિ થવી જોઈએ એનો સાક્ષાત્કાર થવો જોઈએ. આ બધું પોતે અધ્ધર કોઈ બીજા પાસેથી સાંભળીને ગોખી રાખેલું નથી પણ પોતાના જાત-અનુભવને આધારે બોલે છે., એ બતાવવા નારદ વ્યાસજીને પોતાના પૂર્વ જન્મની વાત કરે છે તે પણ અહીં આ પુસ્તકમાં વિસ્તરણ પામી છે.

નારદે ઉપસંહારરૂપે વ્યાસને જે કહ્યું છે તે એમની સમગ્ર સાધનાના નિયોડરૂપે છે. સાક્ષાત્કાર થતાં પહેલાંની અને સાક્ષાત્કાર થયા પછીની સ્થિતિમાં બાહ્ય માણસ જે કરતો હતો તે જ તે'લય' થાય પછી પણ કરતો રહે છે. પણ લયપ્રાપ્તિ પછી જે કંઈ થાય છે તે બધું 'હરિતોષણમ' રૂપ બની રહે છે. જે કંઈ તે કરે છે, તે હરિને વિશ્વમાં અને વિશ્વની બહાર-સર્વત્ર વ્યાપક વ્યકતાવ્યકત રૂપે રહેલ એક અદ્વિતીય ચૈતન્ય-તત્ત્વને

દષ્ટિ સમક્ષ રાખીને કરે છે.

એક વખત, એક ક્ષણને માટે, જે સચ્ચિદાનંદની ઝાંખી થયેલી, તે સચ્ચિદાનંદનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે ભાગવતમાં જે તથ્યચિંતન છે તેના દ્રષ્ટાંત રૂપે છે. શુષ્ક કે શૂન્ય નિવૃત્તિ ભાગવતને માન્ય નથી. નિવૃત્તિ એટલે વૃત્તિઓને વાળી લેવી તે ક્યાંથી વાળી લેવી? ઈન્દ્રિયોની સ્થૂલ સૃષ્ટિમાંથી ? પણ ભાગવતને મન સાધક માટે એટલું જ ફક્ત પૂરતું નથી ભાગવત માને છે કે વૃત્તિઓને વિષયોમાંથી વાળી લીધા પછી ક્યાંક અમૂક નિશ્ચિત સ્થળ ને ઈશ્વર—હરિ જે સ્થૂલમૂર્તિ છે, તે આ જગત.

આમ આ ગ્રંથ લખનારે પોતાની બેચેની ટાળવા માટે પોતાને સાલતી ખિલતા દૂર કરવા માટે રહ્યો, અને પ્રથમ ગ્રહણ કરનારે પોતાની વિષયોથી વિમુખ થઈને એકાગ્ર બનેલી વૃત્તિઓને એક શુદ્ધ સનાતન આનંદમય અધિષ્ઠાન આપવા માટે ગ્રહણ કર્યો અને અહિંથી જ વાત અટકી હોત, તો જગતને ગ્રંથથી કશો જ લાભ થાત નહિ પણ એક એવી ઘટના બની કે જીવન—સાફલ્યનું ગાણું ગાતો આ ગ્રંથ પિતા—પુત્ર વચ્ચે જ કેળવ ન રહેતા સમગ્ર જગતને મળ્યો.

એ ઘટના છે. પરીક્ષિતને શૃંગઋષિ તરફથી સાંપડેલો શાપ.

ઈસાઈઓ અને યહૂદીઓમાં Original Sin 'મૂળગત પાપ' 'પ્રકૃતિગત પાપની' વાત આવે છે. સ્વર્ગની વાટિકામાંથી રહેતા પ્રથમ માનવ—દંપતિ આદમ—ઈવને ઈશ્વરની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાનું સુઝયું, અને તેમણે ઈશ્વર—નિષિદ્ધ જ્ઞાન—વૃક્ષનું ફળ ખાધું એ તેમનું સ્ખલન, તેમની સમગ્ર સંતતિના શોષિતમાં સિંચાઈ ગયું. આદમની આખીયે ઓલાદ એ મૂળગત પાપથી શાપિત બની જે શાપના નિવારણ અર્થે માનવી આજ સુધી પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે!

આપણે ત્યાં પ્રત્યેક આદમી પોતાનું Original પાપ પોતે જ સર્જે છે ભૂતકાળ

ના દૂર દૂરના કોઈ આદિ પુરુષે આચરેલ પાપના વારસાને કારણે પતિત નથી બનતો પરિક્ષિતના શોષિતમાં સિંચાયેલ મૂળગત સ્ખલનનનું અહીં વિસ્તરણ થયેલું છે. પહેલા ક્રોધ અને ત્યારબાદ પશ્ચાતાપ થી વ્યગ્ર બનેલ વ્યાસજીના પુત્ર શુકદેવજીને પરીક્ષિત તમામ ગડમથલ અનુભવતા સવાલો પૂછે છે.

'મૃત્યુ જેના જીવન સાથે જ જડાયેલું છે, એવા મનવીનું સૌથી વધુ મહત્વનું કાર્ય શું ગણવું જોઈએ? એણે શું સાંભળવું, શું જોવું, શું જપવું શું, કરવું, શું સ્મરવું, શું ભજવું ?

અને પછી ભગવાન બાદરાયણિએ, શુકદેવ પરીક્ષિતના આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપ્યો.

આ ઉત્તર છે તે જ ભાગવત છે એ શ્રી માણેકે દ્રષ્ટાંત સહિત સવિસ્તાર સમજાવ્યું છે.

► ધર્મનું દર્શન :-

સંસારમાં પ્રાણીમાત્રને સુખ જોઈએ છે. સૌનો એકમાત્ર હેતુ અંતિમ અને સર્વોપરી હેતુ સુખ છે; અને એની બધીજ પ્રવૃત્તિઓ સુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખ ના નિવારણના સાચા ઉપાય તરીકે જે આદર્શો રીત-રિવાજો અને નીતિ-નિયમો પ્રબોધ્યા અને 'ધર્મ' એવું નામ અપાયું હકીકતમાં ' ધર્મ' એ બીજું કંઈજ નથી, પણ આ જગતને અને જીંદગીને જોવાનો, એક નવો દ્રષ્ટિકોણ જ છે, કે જેના વડે વ્યક્તિગત અને સામૂહિક રીતે સમાજનું સમતોલન જળવાઈ રહે.

હિંદુઓના ધર્મની એટલે કે હિંદુધર્મની ઉડીને આખે વળગે એવી એક ખૂબી છે કે એ ધર્મ કોઈએ કોઈ એક ચોકકસ વ્યક્તિએ કે સમુદાયે સ્થાપ્યો નથી ખ્રિસ્તી ધર્મ ઈશુ ખ્રિસ્તે સ્થાપ્યો, મુસ્લિમ ધર્મ હઝરત મહમદ પયગમ્બરે પ્રબોધ્યો; જૈન ધર્મ ભગવાન મહાવીરે અથવા એથીયે આગળ જઈએ તો ભગવાન ઋષભદેવે સ્થાપ્યો બૌદ્ધ ધર્મ બુદ્ધ પછી અસ્તિત્વમાં આવ્યો જ્યારે હિંદુ ધર્મ એ રીતે કોઈ ચોકકસ વ્યક્તિએ સર્જીને આખી

પ્રજાને માથે લાદેલુ આધિભૌતિક કે આધિદેવિક કોઈ તંત્ર નથી.

હકીકત એ છેક જમાના પહેલાં ઈરાન આદિ દેશમાં વસતા લોકો 'સિન્ધુ' નદીના પ્રદેશમાં વસતા. તેમના પિતરાઈઓ તેને 'સિન્ધુ' કહેતા, પણ કાળે કરીને એ શબ્દ 'હિંદુ' બની ગયો આ 'હિંદુ' ઓએ સપ્ત સિન્ધવ—અને વિન્ધ્ય વટાવીને દક્ષિણ સાગર તરફ દોટ મૂકી હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધીની ધરતીમાં હજારો ગામો, સેંકડો શહેરો, અસંખ્ય આશ્રમો વચ્ચે પોતાનાં થાણાં નાખી રહ્યા અને વ્યક્તિ અને સમાજની સુખાકારી કાજે આધ્યાત્મિક ચિંતન દ્વારા સંજોગો અને સમયને અનુસરી વર્ણો, આશ્રમો વગેરેની રચના કરી તેને અનુરૂપ નીતિ—નિયમો અને સામાજિક રીત—રિવાજો ઘડ્યાં. તેને લોકોએ ધર્મના નામે અપનાવ્યાં.

આવી રીતે કાળેકરીને રચતો સ્થપાતો ગયેલ હિન્દુ ધર્મ હવા અને પ્રકાશ જેટલો આકાશ અને અંતરીક્ષ જેટલો વ્યાપક બન્યો. વેદમાં પરમાત્માનું એક વર્ણન આવે છે. જેમાં આખા બ્રહ્માંડને ભરીને વિલસતા ચૈતન્ય સ્વરૂપ પરમાત્મા 'બ્રહ્માંડથી પણ દશ આંગળ ઉંચો છે.' એમ કહ્યું છે. આજ રીતે તમે જ્યાં હાથ મૂકશો ત્યાં ધર્મ છે. તમે જ્યાંથી હાથ ઉપાડી લેશો તે પણ ધર્મ છે. માનવીનો આત્મા જ્યાં જ્યાં પહોંચે છે. તે સર્વ ધર્મ છે.

ભાગવતની લોકપ્રિયતાનું એક બીજું કારણ પહેલાના જેટલું જ મહત્વનું કદાચ વધારે એ છે કે એ ગ્રંથમાં સમગ્ર 'હિંદુ' જાતિના (તે પોતાને હિંદુ તરીકે ઓળખતી થઈ તે પહેલાના સમયના પણ) અસંપ્રજ્ઞાત મન (સબકોન્શિયસ માઈન્ડ) ની શબ્દ છબી છે. ઋગ્વેદથીયે પહેલાનાં સમયથી લઈને તે ઠેઠ છેલ્લામાં છેલ્લુ પુરાણ લખાયું ત્યાં સુધીના અનેક શતકોના સમયગાળાનું હિંદુ માનસ તેની બધી જ જટિલતાઓ તેમ જ સરલતાઓ સાથે તેના સમગ્ર રસનિધિ તેમજ ચિંતન ભંડાર સાથે તેની સંકુલ સમસ્યાઓ અને તેના

ઉકેલતા પ્રયાસો સાથે ભાગવતમાં પ્રતિબિંબિત છે.

કવિશ્રી માણેકે ભાગવત કથા સારમાં બધું સર્જનાત્મક Constructive બનાવ્યું છે. માણસની મોટમાં મોટી નબળાઈ એની સ્થળ-પળ-બદ્ધતા છે.

He is a prisoner of the present moment. He is chained to his location and vocation.

માણસ વર્તમાન પળની આગળ કે પાછળ જઈ શકતો નથી, તેમ જ જે સ્થળે એ હોય છે તે સ્થળ સિવાય, બીજાં સ્થળોનો તે વિચાર કરી શકતો નથી. દિશા અને કાળનું આ કારગાર એ જ એના આત્માને કેદી બનાવનારું કારગાર છે. એટલે તો બ્રહ્મને આપણા તત્ત્વવેતાઓએ દિક્-કાલથી પર કહ્યો છે. આ વાતને ખૂબ ઉડાણપૂવક ઉદ્ઘાટિત કવિ શ્રી એ કરી આપી છે. જે ઘટના ભાગવતની રચના પૂર્વે બની ગઈ છે એ બાબતથી સમાજ અપરિચિત છે આ બધી ઘટના કવિશ્રી માણેક ના હસ્તલેખન ની કલમે આકાર પામી ને આ પુસ્તકનું અતિ ગુહ્ય રહસ્ય છતું કરે છે.

આપણે એક કવિ વાંચીએ તેમાં જ્યાં સુધી આ કવિતા કવિએ શા માટે રચી ક્યાં સંજોગોમાં રચી તે જાણીએ નહિ જ્યાં સુધી તેનો પૂરો મર્મ સમજીએ નહિ, ત્યાં સુધી એ કવિતા પૂરી આનંદ આપી શકે નહિ; ત્યાં સુધી એ કવિતામાંથી જેટલો સાર પ્રાપ્ત થયો જોઈએ તે પ્રાપ્ત થાય નહિ.

શ્રી નારદજી અખિલત્વનો મર્મ સમજાવતા વ્યાસજીને કહે છે; 'ઈદં હિ વિશ્વં ભગવાનિવેતર' આ સૃષ્ટિ સચ્ચિદાનંદનું વિરાટ સ્વરૂપ છે, અને આપણે તેમાના જ એક અંશ છીએ એમ માની, પરમાત્માનું દર્શન – પૂર્ણ કાવ્ય લખો. અને પરિણામે જે કાવ્ય રચાયું તે બને છે. ભગવત વાણી સમું 'શ્રીમદ્ ભાગવત છે.

ઈશાવાસ્યમ ઉપનિષદમાં પરમાત્માને 'કવિ' કહ્યા છે. અને તે પણ કેવા? વ્યાપક

શુદ્ધ બીજ રૂપ, નાનાવિધ પતનથી શુદ્ધ એવા પોતાનામાંથી પોતાના આત્મામાંથી વિસ્તાર કરે તેવો સર્જનહાર કહયા છે. શ્રી વ્યાસ હવે આવા સાચા કવિ બને છે.

મહાભારત અને ભાગવત બેઉના રચનાર શ્રી વ્યાસ પોતે જ હોવા છતાં તેમની શૈલીમાં આસમાન જમીનનો ફેર પડ્યો છે. મહાભારતનો પ્રથમ-શ્લોક ઉદ્બોધન' છે.

ભાગવતના પ્રથમ શ્લોકમાં-મંગલાચરબણમાં મહાભારતની જેમ કૃષ્ણ નારાયણની નહિ, પણ સત્યની સ્તુતિ છે.

"ઘરો એ પરમ સત્યનું ધ્યાન !

સર્જન સ્થિતિ-લય લીલા જેની, જેનામાં રમમાણ!

ઘરો એ પરમ સત્યનું ધ્યાન !

માયા-જાળ વણી જાતે જે થાતું અંતર્ધાન:

જાતે જાતની જ્યોતથી છતું થતું

વિલસત વિશ્વ વિધાન !

ઘરો એ પરમ સત્યનું ધ્યાન ! "

► યોગેશ્વર શ્રી કૃષ્ણ:

શ્રીકરસનદાસ માણેક એક અનોખા સાહિત્યકાર હતા. ધર્મ સંસ્કૃતિની મૌલિક અને ઉડી સૂઝસમજણ તેમ જ કવિતા કલા તેમના વ્યક્તિત્વમાં સંવાદી રીતે એકરૂપ બન્યાં હતા. આ દષ્ટિએ મહાભારત કથાના તેમણે પ્રસિધ્ધ કરેલા ત્રણ ભાગ એ ગુજરાતી સાહિત્યનું અમોલું સંસ્કાર ધન છે. રામાયણ, મહાભારત, ઉપનિષદ ભાગવત આદિ ગ્રંથોનું તેમનું દ્રષ્ટિસંપન્ન અધ્યયન તેમના કીર્તનોમાં આખ્યાનોમાં સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થતું હતું, એ માત્ર વિદ્વાન કે અભ્યાસી જ નહોતા પણ આપણા વાસ્તવિક જીવનને લક્ષમાં રાખી ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન નું વિવરણ કરતા રસાત્મક રીતે.

આપણા યુગના ગૃહજીવનના તેમજ સામાજિક, રાષ્ટ્રીય કે માનવિય જીવનના સંઘર્ષો

કે પ્રશ્નો ઉપર આપણી ધર્મ સંસ્કૃતિમૂલક દંષ્ટિથી શ્રી કરસનદાસ માણેક એવો પ્રકાશ પાડે છે કે આપણે જીવનનો મર્મ સમજ્યાનો પામ્યાનો વિરલ આનંદ અનુભવીએ છીએ.

'વિરાટ' શબ્દ જો કોઈ પણ એક વ્યક્તિને લાગુ પાડી શકાય, તો તે વ્યક્તિ શ્રી કૃષ્ણ છે. કંસના કારાગારને તેમણે પોતાના પ્રાદુર્ભાવથી પાવન કર્યું. ગોકુળમાં એમણે ગાયો ચરાવી. ગોવર્ધનને એમણે ઈન્દ્રથીયે અદકી પ્રતિષ્ઠા આપી. મથુરાને એમણે મુક્ત કરી ખુદ દેશીઓની જ દોરવણીથી વારંવાર આ દેશ ઉપર ચઢી આવતા કાલયવનને તેમણે સંહાર્યો. પશ્ચિમ સાગરના દ્વાર સમી દ્વારકા તેમણે વસાવી. જરાસંધ, ભૌમ, નરકાસુર, શિશુપાલ,

આદિ માનવશત્રુઓને તેમણે પરાસ્ત કર્યા. ગાંડિવધન્યા અર્જુનની પડખે ઉભા રહીને આખાએ આર્યવર્તને એક ધર્મતંતુએ ગૂંથવાનો વિરલ પુરુષાર્થ તેમણે કર્યો. ઉપનિષદોમાં પણ ઉપનિષદ સમી ગીતા તેમણે આપી. સ્ત્રી એ પુરુષની મોજનું રમકડું નથી, તેની સમકક્ષ સર્જનસાથી છે. એ સત્યનું ભાન તેમણે કરાવ્યું.

વર્ણવ્યવસ્થા પારસ્પરિક સહકાર અને સામાજિક આપ-લેનું જ એક બીજું નામ છે, બાકી ચારેય વર્ણ એકસરખા જ આદરણીય છે. એ સુત્રનું પ્રતિપાદન તેમણે કર્યું. ઉચ્ચતમ તત્ત્વજ્ઞાનને રોજિંદા જીવનમાં તેમણે ઉતાર્યું. જીવનને સ્વચ્છ, સુઘડ, સમૃદ્ધ, સુંદર અને નારાયણપરાયણ બનાવવાની એક અમૂલ્ય સર્વસાધ્ય યુક્તિ (યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્) તેમણે પ્રબોધી. મનુષ્યે જો એકમેકની સાથે સમન્વય સાધીને આ પૃથ્વી ઉપર દેવત્વ વિકસાવતા એક મહાકુટુંબની પેઠે રહેવું હશે, તો ભૌગોલિક સીમાઓ અને ઐતિહાસીક પૂર્વગ્રહો, સાંપ્રદાયિક સંકુચિતતાઓ અને સાંસ્કૃતિક કુંડાળાઓમાંથી બહાર આવ્યા વગર તેને છૂટકો જ નથી, એ સનાતન સત્ય તરફ પોતાના જીવન અને કવન દ્વારા જગતનું પહેલીવાર ધ્યાન તેમણે દોર્યું.

કામવૃત્તિ વગરનો પ્રણયી, યુયુત્સા વગરનો વીર, કુટિલતા વગરનો મુત્સદી, વેદિયાવેડા વગરનો આદર્શવાદી, ઘમંડ વગરનો બંડખોર, કોઈપણ જાતના સીધા કે આડકતરા સ્વાર્થ વગરનો સૌમ્ય લોકસેવક અને જનતાના શત્રુઓનો નાશ કરવાનો અવસર આવ્યો, મત્સર, ઈર્ષ્યા કે દ્વેષ વગરનો દંડવિધાયક કેવો હોય તેનો કાંઈક ચિતાર આપણને શ્રીકૃષ્ણના જીવન ઉપરથી મળી રહે છે. તેને કવિશ્રી માણેકે અહીં ઉદ્ઘાટિત કરી આપ્યું છે.

અનેક ‘અવતારો’ થયા છે. અવતારોની આ ભૂમિમાં અનેક વિભૂતિઓ પ્રગટી છે. વિરાટની વહાલી આ ધરતીમાં પણ શ્રીકૃષ્ણ જેવી સહસ્ત્રદલ પ્રગટી છે. તે વિભૂતિ આ પૃથ્વી પર બીજી પ્રગટી નથી અને તેથી જ બીજા બધા તો પરમાત્માના અંશાવતારો, પણ ‘કૃષ્ણસ્તુ ભગવાન્ સ્વયંભૂ’ એવી ભાગવતકારની ઉક્તિ અનેક દષ્ટિએ નર્યું સત્ય જ છે.

હરિવંશ, મહાભારત, વિષ્ણુપુરાણ, ભાગવત આદિ ગ્રંથો શ્રીકૃષ્ણ જીવનની આસપાસ ગૂંથાયા છે. તેમને પગલે પગલે આ યુગપુરુષની જીવનકથા આ ગ્રંથમાં આલેખવાનો પ્રયત્ન શ્રી માણેકે કર્યો છે. આ ગ્રંથમાં કુલ ૩૮ કથાઓને વણી લેવામાં આવી છે. તેમાં ‘આકાશવાણી’ થી માંડી છેક ‘શ્રીકૃષ્ણ લોકનાયક બને છે’ ત્યાં સુધીની કથાઓનો ભંડોળ ભરેલો છે.

"એક સોણલાનો વણખારો,

કે ઉતર્યો અવનિતટે !

સૌની નીંદરનો હરનારો,

કે ઉતર્યો અવનિતટે !"

એ જ શ્રીકૃષ્ણની સૌરવગાથા અને તર્ક ને ભેદી સત્યતાથી ભરપૂર કથાઓ

અવનવા સાજ સજી અનેક દ્રષ્ટાંતો સાથે અહીં પેશ કરવામાં આવી છે.

‘ઓ મથુરાની ટેલ, મથુરાની ટેલ,

ખીરનાં આંધણિયાં મેલ,

આવે તારે આંગણે ગોકુલનો છેલ !’

‘મોરલી વાગે છે ગોકુલને ગોંદરે,

ધુજે મથુરાના કાંગરા જુરે!’

➤ સોળ હજાર એકસો ને આઠ :

એક યુગની વાતો ખીજા યુગને સહેલાઈથી ગળે નથી ઉતરતી. આ વાત કવિશ્રી એ ઉદાહરણસહ સમજાવી છે. તેઓ લખે છે. આજ સૈકાની શરુઆતમાં ફક્ત પાંચ જ રૂપિયામાં માણસનો પેટગુજારો ખુશખુશાલ થઈ શકતો એ વાત શબ્દાંકિત ઈતિહાસ હોવા છતાં આજે ઘણાયને નવાઈ પમાડે છે; તો પછી હજારો વર્ષો પહેલાની કણોંપકણ ચાલતી આવતી વાતોનું તો પૂછવું જ શું ? આવે પ્રસંગે આપણી પાસે એક જ માર્ગ રહે છે. વાર્તાનું શાબ્દિક ખોખું ફગાવી દઈને અંદરના આર્કને આત્મસાત કરવો.

કૃષ્ણના જીવનમાં સદ્ભાગ્યે ન સમજાય, ન ગળે ઉતરે એવી બહુ જ ઓછી વાતો છે. એમનું મોટાભાગનું જીવન તો દરેક જમાનાને ગેડય બેસી જાય એવું છે. એમાં ચમત્કારિક લાગતા તત્ત્વો છે તે પણ, આજના જમાનાના લોકોતર પુરુષોની આસપાસ ઊભા થતાં ‘ચમત્કારિક તત્ત્વો’થી લેશ પણ વધુ આશ્ચર્યજનક નથી. બુદ્ધિ અને કલ્પનાને સહેજ સાજ તસ્દી આપીએ તો તરત જ સમજાવા માંડે એવાં એ બધાં કહેવાતાં ‘ચમત્કારિક તત્ત્વો’ છે. જેની ચર્ચા કવિશ્રી માણેકે આ કથામાં કરી છે.

કૃષ્ણના જીવનમાં અત્યારના માનવીના ગદ્યાળુ ગળે ન ઉતરે એવી એક વાત સોળ હજાર એકસો ને આઠ સ્ત્રીઓની છે. અલબત્ત, સોળ હજાર એકસો ને આઠને

શબ્દશઃ અક્ષરશઃ વાચ્યાર્થમાં જ લઈએ તો ગળે ન ઉતરે, ન જ સમજાય—સિવાય કે કૃષ્ણને કવિશ્રી માણેક યુરોપના મધ્યયુગની કલ્પનાનો અથવા અરબ કે ઈરાનના પ્રાચીન યુગની કલ્પનાનો કોઈ ‘રંગીલો રાજા’ (Gay Lothario) માની લે, જેવા એ નિશ્ચિતપણે નહોતા.

ત્યારે આ સોળ હજાર એકસો આઠને ક્યાં અર્થમાં લેવી ? કૃષ્ણજીવનના ઘણાખરા આલેખકો આ સોળ હજાર અને એકસોને ‘નારીઓ’ નહિ ‘નાડીઓ’ માને છે. પત્નીઓ કે પ્રેમદાઓની વાતનો એમણે સદંતર છેદ ઉડાવી દીધો છે. કૃષ્ણ યોગેશ્વર હતા, વાસનાઓ ઉપર એમણે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો, ચેતનાના એકે એક કણ ઉપર તેમનો સુવાંગ કાબૂ હતો, એ સૂચવવા માટે જ એમને સોળ હજાર અને એકસો નારીઓના (નાડીઓના—વાસનાઓના) સ્વામી કલ્પવામાં આવ્યા છે. એવો તેમનો ખુલાસો છે. (જે જરાય ખોટો પણ નથી.)

ત્યારે કવિશ્રી માણેક લખે છે કે ‘એમ છતાં એ ખુલાસો અધૂરો છે. ફક્ત અત્યારના યુગને જ નહિ મધ્યયુગને પણ એ અધૂરો જ લાગ્યો છે. નારીઓની વાતને સમૂળગી ઉડાવી દેવાની કશી જ જરૂર નથી.’

હવે સોળ હજાર એકસોને આઠમાં જે આઠ છે તે વિશે તો શંકાને કે આશ્ચર્યને કશાને સ્થાન નથી. કૃષ્ણ આઠ પત્નીઓને પરણ્યા હતા. તેમનો જમાનો જ બહુપત્નીક હતો. લોકો નાના મોટા બધા યથા શક્તિ પરણતા. પિતા વાસુદેવને બે પત્નીઓ પ્રસિધ્ધ હતી: દેવકી અને રોહિણી. મામો કંસ પણ ઓછામાં ઓછી બે પત્નીઓ અસ્તિ અને પ્રાપ્તિનો પતિ હતો. એમના સમકાલીન પાંડવો બહુપત્નીક હતા. એમની પહેલાના દશરથ આદિ સૌ અનેક પત્નીઓવાળા હતા. (એટલે તો એક—પત્નીવ્રત લઈને એને જીવનભર નિભાવનારા રામની આટલી મોટી કીર્તિ છે.)

એમની પછી આજના જમાના સુધી આપણે ત્યાં અને દુનિયાના અનેક ઠેકાણે એક કરતાં વધુ સ્ત્રીઓ સાથે પુરુષો પરણતા. એક ઉપર બીજાનો નિષેધ કરતો કાયદો આપણે ત્યાં હજુ દાયકાઓ પહેલાં જ આવ્યો છે. એ આપણે ન ભૂલવું જોઈએ. એટલે આશ્ચર્ય કે શંકા આઠને અંગે નથી પણ સોળ હજાર ને એકસો અંગે છે.

કવિશ્રીએ કૃષ્ણના જમાનામાં જરાસંઘ અને ભૌમાસુર એ બે જબરી તાકાતવાળા રાજાઓની કથા વર્ણવી છે.

ભૌમાસુર પ્રાગ્જયોતિષપુર (પેશાવર ?)માં રહેતો હતો. જરાસંઘ મગધ (બિહાર)નો રાજા હતો. ભૌમાસુરનું નામ જ સૂચવે છે તે પ્રમાણે ભૂમિ ઉપરનો અસુર મનાતો. જરાસંઘ અને તેનામાં મોટો તફાવત બતાવ્યો છે. બંને અહંકેન્દ્રી (ego-centric) છે. બંને સરમુખત્યારી માનસ ધરાવનારા છે. જરાસંઘની મહત્વાકાંક્ષા ફક્ત રાજકીય બતાવાઈ છે.—Political છે. જ્યારે ભૌમાસુરની મહત્વાકાંક્ષા પ્રધાનતઃ ઈન્દ્રિયારાધનમૂલક છે, ભોગમૂલક છે, erotic છે. Sensual છે.—લૈંગિક છે.

ભૌમાસુર જ્યાં જાય છે ત્યાંથી એની આંખોને ગમે એવી સ્ત્રીઓને ઊંચકી લાવીને પ્રાગ્જયોતિષપુર ભેગી કરે છે. તે બધી તેના ‘અંતઃપુર’ માં કેદીઓ કરતા પણ બદતર દશા ભોગવી રહી હતી. લાખોની સંખ્યામાં ગણી ન શકાય એવા સ્વજનોનાં કલ્પાંતથી આખો દેશ એક વિરાટ ડૂંસકાની પ્રતિકૃતિ જેવો લાગતો હશે—કૃષ્ણ જેવા સંવેદનશીલ મહા—વિક્રમી વીરને મન !

કૃષ્ણે આ કલ્પાંતનો અંત આણવાનો નિશ્ચિય કર્યો. કૃષ્ણે આક્રમણ કર્યું. ભૌમાસુરને સંહાર્યો. સ્ત્રીઓને બંધન મુક્ત કરી પણ હવે એમને આશ્રય આપવાની વાત આવે છે. માધવને તેઓ કહે છે, હે માધવ અમને કોણ સંઘરશે ?

ત્યારે શ્રી કૃષ્ણની અષ્ટ પટરાણીઓનું રક્ષણ પામીને આમ આ હજારો ત્યકતાઓ

નિર્ભય અને પુનઃપ્રતિષ્ઠિત બની. તેમની સંખ્ય ગાણિતિક ચોકસાઈથી કોઈએ નક્કી નથી કરી. પણ તે એટલી મોટી સંખ્યામાં હતી કે તે વખતના સંવાદદાતાઓ reporters અને પાછળના કવિઓએ તે સંખ્યાને કોઈ કર્ણરોચક અને દિલચશ્પ અસર (effect) ઉભી કરવાના ઈરાદાથી, સોળ હજાર ને એકસોના ઢાળમાં ઢાળી દીધી.

કવિશ્રી માણેક દ્વારા આ કથાનો ઉડાણપૂર્વક ખુલાસો કરાયો છે તે અતિ ઉલ્લેખનીય છે.

‘પ્રવેશ્યો પાર્થ સૌરાષ્ટ્રે ને હવા બદલી ગઈ,

સુકાયેલી સરિતાઓ વણ વર્ષા છલી ગઈ !’

* * *

‘કૃષ્ણને ઝંખતા પાર્થે પગ મૂક્યો સુરાષ્ટ્રમાં;

પાર્થને ઝંખતા કૃષ્ણ દોડ્યા ત્યાં દ્વારકા થકી !’

‘પ્રવેશ્યો પાર્થ સૌરાષ્ટ્રે’ આ કથા અર્જુનના બાર વર્ષના વનવાસ દરમિયાન બનતી ઘટનાઓની છે. તેના સુભદ્રા સાથે વિવાહ અને કૃષ્ણ એ જોયેલી અર્જુનની વાટ. આ સમગ્ર કથાના તાણાવાણા સાથે કવિએ ઉલ્લેખી છે.

આ પુસ્તકની પ્રથમ આવૃત્તિના ઉદ્ઘાટન વખતે શ્રી હરીન્દ્ર દવેએ માણેકની ધર્મદ્રષ્ટિ અને મહાભારત કથાની તેમના પર પડેલી અસરોને વર્ણવી હતી અને દશમસ્કંધની આ કથા આજના યુગમાં ભાવકો પર ગહેરા પડઘા પાડશે તે પણ જણાવ્યું હતું.

➤ **મહાભારત કથા :**

મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત, ગીતા અને ઉપનિષદો બચપણથી જ કવિશ્રી કરસનદાસ માણેકના જીવન સંગાથીઓ બની ગયા હતા.

ઓ સદીના પહેલા દાયકાની વાત છે. કરાંચીના દાંડિયા બજારના નાકા પર દાદાની જથ્થાબંધ અનાજની વખાર હતી. શાસ્ત્રી રેવાશંકર ગણપતરામ ભટ્ટ (પ્રવાસી સ્વપ્નદત) એ જમાનાના કરાંચીના સર્વશ્રેષ્ઠ સંસ્કૃતવિદ્ વેદાન્તાભ્યાસી પૌરાણિક અને કીર્તનકાર જેવા આમૂલ વિદ્વાન તેવા જ નિર્મલ જીવનવાન દાદાના એ સ્નેહાળ સમવયસ્ક અને શ્રદ્ધેય સન્મિત્ર એમના પ્રધાન નવ શ્રોતાઓમાં દાદા અગ્રણી વખારની પાસે જ આવેલા રણછોડરાયના મંદિરમાં શાસ્ત્રીજી રોજ રાતે ભાગવતની કથા કરે. કવિના દાદા ભાગ્યે જ એ સત્સંગ ચૂકે, અને કવિ પણ ભાગ્યે જ દાદાની આંગળી ચૂકે. સમયપાલનની બાબત શાસ્ત્રીજી પૂરા પાશ્ચાત્ય.

સાડા નવને ટકોરે ‘અચ્યુતમ કેશવમ્’ થાય. શ્રોતાઓ ધીરે ધીરે પોતાના ઘર ભણી રવાના થવા માંડે; અને કવિશ્રી નજીકમાં જ આવેલ બારનલના ચોક ભણી દોટ મૂકે, જ્યાં આગળ સૌરાષ્ટ્ર કે ગુજરાતમાંથી આવેલ કોઈને કોઈ માણભટ્ટ

વૈશપાયન ઋષિ એણી પેર બોલ્યા ને સુણ

જનમેજયરાય:

વિસ્તારી તુજને સંભળાવું અર્ણિક પર્વ મહિમાય !

અહો રાયજી સુણિયે !

ના મંગલાચરણ સાથે હજારેક જેટલી જનમેદની વચ્ચે નરવા કંઠે મહાભારતની કથા કરતો હોય.

રાતના અગિયાર સુધી આ કથા ચાલે કથા પૂરી થતાં કવિ નજીકમાં જ નેપિયર રોડ પર આવેલ પોતાના ઘર તરફ દોડે અને પથારીમાં દાદાની પડખે પડતાવેત ઘસઘસાટ ઊંઘી જાય. સ્વપ્નો આવે તો તે ય ઘટોત્કચનાં ને અભિમન્યુનાં, કીચકોનાં ને ભીમનાં,

દ્રૌપદીનાં અને દુઃશાસનનાં, કૃષ્ણનાં એ અર્જુનનાં, લાક્ષાગૃહનાં ને મચ્છવેદનાં ને એવાં એવાં !

બ્રાહ્મમુહૂર્તે કવિના દાદા ઉઠે. નાહી-ઘોઈને દોઢ બે માઈલ દૂર આવેલા લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરે ‘મંગલા’ ના દર્શન કરવા ઉપડે. એમની દાદી અને બા ઘંટીએ દળવા બેસે. એમના ફોઈબા બાળમુકુંદની સોહામણી મૂર્તિ સામે પૂજાપાઠમાં પરોવાય; અને કવિ પણ ફોઈબાની સામે બેસીને પૂજાનો એ ઠાઠ માણે ગુજરાતી પ્રેસનું ભાગવત અને પોથીઘાટની બાંધણીવાળી દેવનાગરી ટાઈપમાં છાપેલી પંચરત્ની ગીતા સાથે રોજ બ્રાહ્મમુહૂર્તે શરૂ થતી ફોઈબાની આ શાનદાર પૂજાથી જ કવિની પ્રીતિ બંધાણી.

૧૯૨૧માં કરાંચીની ડી.જે. સિંઘ કોલેજ છોડીને અમદાવાદમાં ગાંધીજીસ્થાપિત મહાવિદ્યાલયના ‘આર્યવિદ્યા’ સ્નાતક-વર્ગમાં કવિ જોડાયા. તે પછીના બે વર્ષો શૈશવથી કૌમાર્ય સુધીમાં વવાયેલાં સંસ્કાર-બીજોના વિકાસ માટે આદર્શ અનુકૂળતા પૂરી પાડે એવા બની રહ્યા.

વાંચન-શ્રવણની શરૂઆત, આમ ઉપર ઉપરથી જોતાં ધાર્મિક દષ્ટિકોણથી થઈ એમ લાગે; પણ કવિશ્રી માણેકમાં પોતાની વૃત્તિ તો કેવળ રસાસ્વાદની, જિજ્ઞાસાતૃપ્તિની અને જીવન પરિશોધનની હતી. હાઈસ્કૂલના ઉપલા વર્ગોમાં આવતાંની સાથે અંગ્રજી ગદ્યપદ્ય સાહિત્યનો પરિચય કવિશ્રી માણેકને થવા માંડ્યો. મેટ્રિકમાં ટેનિસનું ‘ઈનોક આર્ડન’ અને ડિકન્સનું ‘ટેઈલ ઓફ ધ ટુ સિટીઝ’ કરવાનાં આવ્યા અને કોલેજનાં પ્રાંગણમાં પગ મૂકતાની સાથે અંગ્રેજી અને યુરોપીય સાહિત્યના અમૃતસાગરમાં મનભર મહાલવાનો લહાવો કવિને મળ્યો. ત્યારે એ બધા પુસ્તકો વાંચવાની પાછળ જે દષ્ટિ હતી, તે જ દષ્ટિ, મહાભારત-રામાયણાદિના વાંચન-શ્રવણ પાછળ હતી.

રસદષ્ટિ એ જ સર્વાંગી સર્વગ્રાહી અને અખંડ દષ્ટિ છે, જ્યારે ધાર્મિક કે

સાંપ્રદાયિક કે પુણ્યોપાર્જક દષ્ટિ એ એકાંગી સંકુચિત અને ખંડ-દષ્ટિ છે. વળી એ બધા ગ્રન્થો રચાયા છે પણ શબ્દબ્રહ્મને નજર સામે રાખીને, સાહિત્યિક દષ્ટિએ, "In the beginning was the word" બાઈબલ મંગલાચરણ કરતાં કહે છે, "and the word became flesh and the word was flesh." અવ્યક્ત word વ્યક્ત કરનાર તરીકે જ flesh ને જોવાનું કવિ કહે છે. રામાયણ તો આદિ કવિની કાવ્યકૃતિ છે જ, પણ મહાભારત પણ ઇતિહાસ કે ધર્મશાસ્ત્ર કે પાંચમો વેદ કે એવું બીજું અનેક હોવા છતાં, તત્ત્વતઃ એક કાવ્યકૃતિ જ છે. મહાભારતકારે જાતે જ આ વાત નોંધી છે. પોતાની હવે પછી વ્યક્ત થનારી, શબ્દબદ્ધ થનારી flesh રૂપે અવતરનારી કૃતિ માટે કોઈ બાહોશ લહિયો મેળવવા વ્યાસજી બ્રહ્મા પાસે જાય છે ત્યારે તે “મેં એક કાવ્ય રચ્યું છે” એમ કહે છે અને બ્રહ્મા પણ એમ કહીને વ્યાસે પોતાની

त्वया च काव्यं इति उक्तम्

तस्मात् काव્યं भविष्यति ।

કૃતિ માટે પ્રયોજેલ કાવ્ય શબ્દ ઉપર પોતાની મહોર મારે છે.

એવા એ મહાભારત-કાવ્યના કાવ્યતત્ત્વને શક્ય તેટલું જાળવીને તેની આ કથા કવિશ્રી માણેકે ગદ્યમાં આલેખી છે. અનેક જટિલ જંગલો, રણો, ખેતરો, પહાડો, ખીણો, સરોવરો, સરીતાઓ, નગરો, ગ્રામો, મહર્ષિઓના આશ્રમો, રાક્ષસોનાં અમાનુષી અડા, દેવો, યક્ષો, ગંધર્વોનાં કલ્પના અદ્ભૂત નિવાસસ્થાનો અને પૈશાચી દશ્યો ખડાં કરતી યુધ્ધભૂમિઓ વચ્ચે થઈને વહેતા, અને ક્યાંક ક્યાંક તો મહામુશ્કેલીથી હાથ લાગે એવી રીતે નાની મોટી અનેક આડકથાઓ વચ્ચે અટવાઈ-ખોવાઈ જતા કથાતત્ત્વને કવિશ્રીએ નજર સામે રાખ્યો છે. મહાભારતની કથા રમ્યાતિરમ્ય છે. પણ !!! એવાં જ બલ્કે ક્યાંક ક્યાંક તો એથી ય વધુ રમ્ય એનાં ઉપાખ્યાનો અને એનાં જીવનદર્શનો છે. બધું

જ અગર પીરસવાનો કવિ આગ્રહ રાખે તો આવા પચ્ચીસ ગ્રંથો તો સહેજે જ ભરાય.

એટલે એ મોહ છોડીને કેવળ કથા પર કવિએ એનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે અને તો પણ આવા ત્રણ ભાગમાં આપવા છતાં ઘણે સ્થળે એને ઘણી જ ટુકાવવી પડી છે. વ્યાસજીની કથનશૈલીની કાવ્યમયતાને સુવાંગ જાળવી રાખવાનો તો પ્રશ્ન જ નહોતો, પણ મહાભારતના આત્માને ક્યાંય આંચ ન આવે એની તકેદારી કવિએ યથાશક્તિ રાખી છે.

ગ્રંથના પ્રયાણમાં જ કવિએ અમુક શ્લોકો અને એનું ભાષાંતર આપ્યું છે. ત્યારબાદ ત્રણ ભાગોમાં આખી કથાને વર્ણવી આપી છે.

☞ “વ્યાસજીના વચન રૂપી સરોવરમાં પ્રગટેલું, ગીતા રૂપી ઉત્કટસુગંધવાળું, અનેક આખ્યાનોરૂપી પાંખડી વડે શોભતું, શ્રીકૃષ્ણ અંગેની અનેક કથાઓનાં કિરણો વડે ખીલેલું, સજજનો રૂપી ભ્રમરો જેનું રસપાન રોજરોજ આનંદપૂર્વક કરી રહ્યા છે. એવું અને કલિકાલના તમામ મલોનો ધ્વંસ આપણાં સૌને માટે કલ્યાણકારી નીવડો !”

☞ “એક તરફ ચાર વેદો; બીજી તરફ મહાભારત. મહતાને લીધે અને ભારતત્વને લીધે મહાભારત કહેવાય છે. આ આખ્યાનનો આશ્રય લીધો ન હોય એવી કોઈ કથા જગતમાં નથી.

બધા જ કવિશ્રેષ્ઠો આ આખ્યાન ઉપર નભે છે. હંમેશ જાગ્રત રહેનાર કૃષ્ણ દ્વેપાયન મુનિએ ત્રણ વર્ષમાં આ ઉત્તમ મહાભારતનું આખ્યાન રચ્યું.

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષમાં હે ભરતશ્રેષ્ઠ, જે અહીં છે તે બધે છે, અને જે અહીં નથી તે ક્યાંય નથી. સત્ય અને અમૃત—એ તો મહાભારતના પ્રાણ છે.”

મહાભારત ગ્રંથના ભાગ-૧માં કવિશ્રીએ ૧૦૭ કથાઓનો સમાવેશ કર્યો છે. “નારાયણ અને નરથી માંડી અજ્ઞાતવાસનો અંત” સુધી દરેક કથાને સમયોચિત સમજાવી છે. વ્યાસજી—કે હોમર—કે વાલ્મકિ જો આપણા સમકાલીન હોત તો તેમણે પોતાને જે

કંઈ કહેવાનું હતું તે તે કોઈ ત્રિખંડી, સપ્તખંડી કે દશ-ખંડી નવલકથા વાટે જ કહ્યું હોત—જન પોલ સાર્ત્ર કે રોમાં રોલાંની માફક—એવી કવિશ્રી માણેકની માન્યતા હતી. અને એ કથાને માન્યતાને આધારે જ કવિએ આ કથાની માંડણી કરી હતી. અલબત્ત, વ્યાસજીને પગલે પગલે આવી જ રીતે ભાગવતની, વાલ્મીકિ રામાયણની અને બાઈબલની કથા પણ સદૃઢ્ય જનતાને સુલભ બનાવવાની કવિશ્રી માણેકની ધારણા સાચી ઠરી છે. ઉપનિષદો અને પુરાણોની કેટલીક વાર્તાઓને કવિએ નાની નાની પુસ્તિકાઓ દ્વારા રજૂ કરેલી છે.

► મહાભારત ભાગ-૧માં અનુક્રમે :

- ☞ નારાયણ અને નર
- ☞ સર્પસત્ર
- ☞ મહાભારતના લેખક
- ☞ આદિપર્વ
- ☞ સભાપર્વ
- ☞ વનપર્વ
- ☞ વિરાટપર્વ

આઠ વિભાગમાં ૧૦૭ કથાઓનો સમન્વય છે. જ્યારે મહાભારત ભાગ-૨માં:

- ☞ ઉદ્યોગપર્વ
- ☞ ભીષ્મપર્વ
- ☞ દ્રોણપર્વ
- ☞ કર્ણપર્વ
- ☞ શલ્યપર્વ

પાંચ વિભાગમાં ૧૦૮થી લઈ ૨૩૭ કથાઓનો સમન્વય છે. જેમાં “શ્રીકૃષ્ણનું સિંહાવલોકન” થી “અશ્વત્થામાનો અભિષેક” સુધીની કથા આલેખવામાં આવી છે.

સાતવળેકરજીએ કહ્યું છે મહાભારત કેવળ મહાકાવ્ય નથી, એ વિશ્વકોષ છે. એમાં ઈતિહાસ છે, કાવ્ય છે, તત્ત્વજ્ઞાન છે, લોકપરંપરાની કથાઓ છે, ભરપૂર કથારસ છે. પરંતુ એનો મહિમા આ બધાના કારણે નથી. મનુષ્ય મનુષ્ય સાથે કેટકેટલા સ્તર પરથી, કેટકેટલી રીતે વરતી શકે એનું ચિત્ર અહીં મળે છે. મનુષ્યના મનુષ્ય સાથેના સંબંધના તળેટીથી માંડી શિખર સુધી પહોંચતાં તમામ પરિણામો અહીં પ્રાપ્ત થાય છે. કેવળ એકાદ-બે પાત્ર જ લઈએ: ભીષ્મનો પિતા સાથેનો, માતા સાથેનો, અંબા, અંબાલિકા, અંબિકા સાથેનો, ધૃતરાષ્ટ્ર પાંડુ સાથેનો ગાંધારી-કુંતી સાથેનો, કૌરવો પાંડવો સાથેનો, ગાંધારનરેશ શકુનિ સાથેનો, કર્ણ સાથેનો, દુર્યોધન સાથેનો, અર્જુન સાથેનો, વાસુદેવ કૃષ્ણ સાથેનો સંબંધ—આ યાદી પૂરી કરવાનું સામાન્ય માણસનું ગજું નથી. પણ !!! ભીષ્મના માનવસંબંધના આ વિવિધ સ્તરો તો આ વિરાટ ગ્રંથનો એક અંશ માત્ર છે. એવું જ અન્ય પાત્રોના માનવસંબંધ વિશે કહી શકાય. માનવસંબંધોને આટલી વિવિધતા અને વિશદતાથી આલેખતા વિરાટ માનવકોષ તરીકે આ ગ્રંથને જોઈ શકાય છે.

મહાભારતકથા ભાગ—૩માં ૨૩૮થી ૩૧૧ કથાઓ જોવા મળે છે. અને ૯ પર્વો બતાવાયા છે.

☞ સૌપ્તિક પર્વ	☞ આશ્રમવાસિક પર્વ
☞ સ્ત્રી પર્વ	☞ મૌસલ પર્વ
☞ શાન્તિ પર્વ	☞ મહાપ્રાસ્થાનિક પર્વ
☞ અનુશાસન પર્વ	☞ સ્વર્ગારોહણ પર્વ
☞ અશ્વમેધ પર્વ	

“હું કહું છું કે

પ્રમાદ છે એ જ મૃત્યુ છે;

અને

અપ્રમાદ છે એ જ અમૃતત્વ છે.”

“શેની વિદ્યા સુખાર્થીને,

વિદ્યાર્થીને સુખેય શું ?

સુખાર્થી છો ? તજો વિદ્યા;

વિદ્યાર્થી છો ? તજો સુખ !”

- ☞ “સમુદ્રમાં પડેલું નાશ પામ્યું સમજવું, કાન ન ધરનારને કહેલું વચન મિથ્યા ગયેલું સમજવું, અવિવેકી એ કરેલું શાસ્ત્રોનું ભણતર વ્યર્થ ગયેલું સમજવું અને અગ્નિ વિના કરેલો હોમ નિષ્ફળ સમજવો.”
- ☞ “વિજયની ઈચ્છાવાળા માણસે સમજી લેવું જોઈએ કે વિજય કેવળ બળ અને વીર્ય. લશ્કર અને પરાક્રમ ઉપર જ નથી અવલંબતો, સત્ય, સૌજન્ય, ધર્મ અને ઉદ્યમ પર એ વધું અવલંબે છે.”
- ☞ “તારી કૃપાથી વિજય અને તારા ક્રોધથી પરાજય મળે છે. તું જ એક અમારું શરણ છે, હે કૃષ્ણ, તું જ તારા ભક્તોને અભય કરનાર છે.”
- ☞ “જેનો યુદ્ધમાં રક્ષણકાર અને (શાંતિકાળમાં) જેનું હિત ચિંતવનાર તું છે, હે કેશવ, તેનો વિજય થાય એમાં આશ્ચર્ય શું છે ?”

૧. કવિશ્રી સુંદરમઃ સમગ્ર પરિચય :

- ૐ ઈ.સ. ૧૯૦૮- ૨૨ મી માર્ચ જન્મ ભરૂચ જિલ્લાનાં અમોદ તાલુકાના મિયાં માતર ગામે.
- * જન્મનું નામ - ત્રિભુવનદાસ
- ૐ માતાનું નામ - ઉજમબેન
- ૐ પિતાનું નામ - પુરુષોત્તમદાસ કેશવદાસ લુહાર
- ૐ ઈ.સ. ૧૯૧૭ - લગ્ન કુ. મંગળાગૌરી સાથે
- * અભ્યાસ - મિયાં માતરમાં લોકલબોર્ડની શાળામાં ગુજરાતી સાત ચોપડી, અમોદ ની શાળામાં અંગ્રેજી પાંચ ધોરણ, ભરૂચમાં છોટુભાઈ પુરાણી ની રાષ્ટ્રિય ન્યુ. ઈંગ્લીશ સ્કૂલમાં એક વર્ષ
- ૐ ઈ.સ. ૧૯૨૫-૨૭- ભરૂચમાંથી વિનીત થઈ અમદાવાદમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠના દ્વિમાસિક "સાબરમતી"માં ઉત્તમલેખ માટે તારા ગૌરી ચંદ્રક પ્રાપ્ત થયો.
- * ગુજરાતી ભાષામાં શ્રેષ્ઠ નિબંધ માટે અખિલ ભારત વિદ્યાર્થી પરિષદનો પુરસ્કાર.
- ૐ ઈ.સ. ૧૯૨૬- સાબરમતીમાં 'મરીચિ' ના ઉપનામથી 'એકાંશ દે ' એ પ્રથમ કાવ્ય પ્રસિધ્ધ થયું
- ૐ ઈ.સ. ૧૯૨૮- ' સાબરમતી ' માં ' બારડોલી એ કાવ્ય 'સુંદરમ' ના ઉપનામે પ્રસિધ્ધ થયું ' સાબરમતીના તંત્રીપદે
- ૐ ઈ.સ. ૧૯૨૯ - સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી સાથે બીજા વર્ગમાં 'ભાષાવિશારદ'ની ઉપાધી પ્રાપ્ત કરી સ્નાતક થયા.
- * સોનગઢ ગુરુકુળમાં અધ્યાપન.
- * ઈ.સ. ૧૯૩૦: શ્રી ઉમાશંકર જોશી સાથે મૈત્રી.

- * ભારત સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં ઝુકાવ્યું.
- * એમની કાવ્યદિક્ષા જેવું કાવ્ય 'બુધ્ધનાં ચક્ષુ' રચાયું.
- ☞ ઈ.સ. ૧૯૩૪ : જયોતિસંઘમાં શિક્ષક તરીકેના કાર્યનો આરંભ.
- * 'કાવ્યમંગલા ' માટે ' રણજિતરામ' સુવર્ણ ચંદ્રક'.
- ☞ ઈ.સ.૧૯૩૫: વર્ષના અંતમાં દક્ષિણ હિન્દનો પ્રવાસ.
- ☞ ઈ.સ. ૧૯૩૭: ૩ એપ્રિલ પુત્રી સુધાનો જન્મ.
- ☞ ઈ.સ.૧૯૪૦: પોંડિચેરીમાં શ્રી અરવિંદનાં દર્શન
- ☞ ઈ.સ.૧૯૪૩: ફરી પોંડિચેરીના પ્રવાસે
- ☞ ઈ.સ.૧૯૪૫: આ સમય સુધીના અમદાવાદ નિવાસ દરમિયાન 'બુધસભા' 'મિજલસ', 'પ્રગતિશિલ સાહિત્ય મંડળ', 'લેખન મિલન' વગેરે. ઔપચારિક અનૌપચારિક સંસ્થાઓનાં સંસ્થાપન-સંચાલનમાં ભાગ લીધો
- ☞ ઈ.સ.૧૯૪૫: શ્રી અરવિંદ આશ્રમ પોંડિચેરીમાં સહકુટુંબ સ્થાયી નિવાસ.
- ☞ ઈ.સ.૧૯૪૬: ' અર્વાચીન કવિતા ' માટે ' મહીડા પારિતોષિક'
- ☞ ઈ.સ. ૧૯૪૭: ૧૫ ઓગષ્ટથી પોતાના તંત્રી પદે શ્રી અરવિંદના જીવનદર્શનનું અનુશિલન કરતું ત્રૈમાસિક 'દક્ષિણા' પ્રગટ.
- ☞ ઈ.સ. ૧૯૫૨: 'યાત્રા' કાવ્યસંગ્રહ માટે 'નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક'
- ☞ ઈ.સ.૧૯૫૪: ચિદમ્બરમ ખાતે થી ઈ. એન. યોજિત ત્રીજી અખિલ ભારત લેખક પરિષદમાં ભાગ લીધો.
- ☞ ઈ.સ.૧૯૫૯: ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદ ખાતેના ૨૦માં અધિવેશનમાં સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખપદે વરાયા.

- ૐ ઈ.સ.૧૯૬૭: વસનજી ઠક્કર વ્યાખ્યાનમાળાના ઉપક્રમે મુંબઈ યુનિવર્સિટીના વ્યાખ્યાનો.
- ૐ ઈ.સ.૧૯૬૮: 'અવલોકનાં' માટે દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમી એવોર્ડ.
- * રજી સપ્ટેમ્બરે સૌ. મંગળાગૈરીનું અવસાન.
- * ડિસેમ્બરમાં જૂનાગઢ મુકામે ભરાયેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૨૫ માં અધિવેશનના પ્રમુખ પદે વરાયા'.
- * 'તપોવન' ગ્રંથનો અર્પણ સમારંભ, મુંબઈ.
- * શ્રી અરવિંદ તત્ત્વજ્ઞાન વ્યાખ્યાનમાળા, વલ્લભવિદ્યાનગર.
- ૐ ઈ.સ.૧૯૭૧: ઝૂં પૂરિ નગર રચના માટે જમીન શોધ પ્રક્રિયા.
- ૐ ઈ.સ.૧૯૭૪: આફ્રિકા આમ્બિયામા શ્રી અરવિંદ શિબિર.
- ૐ ઈ.સ.૧૯૭૫: સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભ વિદ્યાનગર દ્વારા ડી. લિટ્ની માનદ ડિગ્રી એનાયત થઈ (૧૫-૧૨-૧૯૭૫)
- ૐ ઈ.સ.૧૯૭૯: સુરતની દક્ષિણ યુનિવર્સિટીમાં શ્રી અરવિંદ વિષે પાંચ વ્યાખ્યાન
- ૐ ઈ.સ.૧૯૮૩: 'ઝૂં પૂરી' નગર રચવાનું માતર પાસે વાત્રક તીરે ખાતમુહૂર્ત (૧૧-૧૧-૮૩)
- ૐ ઈ.સ.૧૯૮૪: અમૃત મહોત્સવ ઉજવણી અંબાજી અને મિયાં-માતર(વતન) માં પદ્મભૂષણ'
- ૐ ઈ.સ.૧૯૮૫: એવોર્ડ રાષ્ટ્રપતિ જૈલસિંહના હસ્તે, દિલ્હી (૧૬ માર્ચ)
- ૐ ઈ.સ. ૧૯૮૭: દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમીના કાર્યક્રમમાં નિયુક્તિ.
- * ફ્રાન્સમાં પેરિસના 'તપોવન' કેન્દ્રમાં શ્રી અરવિન્દ શિબિર.
- * લંડનમાં ૨૩ સપ્ટેમ્બરે શ્રી અરવિન્દ આશ્રમનું નિર્માણ

- ❧ ૧૯૮૯: ફરી લંડનમાં શ્રી અરવિન્દો હાઉસમાં શ્રી માતાજી તથા શ્રી અરવિન્દની છબીઓની સ્થાપના.
- ❧ ૧૯૯૦: ગુજરાત સરકાર શિક્ષણ અને સાહિત્ય ક્ષેત્રનો રૂા. એક લાખનો શ્રી નરસિંહ મહેતા પુરસ્કાર અર્પણ કર્યો (૨૫ જાન્યુઆરી)
- ❧ ૧૯૯૧: ૧૩ જાન્યુઆરીએ દૈહોત્સર્ગ.

૨. પોંડિચેરીનાં પ્રવાસે : શ્રી સુંદરમ્ :

૧૯૪૫ ના માર્ચ મહિનામાં સુંદરમ્ પોંડિચેરીમાં હતા. ૨૨ માર્ચે એમના જન્મદિવસે તેઓશ્રી માતાજીને પ્રણામ કરવા ગયા. ત્યારે શ્રી માતાજીએ એમને કહ્યું: 'શ્રી અરવિન્દે કહ્યું છે તમારે આશ્રમમાં જોડાવું હોય તો તમે રહી શકો છો!'

તે દિવસથી સુંદરમ્ આશ્રમમાં એક સાધક તરીકે રહેતા થયા અને ૧૯૩૫ ની એમની પોંડિચેરીની પહેલી મુલાકાતથી જે સાધનાની શરૂઆત થઈ હતી તે સાધના હવે એક નવી એકાગ્રતાથી થવા લાગી. સુંદરમ્ શ્રી અરવિન્દના યોગમાં આવ્યા તે એક રસિક ઈતિહાસ છે. એમણે શ્રી અરવિન્દ આશ્રમમાંથી પોતાના તંત્રીપંદે પ્રકાશિત થતા ત્રૈમાસિક 'દક્ષિણા'— એપ્રિલ ૧૯૫૮ના અંકમાં જણાવ્યો છે. એમના એ લેખનું નામ 'યોગના ચક્રમાં' — તેઓ લખે છે :

"શ્રી માતાજીનું નામ પહેલી વાર જાણ્યું 'કુમાર' માસિકના પાનામાંથી. એમાં શ્રી રવિશંકર રાવળના હાથે, દોરાયેલો એકં સ્કેચ પણ હતો, જેમાં શ્રી માતાજીની સાડી પહેરેલી આકૃતિને અગાસી ઉપર દૂર દૂરથી દેખાતી એક ઝાખી રૂપે થોડીક રેખાઓમા બતાવવામાં આવેલી હતી અને સાથે તેમણે લખેલી એક તંત્રીનોંધ પણ હતી જેમાં તેમણે શ્રી અરવિન્દ આશ્રમની પોતાની મુલાકાતને વર્ણવી હતી.

આશ્રમનો —શ્રી માતાજીનો એ ઉલ્લેખ એકાદ આછું સંવેદન જગાવીને શાંત થઈ ગયેલો એમ ખ્યાલ છે. પણ !! એમાંથી કંઈક એવી છાપ ઉઠેલી કે આ કોઈ શક્તિ

સાથેની કોઈ દુર્ઘર્ષ દુર્ગમય શક્તિ સાથે ની માણસની ચાલી રહેલી માથાકૂટ છે.

કવિ શ્રી સુંદરમે ભક્તિ, જ્ઞાન, કર્મના પ્રવાહો ને અશેષ પણે નિહાવ્યા. છતાં તેમને દરેક સ્થળે, હરેક વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિમાં એક અધૂરપ અને અસામર્થ્ય જ દેખાતું .. તેમને સર્વસ્પર્શી, સર્વસમર્થ તત્ત્વ જીવનમાં હોવું જ જોઈએ તેવી ઝંખના કે ઉડી ભૂખ હતી. ૧૯૩૫ના નવેમ્બરમાં દક્ષિણ ભારતના પ્રવાસે નીકળેલા સુંદરમ પોંડિચેરી પણ આવ્યા પણ !! શ્રી માતાજીના દર્શન કર્યા વગર જ એમના ધ્યાન અને પ્રણામના કાર્યક્રમમાં ભાગ લિધા વગર તેઓ નિકળી ગયા. સુંદરમે બીજે ક્યાંક લખ્યું છે એ પ્રમાણે તેઓ રિક્ષામાં બેસીને પાછા જતાં અનુભવે છે : " કોઈ મુંગુ સંવેદન અંતર કોરી રહ્યું હતું જીવનના સૌ રસો કરતાં કોઈ મહારસ અહીં રેલાઈ રહ્યું છે તેનું ભાન મને બેચેન કરી મૂક્યું હતું. એ મહારસના અસ્તિત્વ ની ખાતરી અહીંના સાધકોને જોઈને થઈ... સંકલ્પ કર્યો જે ઘડીએ જીવનના સૌ રસો સુકાઈ જશે અને ત્યાં કશું કર્તવ્ય નહિ દેખાય તેજ ઘડીએ અહીં દોડ્યો આવીશ".

આ હતો સુંદરમનો યોગ સાથેનો પહેલો સંપર્ક, શ્રી માતાજી સાથેનો પહેલો વ્યવહાર સંપૂર્ણ રીતે સુક્ષ્મમાં થયેલી આપ-લે.

ત્યાર બાદ ૧૯૪૦માં સુંદરમ ફરી પોંડિચેરી આવ્યા. ત્યાંથી તેમને અવાજ આવ્યો:

અહીંના દર્શન થી લાભ થાય છે. આથી વિશેષ કશું નહિ. દરેક માણસે યોગ કરવો જ જોઈએ. આજે પણ પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંને દેશોના લોકો એક એવી શાંતિની ખોજ માં છે, એક એવા તત્ત્વ ને પામવા મથે છે જે મનુષ્યને ચીર શાંતિ અર્પે અને સત્યદર્શન કરાવે. આ અનુભવ ગમ્ય છે જેમ જેમ અનુભવાય તેમ તેમ ઉડા ઉતરવાનો રસ્તો આપ મેળે મળતો જાય. રામકૃષ્ણ પરમહંસ થી માંડીને ઓશો સુધીના મહાઅવતારો એ સંગીતમાં રહેલી શક્તિનું મહાત્મ્ય વર્ણવ્યું છે. સંગીત દુઃખી માણસનાં હૃદયમાં અનેક

તારો એવા ઝંઝોળી દે કે તે માણસ દુઃખ ની પેલે પાર જઈ એક એવા તત્યવમાં વિલિન થઈ જાય છે જેની તલાશ તે કદાચ જન્મોથી કરતો આવ્યો હોય છે.

સુંદરમ્ તો કવિ, કવિએ તો સત્યદર્શન કરવું જ જોઈએ એમ તેઓ કહેતા અને સત્યનું દર્શન તો યોગ જ કરાવી શકે , બીજું કોઈ નહિ. જન્મ મરણના ચક્રર ભેદીને મનુષ્ય અવતાર મળ્યો પણ!! આ અવતાર શા માટે ? જીવન શા માટે એ જાણ્યા વિના ચાલ્યા જવાનો શો અર્થ ? – આવો કંઈક આદેશ તેમને અંતર આત્મા માંથી મળેલો પણ!!! મનુષ્ય પોતાના કામોને ઉકેલવામાં આવા કુદરતી સંકેતોને કદાચ ભૂલી જતો હોય છે.

પૌંડિચેરીના પહેલા પ્રવાસ દરમ્યાન જ પોતાની સાથેનો તાત્યવીક મહામેળ અનુભવાયેલું શ્રી માતાજીના ચરણમાં માથુ મુકતા જાણે તેમણે અનુભવ્યું કે પોતાનું મગજ કામ કરતું બંધ થઈ ગયું હતું અને ઉપરનાં કોઈ ગેબી ચક્રો મહાગતિમાં આવી ગયા હતા.

સુંદરમે જોયું કે આંતરિક આત્માને જ નહિ પણ !! શરીરનાં સ્થૂલમાં સ્થૂલ કોષોને આત્માથી માંડી તમામ અંગઉપાંગોને અણુ-પરમાણુઓને જે જે જોઈતું હતું તે સામે 'બેઠેલી મૂર્તિમાંથી તેમની પાસે આવી રહ્યું હતું. ૧૯૩૦-૩૨-૩૩માં જીવનનું ધ્રુવપદ ક્યાં એ પ્રશ્ન કવિ સામે ઉભો થયો. પછી, ૧૯૪૩માં શ્રી અરવિંદનાં દર્શન કર્યા અને તેમણે અનુભવ્યું કે જીવનની સાર્થકતા તો આમાં જ છે.

"પ્રભુત્વે આરોહી પ્રભુ તણી લઈ સિદ્ધિ સકલ,

ઘરાઠેયે પાછું અવતરીત થાવું પ્રભુ તણી

અહીં આંકી દેવી બૃહત્ જ્ઞતુમુદ્રા:..."

મનમાં પ્રશ્ન થાય કે શ્રી અરવિંદનો યોગ શું છે ? શ્રી અરવિંદનો યોગ એટલે

રૂપાંતરની સાધના. આ સાધના છે અભીપ્સા પરિત્યાગ અને સર્મપણની ત્રિવિધ તપસ્યા: એટલે – પ્રભુ માટે અભીપ્સા પ્રભુ માટે પરિત્યાગ અને પ્રભુને સર્મપણ. વળી આ સાધના એટલે જીવનમાં કાર્યરત રહીને કાર્યો કરતાં કરતાં પોતાના આત્માનો વિકાસ કરવાની.

"આ જીવન છે સંગ્રામ ખરે કઈ રમત નથી,

એ સાગર જ્યાં અમૃત કાજે દેવ દાનવો રહ્યા મથી".

કવિ પોતાના અહેસાસ વર્ણવતા કહે છે કે કવિનું હૃદય તેના કાવ્યમાં હોય છે કાવ્ય દ્વારા તે અનુભવનો અણસાર બતાવે છે. સુંદરમૂના કાવ્યો ઉચ્ચ કોટીના છે. તેમના જીવનનો આ પ્રવાસ તેમને કાવ્યગંગા વહાવતાં કવિ બનાવવામાં ખૂબ યાદગાર રહે છે. તેમાં તેમના જીવનનું ઉર્ધ્વીકરણ પણ થાય છે.

3. કવિને થતી અનુભૂતિઓ કાવ્ય સ્વરૂપે :

જગતમાં સૃષ્ટિમાં થતી ક્રિયાઓ અને એ દરેક પ્રતિ પોતાની પ્રતિક્રિયા વિષે દરેક સાધકે એક સતત આંતરિક જાગ્રતતા, એકચિત્તા સાયવી રાખવી પડે છે. આ બધાનું નિરિક્ષણ તારણ અને પોતાને થતી અનુભૂતિઓ પણ આ કવિ – સાધક કોઈ એક સમય કાવ્ય ભલે અતિ સરળ હોય, બાલ-કાવ્ય દેખાતું હોય, પણ !! એની છેલ્લી પંક્તિઓમાં એક આધ્યાત્મિક તારણ કે અનુભૂતિ મૂકેલી અનુભવાતી હોય છે.

જે વ્યક્તિ યોગસાધના કરતી થાય તેને ખબર છે કે અભીપ્સા દ્વારા, સર્મપણ દ્વારા, પ્રભુ સાથે સાત્તય કેળવવાનું છે. પણ!! એ અવસ્થા નથી બની રહેતી ત્યાં સુધી શું ? સાધકના હૃદયમાં અશાંતિ હોય છે. અજંપો હોય છે, અને એ પોતાને પૂછે છે:

* "તને ખૂંચે છે શું -

અલ્યા જીવા....."

– એ અજંપો રહેલો છે. કારણ કે અંતરમાં પ્રભુની હાજરી અનુભવાતી નથી:

✽ "માલીપા ખાલીપો કેવો

જોયો છે શું ?

જોઈ જોઈને કદી આતમ રોયો છે શું ?"

✽ મનુષ્ય માત્રમાં ઈશ્વરતત્ત્વ છે, છતાં એ દિવ્યજ્યોતને વ્યક્ત કરવા કેમ અસમર્થ છે ?

સંત કબીરનું એક સુંદર ગીત છે:

"ઘુંઘટ કા પટ ખોલે રે

તોહે પિયા મિલેંગે."

ઈશ્વરના – પ્રિયતમના દર્શન કરવા માટે અજ્ઞાન નો પરદો દૂર કરવો પડશે. મનુષ્ય આમ કરવા અસમર્થ તો નથી પણ!! તેના માટે સાધના કરવી પડે છે. આ આત્મા સમસ્ત પ્રાણીઓમાં (માયાના પરદામાં) ગૂઢ રીતે છૂપાયેલો હોવાથી દેખાતો નથી પણ સુક્ષ્મ તત્ત્વોને સમજવાવાળા લોકો અતિ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ દ્વારા તેને જૂએ છે.

"હજી ઝાંઝૂ ઝાંઝું કંઈક ઉર ઝંખે, અધિક કે

હજી ના શું આથી ? ગહનતર કે ઉદ્દતરના?"

— સાધકને ખબર છે જે કે ઉર્ધ્વતર કેંક છે કેમકે હૃદય હજી કંઈક એવું પામવાની શોધમાં છે જે ગહનમાં ગહન છે, આંતર ચેતનાથી માંડી શરીરના સ્થૂલમાં સ્થૂલ કોષો સુધીનો માણસ પોતાના સ્થૂલમાં સ્થૂલ કોષો સુધીની ઝંખનાઓથી ભરેલો છે. અને એ સ્થૂલ કોષો ને પણ જે, જગતમાં સ્થાન છે. માનવના આ સ્થૂલ સ્વરૂપનો વિકાસ તે પ્રભુ સ્થૂલમાં મૂર્ત બને તો જ કરી શકે, આંતર ચેતનાના સ્પર્શથી તે આંતર ચેતનાને જગાવી શકે , પણ!! સ્થૂલને જગાવવા માટે, સ્થૂલમાં જ્યોત પ્રગટાવવા માટે પ્રભુ સ્થૂલમાં જ્યોત લઈને હાજર થવા જોઈએ.

આમ અમદાવાદ અને પૌંડિચેરી વચ્ચે નહિ, પણ! પૃથ્વી અને પૃથ્વીથી ઉર્ધ્વની વસ્તુ સાથે સંબંધ રચાયો...

"કેવા રે કેવા આવે

અણદીઠના ઉડા અણસાર

ઉડો રે આતમ મારા

પહોંચો રે પૃથ્વીની પેલે પાર."

* અણસારા તો છે, પણ! હજી જોઈતું મળ્યું નથી. એટલે કવિ કહે છે :

"અકળામણોનાં ઓઢણાં ઓઢી ફરે જીવ જિન્દગી,

મારે તને તો પામવો છે ઈશ, હા ચારે દિશે."

કવિ ને અણસાર તો છે કશાક નો પણ! હજી કોઈ અનોખી અકળામણ એમના જીવનમાં જીવ ઓઢીને ફરે છે. ઈશ્વર તત્ત્વ ને ચારે દિશાઓમાં પામવા મનુષ્ય જન્મો ના જન્મો અને વર્ષો ના વર્ષો ભટક્યા કરે છે.

* "હોય અમારે જે કરવાનું કરાવવાનું

કહેતા રહેજો કાને,

ગુહ્ય પ્રગટ શબ્દોમાં કે હા

દિવ્યતમા કો સાને."

— પ્રભેને મેળવવાની સતત અભીપ્સા છે,—

આર્દ્ર પ્રાર્થના છે:

* "પ્રભુ પ્રગટ બનો, પ્રગટ બનો,

આ રટણ અમારું શાને ?"

* "પદે પદે પણ, સઘળે તારી

હાજરીને હા જોવી,

એ તો કામ મહાન ખરેખર,

તું વિષે અમારે દુનિયા લેવી પરોવી."

પ્રભુ સાથેનું સાતત્ય દુર્લભ છે, પણ!! પ્રભુના સાનિધ્યની અનુભૂતિઓ કવિને થતી રહ છે.

* "તું આવે ને જાય,
સતત નહિ નવ સંગાથે,
ઘડી દૂર નો દૂર,
ઘડી તવ ઉતરે બાથો."

* "હાજર કરતાં વધુ રહે એ હાજર -ગૈર ગુમાની,
બહુ મનવવો, બહુ રીઝવવો પડે,
ન કંઈ નિશાની-"

દરેક માણસના હૃદયના ખૂણે ભક્તિભાવ પડેલો હોય છે, પણ તે માણસ કવિ હોયતો ભક્તિભાવ વિશેષરૂપે પ્રગટ થાય છે અને કવિતા દ્વારા મુખરિત થઈ ઉઠે છે. હરિને અતિ શક્તિરૂપ (Omni-Present) તરીકે નથી લીધા, પણ એક મિત્ર તરીકે લીધા છે એ રીતે કાવ્યોની રચના કરી છે, તેથી સુંદરમ્ ઈશ્વર તત્ત્વવમાં રમમાણ થઈ ગયા હોય તો અનુભવ થાય છે.

અધ્યાત્મની ખોજમાં નીકળેલા સાધકને બાહ્ય પરિસ્થિતિ કે પ્રલોભન સહેજે ચળાવી શકાતા નથી. જીવનમાં આવતું કોઈપણ પ્રલોભનને એમને સ્પર્શી શકતું નથી. શ્રી અરવિંદ જેવા અધ્યાત્મદ્રષ્ટા વિશાળ આકાશને જુએ છે અને પોતાની યોગસાધનામાં અવિરત ગતિ કરીને એના ઉચ્ચ શિખરોને આંબે છે.

"જ્યારે જીવ એકાંત મૌન, ધ્યાન અને સ્થિરાસન દ્વારા અસંગ યોગ સાધે છે ત્યારે અનાદિકાળથી આત્મા ઉપર અડો જમાવીને બેઠેલી રાગદ્વેષ ના નિબિડ પરિણામરૂપિ ગ્રંથી છંછેડાય છે, વાઘણની જેમ વિફરે છે, સાધક ની સામે અનેક ભયસ્થાનો ઉપસ્થિત થાય છે. તે વખતે જો સાધક ડરીને પાછો હટી જાય તો ગ્રંથિભેદ કરી શકાતો નથી "

સાધનામાં આગળ વધતાં સાધકે અનુભવી તો લીધું જ છે કે : " એના વિના તો સૌ કોઈ રંક જ પણ ! પ્રભુને મેળવવાનું કામ કેવું તો અઘરું છે. એ જાણીને:

"કાયા પોયાનું અહીં કામ ના,
થાકી પડેલા ને ઠામ ના,
વંટોળ ને માથે મોટા વંટોળ થૈ
બેસે જે તેને આવકાર છે."

એ અઘરું કામ કરવાની સુંદરમ્ ની પૂરી તૈયારી પણ છે.

* "તપશું તપ સૌ તીવ્ર ઉગ્રને

ઝીલીશું આહવાનો,"

"આવો અનંતે અંતની કડીઓ બધી

સાંધી લઈ,

હળવા છતાં સભરે ભર્યા ભગવાનથી

ભમીએ જગે.

* "મેરે પિયા મૈં કછુ નહીં જાનૂં,

મૈં તો ચુપ ચુપ ચાહ રહી.

મેરે પિયા, તુમ કિતને સુહાવન,

તુમ બરસો જિમ મેહા સાવન.

મૈં તો ચુપ ચુપ નાહ રહી

મેરે પિયા તુમ અમર સુહાગી,

તુમ પાર્યે મૈં બહુ બડભાગી,

મૈં તો પલ પલ બ્યાહ રહી."

'મેરે પિયા' ગોપીભાવે રચાયેલું અધ્યાત્મિક પ્રેમનું અત્યુત્તમ નાનકડું કાવ્ય છે. ગુજરાતી કવિએ રચેલું હિંદી ગીત છે. કાવ્યમાં પ્રિયજનની પ્રાપ્તિનો ભાવ નથી, એક પક્ષી પ્રેમ ભક્તિનો સર્મપણ ભાવ છે. નાયિકા પ્રિયતમને ચુપચુપ ચાહે છે, એથી વિશેષ

એ કશું જ જાણવા-માણવા ઈચ્છતી નથી. પ્રેમી તો શ્રાવણના મેઘની જેમ વરસે છે, સંભવતઃ કેવળ એકલી નાયિકા પર નહિ, અનેક પર એથી નાયિકા તો યુપયુપ નાહાવમાંજ ધન્યતા અનુભવે છે.

પરંતુ આ રચનાને સામાન્યતામાંથી ઉગારી લઈ, એક સાચું વિરલ કાવ્ય બનાવી દેનાર તો છે, અંતિમ પંક્તિ, 'મैं तो पल पल

वसो ઉચે ઉચે શિખર, ચિતિ, મારી, અટવીમાં

તળેટીની જાળે નહિ તું અટવા અંધ તમસે,

હજારો વેલાના વમળ ચરણોને તવ ગ્રસે,

હજારો કાંટાળાં ફુલ ભરખે તેજ રવિનાં.

'વસો ઉચે' સાધક કવિની સ્વગતોક્તિ આ કાવ્ય છે. કવિની ઉર્ધ્વની ઝંખના એમાં તીવ્ર બનીને વ્યક્ત થાય છે. ચેતનાની સ્થૂલ કક્ષાઓ વટાવી ઉચા ગગનચૂંબી શિખર ઉપર આરોહવાનું આ કાવ્યમાં ઉદ્બોધન થયું છે. કવિએ તળેટીથી શિખર સુધીના ચઢાણના આપણા અનુભવની વાત કરતાં કરતાં ચેતનાની સૂક્ષ્મ ઉર્ધ્વગતિની અનુભૂતિનું પણ સરસ સૂચન કરી દીધું છે.

કવિ કહે છે કે હે ચેતના ! નીચેની તળેટીમાં તો વન વગડો છે, જાળાં ઝાંખરા છે, નર્યું અંધારું છે, ત્યાં અનેક સંબંધો-સંઘર્ષો અને વૃત્તિઓના વેલા તારી ગતિને રોકે છે. એમાં પગ અટવાય છે. ત્યાં એવાં ફુલરો (ગૂંફા-ભોંયરા) છે જે સૂર્યના તેજને પણ ગળી જાય છે. એ અંધાર ભૂમિ છે ત્યાંથી આગળ વધવાનું છે. એને ઓળંગી ચિદાકાશમાં ઉર્ધ્વગતિ કરવાની છે.

ચડો ઉચે ઉચે, શ્વસન બનશે નવ્ય રુધિરે,

નવા વાયુઓની નસનસ નવા જોમ ગ્રહશે,

દૃગોમાં દીપ્તિઓ નવ ચમકશે, ઘૌતલ વરશે

વિશાળી ગોદે તું અવની ગ્રહશે મોદ મધુરે.

બીજા ચતુષ્કમાં સુંદરમની સ્વાનુભૂતિ એક કદમ ઉચે સરે છે. પર્વત ચઢતા હોઈએ ત્યારે જેમ ઉચે જઈએ તેમ શ્વાસની ગતિ વધે છે, કાયામાં રક્ત વેગીલું બની ઘસે છે. નસેનસમાં નવું જોમ આવે છે. આંખોમાં તેજની ચમક ઝગમગે છે. દ્યૌતલ એટલે આકાશનું ઉડાણ—એનું તળિયું. ત્યાં જઈએ એટલે પછી વિશાળતાનો જ અનુભવ થાય. અહીં કવિનો ચિદાકાશમાં ઉચે સરવાનો સૂક્ષ્મ અનુભવ આનંદમય કક્ષાની પ્રતીતિ કરાવે છે.

કાવ્યમાં કવિની ઉર્ધ્વની અભીપ્સાની અનુભૂતિ જેમ જેમ નિરૂપાતી જાય છે. તેમ તેમ ચેતના નવપ્રસ્થાન કરતી દેખાય છે. આ રચનાની ખૂબીએ છે કે ઉચે શિખર ઉપર ગયા પછી પણ ધરાને—સૃષ્ટિને છોડવાની નથી. વ્યોમમાં વિહરીને એના તેજને પામવાનું છે. તેમજ આ સૃષ્ટિનાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોને પણ ઓળખવાના છે. પરંતુ તળેટીમાં તો માત્ર સીમાબદ્ધ પૃથ્વી જ દેખાતી હતી, શિખરે પહોંચ્યા પછી તો અખિલ વિશાળાં ભુવનો દ્રષ્ટિગોચર થયા છે., એ બધાંને નિહાળવાનું શક્ય બને છે. ચિદાકાશમાં ઉચે ઉચે ઉર્ધ્વમાં ગતિ કરતી ચેતનાને પણ હવે આનંદસમાધિનો અનુભવ થાય છે. ચૌદેય ભુવનમાં દર્શન થઈ જાય છે. સકલતા—સંપૂર્ણતાની અનુભૂતિ થાય છે.

'તેને એકેન વિજ્ઞાતેન સર્વ વિજ્ઞાતં ભવતિ'— તે એકને જાણી લેવાથી જાણે બધું જાણી લેવાયું હોય એવી આનંદલોકની અનુભૂતિ થઈ રહે છે. કવિ ચેતનાને નિગૂઢ તેજના પ્રદેશ સુધી પહોંચવા આહ્વાન કરે છે.

✽ અણુમાં ખૂતીને અણુતમ બનીને અકળતા

લહી લે સૃષ્ટિની બૃહતતમ વ્યોમ વિચરી

નિગૂઢા દેવી તે ધુતિતણી રચીને સહચરી

✽ રમી રહે આશ્લેષી અખિલ ભુવનોની સકલતા.

નહી આ વચ્ચેના સ્ફૂરણ મહી તું સ્થૈર્ય ગ્રહજે,

પશન્તોને પ્રાન્તે વિહર ચઢીને દિગ્ચતિ ગજે.

કવિએ અંતિમ બે પંક્તિઓમાં કહ્યું છે— 'વચ્ચેના પ્રદેશમાં રોકાઈ ન જતી અટકવાનું નથી પણ!! યશલોકમાં જ્યાં કોઈ સિધ્ધિઓ — પ્રલોભનો નથી એવી કક્ષાએ પહોંચવાનું છે, જ્યાં દિશાઓના પતિ (દિક્પતિ) ના હસ્તી ઉપર બેસીને એ સ્વર્ગલોકમાં —કેવળ આનંદમય અવસ્થામાં વિહરવાનું છે.

આ સોનેટકાવ્ય છે. અંગ્રેજી શૈલીનું સોનેટ હોવાથી ત્રણ ચતુષ્કોમાં કવિની અનુભૂતિ ઉત્તરોત્તર વિકસે છે. અને અંતિમ પરાકાષ્ઠાની બે પંક્તિઓમાં એ ચરમ કક્ષાએ પહોંચે છે. તળેટીથી શિખર સુધીની યાત્રાના અનુભવની વાત કરતાં કરતાં કવિએ ચિદાકાશમાં ઉચે સરી રહેતી ચેતનાનું કેવું મનોહર દર્શન કરાવ્યું છે! છંદ પણ શિખરિણી પસંદ કરાયો છે, તેથી આ ગુરુલઘુ શ્રુતિઓની યોજના દ્વારા અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય ભૂમિકાઓ પરથી વિજ્ઞાન (વિશિષ્ટ જ્ઞાન) અને આનંદમય ભૂમિકા પર્યંત આરોહણ કરવાનું શક્ય બન્યું છે. બ્યાહી રહી" નાયિકાની પ્રત્યેક પળ લગ્નોત્સવની બની રહી છે અને એથી જ પિયા અને નાયિકા પોતે એમ બંને અમર સુહાગી બન્યાં છે. કૃતિમાં મધ્યકાલીન પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો ઠાઠ તથા ભાવ બરાબર છતાં વિશિષ્ટતાથી નાવીન્યથી, ઉત્તરો છે જે મીરાનું સ્મરણ કરાવે, છતાં મીરાની આરત કે વેદનાને બદલે અહીં યુપયુપ ચાહવાનાં પરિતોષ — ધન્યતા વ્યક્ત થયાં છે. એક વિવેચકે આ નાનકડી રચનાને સુંદરમની 'સુંદરગીતા' કહી છે.

જેમ જેમ સાધના આગળ થતી રહે છે તેમ ધ્રુવપદનાં પરિણામો મોટાં થતાં દેખાય છે. કવિએ આ જીવનમાં આ શરીરમાં એમની સાધના કરી અને ઘણું સિધ્ધ કર્યું પણ ખરું.

આપણે સાધકોને મંત્ર બોલતા સાંભળીએ : કે

"ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય....."

"ૐ નમો ભગવતે શ્રી કૃષ્ણાય....."

"ૐ નમો ભગવતે શ્રી અરવિંદાય...."

સુંદરમ્ લખે છે.

"ૐ નમો ભગવતે ત્વત્સાંનિધ્યે...."

ભગવાનનું સાંનિધ્ય અંદર અને બહાર પણ !! જે સાધનનાનું લક્ષ્ય છે, એ સાંનિધ્યની અનુભૂતિ પહેલી વાર થયા પછી અવારનવાર થતી હોય છે, અને પછી વારંવાર થતા એ ભગવત્ સાંનિધ્ય વધુ ને વધુ સ્થિર-સ્થાયી – સઘન બનતું રહે છે.

૪. શ્રી સુંદરમની રાષ્ટ્રીય ચૈતના:

૧૯૧૧માં જન્મેલા ઉમાશંકર જોષી કરતાં તેઓ ત્રણ વર્ષ મોટા હતા. ગાંધીયુગની કવિતાનાં આંતર સામગ્રી રૂપ વિષયવસ્તુ અને એની અભિવ્યક્તિએ બંનેના નવા તત્ત્વો પણ એણે ઉમાશંકર કરતાં આગોતરા ઝીલેલાં સુંદરમે છંદમાં લખવા માંડ્યું હતું અને બ. ક. ઠાકોરની વિચારપ્રધાન કવિતાશૈલીનો પ્રયોગ કરવા માંડ્યો હોય ત્યારે ઉમાશંકર હજી કવિતાની ક્ષિતિજ પર ઉદય પણ પામ્યા ન હતા. તરુણવયમાં તેઓ ગંભીર લેખો લખતા થઈ ગયા હતા. ૧૭ વર્ષે જ એમણે 'મરીચિ' ના ઉપનામથી 'એકાંશ દે' નામનું પ્રથમ કાવ્ય પણ લખી નાંખેલું જે 'સાબરમતી' સામયિકમાં પ્રસિધ્ધ થયેલું.

૧૯૨૮માં સુંદરમ્ ઉપનામથી 'બારડોલીને' નામનું કાવ્ય રચ્યું અને તે પ્રસિધ્ધ પણ થયું. ૧૯૨૫ થી ૧૯૨૭ના સમયગાળામાં વિનીત થઈને અમદાવાદમાં આવ્યા હતા. બાપુની આ રાષ્ટ્રીય સંસ્થામાં તેમણે અધ્યયન કર્યું. રા. વિ પાઠક પાસેથી તેઓ છંદો શિખ્યા કાકાસાહેબ કાલેકર જીવતરામ કૃપાલાની જેવા ગાંધીજીવન દ્રષ્ટિના મરમી અધ્યાપકો પાસે એમને અધ્યયન કરવાની તક મળી છે. સાહિત્ય અને કળાઓના શિક્ષણ સાથે સુંદરમે સુથારી લુહારી કામ ઉપર પણ હાથ અજમાવ્યો છે. ગુજરાત વિદ્યાપિઠ

અને સાબરમતી આશ્રમ ત્રિભુવાનદાસની રાષ્ટ્રીય ચેતનાને જાગૃત કરવામાં અત્યંત મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

૧૯૩૦માં શ્રી ઉમાશંકર જોષી સાથે તેમને મિત્રતા થાય છે. પછીથી તે બંને કેટલાક સમાન પરિબળો વચ્ચે ઉછરે છે. અને નવીન કવિતાક્ષેત્રે માતબર પ્રદાન કરવા માંડે છે. ૧૯૩૩માં સુંદરમ્ દ્વારા આપણને એનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'કોયા ભગતની કડવી વાણી અને ગરીબોના ગીતો પ્રાપ્ત થાય છે. એ વર્ષમાં 'કાવ્યમંગલા નામક' કાવ્યસંગ્રહ પણ પ્રસિધ્ધ થયો એક જ વર્ષમાં બે કાવ્ય સંગ્રહો સુંદરમ્ આપ્યા એ ગુજરાતી સાહિત્યની ગૌરવરૂપ ઘટના ગણી શકાય.

૧૯૪૫ પછી પૌંડિચેરી નિવાસ કરીને શ્રી અરવિંદ દર્શનથી અનુપ્રાણિત થયેલા કવિ આપણને જે કાવ્યરાશિ આપે છે એ સર્વમાં આ ભૌતિકતાથી માંડીને આધ્યાત્મિકતા પર્યંત તેમની ગતિ જોઈ શકાય છે. પોતાના જીવનમાં એમણે ગાંધીજી ગુરુદેવ ટાગોર અને શ્રી અરવિંદ ત્રણેય વિભૂતિઓનો વિશિષ્ટ તબક્કા પ્રમાણે પ્રભાવ ઝીલ્યો છે. ૧૯૪૫ સુધીના સુંદરમ્ ગાંધીજી અને ગુરુદેવની આજ્ઞામાં હતા, પણ! પછીથી તેઓ શ્રી અરવિંદના પ્રભાવ હેઠળ આવે છે. એટલે પાર્થિવતામાંથી અપાર્થિવતા તરફ દિવ્યતા પ્રતિ એમની કાવ્ય સાધના અધ્યાત્મ સાધનામાં રૂપાંતર પામી રહે છે.

સુંદરમ્ પૌંડિચેરી ગયા અને દિવ્યચેતના તરફ અભિમુખ થયા. જે કવિ પોતાની તરૂણ અવસ્થામાં રાષ્ટ્રીયતાની જવલંત દીક્ષા પામેલો હોય એની પાસેથી માતૃભુમિની ભાવનાયુક્ત એવાં કાવ્યો મળે એ સ્વાભાવિક છે. સુંદરમ્ એવા ઋજુ કોમળ હૃદયના કવિ છે કે એમના પર સત્ય, પ્રામાણિકતા અને ઉચ્ચ કોટીની ચારિત્ર્યલક્ષી વિમલતાનો ઘણો પ્રભાવ પડી જતો. એટલે જ એના જીવનમાં જે વિકાસશિલતા દેખાય છે, એમાં પણ તબક્કાવાર પલટા આવતા રહ્યા છે. સુંદરમ્ પોતાના વ્યક્તિગત તેમજ શબ્દલોકનાં પોતાના પ્રદાનમાં કયાંય બિન્ન કે વ્યથિત દેખાયા નથી. વ્યક્તિત્વના વિકાસમાં એમણે

જે કોઈ પ્રાપ્તં પરિસ્થિતિ હતી એનો સ્વીકાર કર્યો છે. એમણે પોતાના જીવનમાં અનેક પ્રકારનાં સર્વધોનો સામનો કરીને પણ પોતાના કાવ્યદીપને આજીવન જવલંત રાખ્યો હતો.

કવિ તરીકે ઉપનામ રાખ્યું "સુંદરમ્" અન્ય એવા ઉપનામ પ્રેમી કવિ સ્નેહરશ્મિને એ ગમ્યું પછી સુંદરમે પોતાની પસંદગીની મહોર મારી દીધી.

બાહ્ય ચેતના અને ઉર્ધ્વ ચેતના ની અવાંતર સ્થિતિઓમાં કવિ કહે છે તેમ ' અહંભાવ વાસના મહત્વાકાંક્ષા આત્મસંતોષ' ઈત્યાદિ કામ કરતું હતું જે કાંઈ આવે તેનાના કે મોટા સૌંદર્યથી રસિત થઈને સત્યથી પૂત અને સંચિત થઈને પરમાનંદના કોઈ આનંદાંશને લઈને વાણીના પૂર્ણ ઔચિત્યપૂર્વક આવે, તે મુખ્ય મુદ્દો રહ્યો છે.

ઉમાશંકર સાથે સુંદરમ્ની અથવા તો સુંદરમ્ સાથે ઉમાશંકરની કવિતાસિદ્ધિ પ્રમાણવા માટે 'શબ્દયોગ' ગ્રંથ વાંચવો રહેશે પણ સાધક સમસંવેદક સુંદરમ્ માટે શ્રી અરવિંદનું મહાકાવ્ય 'સાવિત્રી' અનંત ગગનોમાં પહોંચાડતું સ્વર્ગારોહણ અર્મૂત અનંતમાંનું મહા ઉદ્ભવન બની રહ્યું સત્ય-શોધક સ્પષ્ટ કથે છે. પ્રભુ અંદરમાં કે બહાર કયાંય દેખાતા અનુભવાતા નથી. છતાં સ્વથી અતીત થતાં આત્મવિસ્મૃતિ આવતાં મુંબઈની ઠક્કુર વસનજી વ્યાખ્યાનમાળામાં બોલતા સુંદરમ્ને જોઈ સુંદરમ્નું બદલે શ્રી માતાજીનો ચહેરો એમના મિત્રને ફરી ફરી આંખ મસળીને જોતા ભળાયો હતો ! ભાવુકતાનું આત્મ આરોપણ આવું હોઈ શકે કબૂલ પણ!! સુંદરમ્-આનેય દેવોનું કાવ્ય કહેવાને મુક્ત છે ! દેવાવાસ્યમ ઈદમ્ સર્વમ... આને કવિતા ગણો કે ગણો સુંદરમ્ જે કાંઈ દિવ્ય ગણી લખ્યું અને સુઘડ ચીવટથી અંગત ' આર્કાઈવઝ માં પરિગ્રહી રાખ્યું છે.

સૌંદર્યના સત્યની અથવા સત્યના સૌંદર્યની 'યાત્રા' એ સઘળું છોડી પોંડિચેરી જઈ વસનાર સુંદરમ્ તત્ત્વને કેવા ભાવકલ્પનથી ફ્રેમ કરી નીરખે છે ? " સૌંદર્યના આ

મહાલયના વિવિધ આધાર સ્તંભોને બેલૂરના ચેન્નકેશવના મંદિરના એક એક પરમ વિભૂષિત સ્તંભને જોઈ ને રહ્યો હોઉં ! " ગુજરાત છોડી પોંડિચેરી પલાયન કરવાના કૃત્યને શબ્દ (કવિતા) ત્યાગી, કેવળ નિઃશબ્દની (નીરવતાની) સાધના કરવા ત્યાં ગયાની માન્યતા સતત લખીને તેમણે ખોટી પાડી છે. નિર્ભેળ, સહૃદય અભિનંદન આપતો એક જ પત્ર ત્યારે ગુજરાતથી પોંડિચેરી પહોંચેલાં સાધક સર્જક સુન્દરમની મૈત્રી- ભક્તિના ભૂખ્યા ચાહક અને વિવેચક શ્રી રમણલાલ જોશીનો. કહે છે, સુન્દરમ્ 'હસ્તધૂનન - Shakehands ના માણસ છે' ૧૯૭૩માં આ લખનારે પોતાના અંગ્રેજી રચનાઓના સંગ્રહમાં 'શેઈક હેન્ડ વિષે સુન્દરમ્' કૃતિમાં તે ક્ષણે જે અનુભૂતિ લાગેલી તે આમ જ લખી નાખી:

* *In the centre of your palm*

There was fragrant peace of

A garden where one hears the flowers taking..

૧૯૮૧ની સાલમાં ઓમપુરીના સમૂહધ્યાન બાદ સુન્દરમ્ આવળનાં ફૂલો ચૂંટ્યાં ને કાર્યક્રમ પુરો થતાં થેલી ભરી સાથે લીધાં ! તેમના એક મિત્રનું માર્મિક નિરીક્ષણ છે કે 'તેઓ સુવાસ વિનાના ફૂલથી પણ રીઝે એવા પુષ્પધેલાં છે ' અસુંદરને પણ' ચાહી ચાહીને સુંદર કરી મૂકવાનો કીમિયો કોઈ 'સૌષ્ઠવયુક્ત પાસેથી પામે .

કવિ હરીન્દ્ર દવે ભક્તિ ભાવે અને સૌંદર્ય-ભાવનાએ કહેતા કે 'સુન્દરમ્ની ભક્તિ કવિતા તો રત્નોની ખાણ છે.'

* પ્રારંભકાળમાં મુખ્ય લેખકો-બૃહતકાવ્યદોહન, પ્રેમાનંદ, નળાખ્યાન જેવી કૃતિઓનો પ્રભાવ તેઓ સ્વીકારતા હતા.

☞ ગુજરાતી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, હિંદી, બંગાળી ભાષાઓ થી તેઓ પરિચિત હતા.

- ૨૭૭ તેઓના અંગત પુસ્તકાલયમાં બે થી પાંચ હજાર પુસ્તકોનો સમાવેશ થાય છે.
- ૨૭૮ તેમની સર્વપ્રથમ મૌલિક પ્રકાશિત કૃતિનું નામ—કડવીવાણી અને ગરીબોનાં ગીતો છે.
- ૨૭૯ પ્રેરણા અને પરિશ્રમ બંનેને તેઓ મહત્વના ગણતા.
- ૨૮૦ લેખન પૂર્વે અને પછીની મનોદશા તેઓની ઘણીખરી શાંત, નિરવ રહેતી.
- ૨૮૧ અવાજો વચ્ચે, પ્રવાસ દરમ્યાન, કે એકાંતમાં ત્રણે સંજોગોમાં લખવું ફાવતું.
- ૨૮૨ ઘરમાં અન બહારના પહેરવેશમાં ખાદી અને મોટે ભાગે સફેદ રંગ વધુ પસંદ પડતો.
- ૨૮૩ લખતા વાંચતા કોઈ અચાનક જ આવી પડે ત્યારે તેને યોગ્ય જ જવાબ આપતા.
- ૨૮૪ છેલ્લી નકલ પૂર્વે તેઓ બે કે વધુ વખત પણ લખતા.
- ૨૮૫ ભરુચમાંથી પ્રસિધ્ધ થતાં 'વિકાસ' સાપ્તાહિકમાં 'લૂંટારા' વાર્તાના આરંભે સામયિકમાં કૃતિ પ્રકાશિત થવાથી હર્ષની લાગણી જન્મેલી.
- ૨૮૬ બુધ્ધના ચક્ષુ, ત્રણ પાડોશી, મેરે પિયા—કૃતિઓથી કીર્તિ મળેલી.
- ૨૮૭ કવિતા, વાર્તા, નાટક, નિબંધ, વિવેચન, સાહિત્યપ્રકારો, લેખનપ્રકારો, અજમાવ્યા છે.
- ૨૮૮ પ્રસિધ્ધ પુસ્તકોની સંખ્યા ૨૪ (ચોવીસ). શ્રી અરવિંદ સાહિત્યના અનેક પુસ્તકો.
- ૨૮૯ પ્રિય ત્રણ ભારતીય લેખકો: રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, તુલસીદાસ, વાલ્મીકિ, વ્યાસ.
- ૨૯૦ ગમતા ત્રણ વિદેશી સર્જકો: બનાર્ડ શો, ગોલ્ડસવર્થી, વર્ડઝ વર્થ.
- ૨૯૧ અગત્યના વિવેચકોના નામ જેમણે કવિની કૃતિનું મુલ્યાંકન કર્યું હોય : વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ

- ❧ મહત્વના પુરસ્કાર યા પારિતોષિક : રણજિતરામ સુર્વણચંદ્રક, નર્મદ સુર્વણ ચંદ્રક, સાહિત્ય અકાદમી ગુજરાત રાજ્ય પુરસ્કાર.
- ❧ વાજિંત્રમાં તેઓ દિલરુબા વગાડતા, સ્કેપમાં ગણી શકાય તેવી વસ્તુઓને એકત્ર કરવાનો, સાયવીને રાખવાનો શોખ હતો.
- ❧ ગમેલી એક ઉત્તમ ફિલ્મ— ચિત્તયોર અને નાટક — રાઈનો પર્વત.
- ❧ પ્રિય નટ — બાપુભાઈ નાયક, નિર્દેશક— સત્યજિતરે, સંગીતકાર ફૈયાઝખાં, કેમેરામેન બળવંત ભટ્ટ
- ❧ આકાશવાણી પર કાર્યક્રમો આપેલા છે.
- ❧ ભારતમાં ચારે દિશામાં સિંધ મૂકીને, ઝામ્બિયા, ફ્રાન્સ, ઈંગ્લેન્ડમાં પ્રવાસો થયા.
- ❧ ઈશ્વર, દેવ, ગુરુ ગ્રંથ પર અનહદ થી પણ અનહદ વિશ્વાસ.
- ❧ ગમતા દૈનિક — સામયિક નું નામ — Hindu.
- ❧ 'સાબરમતી' (દ્વિમાસિક) 'દક્ષિણા' (ત્રિમાસિક) માં તંત્રીપદ યા સામયિક સંપાદનનો અનુભવ.
- ❧ એક જ પ્રેરક અવતરણ:

તમેવ શરણં ગચ્છ...

પ. સંદરમ્ના કાવ્યોમાં ગૂઢ તત્ત્વચિંતન :

અ- ધ્રુવપદે : ૧૯૮૮ થી ૧૯૯૦

. — ઉડે દરિયે ઉતરીએ

છે આત્મા અમ અમમાં ને છે આત્મા સહુચીજોને હરેકને તેનો આત્મા છે.

પત્થરથી ધોધ સુધીને.

પણ એ આત્મા ભીતર છે,

ને એના ઉપર પડ છે,

એ પડ છે પહેલું શરીર તણું ને

ને બીજું શ્વાસનું પડ છે.

ત્રીજું પડ છે, મનનું ને હા

એ પાછળ છે કંઈ ને કંઈ,

તો ચાલો જઈએ તે પાસે

આ મૂકી સપાટી-

ઉડે ઉડે દરિયે,

ચાલો જઈ ઉતરીએ.

શ્રી સુંદરમ્ ને જેની તલાશ હતી તે શક્તિ તે તત્ત્વની અહીં વાત કરવામાં આવી છે. સુંદરમ્ જ્યારે આત્માના ઉડાણે પહોંચી ગયા હતા ત્યારનું આ કાવ્ય છે. કુદરતે બનાવેલી તમામ વસ્તુઓને પોતાનો આત્મા હોય છે. મનુષ્યની અંદર જે આત્મા છે. તેને જ સર્વશક્તિમાન તત્ત્વ ગણવામાં આવ્યું છે. પણ!! જન્મો ના જન્મો સુધી ના અવનવા સંસ્કારો નું પડ આ આત્મા ની ઉપર ચડી ગયું છે. કવિ કહે છે પહેલું શરીર નું પડ છે. ત્યાર બાદ શ્વાસન ક્રિયાથી શ્વાસનું બીજું પડ બને છે. ત્રીજું પડ મનને ગણવામાં આવ્યું છે. તેની પાછળ તો અગણિત પડ છે, તેથી મનુષ્યનો આત્માનો ઉજાસ ઉડે ઉડે સંતાઈ ગયો છે. અથવા તો મનુષ્યે આ પરમતત્ત્વ જે આપણી અંદર જ છે. તેને પામવાની ક્યારેય કોશિષ જ કરી નથી તેથી જ ઈશ્વરને પામવા આમ તેમ ફાં-ફાં મારે છે.

ભગવાનની કૃપાનો વિશાળ અર્થએ છે કે શિષ્યમાં પ્રથમ જ્ઞાન હોતું નથી; ગુરુ જ જ્ઞાનનું સિંચન કરે છે ને એ જ્ઞાનથી સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માના દર્શન થાય છે. દેવ દેવી તેમજ ચંદ્ર સૂર્યથી પણ મોટા આદિ અને અંત છે. આદિ તરીકે ભગવાનને અને

અંત તરીકે ગુરુને, દર્શાવ્યા છે. સંદરમ્ બે હાથ જોડીને કોઈ ને નમસ્કાર કરવમાં પણ માનતા ન હતા તો પણ!! એક સમય એવો આવ્યો કે એમણે પરમતત્ત્વને પામવા સદ્ભાવ અને સત્ય બધું જ સમજવા પોંડિચેરીમાં સ્થાયી થયા. અને સિધ્ધિના સાચા મંડાણ થયા.

તેથી કવિ કહે છે આ સાપટી છોડીને ઉડે ઉડે દરીયે જઈ ઉતરીએ. આપણી ભીતરના એક એક પડ તોડી ને એ પરમ પ્રકાને શોધીએ આત્મામાં એકાકાર થવાનો વિચાર આવે. તે. પણ પૂર્વ જન્મો ના સત્કર્મોથી. ચેતનાને પ્રભુ પાસે પહોંચાડતા પહેલાં માણસે પ્રભુએ તેને જે ભુલભુલામણીમાં મૂકી દીધો છે તેની બધી આડાઅવળી ગલીઓમાંથી પાસાર થઈને એ ગલી ગલીની ગતિનો અભ્યાસ પૂરો કરીને બહાર નીકળી આવવાનું રહે છે. એ અભ્યાસક્રમ પૂરો કરવા માટે પ્રભુ દરેકને પૂરતો કાળ આપે છે.

"અદ્વૈતે આત્મા મુજ તુજમાં

તું મુજમાં નિત્ય પ્રદિપ્ત,

પરમ રહસ્ય જગતનું આ શું

ગુપ્ત થકી પણ ગુપ્ત."

કવિએ પોતાના કાવ્યો માં સત્યદર્શન શું છે ? એ વાત કરી છે. અદ્વૈત આત્મા છે જે મારામાં તારાં માં બધા માં તે કાયમ માટે પ્રદિપ્ત રહે છે. આ પરમ ગૂઢ રહસ્યને આજ સુધી કોઈ જાણી શક્યું નથી તે ગુપ્ત થી પણ ગુપ્ત છે મનુષ્ય આ રહસ્ય જાણવા જેટલો ઉડો ઉતરે તે રહસ્ય તેટલું જ વધારે ઉડુ જતું જાય છે.

"ઘટતું કરતું મળી જશે સઘળું,

તૃપ્ત તૃપ્ત અમ તલસત આત્મા

ઈશ ચરણમાં ઢળી જશે."

'તથાસ્તુ' આ કાવ્યમાં સુંદરમ્ કહે છે કે દરેક માણસ જીવનમાં અધૂરો જ છે ઈશ્વર ને પ્રાર્થે છે તો એટલા માટે જ કે તેની અઢળક કામનાઓની પૂર્તિ કરી દેવાની

શકિત ફક્ત ઈશ્વર પાસે જ છે. આવો અધૂરો માણસ પરમ ચૈતન્યને ઓળખ્યા વગર અડધો અધૂરો જ મૃત્યુને ભેટી જશે. બીજા જન્મમાં પણ આ જ ચક્રર તેને વળગી રહેશે. જન્મ-મરણનાં ચક્રર માંથી છૂટવા માટે તેણે અથાગ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું પડે છે અજ્ઞાનથી ભરેલા મનુષ્ય જીવનમાં જ્ઞાન મેળવવાનો માર્ગ ગુરુ છે. સનાતનનું રહસ્ય આ પંક્તિમાં પ્રતીત થાય છે.

➤ 'પ્રભુની પ્રેરણા'

"આપોઆપ થઈ ન જતું કંઈ

કંઈક કરો સંકલ્પ તમે ત્યારે તે બનતું તે સમજાતું,

આ દેખાતા સૂરજ ચંદર

આભ વિષે ચક્રાતા, તે પણ

કોક ભૂતના કાળે, કોઈ શક્તિના માળે"

જન્મ ગ્રહીને થયા બરાબર ભમતા.□

સુંદરમ્ની ગહન ચિંતનશિલતા આ કાવ્યમાં સુપેરે પ્રગટ થાય છે. તેમની અનુભૂતિના મોતિ સમું આ કાવ્ય છે. પ્રભુની પ્રેરણા જીવનમાં અચુક થાય જ છે. ફક્ત તે પારખવાની શક્તિ ને જાગૃત કરવી જોઈએ. કવિ કહે છે આ સૃષ્ટિમાં આપો આપ કોઈ કામ થતું નથી, કંઈક મનમાં વિચાર સ્ફૂરે અને એક અનેક સંકલ્પ થાય ત્યારે તે કાર્ય પૂર્ણ થવા સર્જાય છે.

સૂર્ય અને ચંદ્ર પણ એમજ નથી ચમકતા કોઈક કાળમાં કંઈક એવી શક્તિ એ એનું પણ નિર્માણ કર્યું છે ત્યારે તે આકાશમાં ભમતા થયા છે. સુંદરમ્ પર મહર્ષિ અરવિંદ અને માતાજીના આશિર્વાદ પડવાથી તેઓ જીવનના સાચા મર્મને સમજી શક્યા હતા. તેમના એક એક વિચાર એમની એક એક અનુભૂતિ એમણે હાર્દિક ઉદ્ગારો થી કાવ્યમાં કંડાર્યા છે. તેમાં યોગની સાધના દ્વારા થતા જીવનના ફેરફારો પણ વર્ણવવાનું ચૂકતા નથી.

'તો મનને જાગૃત રાખો કરને બળવંતા રાખો,

જે દૃષ્ટિની ભીતર જન્મે પ્રેરિત થઈ

ક્યાં ક્યાંથી,

તમે પ્રેરણા પ્રભુની લેજો ઝીલી,

બધા તમારા કાર્ય થશે નિષ્પન્ન પછીથી."

આગળ લખતા કહે છે: મનને હંમેશા જાગૃત રાખો અને હાથ ને બળથી ભરેલા રાખો જે આપણી દૃષ્ટિમાં અંદરથી ઉત્પન્ન થતી દરેક તરંગો ક્યાંથી પ્રેરિત થઈ ? તેની પર ધ્યાન કેન્દ્રીત કરો. જ્યાંથી એક ચેતનાની કીરણ પણ જન્મશે અને મનુષ્યની જાગૃતી જ તે કીરણ ઝીલવા સક્ષમ બનશે. પ્રભુની પ્રેરણા અંતરમાંથી જ સ્ફૂટ થાય છે. તેને પારખીને ઝીલી લેવાં કહ્યું છે ત્યાર બાદ બધા કાર્યો પૂર્ણ રીતે નિષ્પન્ન થશે.

► "ઓમ્ ચડયો વ્યોમે"

હસી હસી દુષ્યું પેટ

રોઈ રોઈ થાકી આંખ

ચલત ચલત પગ શિથિલ થયા ને

રટત રટત જીભ મૂક.

અડવાનું અંતર અફળાયું

ભીત પરે જઈ ભટ્ટ

શ્વાસ ગયા થંભી દરશન ત્યાં

ચમ કેરા સાક્ષાત્

વેદ મંત્ર કોએ ઉદ્ગાર્યો

ઓમ્ ચડયો ત્યાં વ્યોમ

મુક્ત બની આત્મા

પરમાત્મા વિષે થયો તલ્લીન.

સુંદરમ્ જેવા કવિનું વિવરણ કરવા માટે તો ત્રણ-ચાર થિસિસ પણ ઓછા પડે પણ!! અહીં તેમની ચુનંદા કાવ્યો ને જ પિછાણવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. સુંદરમ્નું અતિ દુર્લભ એવું અધ્યાત્મ ચિંતન નો નિયોડ અહીં પ્રસ્તુત કર્યો છે. જીવનમાં દરેક વ્યક્તિ આ કાવ્યના બધા પડાવમાંથી પસાર થઈ ચૂક્યો હોય છે. હસી હસીને પેટ દુઃખી જાય એટલું આખા જીવનમાં મનુષ્ય હસતો હશે. રોઈ રોઈ આંખ પણ થાકી ગઈ છે. જીવનના કપરા ચઢાવ ઉતાર ને પાર કરતાં પગપણ થાકી જાય છે. પણ ! એક સમયે જીવન આખું વ્યર્થ કાઢ્યું હોય તેવો અનુભવ થાય છે. આ અનુભવ ની આછી ઝલક જ દેખાય છે, ત્યાં આત્મા શરીરથી વિખૂટો પડી જઈ ને મુક્ત ગગન માં મસ્ત બની ને વિહરવા લાગે છે.

કવિ કહે છે અંતિમ આભાસ ને અનુભૂતિ બનાવવી અઘરી છે પણ!! જો જીવનમાં દરેક અવસ્થામાં જો મનુષ્ય યોગ દ્વારા દરેક પળને અનુભવતો રહે તો આત્મામાં એકાકાર થઈ જવાય છે અને જીવન સાર્થક બની જાય છે. પરમાત્માનું ધ્યાન દરેક સમયે રહેવાથી તે અંતિમ સમયમાં પણ પરમાત્મય જ રહે છે. ' ઓમ ચડયો વ્યોમે' કાવ્યમાં કવિ 'ઓમ' વિષે આ ધ્રુવપંક્તિમા પરમ તત્ત્વના સહજદર્શનનો ચરમ ઉદ્ગાર છે, જે ગૂઢ છે અને રહસ્યમય છે. જેનો પાર યોગીઓ અને ઋષિમુનિઓ પણ પામી શક્યા નથી તે પરબ્રહ્મ, પરમાત્માને દેહવિલય પહેલા ઓળખવા કહ્યું છે. 'ઓમ' એટલે 'ઓ' – 'હમ્' ' ઓમ' આમ ઓમકારમાં હુંપણું પણ દેખાય છે. 'જે હું છું, તે જ તું છે,' આવો ભાવ કરવાનો હોય છે. બીજું કે આપણા શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયામાં પણ એક આંતર ધ્વની ઉઠે છે તે નાદ પણ 'ઓ-ઓ અ અ અ મ-મ-મ' નો સ્વર ઈંગલા –પિંગલા નાડી દ્વારા જ ઉચ્ચાર પામે છે.

"વૃત્તિઓનું વિર્સજન

થાય- શીત એ

સ્થિતિ.

પ્રશાંતિના હિમશિખર પર

આસીન શો હું,

કો મહાબલથી ભર્યો-

વિચરું મહાજીવન પટે.

સુંદરમ્ આ પંકિતમાં વૃત્તિઓનું વિર્સજન કરી દેવાય અને ત્યારે જે સ્થિતિનું નિર્માણ થાય, તેને શિત થઈ ગયાની કહે છે. કારણ કે ત્યારે મનુષ્યના મન-હૃદય - કર્મમાંથી રાગ-દ્વેષ નીકળી જાય છે. જે પરિસ્થિતિ ઈશ્વરે આપી છે, તેને સહજભાવ સ્વીકારી લેવાની શક્તિ મનુષ્યમાં આવી જાય છે. કવિના અનુભવ ગમ્ય વિચારોને અહીં મંત કરવામાં આવ્યા છે. પ્રશાંતિના હિમશિખર પર આસન જમાવી બેઠેલા હોય તેવો અહેસાસ કવિને અહીં થાય છે. ઈર્ષા - અહંકાર, માન, લોભ, મોહ બધું અદ્વશ્ય થઈ જાય છે. એટલે કવિ મહાબલથી ભર્યા હોવાનો પણ અનુભવ કરે છે. ત્યારે જ તે આ સૃષ્ટિમાં મહાજીવનના પટમાં હળવા થઈ બધું પરમતત્ત્વના હવાલે કરી વિચરી શકે છે.

"વૃત્તિનિરોધ - યોગ આરંભ

વૃત્તિ શૂન્ય - યોગ સિદ્ધિ."

સુંદરમ્ કહે છે. આ પંકિતમાં કે જ્યારે મનુષ્યસ્વભામાંથી વૃત્તિઓનો નિરોધ થવા માંડે છે ત્યારે યોગ આરંભાય છે. આ યોગ સંસારમાં રહેતા રહેતા જ કરવાનો છે. મનને સમજાવતા કે ફોસલાવતા જતા દરેક વૃત્તિઓને જ કાઢી નાખવાની છે. આમ કરતાં-કરતાં જ્યારે વૃત્તિ શૂન્ય બની જાય છે. ત્યારે જ યોગ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રી સંદરમે ૧૯૯૦માં જે કાવ્યો રચ્યા તેમા 'ધ્રુવપદ'માં 'નવી ગીતા મળે',

'ગીતાના પ્રકાશે', 'ગીતા વરદાયિની', 'ગીતાનું ગૌરંવ', 'ગીતા રસામૃતં' વગેરે સુંદરમ્ ગીતા કહી શકાય તેવા કાવ્યો રચ્યા છે. આ કાવ્યોમાં તત્ત્વમંથનની ક્રિયા દેખાય છે. ભગવદ્ગીતામાં એવું શું છે ? જે જગતકલ્યાણના કામમાં આવે ! ખુદ અર્જુન પણ!! યુદ્ધવિરામ બાદ શ્રીકૃષ્ણએ શિખવેલું બધું ભૂલી ગયો છે. અર્જુન શ્રીકૃષ્ણો સવાલ કરે છે ત્યારે પ્રભુ કહે છે મને પણ કેં યાદ નથી સુંદરમ્ આગળ લખે છે. પ્રભુ અંતર્મુખ બની શોધ આદરે છે. પછી અર્જુનને કહે છે કે આપણા શું કામમાં આવશે તે યુદ્ધ તો જીતાય ગયું છે. — ત્યારે સુંદરમ્ આગળ લખે છે કે ગુઢ માં ગુઢ તત્ત્વ જે છે તેની સર્વથા રક્ષા થાય પરમોત્તમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીએ અને ફરી શ્રીકૃષ્ણને કહીએ કે અમારા સારથી બનો અને આત્માનો જંગ વિજયાર્થે કરી દિયો.

"શિવતરાય"માં શ્રી સુંદરમ્ લખે છે:

આ લખું છું તેનો કેવા પ્રતિભાવ જાગશે, પડઘા પડશે, કેવા પરિણામ આવશે ? અને એ માટે તેઓ સહાય માગે છે વિઘ્નવિનાશક વિનાયક શ્રી ગણેશની. કવિ કહે છે લોકો વાતવાતમાં પોતાના ઈષ્ટદેવનું નામ લેતા રહે છે, એ એક ટેવ કરતા વિશેષ કંઈ નથી હોતું. જાણે શિવ બોલતા દેખાતા હોય:

"હું શિવ ખરો, મને લોકો એક વ્યક્તિ તરીકે યાદ કરે છે. પણ! મારું શિવત્વ સમજે છે? 'શિવ' શબ્દનો અર્થ સમજે છે, સતત સ્મરણમાં રાખે છે ? શિવમાંથી શિવતર—શિવતમ તત્ત્વના વધુને વધુ ઉડાણમાં"

❖ "કોણ સાથી કો સંગી ભેરું,
ખરો મળે કો મુજને,"

❖ "કોઈ મહાગુરુ ગ્રહ ઉત્તમ
હું એના સાહું ભુજને,

ચરણ ઢળી મુજ મોક્ષ હું માંગુ,

અનિદ્ર, આઠે પ્રહર નિરંતર જાગું."

કવિ કહે છે આ પંકિત માં કે સાચો સાથી, સંગી, ભેરું મળે તો જ મારું કામ થાય. કોઈક એવા મહાગુરુ મને મળે તો હું તેમનો હાથ પકડી લઉં અને તેમના ચરણોમાં ઢળી પડી જ્ઞાન માંગુ જેથી મને કર્મબંધનના ચક્રકર માંથી છૂટી શકાય અને મોક્ષ ની પ્રાપ્તી કરી શકું. સાચા ગુરુના જ્ઞાન પછીતો હું સચેતન બની જઈ આઠે પ્રહર જાગરણ જ કરું કેમકે ત્યાર બાદ નિંદ્ર જેવી વિષ કન્યા સ્વરુપીણી મારું કંઈ ન બગાડી શકે મારી બધી ઈચ્છા – કામના સાચા જ્ઞાનના પ્રભાવથી બળી ગઈ હશે.

"સર્વત્ર છે ઈશની જાગૃતક્રિયા

વિલંબના, ના અતિ વેગ ત્યાં વા,

ઝંઝા મળી સાગર શાંત સર્જતી,

ને શાંતિમાં કેં ઘનઘોર ગર્જતી.

પ્રશાંત થા, અંતર સ્થૈર્ય - બુદ્ધ,

તું કાં ન થા બુદ્ધ સમું પ્રબુદ્ધ?"

કવિ અહિં પણ પરમમાં પરમ્ તત્ત્વને જ પામવાની વાત કરે છે મનુષ્ય ધારે તો બુદ્ધ નહીં પણ પ્રબુદ્ધ બની શકે છે. ફક્ત પોતાનાં ચંચળ મનને વશ કરી લઈ સર્વત્ર ક્રિયા ને ઈશ્વરની જાગૃત ક્રિયા જ ગણવાની છે. આ સમયે વિલંબ પણ યોગ્ય નથી અને અતિ વેગિલાપણું પણ યોગ્ય નથી આ બધી ક્રિયા વડે શાંત સમુદ્રનું સર્જન થાય છે. પણ આ શાંતિની અંદર પણ પરમાત્માને પામવાની તાલાવેલીની ગર્જના સંભળાવી જોઈએ.

બ. ધ્રુવચિત: ૧૯૮૪ થી ૧૯૮૭

"ઉડો રે આતમ મારા,

પહોંચો રે પૃથ્વીની પેલે પાર,

કેવા રે કેવા આવે

અણદીઠના ઉડા અણસાર."

સુંદરમ્ જ્યારે દરેક પ્રકારના કાવ્ય લખી ચૂક્યા છે, દરેક ક્ષેત્રોને પાર કરી ચૂક્યા છે. ત્યારે તેમના ચિંતનમાંથી સરી પડેલું મોતી એટલે આ કાવ્ય છે. ઈશ્વરતત્ત્વની ઝાંખી થઈ ગયા બાદ પરમતત્ત્વલીન થઈ જવા માટે કવિ લખે છે, આત્મા શરીરમાંથી નિકળી જઈને પૃથ્વીની પેલે પાર પહોંચવા કહે છે.: કવિ ને સચ્ચિદાનંદની શોધ પૂરી થઈ છે અને અણદિઠયા અણસાર તેમને આવવા લાગ્યા છે.

"હીરા ને મોતીના અહીં

રતન બજાર ભર્યા,

ડગે ડગે દુનિયાએ

મનડાં સદાય હર્યા,

પેલા રે મુલક કેરા અનેરા' ઝબકાર."

આગળ કવિ લખે છે કે અહીં (પૃથ્વીપર) તો હીરા —મોતી ના રતન બજાર ભર્યા છે, અને દરેક ડગલે દુનિયાએ માનવીનું મન મોહ્યું છે પણ મને તો પેલા મૂલક કેરા અનેરા ઝબકાર વર્તાય છે. જ્યાં પરમતત્ત્વની સંનિધીમાં પરમશાંતિ હોય છે.

► **'સબ અર્થે'**

"મને મળ્યું તેથી શું ?

સહું ને મળી જાય જો એ વસ,

હરખ તણો બાદરવો અમને

લઈ આવે એ સબ રસ."

આ કાવ્યમાં કવિ સુંદરમ્ પોતાને જે મળ્યું છે તે બધા ને મળી જાય એવી ઈચ્છા પ્રદર્શિત કરે છે. પણ!! આ કાર્ય એટલું સહેલું નથી કેમકે ઈશ્વરતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થવો કે તેને પામવું તે અનંત રસ છે. જેમ મુંગો માણસ સાકર ખાય અને તેનો મીઠો સ્વાદ તે કોઈ ને કહી ન શકે તેમ રવિ સાહેબે લખ્યું છે.:

"ગુંગેકી ગત ગૂંગા જાને,

સમજ સમજ મુસકાઈ."

સુંદરમ્ને આત્મદર્શન થયું છે. આંખ દ્વારા દર્શન થાય પણ!! આંખને જીભ નથી તેથી આંખ કશું વર્ણવી શકતી નથી તેથી તેઓ વાણી દ્વારા આ દર્શનને સમજાવવાની કોશિષ કરે છે. ઉપરછલ્લી ભક્તિથી ઈશ્વરપ્રાપ્તિ ન થાય. આત્મસાક્ષાત્કાર માટે બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી જળમાં ઉડે સુધી નિમજ્જન કરું પડે છે. આત્મદર્શન માટે ઉડાણપૂર્વક સાધના કરવી પડે છે. એ માટે અંતર્મુખ થવું પડે છે. આ વાત અહીં માર્મિક રીતે રજૂ થઈ છે. સુંદરમ્ના મોટા ભાગના કાવ્યો આપણને અંતર્મુખ બનવાની જ વાત કરે છે.

"બધી પ્રાર્થના પૂર્ણ થતી, કંઈ હવે ચાચવું નહિ રે,

તું ઈચ્છે તે કરવું એવી એક જ ઈચ્છા રહી રે."

સુંદરમ્ને માતાજીના અને મહર્ષિ અરવિંદના સાંનિધ્ય જઈ બધું જ મળી ગયા નો સંતોષ છે. આ પંક્તિમાં તેઓ લખે છે કે મેં આજ સુધી ઈચ્છા પૂર્તિ કરવા પ્રાર્થનાઓ કરી છે. તે બધી પૂર્ણ થઈ છે. હવે કંઈ પામવાનું રહી જતું નથી. તેથી હવે કવિની એક જ ઈચ્છા બાકી રહી છે, કે ઈશ્વર ઈચ્છે તેવું જ કરવું અને ઈશ્વર કરાવે તે જ કરવું.

"પ્રભુજી તમને તે શું કહેવું ?

તમે ખરેખર છો એ પણ હા

મનને કહેતા રહેવું !"

અનુભવ વિના આ ગૂઢ જ્ઞાન સમજી શકાતો નથી એમ કવિ સમજાવે છે પ્રભુનું હોવું પણ મનુષ્ય વારે વારે મનને કહેતો રહે છે. શબ્દ ક્યાંથી ઉદ્ભવે છે તેનો અનુભવ સાધકે કરવો જોઈએ જીવનું અને શિવનું સ્વરૂપ પાંચ તત્ત્વોનો બનેલો દેહ આ બધું

સાધકે જાણવું જરૂરી છે. આખી પૃથ્વીના મનુષ્યો જે કાંઈ મળ્યું છે, તે ભોગવવામાં જ પડ્યા રહે છે. જન્મારો વિતતો જાય છે છતાં તેને ભાન થતું નથી કે ઈશ્વરની આરાધનામાં જ સાચું સુખ છે. રોજ જે મંત્રો બોલે છે. તે પણ એક રોજની ટેવ પડી છે તેથી બોલે છે. આમ સુંદરમ્ની દરેક કાવ્ય પંક્તિ પિછાણી ને હાર્દ સમજાવવાનો પ્રયત્ન અહીં કર્યો છે.

❖ *In my hearts Chamber lives the
Unwarshipped God.*

❖ હૃદય તણા મંદિરમાં મારા
વસી રહ્યા પ્રભુ
અણપૂજ્યા.

બીજી એક પંક્તિમાં શ્રી સુંદરમ્ લખે છે:

❖ "લો, આ પુષ્પતણી માળાઓ,
નક્ષત્રોની સૂર્ય - રાશીના દીપક,
હૃદય ભાવનો ધૂપ કરું
મુજ જીવન સૌં તમ હસ્તક."

આ પંક્તિમાં કવિ પ્રભુને ઉદ્બોધીને કહે છે, હું પુષ્પની માળાઓ અર્પણ કરું, સૂર્ય અને ચંદ્રના દીપક ભાવથી કરું હૃદયનો અંતરનો સાચો ભાવ છે તેની ધૂપસળી કરું, કેમકે કવિ માટે સાચા હૃદયના ભાવથી મહત્વનું કશું જ નથી. કવિનો સર્મપણ ભાવ પણ અહીં વ્યક્ત થયેલો છે. "હૃદયના ભાવનો ધૂપ કરું" આ શબ્દપ્રયોગ ઘણું સૂચવી જાય છે. ધૂપની સુવાસ ફેલાઈને તમારા સુધીતો પહોંચશે જ પણ!! આ જગમાં જ્યાં જ્યાં થી તે વહેશે ત્યાં સત્યતા તરફ લોકહૃદયને પણ આકર્ષશે.

ભાવના આદર્શો અસીમ છે. અને તેમને પ્રાપ્ત કરવાના સાધનો સિમીત છે. પણ!!
અહીં કવિના ભાવો અનેક આદર્શોથી ઉભરાય છે.

"આ સચરાચરમાં બધે ભર્યોતું

તો પ્રશ્ન નથી, તું ક્યાં ?

પણ અંધ અમારાં નયન બહાવરાં

ઢૂંટી રહ્યાં તું ક્યાં ?"

આ કાવ્યની પંક્તિમાં કવિ સુંદરમ્ ખૂબ ઉડી અને માર્મિક વાત કરે છે: આપણે
ઈશ્વરને શોધીએ છીએ જે રીતે પ્રેમનો અનુભવ માત્ર હૃદયથી જ થઈ શકે, તેવું જ
ઈશ્વરનું પણ છે. જો આપણે ઈશ્વરને જોઈ શકતા હોયએ તો તે ક્યાંક બહાર હોવો
જોઈએ. ઈશ્વર કદી ભીન્ન પદાર્થ તરીકે ન હોઈ શકે, ઈશ્વર તો બધાનું એકત્રીત રૂપ
છે. તેથી જ જ્યારે ધ્યાનમાં બેસીએ ત્યારે ઈશ્વર સાથે એકરૂપ થઈ જઈએ માટે જ
કહેવાય છે કે "તત્ત્વમસી" અર્થાત તે તુજ છે.

ઈશ્વરને હૃદયનાં ઉડાણમાંથી જોવો જોઈએ, અનુભવવો જોઈએ. ગહન ધ્યાનમાં
જ્યારે મન સ્થિર, શાંત, પૌલું અને ખાલી હોય છે, ત્યારે અચાનક લાગે છે કે " હું
ત્યાં નથી માત્ર એક વિશાળ અસ્તિત્વ જ રહેલું છે." સૌ પ્રથમ સ્વ અંગેનું બધું જ
શોધી કાઢવું જોઈએ, મનુષ્ય આકાશ છે. તો એ શક્ય છે; ઈશ્વર પણ આકાશ છે.
આકાશ એ જ ઈશ્વર છે. શું આપણે આકાશને જુદું જોઈ શકીએ ?

આ આકાશ ત્રણ પ્રકારના હોય છે.

ભૂત આકાશ: બાહ્ય આકાશ જેમાં આખું

બ્રહ્માંડ વસેલું છે.

ચિત આકાશ: આપણાં મનમાં એક આખી દુનિયા વસેલી છે; જે વિચારો
સ્વપ્નાઓ અને બહારની અસર કે છાપથી પ્રભાવીત હોય છે, એ જ દુનિયામાં આપણે

રહી એ છીએ. આપણાં મનને ત્યાંથી જ બધી દ્રષ્ટિ મળે છે.

ચિદ્ર આકાશ : એ ચેતનાનું આકાશ છે જે સર્વત્ર પ્રસરેલું છે, ચેતાના જે સૃષ્ટિનો પાયો જે દિવ્યતા છે અને જે બધુંજ જાણે છે.

વિશ્વાસ એટલે આપણી જરૂરિયાતોની પૂર્તિ થશે, તેવી ધરપત તેવી ખાત્રી; વિશ્વાસ એટલે એવું જ્ઞાન કે જે જોઈએ છે તે મળી રહેશે અને જે પાસે છે તે સચવાશે. તેમજ વધતું રહેશે એ જ ખરો વિશ્વાસ છે.

ભાગવદગીતામાં કૃષ્ણ વચનો અંગેની વાત કરતાં જણાવે છે કે " જે કશાની પણ ચિંતા નથી કરતો પરંતુ પોતાનું બધું ધ્યાન સંપૂર્ણ રીતે મારામાં સ્થિર કરે છે, જે મારી સાથે સંપૂર્ણ રીતે તન્મય થઈ ગયો છે હું એના યોગક્ષેમની કાળજી કરું છું – "યોગક્ષેમ વહામ્યહમ્"

જોકે સુંદરમૂના કાવ્યમાં સુંદરમ્ તર્કની સોયે પ્રતિકોને ચડાવે છે. તે વર્તાય છે. તેઓ એક માત્ર અંતર્ત્વમાં વિશ્વાસ રાખે છે. તેમના કાવ્યો અમૂલ્ય ખજાના સમા કિતાબોમાં પડ્યા છે જે બધા કાવ્યોનો આસ્વાદ આ ગ્રંથમાં તો ન જ થઈ શકે તેમ છતાં મારા મતે તત્ત્વ ચિંતનની સદ્રાષ્ટાંત ચર્ચા કરવાની મેં નાનકડી કોશિષ જરૂર કરી છે. સૂર્યના પ્રકાશ સામે આપણે તો તણખલું માત્ર છીએ.

૬. કવિતા સર્જનના તત્ત્વો:

કવિતા એટલે કે જેને સાચી કવિતા કહી શકાય તેવી કવિતાનું મૂળ હંમેશા કોઈક સૂક્ષ્મ ભૂમિકામાં આવેલું હોય છે. ત્યાંથી તે સર્જનાત્મક પ્રાણને માર્ગે થઈને નીચે આવે છે અને બહિમન તથા બીજા બાહ્ય ઉપકરણોને તે માત્ર અભિવ્યક્તિના માધ્યમ તરીકે જ કામમાં લે છે કવિતામાં ત્રણ તત્ત્વો રહેલાં છે, પ્રેરણાનું આદિમ મૂલ, એ પ્રેરણાને સામગ્રી અને વેગ પુરો પાડનારી તેમજ જ તેનો ઘાટ નકકી કરી આપતી, સર્જક સૌંદર્યની બનેલી પ્રાણશક્તિ અને તેના સંક્રમણમાં માધ્યમ રૂપ બનતી કવિની બાહ્ય ચેતના. કવિતાનું

આદિમ મૂલ તત્ત્વ જ્યારે પોતાની પ્રેરણાને અણીશુદ્ધ રીતે અને લેશ પણ વિકાર થવા દીધા વિના પ્રાણમાં પહોંચાડી શકે છે ત્યારે જ સાચામાં સાચી અને સંપૂર્ણ કવિતાનો જન્મ થાય છે.

કોઈ વિરલ કવિ જ પ્રેરણાની ઉત્તમોત્તમ ભૂમિ ઉપર લાંબો વખત સુધી એક ધારું ટકી શકે છે. ઉત્તમોત્તમ કવિતા કોઈ ધસમસતા પ્રવાહની માફક ભાગ્યે જ આવે છે. કોઈ અતિશય મહાન કવિઓની બાબતમાં જ કવિતા આવી રીતે આવતી હોય છે. જોકે એવા મહાન કવિઓથી સહેજ ઉતરતી કક્ષના કવિઓ અંગે એવું બની શકે ખરું કે તેઓ અમુક ઠીક ઠીક ઉંચાઈ ઉપર તો લાંબો વખત સુધી ઉડતા રહી શકે. અત્યંત ઉત્તમ કવિતા તો અવારનવાર બિંદુ રૂપે જ ટપકે છે, શેકસપિયર જેવા અતિ સમૃદ્ધ કવિઓને પણ તપાસીએ તો તેમની સમગ્ર રચનામાં ઉત્તમ કવિતાનું પ્રમાણ બહુ ઓછું જ મળશે.

કવિતા માત્ર મનોમય હોય છે યા તો પ્રાણિક હોય છે. યા તો બંને પ્રકારની હોય છે.

અ. કવિતા અને પ્રભુ સાક્ષાત્કાર:

આધ્યાત્મિક પ્રકારની કવિતામાંથી કોઈ પણ રીતનો સાક્ષાત્કાર ન જ મળે એ માટે કોઈ કારણ નથી. શબ્દોમાં શક્તિ છે – સામાન્ય લખેલા શબ્દમાં પણ એક શક્તિ છે એ શબ્દ જો પ્રેરીત હોય છે તો તેમાં એથી પણ વધુ શક્તિ હોય છે, એ જો શબ્દ પોતે જ હોય – મહાન શાસ્ત્રોના અમૂક ઉદ્ગારોમાં હોય છે વેદ, ઉપનિષદો, ગીતા માં છે. તેની માફક તો તેમાં એક આધ્યાત્મિક અને ઉન્નતગામી વૃત્તિ જાગૃત કરવાની, સાક્ષાત્કાર ના અમુક પ્રકારો જાગૃત કરવાની પણ શક્તિ હોઈ શકે છે.

વેદના કવિઓ પોતાની કવિતાને મંત્ર ગણતા હતા, એ મંત્રો તેમના પોતાના સાક્ષાત્કારોના વાહન હતાં, અને બીજા માટે તે સાક્ષાત્કારનાં વાહન થઈ શકતા હતા. સ્વાભાવિક રીતે જ આ વસ્તુઓ મોટે ભાગે પ્રકાશ સ્ફૂરણ જેવી બને છે, યોગનું જે લક્ષ્ય છે તેવો સ્થિર અને સ્થાયી સાક્ષાત્કાર આમાંથી જન્મતો નથી – પરંતુ એ મંત્રો

માર્ગ પરનાં પગથિયાં બની શકે છે. અથવા દીવા રૂપ તો બની જ શકે છે.

સર્વ યુગોમાં આધ્યાત્મિક સાધકોએ પોતાની અભીપ્સાઓ કે પોતાની અનુભૂતિઓને કવિતામાં કે પ્રેરિત વાણીમાં વ્યક્ત કરેલી છે. એટલે તેમાં ચૈતસિક કે આધ્યાત્મિક પ્રકારની અસરકારતા રહેલી છે.

૭. મહર્ષિ અરવિંદના અંગ્રેજી કાવ્યોનું સુંદરમે કરેલું ગુજરાતી રૂપાંતર:

❖ *"Thought the Paraclete"*

❖ "અને. રહ્યો કેવલ આત્મ ત્યાં પછી

અસીમ ને એકલ, નગ્ન, મુક્ત."

સુંદરમે કરેલા આ કાવ્યનાં અનુવાદમાં કોઈ વિચાર – રચના નથી; એમાં માત્ર દર્શન અને અનુભૂતિ ક્રમે ક્રમે રજુ થતાં રહેલાં છે. આ એક ગુહ્યરૂપ કાવ્ય છે, એની એકતા આધ્યાત્મિક અને ઘનાત્મક રીતની છે, એ કોઈ મનોમય અને તાર્કિક બાંધકામ નથી. આ કાવ્ય કોઈ બૌદ્ધિક વ્યાખ્યાઓ કે તાત્વિક સિદ્ધાંત રચનાઓ ઉપર બંધાયેલું નથી.

એ એક જોવાયેલી, દર્શનમાં આવેલી વસ્તુ છે. ગુહ્યરૂપ કાવ્ય પોતે પોતાનો ખુલાસો આપી શકે છે અથવા એમાંથી એક વ્યાપક વિચાર ઉપર આવી શકે છે, પણ!! તેમાં જે દર્શન રહેલું હોય છે તે વસ્તુ મહત્વની છે, અને એ એક આધ્યાત્મિક ભૂમિકાઓમાં થઈને કરાયેલા આરોહણનું દર્શન કે આવિર્ભાવ છે, પણ!! એમાં જે ભૂમિકાઓ પસાર કરવામાં આવી છે તેનાં કોઈ નામ કે ફોટોગ્રાફિક વર્ણનો તે આપતું નથી. જ્યારે આપણે કોઈ ફૂલ જોતા હોઈએ ત્યારે શું માળીને આપણે ફૂલમાં રહેલા રાસાયનિક તત્ત્વોની વાત કરવાનું કહીએ ? તો કોઈ ફૂલ ફૂલ ન રહે, કોઈ સૌંદર્ય રહેશે જ નહીં. સુંદરમે ખૂબ સરસ આ કાવ્ય ના ભાવ ને જાળવીને વર્ણન કર્યું છે.

❖ *"The Bird of Fire"*

❖ "નિગૂટ નિજ રંભને, ત્યહી સવેગ તું સંચરી,
ત્રિકાલ- પર કોકના વદનં સંમુખે તું ઠરે."

આ કાવ્ય ના અનુવાદમાં સુંદરમ્ લખે છે કે આ અગ્નિનું પક્ષીએ પ્રભુના દિવ્ય પ્રકાશનું દિવ્ય તપસનું અને દિવ્ય પ્રેમનું દિવ્ય ચેતનાના અન્ય સર્વ તત્ત્વોનું જીવંત વાહન છે. પોતાના દિવ્ય જ્યોતિર્મય સ્વરૂપે એ સુવર્ણમય અગ્નિ જેવું છે, દિવ્ય તપસ રૂપે એ સફેદ અગ્નિ જેવું છે, દિવ્ય પ્રેમ રૂપે એ લાલ કસુંબલ અગ્નિ જેવું છે.

મહર્ષિ અરવિંદ આ અઢળક અંગ્રેજી કાવ્યોમાંથી ઉત્તમોત્તમ એવા કાવ્યોનો અનુવાદ અહીં સુંદરમે કરેલો છે.

"The Rakhsasas"

સુધોર સ્મિતથી કાલિ ઉચ્ચરી :

❖ "એ જ એ જ છે,
તારુ નિર્માણ આ વિશ્વે."

"વદી એ અદ્વિતીયથી

અંતર્ધાન થઈને ત્યાં ચણની પૂર્ણ આહુતિ

કરીને નિજ સ્થાનેથી થયો ઉત્પિત રાવણ."

અનુષ્ટુપ છંદમાં રચાયેલું આ કાવ્ય છે. આ કાવ્યમાં રાક્ષસ એ સક્રિય બનેલો અહંકાર છે. પશુ આત્માને સ્થાને આવીને તે જગત ઉપરના પ્રભુત્વનો પોતાનો હક્ક સ્થાપિત કરે છે. એના પછી એને સ્થાને અસુર આવે છે. એ છે સંયમપ્રાપ્ત, બુદ્ધિયુક્ત અહંકાર, પણ!! તેણે હજી અધ્યાત્મમાં નવજન્મ પ્રાપ્ત કર્યો નથી. ચેતનાની આવી દરેક કોટિ તેમજ ભૂમિકા પ્રભુને પોતાના સ્વરૂપના જ સમજે છે. પ્રકૃતિમાં એ પ્રત્યેકની ભૂમિકા વિશ્વજનની માં ભગવતી પોતાના અલગ અલગ રૂપ દ્વારા ટકાવી રાખે છે.

❖ "Slience is all"

'માર્ધુય અમૃત ' એ શ્રી અરવિંદે લખેલી ટુંકી કવિતાઓ માનો એક અનુવાદ સુંદરમે આપ્યો છે જેમાં મૌન નો મહીમા ગવાયો છે.

મૌન છે સર્વસ્વ મુનિઓ ભાખતા.

મૌન છે નિરખી રહેલું કાર્યને યુગયુગ તથા;

મૌનના પુસ્તક વિષે એ ચિત્રગુપ્તે છે લખ્યાં

નિજ પૃષ્ઠ કેંક વિરાટ તે;

મૌન છે સર્વસ્વ, મુનિઓ ભાખતા.

આપણી આંતર ચેતાનાની ગતિતો ઘણી ઘણી વિશાળ છે, અલૈકિક છે, એમાં અખૂટ રસ ભરેલો છે અને જેમ જેમ સાંધક વધુ ને વધુ ઉર્ધ્વમાં જાય છે, તેમ તેમ તેને અખૂટ પ્રકાશનાં, માર્ધુર્યના અને સૌંદર્યના દર્શન પણ થતાં જાય છે.

આમ સર્જનાત્મક રચના તો આપમેળે આવે ત્યારે જ કાવ્ય બની આવે છે. એથી અન્ય રીતે આવતી વસ્તુમાં બહુ સાર નથી હોતો.

અ. શ્રી અરવિંદની કવિતા:

શ્રી અરવિંદની કવિતા એટલે એક અકલ્પ્ય એવી ગહન રસમય અનુભૂતિ બની રહે છે. યોગના સ્પર્શમાં આવ્યા વિના પણ આપણે આપણી સમાન્ય વિકાસશીલ સંસ્કારિતાની ભૂમિકા ઉપર રહી કવિતાનો રસ માણી શકીએ છીએ. કેટલીક કવિતા યોગિક અનુભૂતિનો સ્પર્શ થાય પછી ઘણી સરળ સુભગ રીતે આનંદી શકાય છે તો ઘણી એક કવિતા એ અનુભૂતિનાં દ્વાર ખોલી આપી પરમ ચૈતન્યફના ગહનતમ મર્મ લગી આપણને લઈ જાય છે. અને આ કવિતાઓનો ખાસ લાભ એ છે કે તે તર્કની સાંકડી કેડી મૂકીને વસ્તુનું, તત્ત્વનું સીધેસીધું દર્શન – નિરૂપણ કરતી હોવાથી તેના જ સઘન સ્પર્શમાં આપણે પહોંચી જઈએ છીએ.

ચેતનાના કેટલાં કેટલાંયે, આજ લગી અગમ્ય અસ્પૃશ્ય રહેલા જગતોમાં વિચરી આવેલાં શ્રી અરવિંદ પ્રથમ તો આપણને આંતરિક અનુભૂતિઓના જાણે કે એક મહા સાગરમાં લઈ જાય છે. અને એ અનુભૂતિઓને શબ્દદેહ આપતી વાણી – એમની કાવ્ય કળા પણ આપણને શબ્દનો, અર્થનો કાવ્ય રૂપે પ્રગટ થતી અનંતવિધ વાગ્મિતાનો શબ્દના અર્થના, ભાવના, રસના બહુવિધ સૌંદર્યનો અનુભવ કરાવે છે.

સુંદરમ્ કહે છે શ્રી અરવિંદ સાથે માત્ર કવિ તરીકે આપણે સ્પર્શમાં આવીએ તોપણ એથી આપણે જીવનની જે પૂર્ણ અનુભૂતિમાં પહોંચવાનું છે તેમાં પહોંચવાનો માર્ગ ખુલી જાય છે.

એમના તત્ત્વચિંતનની વ્યાપકતા અને ગહનતા માનવની વિચાર શક્તિનું જાણે કે કે અંતિમ શિખર આપણને બતાવી આપે છે. રાજપુરુષ તરીકે તો એમણે અતિ યુવાન વયે થોડાંએક વર્ષોની પ્રવૃત્તિ દ્વારા પણ વિશાળ માનવ સમુદાયને સ્વાતંત્ર્યની સાધના માટે કેવો તો રણજણતો જાગૃત કરી આપ્યો તે આપણે જાણીએ છીએ.

કવિ તરીકે તો શ્રી અરવિંદ છેક નાનપણથી આપણી પાસે હાજર થઈ ગયા છે. ઈંગ્લેંડમાં એ હતા ત્યારથી તેમની ૧૮ વર્ષની વયથી તેમની કાવ્યધારા પ્રગટ થવા લાગેલી અને પોતાની અંતિમ ક્ષણો સુધી તેમણે કવિતાને હાથ ધરેલી. આમ કવિતા એ શ્રી અરવિંદની બાહ્ય રીતે જોઈએ તો વધુમાં વધુ વ્યાપક પ્રવૃત્તિ રહેલી છે. કવિ તત્ત્વચિંતક, જીવનવિધાયિની સક્રિય શક્તિ, ચૈતન્યના મહાત્રષ્ટા આમ શ્રી અરવિંદના બધાં જ સ્વરૂપો એક બીજામાં ઓગળી ગયેલાં એકરસ બનેલાં આપણી પાસે આવે છે અને આપણને માનવ જીવનમાં પ્રગટ થયેલા એક પરમ પૂર્ણ તત્ત્વનો સ્પર્શ આપી જાય છે.

બ. શ્રી સુંદરમ્ની કાવ્યકળાની ઝાંખી:

સુંદરમ્ની બાબતમાં કવિતા જે રીતે લખાય છે, એનું જ રસાત્મક પરિણામ આવે છે અને નિગૂઢ રીતે અધ્યાત્મિક પરિણામ આવે છે. એ વાત જ વિચારાઈ છે – જો કે સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં આપણે રસાત્મકતા આગળ જ વિરમી જઈએ છીએ. આધ્યાત્મિકતા એ સ્વતંત્ર અને મહાન પરિણામોત્પાદક વસ્તુ છે અને તેમાં અમુક ઉચ્ચ ક્ષમતાવાળી વ્યક્તિઓ જ પ્રવેશ કરી સિદ્ધિ મેળવી શકે છે. તેમના કાવ્ય સંગ્રહો પૂરતી રચાત્મક સામગ્રી આપે છે.

"મને અમૃત ઘોઃ ગુરુત્મન બની વહું વિશ્વમાં

અનંત પરમાત્મની પરમ માધુરી: સૃષ્ટિનાં

પ્રસુપ્ત મૃત પુષ્યને દલદલે હું સીચીશ એ :

વસાવીશ વસંતની કમલકુંજ સંમોહિની."

કવિ સુંદરમ કાવ્યોમાં ઐતિહાસિક પ્રસંગો અને વ્યક્તિઓ તાર્દશ અને જીવંત બની રહે છે. અમૂક કાવ્યોમાં બે સ્તરે ચાલતી ગતિ અનુભવાય છે જ્યારે ઘણાં કાવ્યોની છેવટની કડીઓ કોઈક એવા તત્ત્વ સાથે આપણને જોડી આપે છે કે આપણે એક ઉર્ધ્વ, વિશાળ પ્રશાંત અનુભવની અવસ્થામાં બેસી જઈએ છીએ—કવિની અનુભૂતિ આપણી પણ બની રહે છે.

કવિ શ્રી સુંદરમ્ની કવિતામાં તો કોરા અર્થ કરતાં ભાવ સંવેદન લાગણી કે ઉર્મિનું જ મહત્વ વધારે છે; વિચાર કે ચિંતન પણ કવિતામાંતો Emotionalize થઈને આવે ત્યારે જ ઈષ્ટ ને આવકાર્ય બને છે. વળી તેમણે નવીનતા સ્વીકાર સાથે પરંપરાના ઉત્તમ તત્ત્વોને પણ પુરસ્કાર્યાને એમ આપણી કવિતાના આગળથી વહી આવતા પ્રવાહને પણજ પુષ્ટ કર્યો દૂહા મુક્તક રાસગીત આદિ પ્રકારોમાં એમણે એમના સર્જન દ્વારા સાતત્ય જાળવ્યું ને એ બધા માં કશુંક નિજી ને વિશિષ્ટ ઉમેર્યું પણ ખરું. કૃતિઓ કદમાં

ટૂંકી હોય, પણ એમાં ભાવનાં જુદા જુદા પહેલુઓ અસંબધ્ધ બાગે એમ આવતા હોય; કોઈ ભાવાવેગભર્યા ઉદ્ગારમાં સુક્ષ્મ રીતે ચિંતન રહેલું હોય; કવિ કલ્પન પ્રતિક આદિ યુક્તિઓ દ્વારા પોતાને સીધા જ અભિવ્યક્ત કરવાને બદલે જાણે પોતાનાં સંવેદન સાથે એકરૂપ થઈ તટસ્થતા કે અંતર સાધીને પોતાનું વક્તવ્ય રજૂ કરે છે.

❖ "આ તે કેવી વિષમ ગતિની રીત આ કોની છાની?

માંડુ માંડુ કથની અધૂરી રહે જતી એ સદાની.

બીજી એક પંક્તિમાં ઉડું મનો મંથન દ્વારા તત્ત્વવદર્શન વર્તાય છે:

❖ "અહો જલધિ, મંદ્ર મંદ્ર તવ નાદ આવે વહી

અમારી લઘુ નાવને હ્રદય ધારશે તું સહી."

* * *

❖ "પ્રભુત્વે આરોહી પ્રભતણી લઈ સિદ્ધિ સકલ,

ઘરાઠૈયે પાછુ અવતરિત થાવું, પ્રભુતણી

અહીં આંકી દેવી બૃહત્ જ્ઞાતુમુદ્રઃ રણઝણી

રહો એ ભવ્યાશે વિકસિત ઉરોનાં શતકુલ".

'કાવ્યમંગલા' માં આવેલાં 'ધ્રુવપદ કયહી?' કાવ્યના પ્રશ્નનો અહીં કવિને ઉત્તર મળે છે. જગતનું ચિંતન કરતાં કરતાં કવિને વિષાદ પ્રગટેલો, મૂર્છા આવેલી. એમાંથી જાગીને કવિએ જગતનું સત્ય જોયું છે. અને તેની વીણા ફરી ગાન શરૂ કરે છે. અને માનવને મળેલું આ ત્રીજું નયન તેને શું શું બતાવી આપે છે ? સ્થૂલ અને જડ જગતથી પોતાનું અવગહન શરૂ કરી તે ઠેઠ બ્રહ્મદર્શન સુધી પહોંચે છે. જગતને બાહ્ય ચક્ષુથી જોઈ જોઈ છેવટે તે અંતરમાં વળે છે અને ત્યાં તેને શક્તિનાં પરતમ બ્રહ્મપ્રભાના દર્શન લાધે છે.

શ્રી સુંદરમે પોતાના કાવ્યાભિષેકને વહાવ્યો છે તે ધ્રુવપદ, ધ્રુવચિત, ધ્રુવયાત્રા, પરબ્રહ્મ, યાત્રા, કાવ્યમાળાનાં અવલોકના, પ્રતિપક્ષ, મદિતા, પલ્લવિતા, ઉત્કંઠા વગેરે વગેરે જેવા અનેક કાવ્યમાળાના મણકા સ્વરૂપ કવિતાઓ આપી છે.

"અહા, મીઠો મીઠો સુરભુવન અમોદ વહતા

તને પીઘો પીઘો, અચિ તિલક કામોદ મહતા."

કવિએ "સપ્ત રાગ" નામના કાવ્યમા ભારતીય સંગીતના દરેક રાગની પાછળ એક વ્યક્તિત્વ, એક વાતાવરણ, એક રસ રહેલો છે, એ સાબિત કર્યું છે. બેશક, સંગીત જેવી સુક્ષ્મ વસ્તુના સંવેદનો નું સ્વરૂપ તર્કની રીતે નિયમ બદ્ધ ભાગ્યે જ થઈ શકે. ગાનાર અને સાંભળનારની સર્જકતા અને ગ્રાહકતામાં રહેલી વિવિધ કક્ષાઓ પણ સંગીતની અસરમાં અનેક વિવિધ ઝાંચો પ્રગટાવે છે. કશા બૌદ્ધિક સંકલ્પ કે વિચાર વિના રાગના વાતાવરણમાં વહેતાં વહેતાં જે દશ્યાવલિ, જે ભાવ ઉભો ગયો થયો તેને અહીં કાવ્યબદ્ધ કર્યો છે.

"અહો તું વિકસાવી કેવી રહી ચિતની પૂર્ણતા !

અમારી લઘુ ભોમમાં ગગનકર્ષી પ્રાસાદ તું

રયે ખચતી રમય રત્નમણિ સ્તંભ સ્તંભે હરે

અમારી યુગઆદિની અતલ દીન આ ઉનતા"

'ચિતપૂર્ણતા' નામના કાવ્યમાં કવિ ચંપાનું, ચંપાના પૂષ્પનું રહસ્યરૂપ સમજાવે છે. ચંપાની પાંચ પાંખડીઓ ચિતને – અંતરાત્માને પૂર્ણતા પ્રતિ લઈ જતા પાંચ ભાવોની વાચક છે: એ ભાવ કવિ પાંચ બતાવે છે: અભિપ્સા, શ્રદ્ધા સર્મપણ ભકિત સત્યનિષ્ઠા – Sincerity.

સત્યનિષ્ઠાની સમજણ શ્રી અરવિંદે આ રીતની આપી છે: આપણે ચૈતન્યની અને સાક્ષાત્કારની જે ઉચ્ચમા ઉચ્ચભૂમિ સિદ્ધ કરી હોય તે ભૂમિકા ઉપર આપણી સર્વ

ક્રિયાઓને પહોંચાડીએ તે સત્યનિષ્ઠા છે. સત્યનિષ્ઠા માગે છે કે પરમાત્માના દિવ્ય સંકલ્પની ફરતે આપણા સ્વરૂપના સર્વ અંશ ઉપાંશો અને પ્રવૃત્તિઓને એકત્ર કરી તેમને સંવાદમય કરી દેવાની વાત અહીં કરવામાં આવી છે.

મુદો-૮ શ્રી સુંદરમે કાવ્યમાં ઉપયોગ કરેલા શબ્દો અને તેના અર્થ:

૧.	મસૃણ	—	કોમળ
૨.	કાકુ	—	ઉર્મિ અનુસાર બદલાતો સ્વરભંગ;
૩.	અધિત્યકા	—	ઉંચી ભૂમિ
૪.	પૃથુ	—	વિશાળ
૫.	અન્તિકે	—	પાસે
૬.	મિસ્કીન	—	ગરીબ
૭.	અસીત	—	શ્યામ
૮.	ચરમ	—	અંતિમ
૯.	પીન	—	પુષ્ટ, માટેલું
૧૦.	યુગયત	—	ઝેંકી સાથે
૧૧.	દીપ્તાર્ક	—	સળગતો સૂર્ય
૧૨.	નલિની	—	કમળ, તળાવડી
૧૩.	ખનિકા	—	ખાણ
૧૪.	ક્ષિપ્ર	—	વેગીલી
૧૫.	કચ્છપમતિ	—	કાચબાના જેવી ધીરી છતાં દઢ વૃત્તિ:
૧૬.	તરી	—	હોડી
૧૭.	ગરિમા	—	ગુરુત્વ
૧૮.	મૃદ	—	માટી

૧૯.	દોલન	—	હિંડોળો
૨૦.	ઉચ્છ્રિત	—	ઉચું
૨૧.	અયસ	—	લોહું
૨૨.	રસધિ	—	રસનિધિ, જલધિ પેઠે

— ચિત્રાર રોરિકનાં એક ચિત્ર પરથી લખેલું

૨૩.	સ્થવિર	—	ઘરડો
૨૪.	ક્રમઠ	—	કાયબો
૨૫.	અભ્રંકષ	—	અભ્રને અડતું, ગગનચંબી
૨૬.	જિગીષણા	—	વિજયેષણા
૨૭.	અશનિ	—	વજ્ર જેવાં
૨૮.	ઉત્પલ	—	નીલ કલમ
૨૯.	સમવિષમ	—	પોઝિટિવ, નેગેટિવ
૩૦.	દુર્ગ	—	રૂપ, દુર્ગમ રક્ષણશીલ સ્વરૂપ
૩૧.	પૂષણા	—	પુષ્ટીદાયક
૩૨.	ગ્રાવા	—	પથ્થર
૩૩.	નીરમ	—	વહાણને સમતોલ રાખવા ભરાતો ભાર.
૩૪.	રભસ	—	વેગ
૩૫.	ત્રિનયન	—	શંકર
૩૬.	પંચઈષુ	—	કામદેવ
૩૭.	અજસ્ત્ર	—	સતત અખંડ
૩૮.	અર્ચિ	—	જવાલા
૩૯.	નારાપતિ	—	સમુદ્ર
૪૦.	આમોદ	—	આનંદો

૧૯૨૭-૧૯૨૮નાં ત્રણ કાવ્યો જે પુસ્તકની શરૂઆતમાં છે એટલે કે પલ્લવિતા માં નીચે 'મરીચિ' એવું કર્તાનું નામ મૂકેલું છે. જ્યારે સુન્દરમ્ ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં ભણતા હતા ત્યારે ત્યાના ગુજરાત મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ તરફથી પ્રગટ થતા દ્વિમાસિક 'સાબરમતી' માં આ ઉપનામે તેમણે તે કાવ્યો પ્રસિધ્ધ કર્યા હતા. એ પહેલા એમની શાળાના હસ્તલિખિત અંકમાં એમણે 'વિશ્વકર્મા' ઉપનામ વાપર્યું હતું. તદુપરાંત 'કોયા ભગત' ઉપનામથી લખાયેલાં કાવ્યો 'કોયા ભગતની કડવી વાણી' પુસ્તક રૂપે પ્રસિધ્ધ થયેલા.

વાર્તાઓ માટે એમણે અમુક સમયે 'ત્રિશુળ' ઉપનામ યોજેલું. પણ ૧૯૩૪માં એમના દક્ષિણ ભારતના પ્રવાસમાં મળેલું ઉપનામ 'સુન્દરમ્' એ એમનું છેલ્લું ઉપનામ રહ્યું. અને આ છેલ્લું ઉપનામ, ઉપનામ મટીને એમનું નામ જ બની ગયું. — સુન્દરમ્

સુન્દરમ્ ની કવિતાઓ એ આપણને સૌને ભરપૂર આનંદ આપ્યો છે.

'પલ્લવિતા' માં સંગૃહિત થયેલી રચનાઓ એ જ કુળની છે. એમાં સાબરમતીમાં પ્રગટ થયેલી રચનાઓ છે, તો ચાલીસીના ગાળામાં પ્રગટ થયેલી પ્ર-સિધ્ધ કવિની રચનાઓ પણ છે. એમાં પ્રણય કાવ્યો, પ્રાર્થના — ભક્તિ કાવ્યો અને કથાતંતુ વાળા કાવ્યો છે તો સ્વરૂપ પરત્વે સોનેટ, મુક્તક અને દીર્ઘ ચિંતનાત્મક કાવ્યો પણ છે. હરીન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય અને અંગ્રેજ કવિઓના અનુવાદો છે તો ઋગ્વેદ મંત્રોના અનુવાદો પણ છે. 'યાત્રા' માં જોવા મળતા વિવિધ રોગોમાં કરેલી રચનાઓનાં બીજ અહીં મળે છે.

ભાવની સઘનતા, અભિવ્યક્તિની સરલ ચારુતા, અભૂતપૂર્વ છંદઃ પ્રભુત્વ, બાનીની અભિનવ છટાંઓ અને આ બધાની પાછળ રહેલી કવિ-દ્રષ્ટિ વિશ્વનું નવું જ અર્થઘટન કરાવે છે.

સુન્દરમ્ સાહિત્યના લગભગ બધા પ્રકારોમાં તેમણે મહત્વનું પ્રદાન કર્યું છે. એમાં પણ આધ્યાત્મિક કવિતાનો પ્રવાહ અનેક રંગી ગુજરાતી કવિતાના આજના પ્રવાહમાં જે

ભાત ઉપસાવે છે. એમાં સુંદરમ્નો ફાળો અનન્ય કહી શકાય. પરંતુ સુંદરમ અને કવિ જાણે પર્યાય બની ગયા છે. એમનું નામ ઉચ્ચારતા આપણું મોઢું ભરાઈ જાય છે. એમના અકાદમી ના સન્માન સમારંભમાં શ્રી ઉમાશંકરે કહેલું કે સુંદરમ થતાં થાય એવા કવિ છે. એમના જેવી ધોધમાર સર્જકતાવાળા કવિઓ આપણી પાસે ઝાઝા નથી. ન્હાના લાલ પછીના એ એક અગ્રણી માતબર કાવ્યસર્જકતાવાળા કવિ.

સુંદરમની કવિતાએ ગુજરાતના સંસ્કારજીવનને ઘડ્યું છે.

'પલ્લવિતા' ના એક કાવ્યમાં ઈશ્વર તત્ત્વ વિષે ઉડો મર્મ સમજાવે છે. 'માયાવિની – માયા જેની છે તે તત્ત્વ-ઈશ્વર મનુષ્યોને વિવિધરૂપે દેખાતું ઈશ્વરનું સ્વરૂપ તે માયા. ઈશ્વરના સત્ય સ્વરૂપથી જુદું.

"અહો ! કણે કણે પ્રખર ઝરતી ગાનગરીમાં,

જગત વદતું 'ધન્ય મહિમા !"

એ માયાને આધારે થતી ઈશ્વરીય લીલાની આકાવ્યમાં પ્રશંસા છે. ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટેનો પ્રયત્ન, માયાના ભુલાવા મુમુક્ષ જીવનનાં પડવાં ઉઠવાં આશા નિરાશાના અનુભવ વગેરેનો અર્થ પ્રધાન છે. સ્ત્રી રૂપી પ્રિયતમાનો અર્થ ગૌણ છે. સ્ત્રી પરત્વે કાવ્યનો કેટલોક ભાગ ઘટાવી શકાય પણ સમગ્રતયા ઈશ્વરની મૂર્ત લીલા જ કાવ્યની નાયિકા માટે સમુચિત લાગે છે.

કવિ કહે છે યોગીઓના ધ્યાનનાં આહ્વાન કર્યે તું આવે છે. એવી વાતો સાંભળી છે. તારા ગહન – અગમ્ય સ્વરો – જીવનમંત્રો વેદોમાંથી ઝરે છે. તારી પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે. મહા યત્ને તારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે.

શ્રી સુંદરમે કરેલા અનુવાદની એક બે પંક્તિ અહીં આપું છું.

❖ "અને મુજ સમીપ આવી પદઘોષ એ થંભતા,

ખરે તિમિર માહરું-પ્રણયભાવથી એહના

પ્રસારિત થયેલ શું કર તણી જ છાયા હતી ?"

'અરે અરે, દુર્બળ, દીન, મૂઢ !

તું જેઠને શોધત ' તે જ છું હું.

પરિત્યજત તું મને પ્રણયને ત્યજી તું રહે.'

'Halts by me that footfall :

Is my gloom, after all.

Shade of His hand,

Outstrtched Caressingly ?'

'Ah fondest , blindest weakest.

I am he whom thou seekest !

Thous dravest love from thee,

Who dravest me.

કવિના અતિ લોકપ્રિય ગીતોમાં

'હલકે હાથે તે નાથ મહીડાં વલોવજો'

'સ્નેહ ધામ સૂનાં સૂનાં'

'સૂના આ સરોવરે આવો ઓ રાજહંસ !

'રૂપેલા રાતલડીમાં ઉઘડે ઉરનાં બારણાં,

ઈત્યાદી ગણાવી શકાય.

મદિતા

પલ્લવિતા

યાત્રા

કાવ્યમંગલા

વસુધા

ધ્રુવચિત

ઉત્કંઠા

ધ્રુવપદ

પરબ્રહ્મ

ધ્રુવયાત્રા

મુદ્રો-૯ 'બુધ્ધના ચક્ષુ' કાવ્યની વિશિષ્ટતા:

"હસાવતું કોમલ મુક્ત હાસ્ય

આનંદ- વર્ષા - ઝડીઓ ઝરી રહે,

આંખે ભર્યો પ્રેમ તણો પ્રકાશ

ચમકાવતો માનવ મેદની વહે."

સુંદરમ્ ગાંધીજીમાં રહેલું વિભૂતિતત્ત્વ જુએ છે. એટલે 'બુધ્ધના ચક્ષુ' કાવ્યમાં ગાંધીજીને એક વિશિષ્ટ કહી શકાય તેવા 'અવતાર' રૂપે નિરૂપ્યા છે. જાણે ઈશ્વરના આ પૂર્વના બધાજ અવતારોનું ગાંધીજીમાં એક સાથે દર્શન થાય છે. આમ છતાં અહીં અડગ મનના ગુપ્ત બળથી દુષ્ટો સાથે અને દુરીત સાથે તેઓ લડી રહ્યાં છે. સુંદરમ્માં ગાંધીજી સમસ્ત વિશ્વની વિભૂતિઓ સાથે ઉભા રહેતા દેખાય છે. 'અહોગાંધી' 'ત્રીમૂર્તિ' 'બુધ્ધના ચક્ષુ' વગેરેમાં પણ ગાંધીજીના જીવન કાર્યને ભાવાંજલિ અર્પતી રાષ્ટ્રભક્તિ વ્યક્ત થઈ છે.

સુંદરમ્ આપણા એવા કવિ હતા કે એમના કાવ્યસર્જનમાં સંવેદનનું અત્યંત વૈવીધ્ય છે. તેમની કવિતામાં આપણને આ ભારતભૂમિ માટે ભારતના નરનારીઓના કષ્ટ માટે, વ્યક્તિવિશેષ અને વિભૂતીઓના સમર્પણ માટે તેમજ એની સાથે ક્રમશઃ વિકસતી જતી એમની અપાર્થિવ અધ્યાત્મયાત્રા અંગેનું સંવેદન અનેકવિધ વળાંક અને વળોટ લેતું વ્યક્ત થતું રહ્યું છે. સુંદરમ્ આપણા એક સર્મથ ઉર્મિકવિ હતા. તેમજ સોનેટ અને ગીત બંને ઉર્મિકાવ્યોના જ પ્રકારો છે. પરંતુ ગીતમાં જ કૌતુકપ્રિય આવેશ રજુ થઈ શકે તે હંમેશા સાનેટમાં શક્ય નથી. સાનેટમાં ગીત જેવા ઉર્મિનો ઉછાળ ન ચાલે તેમાં તો ચિંતન જોઈએ. સુંદરમ્ અતિ ચિંતનશીલ કવિ પણ હતા, એમનું વ્યક્તિત્ત્વ એક તરફથી પ્રશિષ્ટ (Claccical) છે. પણ!! એ તેમની કૌતુક પ્રિયતાને છોડી દેતુ નથી પ્રારંભની મુગ્ધ રસિકતા જળવાઈ રહે છે. એટલે ઉર્મિની મંદતા અને કલ્પનાની ઉણપ એમનામાં ભાગ્યે જ દેખાય છે.

'સુંદરમ્' સાથે જ ઉર્મિરસિક સૃષ્ટિના, ભાવદ્રેકના વિરલ પ્રાબલ્યના કવિ છે અને એ અંગત –બિનંગત, લૌકિક– અલૌકિક વચ્ચે અંતર ઓછું કરનાર સાધક હોવાથી ક્યારેક એમના કવિત્વ વિશે વિધાનો કરીને એમના વ્યક્તિત્વનો ખ્યાલ આપી શકાય છે. સુંદરમ્ વિરલ છે એવા એક સાદા વાક્યથી પણ ઘણું કહી શકાય છે...

આપણાં કેટલાક નવતર કવિમિત્રોને સુંદરમ્નો આ અધ્યાત્મપ્રદેશ તરફનો વળાંક એમની પ્રાણમય ભૂમિકાની કવિતા માટે પ્રતિકૂળ લાગ્યો છે. એટલે રઘુવીર ચૌધરી 'બીજા સુંદરમ્ને ' – જેવા કાવ્યમાં લખે છે:

"અમે જેને ચાહિએ તે તમે જ ?

અમારાથી અન્ય, ત્રીજું કોણ એ તમોને

ખેંચી જાય દૂર ? દૂર, માત્ર દૂર.....

સુંદરમ્ પોંડિયેરી ગયા અને દિવ્ય ચેતના તરફ અભિમુખ થયા તેથી બન્ને રીતે દૂર સરી ગયો હોય એવું શ્રી રઘુવીર ને લાગે છે. તેથી તેઓ લખે છે: 'કવિને તે ધ્રુવપદ હોય ભલાં ? અવિરત ગતિ – એટલે ધરાને જ સ્વર્ગ તરીકે સ્વીકારવાનું તેઓ સૂચન કરે છે સૌને સુંદરમ્નું વાસ્તવલક્ષી કાવ્યપ્રદાન વધારે સમૃદ્ધ ચિરંજીવી લાગ્યું હશે. આ અધ્યયન માટે તો આપણે 'દક્ષિણચરણ' જ મહત્વનું ગણ્યું છે.

૧૦. શ્રી સુંદરમ્ની કવિકર્મની આછી મર્યાદા:

હું કોઈ એવી ધૂરંધર કવિના કર્મને પારખીને મર્યાદા નથી બતાવતી. મારી પાસે એવી કોઈ ક્ષમતા જ નથી કે સુંદરમ્ જેવા કવિ ના કાવ્યો ને પિછાણી શકું, અને અધ્યાત્મ તો મને વારસામાં મળેલું તત્ત્વ છે તેમાં હું વર્ષો સુધી સાધના કર્યા બાદ પણ કોઈ નિર્ધાર પામું તો ઘણું છે.

તેમ છતા મહાનિબંધ ના એક ભાગ રૂપે મેં પ્રયાસ કર્યો છે. કવિના ગીતો ક્યારેક લાંબા બની જાય છે. ગીતમાં તેમજ સોનેટમાં તેઓ સંગ્રહની પ્રત્યેક આવૃત્તિએ

સુધારા-વધારા કરતા રહે છે. કવિના અમુક સોનેટ પ્રકારના કાવ્યોમાં અને અને 'જ' 'ય' ના પ્રયોગો કલેશકર લાગે છે.

❖ "અને હું પૃથ્વીનો સકલ થઈ કો પિંડ જ રહું,

'ય' સુંદરમ્ની છંદ ત્રૂટિ માટે વધારાનો ઘૂસી જતો લાગે છે.

❖ "હજી જુદી માયા કયહી ય રહી, મિથ્યા મન તણાં

'અને' શબ્દ પંક્તિના ઉપાડમાં ઘણીય વાર ચડી આવે છે. કવિ અને ના વશમાં આવી જાય છે.

❖ "અને અંધારેલા પટ પર ઘુતિના શર પડ્યાં:"

શબ્દને 'સ્પર્શીએ' નો અપભ્રંશ કેવો કરવો પડે છે. તેની અહીં કવિ – મર્યાદા છતી થાય છે.

❖ "અમે આ આંહીના કર પસરિયે તે અગમ પે

ગતાત્મા: શું તારા દેગ કદી ઢળે આંહિ અમ પે ?"

આમ મહાન કવિની તેમજ વધુ લખનારા કવિની જે કોઈ મર્યાદા હોય તે સુંદરમ્ને પણ છે. આમ છતાં અધ્યાત્મમાં ડૂબેલો અને તત્ત્વદર્શનની શોધમાં અમૂક શિખરો સુધી પહોંચેલા ગણ્યા ગાંઠ્યા કીવઓમાં સુંદરમ્નું નામ સુર્વણ અક્ષરે લખાયેલું છે. તેમણે શ્રી અરવિંદની નિશ્રામાં તત્ત્વદર્શન અને તત્ત્વચિંતનમાં યોગ દ્વારા થયેલા અનુભવો ને સાક્ષાત કાવ્યોમાં ઉતાર્યા છે. આ સંધાને શ્રી સુંદરમ્ અધ્યાત્મ રસિકોનાં અંતરમાં ઉતર્યા છે. અને હંમેશા તેમના યોગદાન દ્વારા હરહંમેશ લોકોની સ્મૃતિમાં રહ્યાં છે, અને રહેશે. આ કવિ ગુજરાતી કાવ્યપ્રદેશનું મોંઘેરુ આભૂષણ છે....

એમણે એમના કવિ-ગુરુને જે આમંત્રણ આપ્યું, એ જ આપણે પણ, એમને આપીએ- એમના જ શબ્દોમાં:

... હે મિત્ર, મુરબ્બી.....

જયહી હો ત્યહીથી પાછા આવજો અહીં ભૂતલે.

એ નેત્રની નિર્મલ તેજ દીપ્તિ,

એ સ્નેહવંતા સિમતની સુરેખા,

સુપૂર્ણ સર્વે હતું , હે મુરબ્બી,

આ પૂર્ણતાની સરજી ઘરા વિષે.

➤ ગુજરાતી ભાષાના શ્રેષ્ઠ કવિ અને અધ્યાત્મચાત્રી સુંદરમ્ :

ત્રિભુવનદાસ પુરુષેતમદાસ લુહાર એ તેમનું મૂળ નામ હતું શ્રી અંબુભાઈ પુરાણી સાથે રાષ્ટ્રિયશાળામાં અને પછી ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં તેઓ ભણ્યા. શ્રી અંબુભાઈએ જ તેમને શ્રી અરવિંદ તરફ પ્રેર્યો.

ઈ.સ. ૧૯૨૦ થી જ તેઓ ગાંધીજી પ્રરિત રાષ્ટ્રિય આંદોલનમાં જોડાયા બબ્બે વાર જલવાસ વેઠ્યો સુંદરમ્ ઉમાશંકરની મૈત્રી બેલડી બંધાઈ એક બાજુ રવિન્દ્ર-અરવિંદનું સૌંદર્ય – આધ્યાત્મ તો બીજી બાજુ ગાંધી – માર્ક્સનું દીનજન વાત્સલ્ય અને વાસ્તવ તેમનાં જીવન અને સાહિત્યમાં જોવા મળે છે. શરૂઆતમાં તેમના કાવ્યોમાં અને વાર્તામાં વાસ્તવ વિનોદ અને વક્તા જોવા મળતા કોયાભગત ની કડવી વાણી અને ખોલડી જેવાં સર્જનો તેનાં દષ્ટાંત છે. ૧૯૪૫થી તેઓ શ્રી અરવિંદ પાસે સ્થાયી થયા ત્યારબાદ કાવ્યમંગલા વસુધા યાત્રા જેવા કાવ્યો મળ્યાં વાર્તા એકાંકી નિબંધ પ્રવાસ વિવેચન તેમની પાસેથી મળ્યા 'અર્વાચીન કવિતા તેમનો શ્રેષ્ઠ વિવેચનગ્રંથ છે. છેલ્લે છેલ્લે માતરમાં તેમણે ઐ પૂરીની સ્થાપના કરી સાધના કેન્દ્ર બનાવેલું

સુંદરમ્ સરલ, મૃદુ, ભળી જાય તેવા સ્વભાવના હતાં. અનાયાસે જે કાંઈ મળ્યું તે તેમને સ્વીકાર્યું મનુષ્યપ્રેમ અને ઈશ્વરપ્રેમથી તેઓ છલકાતાં તેમના હિન્દી કાવ્યો અજોડ છે.

- ❖ 'મેરે પિયા મૈં તો કુછ નહીં જાનું,'
- ❖ 'મૈં તો મેરે જાતે ચલો કોઈ આતે,'
- ❖ 'બાંધ ગઠરીયા મૈં તો ચલી.'

ભારત સરકારનો પદ્મવિભૂષણ પુરસ્કાર, દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમીનું પારિતોષિક, ગુજરાત સરકારનું સન્માન, સાહિત્ય પરિષદ અધિવેશનનું પ્રમુખપદ, રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક, એ સૌ સન્માનો તેમને મળ્યાં અને તેમનાથી શોભી ઉઠ્યાં ૧૩-૧-૧૯૯૧માં પોંડિચેરીમાં તેમનું અવસાન થયું.

- ❖ "હણો ના પાપીને,
દ્વિગુણ બનશે પાપ જગનાં,
લડો પાપો સામે
વિમળ દિલનાં ગુપ્ત બળથી."

- ❖ "એક મીટડી આપો,
"આખી પ્રીત નહિ માંગું.
એક મીટડી આપો, મારા રાજ !
આખાં રે અમૃત મારાં એ રહ્યાં."

સુંદરમૂનું જ નહીં, ગુજરાતી ભાષનું આ એક ઉત્તમ ઉર્મિકાવ્ય છે. આ કવિતા વિશે માત્ર એક જ વાક્યમાં કંઈ કહેવું હોય તો કહી શકાય કે એ અભિપ્સા અને સાક્ષાત્કારની તરસ અને તૃપ્તિની કવિતા છે.

અહીં પાંચ કડીમાં પાંચેક માગણીઓ કરાઈ છે. પરંતુ એ માગણી કરનાર જાણે છે કે ઈચ્છાઓને કોઈ સીમા જ નથી એટલે એ પહેલીથી સ્પષ્ટ કરે છે. ' એક કણ રે આપો' એક કણમાંજ જેને તૃપ્તિ છે એ કણને જ ભંડાર માની શકે છે પણ જે કણથી સંતોષાય નહીં અને મણમાંગે એના માટે તો ભંડાર પણ ઓછા પડે છે.

બધા તબક્કાને અંતે કવિ પહોંચવાનું કહે છે. સાક્ષાત્કારની ચરમક્ષણ સુધી. એક મીટ પણ મને મળે તો ઘણું છે. પરમાત્માનો પ્રેમ માત્ર આપણેને એકને જ મળે એવી ઈચ્છા રાખીએ તો સ્વાર્થમાં સરી જવાય. આપણને એક મીટ પણ જો મળે તો અમરત્વ મળી જાય. પ્રભુ સાથેના સાક્ષાત્કારની ક્ષણથી મોટું અમૃત આ દુનિયામાં હજી નથી સરજાયું.

આ નાનકડું ઉર્મિગીત આપણને અભીપ્સાથી સાક્ષાત્કાર સુધીના પથ પર યાત્રા કરાવે છે. આ યાત્રા પ્રસન્ન અને પ્રફુલ્લ બને એટલું સમૃદ્ધ કાવ્યત્વ એમાં પડ્યું છે. ઉર્મિકાવ્ય કેટલી સૂક્ષ્મ અનુભૂતિનું વાહક બની શકે તેની પ્રતીતિ આ કાવ્યમાં મળે છે, છતાં એ કેટલું સરળ છે ! સરળતામાં વસેલી ભવ્યતા અહીં સાંપડે છે.

► કવિ સુંદરમ્ શતાબ્દી વર્ષ નિમિત્તે :

ગામડા ગામના લુહારનો છોકરો, માંડ સાત ધોરણ સુધી ભણીને, બાપીકો વ્યવસાય કરવા લુહારી કામની તાલીમ લે છે. પિતાનાં વ્યવસાય બાદ દાદા-દાદાની હૂંફમાં ઉછરતાં, ગામમાં આવતાં ભજનિકોનાં સંગે ભક્તિમાં ઝબોળાય છે. તેમનામાં જ્ઞાન અને ભક્તિનો ઉદય થાય છે.

ભક્તિયોગની સાથે વાંચવાનો શોખ છે. જાગે ભક્તિ સાથે સાહિત્ય અને લોસંગીતના સંસ્કાર ઝીલતો એ કિશોર ત્રિભુવન ૧૯૨૦માં ગાંધી પ્રવાહમાં તણાય છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ કરતાં કરતાં ખૂબ વાંચી નાંખ્યું. ઉમાશંકરે લખ્યું છે તેમ સૌંદર્ય પી, ઉશ્કરણ ગાશે પછી, આપમેળે' ની ઉક્તિ સાર્થક થતી હોય તેમ 'સુંદરમ્ ઉપનામ ધારણ કરી એ કિશોર અભિવ્યક્ત થવા મથે છે.

વિદ્યાપીઠમાંથી સ્નાતક થયા. અધ્યાપક પણ થયા. ૧૯૪૫માં એમના જીવનમાં એક સુખદ વળાંક આવે છે. આ વર્ષ તેમને માટે તેમના જીવનની દિશા બદલનારું નિવડ્યું. એમને શ્રી અરવિંદ અને માતાજીની નિશ્રા લાઘે છે. ૧૯૪૫થી સપરિવાર 'સુંદરમ્

અરવિંદાશ્રમ પોંડિચેરીમાં સ્થાયી થયા અને આયુના છેલ્લાં શ્વાસ સુધી ત્યાં રહી ગુજરાતી કાવ્ય-સાહિત્યમાં અનેક ઉચ્ચકક્ષાની કાવ્ય રચનાઓ આપી. ગુજરાતના સાહિત્યાકાશમાં એક નક્ષત્રની જેમ ઝળહળી ઉઠયા.

આજે આપણી વચ્ચે કવિ સુંદરમ્ નથી. ૨૦૦૭નું આ વર્ષ કવિનું શતાબ્દી વર્ષ છે. આ નિમિત્તે વર્ષભર તેમનો ગુણાનુવાદ તો થયા જ કરશે. આ નિમિત્તે અહીં તેમના શ્રી માતાજી પરત્વેની આધ્યાત્મિક પરિપ્રેક્ષ્ય ની રહસ્યલોકમાં લઈ જતી અને સર્મપણ ભાવની 'તું' નામક કાવ્યરચનાની વાત મારે કરવી છે. જે અનન્ય પ્રકારનું ભકિતગાન કરતી કવિતા છે જે કવિતા એક પણ કાવ્યસંગ્રહ જોવા નથી મળતી છતાં ભકિત પરત્વેની ચરમ ઉત્કટ પ્રકારની આ રચના છે.

"તું હૃદયે વસનારી

ઘટ ઘટ ભીતર નરતન હારી

તું હૃદયે વસનારી."

ઘટઘટમાં સારુ-નઠારું બધું જ વસેલું છે. અહીં કવિ કહે છે, જે નઠારું છે એને દૂર કરવું જ પડે આથી હે માં જે નઠારું છે. એને તું દૂર કરી દે સાથ તો ઓજસનો જોઈએ, તમસનો નહીં એથી જ કવિ આગળ કહે છે:

'તું તિમિરોના ઘણ વાળી લે

કરત સદા રખવાળી'

કવિ માને કહે છે:

'તું છે શ્રેયાર્થી

તું અંતરના તાર પરસતી

અંગુલી કો રઢિયાળી.'

અંતરના તારોને ઝણઝણાવા માટે અહીં કહેવામાં આવ્યું છે જે નિર્દેશે છે કે જે

નકામું, કામ વગરનું છે તેને ફગાવી દેવામાં જ જીવનનું કલ્યાણ છે. દેહમાંથી જે નકામું છે તે જાય તો જ ચિતની કળીઓ ખીલે ને ! કવિ કહે છે:

"તું માનસ અમ પ્રફુલ્લિત કરતી

ઉજ્જવલ કો ધૃતિ અરુણા

તું જીવનના વ્રણ પર વરસત

કોય અમીમય કરુણા."

ચિતની કળીઓ ખીલે એટલે પ્રકાશ જ પ્રકાશ પમાય અને તેથી સંસાર થકી જે ઘા થાય હોય તેના પર માતા અમૃતની જેમ જ વરસે છે તેથી સકળ જીવન માની કરુણાથી અમીમય જ બને.

કવિ સુંદરમૂનું સમર્પણ શ્રી માતાજી પરત્વેનું જ છે એ જ સંઘર્ષમાંથી પાર ઉતારે એ જ સંકટમાંથી રખેવાળી કરે અને એજ ઘા રુઝાવવા અમી સમાન અમૃતવર્ષા કરે છે.

"તવ હૃદયે અમ વાસ સદા હો

હે હરિની રસધારા !"

જીવનને સુપેરે જીવવા માટે ચિન્મયીનો સાથ તો જોઈએ જ. આખું યે જગત શક્તિરૂપ છે, માટે જ તો તે જગતને પોતાની નિર્મળ જ્યોતિ વડે આંખમાં ને પાંખમાં લે છે. કવિમાં પ્રવેશેલી શક્તિ દ્વારા કેવું સરસ વ્યક્ત થવા પામ્યું છે ! ' તું અમ ચરણોની ગતિ તે વાત તો સો ટકા સાચી જ કે સર્વશક્તિમાનના સાથ વગર એક ડગ તો શું એક વોકેશન (થળ) પણ કેવી રીતે જીવી શકાય ? આથી જ આ યોગ્ય જ છે કે,

"તવ હૃદયે અમ વાસ સદા હો

હે હરિની રસધારા !"

'કોયા ભગતની કડવી વાણી' થી જ આપણા કવિ સુંદરમ્ ભક્તિગત રચનાઓ આપતા આવ્યા છે. તેમાં પણ શ્રી અરવિંદ આશ્રમ પોંડિચેરી જઈ સ્થાયી વાસ કર્યા પછી 'તું હૃદયે વસનારી ' રચના તો અંતરના તાર ઝણઝણાવીને રહસ્ય લોકથી ભૂલોક પર ઉતરી આવી છે એવું જ જણાય છે. વળી, ક્યાં ફ્રાંસ ક્યાં ભારત અને ભારતમાં છેક પોંડિચેરી પરા પ્રતિભા સુધી પહોંચી 'મીરા' રિશારમાંથી એ શ્રી માતાજી તરીકે ઓળખાય એ કેવું આશ્ચર્ય ?

આવી શ્રી માતાજીને સંબોધીને 'સુંદરમ્' થકી ભક્તિપ્રધાન રચના અવતરે 'તું હૃદયે વસનારી અને આને અનુવાદ કરીને નહીં પણ ગુજરાતીમાં જ આજે પણ સહુ અરવિંદ પ્રેમીઓ પોંડિચેરી આશ્રમમાં તથા અનેક આશ્રમ કેન્દ્રોમાં આજે પણ આનું ગાન થતું રહ્યું છે.

➤ શ્રી સુંદરમ્ને શતાબ્દીએ :

'શતાબ્દી પ્હેલાનો સમય સ્મરું છું, સુંદરમ હે !

તમે જનમ્યા'તા તે તિથિ સ્મરુ છું, તે વખત તો

સ્વદેશે ગાંધીની અસર પણ ન્હોતી સખત, તો

તમારામાં ક્યાંથી તડપન સ્ફુરી'તી પરમ તે ?

તમે ગાંધી - ગાળે પ્રગટ થઈ કોયા ભગતમાં

અસંતોષે કોઈ હયમચી ઉઠયા તાર સ્વરમાં,

પછી છોડી દીધી ગુરજરા ઘરા, ને અ ઘરમાં

પહોર્યાં, વાણીને મન વગરના કો જગતમાં....

શતાબ્દીને આરે અવ પહુંચું તે કેમ તમને ?

તમે આ પૃથ્વી આમૂલ પલટતાં , પલ્ટી જ ગયાં !

ગયા લંઘી પૃથ્વીપણું જ મુળગું માટીની માયા,

અને એ પારેનું કશું ન સમજાતું જ અમને,

હું ગાંધી-ગાળાનો તમ શબ્દ કેં પહોંચ, પણ ના

તમે તો વાણીમાં ! અવ જયહી તમે ત્યાં-

અમ મનુજ શું કયાંય 'મન' ના !"

ઉપરોક્ત કાવ્ય ઉશનસ દ્વારા રચાયેલું છે જે શતાબ્દી વખતે સુંદરમ્ને સર્મપીત કરાયું છે

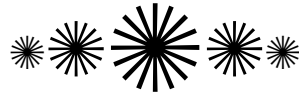
► સર્જનની પ્રક્રિયા:-

કવિશ્રી સુંદરમ્નો એક અનુભવ એમના જ શબ્દોમાં : "..... એક નાનકડી કન્યા મારી પાસે હસ્તાક્ષર લેવાને આવેલી અને મને કહેલું કે ' એક કડી લખી આપો ' મારી આસપાસ અનેક મિત્રો ઉભા હતા. ગુજરાત વિદ્યાપીઠનું એ યોગાન હતું અને ત્યાં એક મોટા સમારંભે હું ગયેલો. એણે મારા હાથમાં એની હસ્તાક્ષરપોથી મૂકી અને એના 'કડી' શબ્દને પકડીને ઉપરથી પંક્તિ આવી ગઈ. ('જગની સૌ કડીઓમાં સ્નેહીની સર્વથી વડી') એણે કહેલો 'કડી' શબ્દને અહીં બીજા અર્થમાં પ્રગટ થઈ ગયો. અને પંક્તિ જાણે ઉપર તૈયારબેઠેલી હોય તેમ ઉતરી પડી. હવે આમાં કઈ પ્રક્રિયા આપણે કહીશું? ભાષામાં શબ્દ એક કરતાં વધુ અર્થ ધરાવે છે પણ મારું બાહ્ય મન એ શ્લેષની શોધમાં ગયેલું નહીં. શબ્દોની આ બહુ અર્થતા મારા સંસ્કારના ભંડોળમાં પડેલી જ હતી.

આ શ્લેષ થાય છે એ ખ્યાલ પણ પછી થી આવ્યો. પણ 'કડી' એટલે 'પંક્તિ'તો અર્થ ઘડેલાઈ જઈ સાંકળમાંની કડીએ અર્થ ચળકયો, અને એ સાંકળનારું તત્ત્વ તો પ્રેમ છે, પણ પ્રેમ નહિ પણ 'સૌ' ની સાથે વર્ણસંગીત સાધતો 'સ્નેહ' શબ્દ આવી ગયો.

જીવનમાં પરમ સક્રિય એવું પ્રેમતત્ત્વ આમ આ ક્ષણે 'કડી' રૂપે ઉતરી આવ્યું. કયું નિમિત્ત, કઈ પરિસ્થિતિ એનો હિસાબ કેવી રીતે કરીશું ? એ કન્યા, એની ભાવ ભરી વિનંતી, પ્રસન્નતાસભર વાતાવરણ— આ બધું જ એ પ્રેમને આમ સાકાર થવા માટેનું કારણ બન્યું હશે ને ?"

આ ઘટના અહીં એ માટે ઉલ્લેખનને પાત્ર છે કે તેમાં કવિ નું પરમતત્ત્વનું રહસ્ય ઉદ્ઘાટિત થાય છે.

૧. કવિશ્રી મકરંદ દવેનો સમગ્ર પરિચય:

કવિ નવલકથાકાર નિબંધકાર, ચરિત્રકાર અને અધ્યાત્મસાધક મકરંદ વજેશંકર દવેનો જન્મ ગોંડલમાં થયો હતો. પ્રાથમિક –માધ્યમિક શિક્ષણ તેમણે ગોંડલમાં લીધું. ૧૯૪૨ની લડતમાં ભાગ લેવા અભ્યાસ અધૂરો છોડ્યો. સૌંદર્યપ્રીતી મહાનહૃદયની સંવેદનાનું ઝીણું આલેખન, સૌરાષ્ટ્રની વાણીનાં ઓજ તથા માધુર્ય કાવ્યબાનીની સુઘડતા એમના કાવ્યલેખનને આગવો મિજાજ બક્ષે છે.

અધ્યાત્મ અને ધર્મના સ્તર પર રહી ભજન ગીતોમાં એમનાં ઉન્મેષો પરંપરાની વાણીમાં પોતીકા અવાજ ભેળવવા મથે છે. ગૂઢ અનુભવ અને ગહન ચિંતનને કવિ રસમય અભિવ્યક્તિ આપી શકે છે. તરણા, જયભેરી, ગોરજ, સૂરજમુખી, સંજ્ઞા, સંગતિ જેવા એના કાવ્યસંગ્રહોમાં એમની કવિતા સંગ્રહિત થઈ છે. અંતર્વેદી, યોગપથ, સહજને કિનારે, ભગવતી સાધના, ગર્ભદીપ, 'વિષ્ણુસહસ્રનામ જેવા' ગ્રંથોમાં એમનું આધ્યાત્મિક ચિંતન પ્રગટ થયું છે. ' સંતકેરી વાણી' એમનો ભજન સંગ્રહ છે.

સાહિત્ય સર્જન માટે તેમને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક, નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ તેમજ સાહિત્ય ગૌરવ પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થાય છે.

. નામ	=	મકરંદ વજેશંકર દવે
. જન્મતારીખ	=	૧૩-૧૧-૧૯૩૨
. જન્મ સ્થળ	=	ગોંડલ
. અભ્યાસ	=	ઈન્ટર આર્ટસ, આપશિક્ષણ
. પ્રવૃત્તિ	=	લેખન, અધ્યાત્મચિંતન

► કૃતિઓ અને સાલ

- ❧ કવિતા: તરણાં(૧૯૫૧), જયભેરી(૧૯૫૨), ગોરજ(૧૯૫૭)
સૂરજમુખી(૧૯૬૧), સંજ્ઞા (૧૯૬૪), સંગતિ(૧૯૬૮)
અમર પિયાલી(૧૯૮૦)
- ❧ નવલકથા: માટીનો મહેકતો સાદ (૧૯૮૧)
- ❧ ચિંતન: યોગપથ(૧૯૭૮), ભગવતી સાધના, સહજને કિનારે
(૧૯૮૦) ચિંતના, એક પગલું આગળ (૧૯૮૨)
રામનામ તારક મંત્ર (૧૯૮૩), સૂર્યની આમંત્રણપત્રીકા,
ગર્ભદિપ (૧૯૮૩), ચિદાનંદ, તપોવનની વાટે
- ❧ બાળ સાહિત્ય: ઝબૂક વીજળી ઝબૂક (૧૯૫૫),
બે ભાઈ (૧૯૫૮), તાઈકો (૧૯૬૮)
- ❧ ગીત નાટિકા: શેણી વિજાણંદ, પ્રેમળ જયોત
- ❧ સ્મરણ: યોગી હરનાથના સાંનિધ્યમાં, પીડ પરાઈ
- ❧ સંપાદન: સત કરે વાણી, ભજન રસ
- ❧ રમલાલ જોશીનો અભિપ્રાય:—

" એમના અધ્યાત્મ અનુભવ અને ભક્તજીવન વિષે ઘણું સાંભળ્યું છે. પ્રત્યક્ષ
—પરોક્ષ પરિચય પણ એ બતાવ્યું છે કે મકરંદભાઈ એક વિરલ સાધક છે. વર્ષો પહેલાં
ઉમાશંકરભાઈ ગોંડલમાં એમને મળીને આવેલાં ત્યારે મેં વાત કાઢી તો કહે;

"He live in reality"

— રમણલાલ જોશી

૨. શ્રી મકરંદ દવેના આધ્યાતમિક કાવ્યો નો આસ્વાદ:

— કવિશ્રી મકરંદની આંતરચેતનાના ઘડતરમાં કિશોરવયે સાધુસંન્યાસીઓ ભજનિકો લોકગાયકો પાસેથી સાંભળેલાં ભજનો નો મોટો ફાળો છે. એમની કેટલીક રચનાઓ પર એની અસર વરતાય છે. પણ!! અનેક રચનાઓ પરંપરાગત ભજનરીતિથી તદ્દન અલગ છે. એ રચનાઓમાં બહુજ જાણીતું, બહુ જ ગવાયેલું ભજન છે: 'વજન કરે તે હારે રે મનવા, ભજન કરે તે જીતે'. શ્રી મકરંદનાં ઘણાં કાવ્યો ભજનના સ્પષ્ટ વિભાગમાં ન મૂકવામાં આવે તો પણ ભજનની જ વાણી બોલે છે તુલસીનાં પાંદડાથી તોલવા જઈએ તો પરપોટાં સમો હળવો થઈ જાય અને હિમાલય મૂકીએ તો બીજા પલ્લામાં મેરુથીય વધુ વજન ધારીને બેસે, એવા આ ભારે હળવા હરિવરનું શી રીતે વજન કરી શકાય ?

વજન કરવું, ગણતરી કરવી, હિસાબ માંડવો, એ ક્યાંયમાં તો હરી બેસે તેમ નથી પણ! એ પ્રેમના ભોકતા ચૌદ ભુવનના સ્વામીને ચપટી ઘૂળની પ્રીત વડે પામી શકાય છે. આ આખું ભજન અત્યંત સુંદર છે. બીજું એક ભજન છે— 'ટેરવા બોલેને તંતુ સાંભળે'. અદીઠને ઈશારે બજતો 'વેરાગીનો અલખ એક તારો અહીં કવિ બહાર નિકળવાની વાત કરે છે ત્યારે એ ઘરની બહાર નીકળવાની સંન્યાસની વાત નથી પોતાનામાંથી બહાર નીકળવાની, કાળને અતિકર્મી જવાની વાત છે. નિજને વિશ્વની વિશાળતામાં લઈ જતી પંક્તિઓ છે:

'દફતરની દુનિયા છો માગે હિસાબ

બલે ટોકે ઘડિયાળનો કાંટો,

આઘેડના તારાને ચમકારે ચમકારે

બ્રહ્માંડે મારી આવ આંટો'

— દોઢેક હજાર જેટલાં કવિ મકરંદના કાવ્યોમાંથી ક્યાં યાદ કરવાં અને ક્યાં કાવ્યો પાછળની વિશેષતાઓ ઉઘાડવી ? તેઓ સાધક હતા, સાંઈ કે મરમી હતા, પણ!! સામાજિક અન્યાયો, વિષમતાઓ અને ગરીબોના શોષણો જોઈને તેમની સંવેદના સદાય ઘવાતી હતી.

'પ્રતિરૂપ' અનૂદિત રચનાઓનો સંગ્રહ છે. કશાનો પણ અનુવાદ કરવાનું સહેલું નથી. તેમાંયે કાવ્યનો અનુવાદ કરવાનું કાવ્યના બધા ઘટકો—એના શબ્દો, ભાવ, ધ્વનિ, લયને મૂળતો કૃતિને વફાદર રહીને બીજી ભાષામાં ઉતરવાનું તે અવતારવા જેવું જ કામ કહેવાય. 'પ્રતિરૂપ' ની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી મકરંદે લખ્યું છે તેમ આ પ્રાણનો પરકાયા પ્રવેશ છે. અનુવાદો એમના પ્રાણ ને હયમયાવીને આકાર પામ્યા છે.

અકે કાવ્ય ' હરિને હાથ કરી લીધા તેના મૂળમાં છે., I found my Quarry.

એનો આવો અનુવાદ તો એ ભાવમાં મનપ્રાણ પરોવ્યા હોય તેવો સમર્થ સર્જક જ કરી શકે. 'દરવોજો ખોલી નાંખો 'નો લય પણ અંદરની વાત જેટલો જ રસાળ છે.

It burst into sight જેવી સાવ સીધી સાદી ગદ્યાત્મક પંક્તિનો 'આંખોને અંધોળ કરે, એ સુંદર કાવ્યાત્મક અનુવાદ છે! શ્રી મકરંદ ના કવિકર્મનો એક વિશેષ આ અનુવાદોમાં સોળે કળાએ નીખ્યો છે.

ગઝલ પણ કાવ્યનું મનોહારી રૂપ છે. કવિશ્રી મકરંદની ગઝલોમાં વિવિધ છંદોમાં ચમત્કૃતિથી ભરેલા કેટલાક શે'ર તેમની યાદ ઉજજવળ કરે છે.

"જોઈ લીધું જરાક તો પ્રીતમના બાગમાં,

મૂકી છે એક ડાળ, હવે કેં ફિકર નથી."

— આ શે'ર તે ફક્ત શે'ર નથી, શબ્દલીલા કે ભાવલીલા નથી પરમ પરના વિશ્વાસની આ વાણી છે. બીજે પણ એક લખ્યું છે કે ' એક પંખી ટહુકી ઉઠ્યું તો

લાગ્યું કે તું નારાજ નથી ' પરમની કૃપાની પ્રતીતિ માટે કવિને લીલા તરણાની ગવાહી બસ છે. એટલે કહે છે:

'હું હોઈ કે ન હોઈ એની શી ફિકર મને ?

આ છો તમે ને છે તમારાં ગીત, વાહ વાહ !

બીજી પંક્તિમાં કવિ કહે છે. કે પરમની પ્રીતિમા કેવળ કૃપાજ કૃપા નથી. એ કપરી કસોટીમાં મૂકે છે, અને પછી બચાવી પણ લે છે :

"અણદીઠ સુકાનીની ઈચ્છાનો પાર હું પામું શી રીતે ?

મઝઘાર તૂફાને ચાહીને ફંગોળે છે. સંભાળે છે."

'કદાચ આજ મરી જાઉં તો, 'પંક્તિ થી શરૂ થતી ગઝલમાં કહે છે— આ જગતમાં રહેવું તો ગમ્યું હતું; અહીંથી જવાનું યે ખૂબ ગમે છે. તેઓ કહેતા કે અહીં ભલે ઉલ્લાસથી જીવ્યો પણ!! અંતરમાં તો સદાય ચિરંતનનો નાદ રહ્યો છે.

એક કહેવાયું છે કે એમને એમના ઘણા પૂર્વજન્મો યાદ હતા. છૂટીછવાઈ વાત કોઈક વાર અંગત સ્વજનો પાસે કરી પણ હશે. જો કે આ બાબતને તેઓ જરા પણ મહત્ત્વ નહોતાં આપતા. એની વાત કરવી તે ટાળતા. તેમને પ્રસિધ્ધિ ગમતી નહોતી. ભીતરનો સૂર મળે તો પછી દુનિયાનો સૂર ભલેને દૂર જતો હોય! અંદર બેઠેલા રામને રીઝવવો એ જ તેમનું લક્ષ્ય હતું. પોતાને જે મળ્યું છે તે સમસ્તને મળે તેવો ભાવ ખૂબ સૂચક રીતે વ્યક્ત થયો છે. આ શે'રમાં :

'તમે તો ખોબલે પાઈ રહ્યા, છતાં પ્રિતમ

તરસ નહીં મટેન પાઈ જો તમામ લગી.'

પાકિસ્તાના પ્રસિધ્ધ ગાયક હબીબ વલી મોહમ્મદના એક ગીતની પંક્તિ તેમને ખૂબ ગમતી:

'મેરે સાકી કો નઝરે ઉઠાને તો દો,

જિતને ખાલી હૈ સબ જામ ભર જાયેંગે.'

આ 'સબ જામ ભર જાયેંગે' ના ખ્યાલ પર જ તે વારી ગયા હતા. પરમની અમૃતધારા બધાના જ જીવનને સભર ભરી દે એવી તેમની ઉડી ઝંખના હતી, કવિ મકરંદ અધ્યાત્મ માર્ગના યાત્રી હતા, પણ!! એકલ યાત્રી નહોતા. તેઓ બધાને સાથે લઈને ચાલવા ઈચ્છતા. પોતાની ઉચ્ચ શિખરોની યાત્રામાં માનવ બંધુઓને સાથે લઈને ચાલવાની તેમની અભિલાષા હતી.

"અમે રે સુકું રૂનું પૂમડું

તમે અત્તર રંગીલા રસદાર;

તરબોળી ધોને તારેતારને,

વીધો અમને વ્હાલાં આરંપાર:

આવો, રે આવો હો જીવણ, આમના."

દરેક વ્યક્તિની અંદર એક ભક્ત રહેલો હોય છે, ફક્ત ભક્તિ કરવાની, આરાધના કરવાની ક્રિયા દરેકની અલગ-અલગ હોય છે. શ્રી રામકૃષ્ણદેવ કહેતા , કે ભગવાનને પ્રાર્થના કરતી વખતે, ધ્યાન કરતી વખતે સાવધાન રહેવું જોઈએ જેથી લૌકિક કામનાઓ મનમાં ન આવે, કારણ કે ભગવાનતો 'કલ્પતરુ' છે, જે માગો તે મળશે, પણ!! જો લૌકિક કામનાઓ માટે પ્રાર્થના કરવામાં આવે તો તે પૂરી તો થાય જ છે પણ સાથે -સાથે તેમાંથી ઉત્પન્ન થતી વિપત્તિઓ પણ આવે જ છે. માટે ભગવાન પાસે કેવળ નિષ્કામ ભક્તિ માટે જ પ્રાર્થના કરવાની અહીં વાત કરવામાં આવી છે. શ્રી મકરંદ ઉપર રામકૃષ્ણ દેવના આશિર્વાદના અમી છાંટણા થયા હતા.

શ્રી મકરંદનું આ એક સુંદર પ્રાર્થના ગીત, ભક્તિગીત છે. અહીં ભક્તે વિશાળ

ભાવનાથી મનુષ્યો વતી ' અમે ' શબ્દ અને પ્રભુ માટે 'જીવણ' શબ્દ યોજયો છે 'સુકું રૂ નું પુમડું' શબ્દો દ્વારા ભક્તના જીવનની શુષ્કતા વ્યક્ત થઈ છે, જ્યારે પ્રભુતો રસદાર રંગીલા અત્તર જેવા છે. 'રસદાર અત્તર' દ્વારા ભાવની ભિનાશ અને સુંગધ બંનેનો કવિએ સંકેત કર્યો છે. ભક્તના શુષ્ક જીવનને પ્રભુ રસસભર અને સુગંધમય ફોરેલું બનાવી દે એવો પ્રાર્થના ભાવ અહીં છે., અસ્તિત્વના તારેતારને તંતુએ તંતુને તરબોળ કરી દે એવી યાચના કવિ પ્રભુ પાસે કરે છે.

ભક્તનું ઘર સૂનું અને અવાવરું છે. એના જાણિયામાંથી પ્રભુના તેજનો અંબાર પ્રવેશે એવી એની કામના છે. ભોગળો તો ઘણી છે. જે જાતે ખોલી શકાતી નથી આ જાતે ઉભી કરેલી મોહમાયાથી જામ થઈ ગયેલી ભોગળો તોડીને અણદીઠ પ્રકાશને ફેલાવવા કવિ વિનંતી કરે છે. ભક્તનું જીવન ઉઘઈએ કોરી ખાધેલા ઈંધણા જેવું છે. એ સાવ ખખડી ગયું છે જ્યારે પ્રભુતો સાક્ષાત ધૂણીનાં અંગાર જેવા છે. સાધુની-પ્રભુની ધૂણીતો સતત પ્રજ્જવલિત રહેતી હોય છે. એ ધૂણીની અગ્નિથી પોતાની જાતને પણ પ્રકાશિત કરી દેવાની અગ્નિના શણગારથી ઉજ્જવળ કરી દેવાની યાચના કવિ કરે છે. પ્રાર્થનામાં આવો યાચનાભાવ, આરતભાવ અપેક્ષિત હોય છે. કવિએ ભક્ત અને પ્રભુ વચ્ચેનો ભેદ અહીં સતત બતાવ્યા કર્યો છે.

પ્રભુની સભરતા અને ભક્તની શૂન્યતા વચ્ચેનો વિરોધ અને એ શૂન્યતાને સભર બનાવવાની ભક્તની યાચના આ પ્રાર્થનાનાં કેન્દ્રમાં છે. પ્રભુ પડખું ફરીને જ સૂતા છે. માત્ર એમને 'આમના' ફરવાનું જ છે. ભક્ત અહીં પ્રભુનું આવું નિરંતર સાન્નિધ્ય પણ ઝંખે છે.

શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ કહેતા કે "કોરી ફિલોસોફી" નહિ ગોખે. એ પ્રેમની વાત કરશે તો છીછરાં જળને છેટાં રાખી પાતાળ ભેદી અમરઝરો હોય !

'દલ દરિયા મેં ડૂબકી દેણા

મોતી રે લેણા ગોતી એ જી જી

ખારા સમદર મેં છીપ બસત હૈ,

ભાત ભાતરા મોતી એ જી

એ મોતી કોઈ મરજીવા માણે

નહીં પુસ્તક, નહીં પોથી રે.

કવિની ઉપરની આ પંક્તિમાં ઉડો ગૂઢાર્થ રહેલો છે. 'ખારા સમંદર મેં છીપ'— અસાર લાગતા આ સંસારમાં દેહરૂપી છીપ મળેલ છે. એ છીપમાં મોતી સમી — અનેક જાતની કીમતી વસ્તુઓ પડી છે. પણ જીવનની સાધના દ્વારા જે ઝંપલાવે છે એ જ પરમ મોતી જેવી સારવસ્તુ—આત્મદર્શનને પામે છે. પુસ્તક—પોથી — શાસ્ત્ર—પુરાણો વાંચવાથી આ મોતી હાથ આવતું નથી. પોતાની અંદર જ શોધ કરી અનેક રત્નોમાંથી પારસમણીને મેળવી લેવાનું આ એક રામપ્રસાદી ભજન છે.

'આપના તે આપનિ થેકો મન જેઓ ના કારુ ઘરે,

કતો મણિ પડે આછે આમાર ચિંતામણિર નાય દુયારે.'

આ ગીતમાં કવિ કહેવા માંગે છે: તું પોતે જ પોતાની અંદર રહે મન તું કોઈને ઘેર જ્યાં ત્યાં ભટકતું નહીં. મારા ચિંતામણિને આંગણે અનેક મણિ પડ્યા છે પોતાની અંદર જ ડૂબકી મારી પરમ રત્નને પ્રાપ્ત કરવાની હાકલ કરતું એક બાઉલ ગીત છે.

મનુષ્યની સમગ્ર ભૌતિક એષણાઓને એક નાનકડી પંક્તિમાં કેવી સમાવી દીધી છે ! અને આ ભૌતિક જીવનની ક્ષણભંગુરતાનું પણ એક જ લસરકે સંપૂર્ણ ચિત્ર કવિએ અહીં દોર્યું છે:

'તમારું પાટિયું મિત્રો તમારા નામ લગી

પરંતુ એય છે પાછું સુબહ ને શામ લગી'

કવિ મકરંદના બહુ ઉલ્લેખાયેલા અને સુસ્વરે ગવાયેલા ગીત 'વેર્યા મેં બીજ અહીં છુટ્ટે હાથે, તે હવે વાદળ જાણે ને વસુંધરા' માં નંદિગ્રામની પ્રારંભની સ્થિતિ અને ભવિષ્યનો રણઝણ આનંદ ગુંથાયો છે. તેમાં છેલ્લે એક અત્યંત માર્મિક વાત કરી છે કે મારા હૃદયમાં જે પરમતત્ત્વ સદાય સાહેદી પુરાવે છે તે જગતના ચોકમાં સર્વને માટે પ્રગટ થશે.

પોતાને જે મળ્યું છે તે બધાંને મળે એવી તીવ્ર ખેવના તેમની હતી 'વેરાગીનો એકતારો' ભજનમાં પણ કવિ કહે છે:

"સુખના દીવા ને એક ખૂણે સંકોરતા,

ક્યાંયે ના ઉજાસ ના આરો."

એમનાં અધ્યાત્મ-જીવનમાં પોતાને એકલાને સુખ મળે, પોતાના એકલાને મુક્તિ મળે, એ એમને માન્ય નહોતું. 'ગુલમહોરના ઝીણા ઝીણાં પાન ખરે' જેણે પોતાના સઘળાં બંધન કંદન મૂળમાંથી ઉચ્છેદી નાખ્યા છે.

"ગમતું મળે તો અલ્યા, ગુંજે ન ભરીએ

ને ગમતાનો કરીએ ગુલાલ.

આડા દે આંક એ તો ઓશિયાળી આંગળી

પંડમાં સમાય એવી પ્રતિતો પાંગળી

સમંદરની લ્હેર લાખ સુણી કંચાઈ સાંકળી ?

ખાડા ખાબોચિયાને બાંધી બેસાય, આ તો

વરસે ગગનભરી લ્હાલ."

શ્રી મકરંદની કવિતામાં 'ગુલાલ' શબ્દ વપરાયો છે. 'એક રાતા રંગનો સહેજ સુગંધીદાર ભૂકો'. ગમતી વસ્તુનો પરિગ્રહ કરીએ કરીએ એટલે એનું દૈવત નાશ પામે

છે. ઉપનિષદના કવિએ પણ આ જ કહ્યું હતું – 'તેન ત્યકતેન ભૂંજિથા' ત્યાગ કરીને ભોગવો.

પ્રકૃતિએ મુકિત આપી છે આપણે સીમાડાઓ બાંધ્યા છે. ગમતાનો ગુલાલ કરીશું તો એ ગુલાલ બીજાને રંગશે, ગુંજામાં ભરીશું તો માત્ર ખિસ્સું જ બગડશે; કોઈને કશું નહીં મળે.

"કોક દિન ઈદ અને કોક દિન રોજા

ઉછળે ને પડે નીચે જિંદગીના મોજાં."

'લા- પરવા' પણ એવી જ શ્રદ્ધા-મસ્તી વ્યક્ત કરતું એક કાવ્ય છે, જે ચક્રનેમિક્રમેણ આ જિંદગીમાં આવ્યે જતા ચડતી-પડતી, સુખ-દુઃખ, આનંદ અવસાદના ગાળાને સ્વાભાવિક ક્રમ ગણી, બેફિકર સ્વીકારી-આવકારી, લેવાનો કવિ આ કાવ્યમાં બોધ આપે છે. શ્રી મદ્ ભાગવદ્ ગીતામાં આવતી સ્થિતપ્રજ્ઞાના લક્ષણોની યાદીની યાદ આપે એવી વિવિધ અવસ્થાઓમાં નિર્વિકાર રહેવાની કવિની લાપરવાહીની અહીં મસ્તી ના તાનમાં ઉદ્ગારોના વેગમાં તથા સચ્ચઈના રંગમાં અભિવ્યક્ત થઈ છે.

'આપણા તો ચિર બળે

આતમના દીવા'.

જેવી પંક્તિમાં પરંપરાપ્રાપ્ત ઉપમાં સહજતા તથા સબળતાથી પ્રયોજાઈ છે એ નોંધપાત્ર છે, તો આરંભની પંક્તિને જરાક શબ્દફેર પ્રયોજીને અંતમાં કવિએ પોતાની મનની મસ્ત અવસ્થાને પરાકાષ્ઠાએ પહોંચાડી છે.

શ્રી મકરંદની પાછળથી લખાયેલી ઘણી કવિતાઓ સ્વલક્ષી છે. એના વિશે વાત કરવામાં મુશ્કેલી પણ છે. અને જોખમ પણ છે. એમનો તો ચિત્તવિહાર અધ્યાત્મની દુનિયામાં અને ત્યાં તો હરેક પગલે ચમત્કારોનો પ્રદેશ ઉઘડતો આવે. 'આ' અને 'એ' આર્વતનોને લીધે અત્યંત લયમધુર બનેલું એક કાવ્ય:

"આ ઝાકઝમાળભરી નગરીના સૂના ભમ્મરિયા ઘાટે

જે ચીજ તમારે માટે છે એ ચીજ રહી મારે માટે."

ઝાકઝમાળભરી નગરી હજારો વસ્તુઓ, વિચારો, વાદો, ફિલસૂફીઓ, સંબધો, અનુભવોથી ઝાકઝમાળ બનેલું જીવન – એના અંતિમ ઘાટે તો એકલાં જ જવાનું. ભમ્મરિયા કુવા જેવા અંધારા અજાણ્યા પ્રદેશમાં તો એકલા એ જ પગ મૂકવાનો છે. મનુષ્ય માત્ર માટે આ નિર્મિત છે.

આટલી જ વાત હોત તો સમજાત પણ!! કવિ તો કહે છે: સ્મશાનઘાટે જેને વળાવીને હું પાછો આવ્યો છું, એ તો મારી પાસે આવીને વાતો કરે છે, જૂની વાતો સાંભળીને મોજ મનાવે છે. આ વાત કોઈ માને શી રીતે ? એક પંક્તિમાં કવિ લખે છે: 'ઓ પાગલ કોઈ સાદ કરો, સામેથી સાદ કદાચ મળે.' સાદ કરીએ તો કદાચ જીવનને પેલે પારથી પ્રતિસાદ મળે પણ ખરો. કવિને પોતાને તો પ્રતિસાદ મળ્યો છે. સામે પાર ચાલ્યા ગયેલાં એમને અદીઠાં ફૂલ આપે છે. 'છાયા' કાવ્યમાં પણ અશરીરી તત્ત્વની ઉપસ્થિતિનો સંકેત છે.

એક પ્રચંડ જુવાળતો તેમના જીવનમાં ઉઠ્યો હતો, એક વિસ્ફોટ પણ કહી શકાય. તેમને એક નવીજ દિશા ઉઘડી હતી. એમા અગમની અનેકાનેક અનુભૂતિઓ થઈ એણે ઘણી પીડાઓ આપી અને ઘણી કૃપા પણ વરસાવી અંદરનું જીવન એક જુદા જ વહેણમાં વહ્યું. જીવનનો સૌથી પ્રધાન સૂર ગુંજ્યો.

"સાચાજી, કોઈ ઘટમાં ગહેકે ઘેરું,

બાવાજી, મુંજે ચડી સમંદર લેરું."

લોકોને કશાકનો નશવ ચડતો હોય છે. સત્તાનો, સંપત્તિનો પદને પ્રતિષ્ઠાનો નશો ચડતો હોય છે. આપણાં આ કવિને સમુંદરની લહેરુંનો નશો ચડ્યો હતો. એ સમુદ્ર

અગાધ ચૈતન્યનો. એની લહેરો એ કવિના રોમરોમને ઝંકૃત કર્યા હતાં, કારણ કે એના ઘટમાં એમની ભીતર કોઈક ઘેરું ઘેરું ગહેકતું હતું આ 'કોઈક' શું હતું? એ પરમ તત્ત્વ હતું, જેના ભરોસે કવિએ અવકાંશમાં પગલું માંડતા નીચે હરિવરનો હાથ જોયો હતો. આત્માનુભૂતિનું આ અખંડ સુંદર કાવ્ય પણ આવ્યું તો પીડાની અંધારી ગલીઓ પાર કરીને.

કવિ મકરંદને પરમની માત્ર પ્રતીતિ જ નથી મળી, પ્રીતિ પણ મળી છે. પણ!! એ પહેલાં કવિને કેટકેટલી આગમાંથી પસાર થવું પડ્યું હશે! છેલ્લાં થોડા વર્ષોમાં તો એમની દેહપીડા બહુ જ આકરી હતી, એમાંયે આગે તો એમનાં અંગે અંગને પ્રજાળ્યું હતું.

છે ક શરૂઆતમાં લખેલું કાવ્ય:

'અમે રે સુકું ર નું પુમડું'

તેમાં એક પંક્તિ છે:

'આપો અમને અગનના શણગાર' પરમતત્ત્વે પોતાના પ્રેમ વડે કવિને શણગાર્યા તો ખરા પણ! કેવા કેવા રૂપમાં ? 'રંગ ઉજાણી' માં એમણે લખ્યું છે:

'અંગમાં ઉઠે લ્હાય ને શૂળ શી વાગે

સેજ તો જાણે થાય અગનપથારી.'

પીડા સાથે કૃપા અવિનાભાવે વણાયેલી છે. એની વાત સતત કરી છે.

"તારી નજરે નીરખું ત્યારે

મારે માથે જે પીડાનો પાણો

કોણ જાણે શી રીતે બની જાય

ઘોળી ફૂલ જુવારનો દાણો !"

'મીઠપને ચાબખે' કાવ્યની અંતની કડીમાં તો ગજબનો ભેદ ખોલે છે કવિ મકરંદ:

'ભોળી દુનિયા ભેદ ન જાણે

ખોટી ખડકે ચેહ'.

કવિ કહે છે કે ચિતા સળગાવવાની આખી વાત જ ખોટી, કારણ કે મૃત્યુ તો છે જ નહીં. જેણે અનહદ સાથે નેહ બાંધ્યો એને મળ્યું અમર જીવનનું વરદાન. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસને અંત સમયમાં કેન્સર થયું તે ગતિને તેમણે માતાજીની ભેટ સમજી સ્વીકારી હતી, તેના વિષે કવિ મકરંદે 'હંસગાન' નામનાં કાવ્યમાં સુંદર આલેખન કર્યું છે.

"પરમહંસને ગળે ગાન આહવાદક,

પરમહંસને કંઠે કેન્સર દાહક,

મહાકાળીની ભેટ, ભયાનક સંગે

અહીં સદા સુંદરતા રમતી રંગે."

કવિ મકરંદ દવેની ભક્તિ આરાધના આ કાવ્ય 'માલિક પાસે માગણી' માં સોળે કળાએ ખીલી છે.

'માગવું શું તે હું જાણું ન માલિક!

આપવું હોય તે આપજે રહેજે,

માંગતાં મુંને ન આવડે કાંઈ,

તું જ જાણી કરી જુગતું દેજે.

અંતિમ કડિમાં કવિ ઉચ્ચ કોટીની ભક્તિનો આસ્વાદ કરાવે છે:

"માંગતા કાંઈ ન આવડે માલિક!

શીખવી દેજે શું માગવું સારું,

અદકું એથી તો મુજમાં બેસી

તું જ માંગી લેજે ગમતું તારું."

કવિ મકરંદના ગ્રંથસ્થ અને અગ્રંથસ્થ થયેલાં સમગ્ર કાવ્યો ને તેમના કવિતા સંગ્રહ ના ત્રણ ભાગમાં વણી લેવામાં આવી છે.

"કોઈ ઘટમાં ગહેકે ઘેરું"

► મકરંદ દવે (સમગ્ર કવિતા)

❧ ભાગ ૧-૨

- * તરણાં સોનેટ
- * જયભેરી ગઝલો
- * ગોરજ મુક્તકો
- * સુરજમુખી
- * સંજ્ઞા
- * સંગતિ

આ બે ભાગોમાં કવિના દરેક પ્રકારના અને દરેક વિષયના કાવ્યોને સમાવી લીધા છે. કવિના આ ત્રણ ભાગોના સંગ્રહમાં ત્રીજા ભાગમાં:

❧ ભાગ- ૩

- * નવા લગ્નગીતો
- * લોક ગીતના ઢાળનાં કાવ્યો
- * અગ્રંથ કાવ્યો
- અને

- * મુક્તકો – જેની સંખ્યા ૬૦૦ની આસપાસ જવા પામે છે.

ઓક્ટોબર ૨૦૦૪માં લખેલું છેલ્લું કાવ્ય 'બ્યાંસી વર્ષ લગી' સુધી તમામ પ્રકારનો કાવ્યગુચ્છ આ સંગ્રહમાં આપવામાં આવ્યો છે.

. "અમે તો જઈશું અહીંથી પણ

આ અમે ઉડાડ્યો ગુલાલ રહેશે.

ખબર નથી શું કરી ગયા,

પણ કરી ગયા તે કમાલ રહેશે."

૩. કવિ મકરંદના કાવ્યોમાં અવનવા ભાવો અને ભક્તિ ગીતો:

૧. અર્વાચીન ભક્તિગીતોની સહજ- સાધ્ય વાણી:

'ભૂતળ ભક્તિ પદારથ મોટું' આમ્ સ્વર્ગલોકમાં પણ જે નથી એવી આ ભક્તિ પૃથ્વી પરનું એક 'મોટું પદારથ' છે. તો તે પૃથ્વી પરનો અતિશય વિરલ પદાર્થ પણ છે. જેને 'ભક્તિરવ્યભિચારિણી' કહી છે. એવા પ્રભુનું અનન્ય ભાવે ચિંતન અને પર્યુપાસન કરનાર, નિત્ય અભિયુક્ત એવા માણસો અને તેમને ભક્તિ એ પૃથ્વી પરનો મહાન પણ અતિ દુર્લભ પદાર્થ છે. હજારો ટન પથ્થરમાંથી રેડિયમ કે યુરેનિયમની એક અલ્પ અણું મળી આવે તેવો પણ!! આ અલ્પ અણુંની શક્તિ પણ આ પરમાણું બોમ્બમાં પ્રગટ બનેલી મહાશક્તિના જેવી છે.

અણુંની આ મહાશક્તિ ક્યારે પ્રગટ થાય છે ? એનું વિભાજન બને છે. ત્યારે એ વિભાજન કરવું એ એક મહાપ્રક્રિયા છે. ભક્તિનો આ અણું પણ જ્યારે વાણીમાં વ્યક્ત બને છે ત્યારે તે આવી કંઈક શક્તિનું સ્ફોટન કરતો જાય છે. અને એ સ્ફૂટીત બનતી શક્તિ જીવનમાં સર્જન અને વિચ્છેદનના ઉભયવિધિ ચમત્કારો, ક્રાંતિઓ કરતી રહે છે.

આવી ભક્તિ અને તેનું આવું અણુશક્તિના જેવું —પ્રભજક અણુબોમ્બની રીતે કે સંસર્જક રેડિયો આઈસોટોપની રીતે કામ કરતું ભક્તિગીત આપણાં ગુજરાતના જીવનમાં અને સાહિત્યમાં પ્રાચીન કે અર્વાચીન કેટલું છે? આપણાં પ્રાચીન કાળમાં તો આપણે

ભક્તોની અને ભક્તિના સાહિત્યની એક ઉજ્જવળ પરંપરા જોઈએ છીએ. પણ અર્વાચીન કાળમાં આવીએ છીએ ત્યારે? પ્રભુ, તે શું, તેની સાથેનો સંબંધ કેવો, એ શું છે પણ ખરો, હોય તો જીવનમાં તેનું સ્થાન શું ? – આમ માનવની બુદ્ધિ સજાગ બને છે. અને પછી કંઈક સમાધાન મેળવી આઠ દિવસે એકવાર આપણે પ્રાર્થના કરતા થઈએ છીએ. તર્કાતીત બનીએ છીએ. એ થયો 'ઈશ્વરપ્રાર્થના માળા' નો કાળ આમાં જૂની ભક્તિની છોળ નથી.

નર્મદ ભક્તિની આવશ્યકતા વિષે સભાન પણે ગાય છે.:

'બ્રહ્મ તું: બ્રહ્મ તું, આપ ભક્તિ મને,
માંગુ હું દિલમાં પ્રેમ આણી.'

નરસૈયાની વાણીમાં જોઈએ તો:

'પ્રેમરસ પાને તું મોરના પીચ્છધર !
તત્વનું ટુંપણું તુચ્છ લાગે ;

આવો રસઝરતો રણકાર હવે નથી. પણ!! એક સાચી પ્રગતી છે. અને તે એ કે પ્રભુ સાથેના સંબંધમાં ગંભીરતા આવી છે. અને તેની સાથે આપણે રીતસરનો વહેવાર કરવો જોઈએ.

આ રીતસરનો વ્યવહાર એટલે શાસ્ત્રગ્રંથો, તત્ત્વજ્ઞાન, નીતિભાવના આદિથી ઘડાયેલી બુદ્ધિ જે રીતનો સમજે છે. તેવો વ્યવહાર એમાંથી સારી સારી ઠાવકી પ્રાર્થનાઓ જન્મે છે. પણ!! એક ક્ષણે માનવનું હૃદય પુકારી ઉઠે છે:

"તત્વનું ટુંપણું તુચ્છ લાગે."

માનવના હૃદયની એક ઘણી ગંભીર અને ગહન ગતિ છે, એની કોઈ અગાધ ક્ષુધા છે. તમન્ના, ત્યાગ, સર્મપણ, અસીમ અને અનંતની રીતે વધે છે. અને એ સર્વસ્વ

ન્યોછાવર કરતાં વાર નથી લાગતી એટલું જ નહીં એવી ન્યોછાવરમાંજ એને પરમ તૃપ્તિ અનુભવાય છે.

આવી તમન્ના અને હૃદયે આદરેલી ખોજ એ માનવજીવનની સનાતન ગતિ છે. અને એ ગતિ પણ આપણે ત્યાં શરૂ થાય છે. પણ તે પ્રભુ તરફ સ્પષ્ટ રીતે અભિમુખ બને તે પહેલાં બીજી અનેક રીતે બીજાવિષયો તરફ બીજા ધ્યેયો અને બીજા આદર્શો તરફ વળે છે. નર્મદ પ્રેમ અને શૌર્યનો પૂજારી બને છે. ન્હાનાલાલ પ્રેમ અને ભક્તિના પૂજારી બને છે. કલાપી સાચા પ્રેમના યોગી બને છે, અને એમાંથી સાચો પ્રભુ ભક્ત જન્મે છે.

"જ્યાં જ્યાં નજર મારી ઠરે યાદી ભરી

ત્યાં આપની."

આ સૌ માં વિશેષ ઉગ્ર અભિપ્સા તો કાન્તની છે કે જે સત્યના —પ્રભુના સાક્ષાત્કાર માટે મહાનમાં મહાન જોખમો ખેડે છે. અને આ જોખમો જોઈ તેના મિત્ર બ.ક.ઠા. સામે પડ્લે જઈને ઘડીક બેસે છે, જો કે તેમને પણ આધ્યાત્મિક અનુભૂતિઓ તો થાય જ છે તેમજ તેમના ભીતરમાં પ્રભુ તરફનું એક સઘન ગહન વહાણ પણ વહે જ છે. અને આ કવિ મંડળમાં ખબરદાર તો એટલે સુધી કહે છે કે મને પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર પણ થયો છે. ત્યાર બાદ કરશનદાસ માણેક, સુંદરમ, મકરંદ દવે, હરીન્દ્ર દવે, રાજેન્દ્ર શુક્લ નું નામ નવિનોની મહેફીલમાં આવે છે, મહેફીલ અહીંથી પૂરી થાય છે એમ તો કેમ કહી શકાય.....!!!!???

ગુજરાતમાં ભક્તિ અને પ્રભુનો સ્પર્શ જાગેલો જ રહ્યો છે. એના અત્તરનો મધમઘાટ અને સાથે સાથે ધૂણીના ધગધગ અંગાર સાચી રીતે જીવનમાં સર્જાઈ જ રહ્યા છે.

કવિ મકરંદ દવેના કાવ્યોમાં જે તાજગી, તાકાત, સચોટતા અને વૈવિધ્ય છે તે તેમને ગુજરાતનાં કવિઓમાં અનોખું સ્થાન અપાવે છે. આ કવિએ કવિતાના ક્ષેત્રમાં જે જુદા-જુદા પ્રકારો ખેડ્યા છે. તે- બાળગીતો પ્રસંગગીતો અને વ્યક્તિગીતો, છંદો બદ્ધ કવિતા, ગેય કાવ્યો, ભજનો, રાસ, પદ વગેરે અનેક કાવ્ય પ્રકારો તેમણે આપ્યા છે.

કવિ કોઈ સિદ્ધહસ્તની છટાથી સંપૂર્ણ આત્મશ્રદ્ધાપૂર્વક પોતાને જે ગાવું છે તે ગાય છે. તેમના કાવ્યોમાં અવનવા ભાવો આસાની પૂર્વક વ્યક્ત થાય છે. કવિની ભાષા કોઈ પ્રસંગે કિલ્લટ બનતી નથી. તેમને જે કહેવું છે તે ક્યાંય ઘેરી અસ્પષ્ટતા કે શબ્દે શબ્દ ગણતરી પૂર્વક અને અર્થપૂર્ણ રીતે મૂકવામાં આવે છે. શબ્દ -બ્રહ્મની આ પ્રકારની માવજત કવિનાં કાવ્યોને સવિશેષ જીવંત અને ગૌરવપૂર્ણ બનાવે છે.

કવિએ પોતાની દષ્ટિ સમક્ષ એક બીજો આદર્શ રાખ્યો છે. સરળ- સરસતાનો-

Simple and Sublime નો.

ભવ્ય ભાવોને સરળ વાણીમાં વ્યક્ત કરવામાં કવિએ સારા પ્રમાણમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ બાદ અને ખાસ કરીને આપણી આઝાદી બાદ ભારત દેશ એક પ્રકારના ઘેરા વિષાદમાંથી પસાર થઈ રહ્યો છે. કવિ મકરંદનાં કાવ્યોમાં આધુનિક જીવન અંગેની આ પ્રકારની અકળામણ સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે.

માત્ર અકળામણ વ્યક્ત કરવા માટે કોઈ કવિ કોઈ કાળનો પ્રતિનિધિરૂપ ગણી શકાય નહીં. કવિ પાસે અકળામણની પાર જવાની તાકાત છે. મુશ્કેલમાં મુશ્કેલ સંજોગો વચ્ચે પણ તેમનો ધીંગો આશાવાદ દબાઈ જતો નથી, ડૂકી પડવામાં કવિ નાનપ સમજે છે. એમને તો કરવું હતું નવોદિત ભાવનાનું પ્રસ્થાપન અને ગાવું હતું તેનું ગાન.

કવિ મકરંદનું ત્રીજું પ્રબળ તત્ત્વ એમની આધ્યાત્મિકતા કવિના કાવ્યરૂપી મણકા

એમાં સળંગ સૂત્રરૂપે પરોવાયેલી જોઈ શકાય છે. તેઓ આ ભૂમિના ગાયક છે, તેમને જે આધ્યાત્મિક સિદ્ધિ હાંસલ કરવી હતી તે પણ તેઓ આ ભૂમિ દ્વારા મેળવવા મથતા હતા એમનો સોરઠી ધરા પ્રત્યેનો પ્રેમ છાનો રહે તેવો નથી.

આધ્યાત્મિકતાથી સાંપડતી આંતર-સમૃદ્ધિને પરિણામે વ્યક્તિમાં સમતા, પ્રેમ, મધુરતા ઉત્સાહ અને આનંદ જાગે છે. એનામાં સમતા દ્વારા શાંતિ આવે છે. એ ચિંતન, મનન, અને આચરણ ત્રણેયની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરે છે. અને નિર્ભયતાને કારણે એની આત્મશક્તિનો વિકાસ સાધે છે. આપત્તિમાં અધ્યાત્મવૃત્તિ ધરાવનારી વ્યક્તિના પ્રતિભાવ તદ્દન ભિન્ન હશે. તે વ્યક્તિ તમામ પરિસ્થિતિને સમભાવે સહન કરતી હોય છે. અણધાર્યું સુખ કે આકસ્મિક દુઃખ અને બહેકાવી કે વલોવી શકતા નથી. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ, શ્રી રમણ મહર્ષિ, પૂ. આનંદમયી માતાને એમના જીવનમાં કેટલા બધા સંકટો આવ્યા અને રોગોએ એમને ઘેરી પણ લીધા. આપણે જેને સંકટ કે આપત્તિ માનીએ છીએ તેને સંત સાહજિક પ્રક્રિયા ગણે છે. આધ્યાત્મિક પુરુષ પાસે પરમ પ્રાપ્તિનું ધ્યેય છે. અને આવું ધ્યેય દ્રષ્ટિમાં હોય, ત્યારે વ્યક્તિ અદ્ભુત શાંતિ, શ્રદ્ધા, સ્વસ્થતા રાખીને જીવતા હોય છે.

અધ્યાત્મવૃત્તિ નહીં ધરાવનારી અને અધ્યાત્મવૃત્તિ ધરાવનારી વ્યક્તિના પ્રતિભાવ તદ્દન ભિન્ન હશે. બહારની ઘટનાઓથી સામાન્ય વ્યક્તિ બેબાકળી બની જતી હોય છે. એનું જીવનજ રાગ અને દ્વેષમાં ઝુમતું હોય છે, જ્યારે અધ્યાત્મદ્રષ્ટિ ધરાવનારી વ્યક્તિ તમામ પરિસ્થિતિને સમભાવે સહન કરતી હોય છે.

૪. કવિ મકરંદના મુક્તકોની મુક્ત છલકતી પ્યાલીઓ:

(સંગ કબીરનો)

"અપને પહેરે જાગીએ

પડા ન રહીએ સોઈ

કયા જાને છિન એક મેં

કિસકા પહેરા હોઈ."

—કબીર

કબીર સાહેબની કૃતિઓમાં સાકાર ઈશ્વર તો ગુરુ સાકાર ઈશ્વર તે સાધુ અને નિરાકાર તે શરીર માત્રમાં વસેલો આત્મા. આ તત્ત્વ સિંચન જણાઈ આવે છે. કબીર એક અનોખા સંત છે કેમકે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે એમણે ક્યારેય સંસાર ન છોડ્યો, સંસારની નિંદા પણ ન કરી. સામાન્યમાં સામાન્ય કામ કરતાં રહીને પણ આત્મજ્ઞાનની શક્યતા છે એવું એમણે પુરવાર કર્યું.

કબીર સાહેબનું આત્મજ્ઞાન એ ઉચ્ચકોટીનું હતું કે તેનો નશો આપણા આધ્યાત્મિક કવિઓને ચઢ્યા વગર રહે જ નહીં. શ્રી મકરંદે પોતાના મુક્તકો માં 'સંગ કબીરનો' માં આપેલા મુક્તકો આ પ્રમાણે છે:

"કબીરા જોઈ બજારને, રોયા ભરભર નેણ,

મરમ ઘરાક મળ્યો નહીં, ગ્રહયાં વેણનાં વેણ."

'ઝીની ઝીની બૂની ચદરિયા, રામનામરસ ભીની.' પરમજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પછી પણ સંત કબીરે પોતાનું કામ ન છોડ્યું. શરૂઆતથી જ એ પોતે વણકરનું કામ કરતા હતાં. એ કામ કરતાં કરતાં જ એમને આત્મજ્ઞાન થયું. અને પછીથી પણ દિવસભર ચાદર વણતા રહી સાંજ પડ્યે બજારમાં એ વેચવા માટે નીકળી પડતા. જે કોઈ ચાદર ખરિદવા

આવે એને એ 'રામ' કહીને જ બોલવતા. અને કહેતા કે 'રામ! ખૂબ સંભાળીને વાપરજો આ કોઈ સાધારણ કપડું નથી, રામ નામના રસમાં ડૂબીને સ્વયં પરમાત્મા માટે વણેલું આ કાપડ છે.'

અહીં કવિ મકરંદ કહે છે. કે કબીરને જોઈતો ઘરાક મળ્યો નહીં જે તેમને સમજી શકે.

'કબીરો કેડીનો સગો, પાડયા એનાં પંથ,

ઘર બાળ્યું નહીં કોઈએ, મહેલે બન્યા મહંત.'

કબીરજીની બીજી વિશેષતા એ છે એ કશું ભણેલા ન હતા. આત્મજ્ઞાન માટે ખૂબ ભણેલા કે શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા હોવું પણ જરૂરી નથી. અભણ અને પત્ની પરિવાર સાથે જીવતા લોકો પાસે પણ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે પૂરેપૂરી પાત્રતા હોઈ શકે છે. એ માટે માથું મુંડાવાની, સંસાર છોડવાની કે શાસ્ત્રજ્ઞાનના કીડા બનીને જીવવાની કોઈ જરૂર નથી.

'ગ્રંથ તણી ગઠડી તજી, કબીરા ફોગટ ફેંક,

શબદ મુલાવ્યો શ્વાસમાં, તું લાખોમાં એક.'

પરમાત્માના જગતમાં તો એક જ પાત્રતા છે. અને તે એમના પ્રત્યેનો અનન્ય પ્રેમ, અહર્નિશ એમનામય થઈને જીવવાની ધૂન. કોઈપણ કામ જ્યારે પરમાત્મા માટે અને પરમાત્માના ઉપકરણ તરીકે કરવામાં આવે તો કામ પોતે જ એક પૂજા બની જાય છે. પરમાત્મા ચાદર વણવાનું કામ કરાવી રહ્યા હતા માટે તેને જ પૂજા કે પ્રાર્થના માનતા. કોઈપણ કામ જ્યારે પરમાત્મા માટે અને પરમાત્માના ઉપકરણ તરીકે કરવામાં આવે તો કામ પોતે જ એક પૂજા બની જાય છે.

૨. કવિ મકરંદ બીજાં કેટલાક મુક્તકો :

'અમે તો મસ્ત નથીને જરાય વ્યસ્ત નથી,
અમારો એ ઉદયનો દેશ છે જ્યાં અસ્ત નથી,
અમે તો એકલા ઘરને ભરીને બેઠા પણ,
રહી શક્યા નથી જ્યાં ક્યાંય પણ સમસ્ત નથી.,''

તા.૧૫ નવેમ્બર ૧૯૮૩ના રોજ કવિ મકરંદને હૃદયનો પહેલો હળવો હુમલો આવેલો ત્યાર બાદ માંદગી માંથી બેઠા થયા ત્યાં તો કવિતાઓ જાણે ધોધમાર વરસવા લાગી. ત્યાં થોડા દિવસ પછી બીજી વાર મોટે હુમલો આવ્યો. એમાથી પાર ઉતર્યા ત્યાં કાવ્યોને બદલે મુક્તકો માંડ્યાં રમઝટ બોલાવવા. મુક્તકોની મુક્ત છલકતી પ્યાલીઓ મગજમાં રગરગમાં ચડી જાય.

'રહ્યા જો દૂર તો ચિંતાની આગ ચોફરતી,
ગયા જો પાસ તો આનંદની ચડે ભરતી;
તું કેન્દ્રમાં જ રહે, કેન્દ્રમાં સદાય વિહર,
સફર અનંતની જ્યાં નિત્ય અમૃતે તરતી.'''

કવિ હંમેશા અનંતમાં જ રહ્યા છે, તેમણે જે ઈચ્છ્યું તે તેમને મળ્યું છે પણ!! તેમને પરમતત્ત્વ સિવાય બધું જ નકામું લાગે છે. તેમના જીવનનો અવસાદ પણ તેમણે આનંદમાં જ ફેરવ્યો છે તેથી જ 'ગમતા ના ગુલાલ કરનાર કવિ' ની ઉપમા તેમને મળી છે.

"પ્રતિ ચિરંતન ગહરી

પરવા શી કોઈ જાણે ન જાણે ?

રગરગ જમુના લહરી."

આંખોમાં હજી ઘેન છે એના નશા તણું,
 એવી દશા ન ભાન છે કોઈ દશા તણું,
 મારા ફકીરી હાલની કુર્નિશ બજાવવા,
 આજે થશે જ આગમન એ બાદશા' તણું."

એમના મુક્તકોમાં ઉડી ભકિત અને અનંતમાં ડૂબી જવાની હામ નજરે ચઢે છે.

"જાઉં છું ડૂબી અનાહત ગાનમાં
 કોઈની અણદીઠ ગેબી સાનમાં
 વિશ્વથી છૂપી મારી કને
 પ્રકૃતિ વાતો કરે છે કાનમાં."

કવિ અનુભવેલી અનુભૂતિઓ શબ્દો દ્વારા તેમણે મુક્તકોમાં ઉતારી છે. વિશ્વની એવી પ્રકૃતિની વાત કવિ કરે છે જે માનવ પ્રકૃતિથી પર છે. જેનું અગોચર વિશ્વમાં પગપેસરો કરવો જ મુશ્કેલ છે, તે પ્રકૃતિઓ ખુદ કવિ પાસે આવીને વાતો કરે છે.

❖ "જેટલી વેદના એટલો સ્નેહ !

જેટલી લૂ ઝરે એટલો મેહ !

ઘન્ય છે, વાહ કિરતાર તારી કળા!

તે દીઘી ચેતના ને દીઘી ચેહ."

❖ "તન તરકટ, તન તીર છે,

મન મરકટ, મન મીર,

તન-મનને ફેંકી ફરે

તેનું નામ ફકીર."

'ઉજાગરી' કવિ મકરંદનો મુક્તકોનો સંગ્રહ છે જે ૧૯૯૩માં પ્રકાશિત થયો હતો.

આમ સમંદર સેજમાં સળગીને પાકી ઉઠેલાં મોતી સમા આ કવિઓ છે. તેમના જમા પાસા સમા સંગ્રહોમાંથી કેટલાક નો ઉલ્લેખ કરવો અને કેટલાંને અળગા રાખવા તે કપરું કાર્ય છે. આ કવિઓએ જ્યાં જુએ ત્યાં જ્યોતિ અને જ્યોતિ જ પાથરી છે ' આગમાં ઉઘડેલાં ફૂલો' માંથી અહીં કેટલાક મૂક્યાં છે.

"શબ્દથી ધ્વનીને પામો

ધ્વનિમાં અર્થ વિસ્તરો,

અર્થમાં પ્રગટો જ્યોતિ,

જ્યોતિ આનંદમાં ઠરો."

અહીં શબ્દ ઉચ્ચારણ દ્વારા જે ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ધ્વનિ ના ઉડાણને પામી અને અર્થને પારખી તેમાં રહેલી જ્યોતિ ને આપમેળે પ્રગટાવવાની છે. એ પરમજ્યોતિ ના પ્રાગટ્ય બાદ પરમ આનંદને અનુભવવાની વાત અહીં કવિ દ્વારા કરવામાં આવી છે.

❖ "મમત્વને લેશ ન ક્યાંય તોડવું

પરંતુ એને સહુ સાથ જોડવું,

બંધાઈ એમાં પ્રભુ આવશે સ્વયં

શાને પછી દર્શન કાજ દોડવું ?"

* * *

❖ "જ્યાં સ્નેહની સભરતા નિજને સમર્પે,

ત્યાં આત્મ, પ્રાણ, મન, ઈન્દ્રિય સર્વ તર્પે."

કવિ મકરંદ જાણે શબ્દોને જાદુઈ વળાંક આપે છે. શબ્દો તેમના પદ્યોમાં રમતાં આવે છે. તેમનાં પદ્યોનો કોઈપણ એક ભાગને પારખવા જતા હૃદયના તાર ઝંઝણી

જાય છે. આતમ ઓળખવાની તલપ કવિની છે કે ભાવકની તે ગોતવું અઘરું થઈ પડે છે. કવિ પોતાની અનુભૂતિના મોજામાં ભાવક ને જાણે ગરકાવ કરીને ઉડા સમુદ્રમાં પધરાવી ને ભાવકને જાણે પરમતત્ત્વની શોધ કરવા મંથન કરતા કરી દે છે. કવિના મુક્તકોમાં ક્યાં લેવા અને ક્યાં છોડી દેવા તે સમજાતું નથી. દરેકનો ભાવ અતિ ઉડો છે આજે કાવ્યોમાં કોઈનેય રસ રહ્યો હોય તેવું લાગતું નથી, છતાં એક વર્ગ એવો છે. જેને આવા આત્માનુભૂતિ વાળા કવિઓની ગેરહાજરી બળે છે.

કવિ મકરંદ પોતાના કાવ્યોમાં અવારનવાર ઉલ્લેખ કરે છે કે અમરત્વને પામવું સહેલું નથી પણ!! કવિએ તો અહીં જ અમરત્વની પ્રાપ્તિ કરી લીધી છે. ગુજરાની ધરા પર આવા કવિઓ પોતાના જ્ઞાનથી માયાજાળ બીછાવે ત્યારે તેમને ઓળખવા અને તેમના કાવ્યતત્ત્વને ઓળખવા થોડા તો વસમાં થઈ જ પડે એમ છે. કેમકે એ આ કાર્ય માટે કવિઓના જીવનની દરેક ક્ષણ મનભરીને કે મન મારીને જીવી હોય તેમાં પગપેસરો કરવો પડે છે.

કવિ મકરંદ નાના એવા મુક્તકમાં જાણે કવિ હૃદયના ઉડા સમુદ્ર ને ગહેકાવે છે. જે તત્ત્વને પામવા તેમણે અગન પારખા કર્યા છે. તે વર્ણવે છે તેઓ ક્યારેય નિરાશ થયા નથી. તેમને જીવનમાં બધું જ મળ્યું છે અને અક અનામીની ઝંખના સેવી છે.

ઘણો કઠિન આ કંટકપંથ તોયે ઉડે ઉડે ભીતર જો,

ત્યાંથી આ સદાનંદ નિત વર્ષે

સહુ કાજે આ પંથ પ્રેમનો સાચો સાચો છે તવ વિમલ વિમર્શે.

૫. લોબાનના ઘૂપ સમી ગઝલો કવિ મકરંદની:

➤ એક લટાર

ઓક્ટોબર ૧૯૯૩માં રજૂ થયેલો કવિ મકરંદનો ગઝલ સંગ્રહ 'હવાબારી' તેમાં

ગઝલ, અનુવાદ, સોનેટ, છંદોબધ્ધ અને લયબધ્ધ કાવ્ય, વિવિધ ઢાળના ગીત, ભજન, પદ તથા મુક્તકના અલગ અલગ સંગ્રહો પ્રગટ થયા. આ શ્રેણીમાં 'હવાબારી' વિષે ચર્ચા કરીએ.

કવિ માટે ગઝલ એટલે પ્રેરણા, ગઝલ એટલે ઉછળી ને ઉગી નીકળતી શાયરી અને પ્રેરણા સાથે પરિશ્રમને એમાં પુરતું સ્થાન છે. એ ઝબકારામાં આવે છે ને ઝીણાં મોતી પરોવવાનું પણ કવિને સોંપી જાય છે. ગઝલમાં કવિનો પ્રવેશ તેમનાં મિત્ર ઘાયલ ને લીધે થયો છે. કવિ માનતા કે જીવનનું સત્ત્વ જેમાં વાચા ન પામતું હોય એવા શબ્દોનાં ખાલી ફીફાં ખાંડવાથી શું વળે ?

ગઝલનો બાગ ભીના સમીરથી લહેરાતો હોય કે સુગંધી ફૂલોથી ફાટફાટ થતો હોય પણએની વચ્ચે જ ઉદાસી બેઠી હોય છે. ક્યાંક એનો ભર્યો શૃંગાર અને મોહક સજાવટ જાણે પળમાં ભૂંસાઈ જશે એવું થઈ આવે. ગઝલનો શૃંગાર ભર્તૃહરિની ભભૂત યોળીને નીકળ્યો લાગે છે. કવિના બે દોસ્તો એક ઘાયલ અને બીજા ગાફિલ. એક રિન્દૂ, બીજા સુફી. આ ગઝલસંગ્રહ કવિએ તેમને અર્પણ કરી તેમાં સંગનો રંગ વ્યક્ત કર્યો છે.

❖ "આહ કા અસર તો હોતા હૈ,
લેકિન હોતે હોતે હોતા હૈ."

❖ "આ નૂરવિહોણી દુનિયામાં
મે એક જ નૂર સદા દીઠું,
એક પંખી ટહુકી ઉઠયું
તો લાગ્યું કે તું નારાજ નથી."

કવિ મકરંદે પોતાની ગઝલમાં 'પ્રીતમ' એટલે કે ઈશ્વર પરમાત્માને ઓળખી

તેમની ઓળખાણ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો જ રાખ્યો છે. તેમને જે અનાહતનો નાદ સંભળાયો છે તે અનુભૂતિને હેયુ ઠાલવી ને ઈશકે હકીકી પ્રકારની ગઝલોમાં ગાવાની કોશિષ કરી છે. તેમની ગઝલોમાં 'મથામણ' પૃથ્વીના ગોળા ઉપર ' નયન પલકારા 'દીવો હૃદયનો' ચમત્કારોની દુનિયા' સફર ગેબી કલંદર, 'કશુંક અજબ' ચાબખાં 'એવી કબરમાં પોદું:

"હવે એક એવી કબરમાં હું પોદું,

ન બિછાવું પૃથ્વી ન આકાશ ઓદું."

કવિ મકરંદ અહીં લખે છે: તેમણે ગુજરાતી ગરબામાં ગઝલને પૂરવાનો કે મહેફિલની શમા તરીકે ફરતી રાખવાનો ક્યાંયે પ્રયત્ન કર્યો નથી. એ ગઝલો હીનાનો રંગ બનીને કે લોબાનનો ધૂપ બનીને આપણી વાણીમાં સહજ મળે સાથીને આવી છે તેમ તેમણે તેને વધાવી છે. કવિ તો કાવ્ય સંગ્રહ 'સંગતિ' ૧૯૬૮માં પ્રગટ થયો. ત્યાર પછી કોઈ કાવ્યસંગ્રહ પ્રગટ થયો ન હતો કાવ્યો રચાતા ગયા સામમિકોમાં પ્રગટ થયાં પણ!! સંગ્રહસ્થ કરવા ભણી કવિનું મન વળ્યું નહીં. એ દરમિયાન 'નંદિગ્રામની પ્રવૃત્તિઓ વેદ— ઉપનિષદ—પુરાણો તથા સિદ્ધ—સંત સાહિત્યની ચાવીઓ તેમજ ભીતર વિસ્તરતી ચેતનાની ક્ષિતિજોમાં મન પરોવાઈ ગયું. ત્યાર બાદ '૯૩'મા આ સંગ્રહ બહાર પડ્યો.

❖ હરરોજ હજારો ગફલતમાં હૂં ભૂલી જાઉં તને પ્રીતમ !

ને એમ છતાં એવું શું છે જે પ્રીતમ, તારે કાજ નથી ?

❖ ચમત્કારોની દુનિયામાં ભરું છું હર કદમ સાકી !

નિહાળું છું છલકતા જામમાં જનમોજનમ સાકી !

ગેબી કલંદર નામની ગઝલના એક શે'રમાં કવિ એ અંતરઆત્માની ઝાંખી કરવી છે. જ્યારે જીવ, જીવ મટી શીવ થાય છે ત્યારે મનુષ્ય અને પરમતત્ત્વ વચ્ચેનો ભેદ મટી જાય છે. એ અનુભૂતિ થયા બાદ આત્મા જાણે અલખ ના પ્રવાસે નિકળે છે:

❖ "હવે તો ટૂંક પરથી ટૂંક ઝૂકી જાય અંદરની ,
ચલે પાંખાળ કેવી પાવડી ગેબી કલંદરની !"

❖ "ગગન ભેદી શિખર પર મૌનનાં મોજા પસારીને
બરફની ચદરો વાતો સુણાવે છે, સમંદરની."

❖ "દિગંતે મુમતી કેવી રમે અવધૂતની દૂનિયા !
કે જાણે તંગ લાગે છે બધી દુનિયા તવંગરની."

સંગીત એ કાનની કલા છે. સ્વરના માધ્યમ દ્વારા વિશ્વના કાળ સ્વરૂપનું સૌંદર્ય આપણે અનુભવી શકીએ છીએ પ્રકૃતિની બધી સૂક્ષ્મ કે સ્થૂળ, ગતિમાન વસ્તુઓ એક રીતે તો મૂક ગીતો જ ગાય છે. આકાશની તારકસૃષ્ટિના ભ્રમણમાં પાયથાગોરસને અદ્ભૂત સંગીત સંભળાતું.

Music of the spheres- તે ગતિની નિયમિતતાના દર્શનથી જ સ્થળ જ્યારે તાલબદ્ધ ધબકે છે ત્યારે વિશ્વ-સંગીત પેદા થાય છે. મોર, પોપટ, કોયલ, બપૈયા વગેરે પક્ષીઓના કલરવની માધુરી શુદ્ધ સ્વરૂપિણી હોય છે. પણ!! જ્યારે સ્વરાવલીઓ હૃદયના ભાવોની ધ્રુજારીમાંથી નીકળે છે. ત્યારે તેમાં કંઈ કંઈ સ્મરણો કે ઉર્મિઓ જગાડવાની શક્તિ હોય છે.

કેટલાક ફિલસૂફો તો સંગીતજન્ય આનંદનાં સ્વરૂપોને અગમ્ય માને છે. તેઓ કહે છે કે વિશ્વના સાચા સ્વરૂપોનો સીધો અનુભવ સંગીત દ્વારા થાય છે. સ્થળ વિશ્વની બાહ્ય સાપટી છે. અંદરનું ખરું ઉડાણ તો કાળ છે. સ્થળ કિનારો છે. અને કાળ નદી છે. સંગીતનું માધ્યમ મનુષ્યનું ગળું હોવાથી એવી માન્યતાને ઉત્તેજન મળ્યું છે છતાં સ્થળ ની કલાઓની પેઠે એ પણ દેહધારી તો છે. અને ખરેખર જ સંગીત એ સ્થૂળનું તાલબદ્ધ નૃત્ય છે; ઉર્મિ અને ભાવનાઓનો સંવાદી પદરવ છે. ચૈતન્યની ઉંચે ઉડવા મથતી પાંખોનો ફડફડાટ છે.

કવિ કે કલાકાર પાસે સૌંદર્ય હોવું જોઈએ. સૌંદર્ય એ કવિની કલાનો મંત્ર છે. અને તેને પ્રગટ કરવાની પદ્ધતિ તે તેનું તંત્ર છે. મંત્ર હોય અને તંત્ર ન હોય – કવિની કલામાં પ્રતિભાં હોય અને હથોટી (અભ્યાસ) ન હોય – તો તે ચીથરે વીટ્યા રત્ન જેવું દેખાય છે. એમસને કહ્યું છે કે "

❖ *"Genius is the infinite capacity to
take labours."*

❖ "શ્રમ લેવાની અનંતશક્તિ તેનું નામ જ પ્રતિભા."

૬. કવિ મકરંદે કરેલા અનુવાદો પર એક દ્રષ્ટિ:

કવિ મકરંદે કરેલા અનુવાદો નો સંગ્રહ એટલે 'પ્રતિરૂપ'. આ કાર્ય કવિએ હૃદય તાર ઝંઝોળીને આત્મસાત બનીને કર્યું છે. કવિ વિચારે કે કૃતિના મૂળના ભાવ અને પ્રાણને પકડી શકાય તો જ અનુવાદમા મૂળનો અણસાર કે અવાજ ઉઠે છે. જેમ કોઈ બિંબનું આબેહુબ પ્રતિબિંબ જળ કે આરસી ઝીલી શકે તો જ મૂળનું સત્ય અને સત્ત્વ પ્રગટ થાય અને છતાં મૂળમાં રહેલા અસલ આત્મતત્ત્વને અખંડ જાળવી શકાય. આવું બને જ એવું નથી થતું છતાં તેની લગોલગ તો પહોંચી જ શકાય છે.

સૌ પહેલા શિવમહિમ્ન સ્તોત્ર ના સંસ્કૃત શ્લોકો છે તેનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ 'પ્રતિરૂપ'માં કરેલ છે.

❖ મહિમ્ન: પારં તે પરમવિદુષો યદ્યસદ્વશી

સ્તુતિબ્રહ્માદીનામપી તદવસન્નસ્ત્વયિ ગિર: ।

યથાવાચ્ય: સર્વ: સ્વમતિપરિણામાવધિ ગૃણન્

મમાપ્યેષ સ્તોત્રે હર નિરપવાદ: પરિકર: ॥૧૧॥

❖ કદી અજ્ઞાનીના મહિમ સ્તવનો યોગ્ય ન ઠરે

સ્તુતિ બ્રહ્માદીની પણ તવ વિષે કુંઠતિ થતી

સ્તવે જેવું જેનું ગજું શું કહેવાનું રહ્યું પછી ?

પ્રભો આ મારું ચે ગુણ કથન નિર્દોષ કરશે. (૧)

શિવમહિમ્ન સ્તોત્રનો આ પહેલા શ્લોકનો અનુવાદ છે. તેનો પ્રારંભ એક એવી ભૂમિકા એથી થાય છે. જ્યાં વાણી થંભી જાય છે, વાણીની સીમા આવે છે અને છતાં વાણીથી પર એક મહત્-તત્ત્વના સ્પર્શથી વાણીનો નવો જન્મ થાય છે.

દેવાધિદેવ મહાદેવની સંમુખ એક માનવ કેવી રીતે ઉભો રહે? હિમાલયના ઉતુંગ શિખરને જોઈ તેનાં મનમાં શું થાય ? પેલા વિરાટનો મહિમા અને પોતાની અલ્પતાનું તેને બરાબર ભાન થઈ જાય. મહિમ્નસ્તોત્રમાં જે માનસયાત્રા છે જે કૈલાસયાત્રા છે તેની આછી ઝાંખી અહીં આપવામાં આવી છે.

ત્યાર બાદ રવિન્દ્રનાથ ટાગોરના કાવ્યોનું બંગાળમાંથી ગુજરાતીમાં અનુવાદીત કવિએ કરી છે. જેમાં આ ત્રણ મુખ્ય છે.

૧. હરમત હારો મા (ઓ રે ભીરુ)

૨. મીઠું લાગે (તોમાં લાગી આખિ જાગે)

૩. વનવાસ (વનવાસ)

. અતુલપ્રસાદ સેન ના એક બંગાળી કાવ્યનો અનુવાદ અહીં છે.:

૧. શું જાયું ? (હે મોર પ્રિય)

. એન એન દયાલ ના મરાઠી કાવ્ય નો અનુવાદ કવિ દ્વારા કરવામાં આવેલો છે:

૧ વર્ષગાંઠ (વરેગાંઠ)

સેટ જોહન ઓફ ધ ક્રોસ ના સાત અંગ્રેજી કાવ્યોનો ગુજરાતી અનુવાદ પ્રતિરૂપમાં આપેલો છે:

૧.	I do not die	-	મરું, કાં કે મરતી નથી
૨.	Gloomy night	-	બાલમ લીધી વાટ
૩.	I Seized My Quarry	-	હરિને હાથ કરી લીધા
૪.	Flame of Love	-	ભડકા તો ભારી
૫.	Love House	-	પ્રીતમના ઓરડા (૧-૨)

. કેથલિન રેઈન ના ત્રણ અંગ્રેજી કાવ્યો નો અનુવાદ છે:

૧.	The Ring	-	પ્રીતમનો હાર (૧-૨-૩)

. હેલન સ્ટીનર રાઈસ 'બે હદનું બારણું' કાવ્યનો અનુવાદ અતિ સુંદર છે. અહીં કવિએ આત્મા ઢંઢોળીને શબ્દો ગોત્યા છે.

Death Opens the Door

For all who believe in the RISEN LORD

Have been assured of this reward

And for them is just " graduation"

To a higher realm of wide elevation

પગને પાંખો ફૂટે એ પેખતાં,

પ્રભુનાં અમરત ઝરે જ્યાં અખંડ,

નીતરે સુંદરતા નેણે ને શીળપ કાળજે

અને કાંઈ અલૌકિક ઉઘડે ત્રેમંડ

ભાઈ મારા, મરણું ઉઘાડે

બેહદનું બારણું

શ્રી અરવિંદ મહર્ષીની અંતર્મુખી યોગસાધના દ્વારા પરમતત્ત્વને પામવાની જે ક્રિયા હતી, તે જેટલી સહજ સુંદરમ્ માટે હતી તેટલીજ શ્રી મકરંદ માટે પણ હતી તે તો કેમ કહી શકાય કારણ કે કવિ મકરંદે ક્યાં ક લખ્યું છે કે અનુવાદની ક્રિયા વખતે શ્રી અરવિંદના કાવ્યો એ થોડાક વિચારવંત જરૂર કરી દિધેલા. આ અનુવાદો કવિના પ્રાણને હયમયાવીને આકાર પામ્યા છે. કેટલીક વારતો મૂળની પંક્તિઓ ભૂતની જેમ કવિને વળગી રહેતી ત્યારે અનુવાદ કર્યા બાદ જ કવિનો જીવ મુક્ત થયો છે. કવિની આવી દશા જોઈ તેમના પત્નિ ઈશા (કુંદનિકા) એ કહેલું કે ' તમને માંદગી નહિં મારે પણ! આ અનુવાદોનું આક્રમણ મારી નાખશે. કવિએ કૃતિ ઉપરાંત સર્જક સાથે પણ જીવનો નાતો જોડી દીધો હતો, અને એમની દુનિયામાંજ શ્વાસ લીધો હતો સંત જોન ઓફ ધ ક્રોસ અને શ્રી અરવિંદની કૃતિઓ વેળાએ દિવસો સુધી આવું રહ્યા કર્યું હતું.

❖ શ્રી અરવિંદનું કાવ્ય:

A God's Labour

દેવની ખેડયુના એવા દાખડાં

- Man light his little torches of hope

That lead to a failing edge,

A fragment of Truth is his Widest scope

An inn his Pilgrimage.

"અમથીક આશાની મશાલો કરી માનવી

હાલે ત્યાં તો ઠરું ઠરું થઈને ઝગંત,

સાચ કેરા ટુકડામાં એણે સીમાઓ ભરી

અને અઘમઘ ઉતારામાં જાતરાનો અંત

The Truth of truths men fear and deny

The light of lights they refuse,

To ignorant gods they lift their cry

or a demon altar choose.

"ભાઈ મારા અખંડ ઘણીને કોણે ઓળખ્યા ?

અને કોણે એના ભાણને વધાવ્યા માંડી મીટ?

આહી સૌં પાણાને પૂજી પોકારતાં

માંડે કાં તો મેલડીને પારે ઘડાપીટ ."

કવિ મકરંદને ઘણી વાર કાવ્ય લખવાનો અંદરથી એટલો પ્રબળ વેગ આવે કે રાતોની રાતો જાગીને લખતા. ઘણીવાર રસ્તે જતાં બસમાં, ટ્રેનમાં, વિમાનમાં સફર કરતા કવિતા આવે. સોનેટ અને ગઝલોના બંધારણનું ચુસ્તપણે જતન કરતા.

કવિ મકરંદ પર ભક્ત કવિ, સાધક કવિ, મરમી કવિ, સાંઈ—એવા એવા નામાની છાપ લાગી છે જ. હકિકત પણ છે જ. તેમના પત્ની ઈશા—ની દ્રષ્ટિએ તો તેવો કેવળ કવિ જ છે. તેઓ કહે છે એણે જરૂર ભજનો લખ્યાં છે, પદ લખ્યા છે. પરમતત્ત્વ સાથેનાં અનુસંધાનનાં તો અનેક કાવ્યો છે, પણ સાથે એમણે બાળકોનાં વ્યક્તિઓના ઘટનાઓનાં પ્રકૃતિનાં, સાંપ્રત પરિસ્થિતિનાં, ઐતિહાસિક પ્રસંગોનાં પણ ઘણાં કાવ્યો લખ્યાં છે; ગઝલો લખી છે, સોનેટ લખ્યાં છે. એમના વિષયોનું ફલક વિસ્તૃત છે, પણ એની અંદરનો રંગ ભગવો છે અટલે મોટા ભાગની કૃતિઓમાં પ્રગટપણે કે પ્રચ્છન્નપણે એ જ રંગ લહેરાય છે.

કવિ મકરંદને આનંદનાં કવિ તરીકે, ગુલાલ ઉડાડનાર કવિ તરીકે ગણવામાં આવે છે, પણ એમણે વેદનાને ખૂબ પિછાણી છે, કશુંક ' શોધવા — પામવાની તીવ્ર ઝંખનાની

આગનો આતપ વેઠ્યો છે. ' પીડા તો આવીને બેઠી છે પંડ' અથવાં ' હરિએ નાખ્યાં હેડયમાં હો જી' જેવા અનેક ગીતો એની ઝલક જોવા મળે છે.

૭. સત કેરી વાણી: કવિએ ઝીલેલા ઉમદા ભજનોનો સંગ્રહ:

શ્રી મકરંદ દવેનો આ ભજન સંગ્રહ ૧૯૭૦માં પ્રગટ થયો હતો. કવિના ભજનિક મિત્રો આવે, ભજનો સંભળાવે અને ગમી જાય તે કવિ નોંધપોથીમાં ઉતારી લેતા. અશુદ્ધ અને અધૂરાં ગવાતાં ભજનોને સાચાને સળંગરૂપે મેળવવા પ્રયત્ન કરતા. આમ ભજનોને ભેગાં થતાં ગયા. તેમાંથી એક સો આઠ ભજનો—પ્રથમમાળા તરીકે ચૂંટી કાઢ્યાં.

કવિનાં મતે ભજનો માત્ર વાંચવા કે સમજવા માટે નથી પણ! જીવવા માટે છે અને આ વાણી દ્વારાકવિ કોઈની દીવેટ ચેતવવામાં આતમસૂઝ જગાડવામાં જરા જેટલીય સહાય પહોંચે તો તે પોતાનું સૌભાગ્ય સમજતા.

ભજનની શરૂઆત એક ભયંકર નિરાશાથી થાય છે. આ દુનિયાના સર્વ ભોગોની ક્ષણભંગુરતા દીવા જેવી દેખાઈ આવે છે, ત્યારે કોઈ અવિનાશી તત્ત્વના આધાર વિના માણસનું મન ગળકા ખાય છે. નિત્ય વિલાસતા સત્ય, શિવ કે સુંદરના કિનારા ભણી માણસની મીટ મંડાય છે. બીજાં હજાર પ્રલોભનો પડતાં મૂકી એક માત્ર એને જ પ્રાપ્ત કરવા પછી તે તીવ્ર વેગે ઘસે છે.

ત્યારે યોગી એને આત્મરાજ્યની ચાવી આપે છે ભક્ત એને ભગવાનની માધુરી મૂરત બતાવે છે. છેક વૈદિક ઋષિથી માંડી આપણો ગામડિયો ભગત આવાં ભજનો ઉલટથી લલકારતો આવ્યો છે. અને પુરાણા ભાગવતો કે આજના ભજનિકોની મંડળીમાં ગવાતાં ઝિલાતાં આ ભજનો ચોખંડ ધરતી ખૂંદી વળે છે.

આ ભજનો માં કેવળ યોગની પ્રક્રિયાઓ કે જ્ઞાનની ભૂમિકાઓ આલેખવામાં આવી હોત તો એ થોડ સાધકોની પુંજી બની જાત, પણ!! આમાં તો મુખ્યત્વે ભર્યા અંતરની

આદ્ર્વાણી રેલાઈ છે. સામાન્ય આદમી પણ એમાં પોતાનાં હૃદયનો પડઘો સાંભળે છે. અને ડોલી ઉઠે છે.

ભૂતકાળમાં આપણાં સમાજને આ ભજનોએ જીવતદાન દીધું હતું અને સાચી રીતે સમજીએ તો ભવિષ્યની વાટે પણ તેના ભણકારા ઓછા થાય તેમ નથી. વાણી અને પાણીનો પાર નથી. એમ આપણે ત્યાં પણ ચારે દિશાથી આવને ભજનનાદ ધૂધવતો વહ્યો જાય છે. એમાં સીધું ઝંપલાવવામાં જેટલું સુખ છે. તેટલું હેલ ભરીને કાંઠે લાવવામાં નથી. અહીં કવિ મકરંદે ભજનવાણી ના ત્રણ પ્રકારો નો પરિચય આપ્યો છે.

❧ મહામાર્ગ

❧ નાથયોગ

❧ સંત પરંપરા (સગુણ-નિર્ગુણ)

➤ મહામાર્ગ:-

જ્ઞાનનો પાયો જ જ્યારે પરીક્ષણનો વિષય બની ગયો છે. એવા કાળમા બાઉલની માન્યતાઓ એક વિશેષ રસ અને મર્મ ધારણ કરે છે. અતિપ્રાચિન કાળથી બંગાળમાં એક માનવતાવાદી મરમી સંપ્રદાય ચાલ્યો આવતો હતો. એને પોતાનું આગવું વ્યક્તિત્વ હતું, અને રૂઢિ પ્રમાણે એ કોઈ સનાતની નેજા નીચે નતી આવ્યો. અને યુગો થયાં તેને જાળવી રાખનારા હતા નીચા વરણમાંથી આવતા અભણ લોકો ઉંચી ગણાતી કોમમાંથી પણ એને અનુયાયીઓ મળી આવ્યા હતા મહાન સંત ચૈતન્ય એમાંના એક ગણાય છે. ચંડીદાસ અને જયદેવ જેવા કવિઓ પણ રવિન્દ્રનાથ ટાગોર પર બાઉલની ઘેરી અસર પડી છે.

➤ એક બાઉલ ગાન:

❖ "જીવનનું પંખી બોલે ત્યારે

શાંત થાઓ ને સાંભળો !"

જ્યારે મહામાર્ગનાં અનેક ઉજળા મોતી જેવાં ભજનો કવિ જોઈ વળ્યા છે:

❖ 'એવા નિજારને પંથ રે ચાલો તમે નિર્મળા રે જી,

મળશે મળશે નકળંગી જ્યોતિ સ્વરૂપ હાં....

મુખથી જપ કનિષ્ઠ છે. મનથી જપ મધ્યમ છે. પણ!! શ્વાસોચ્છ્વાસ સાથે અનાયાસ અને નિરંતર થતો જપ ઉત્તમ છે. જપ થતો હોવા છતાં જપનો કશો ભાર કે ભાસ રહેતો નથી. જીવનની પ્રત્યેક ક્રિયા સાથે એનો સહજ તાલ મેળવાઈ જતો હોય છે. આવા જપને અજપા જાપ કહે છે. અંતરમાંથી એક અંતઃ સ્ત્રોત સદાય ભગવાન ભણી વહેતો રહે અને એનાથી આખું જીવન રંગાઈ જાય તો જ સાધના સાર્થક થાય છે. આ ભજનોને મળતા આવતા ભજનો ઓરિસ્સાના 'અલેખ સંપ્રદાય' માં જોવા મળે છે.

➤ નાથયોગ:-

મહામાર્ગમાં મુખ્યત્વે અલખધણી અને રામદેવપીરના આરાધ, નવધા ભક્તિ અને જ્ઞાન મહિમાંના ભજનોગવાય છે. પણ!! યોગ સાધનાનાં ભજનોય ઓછા નથી. લોચણ લાખાને પ્રબોધે છે એ ભજનોમાં ભક્તિ, જ્ઞાન અને યોગની ત્રિવેણી વહેતી જોવા મળે છે.

❖ 'જી રે લાખા , નવધા ભક્તિને જે કોઈ સાધે જી,

એ અલખ પુરુષને આરાધે...

❖ 'જુ રે લાખા સતની એરણ પર તમે ઠીક કરી ઠેરાવોજી,
એને ગિનાન સાણસીથી પકડાવો રે હાં....'

❖ 'જુ રે લાખા, ઈંગલા પિંગલા સુખમણા સઘો જી,
ચંદ્ર સૂર્ય એક ઘર લાવો હાં....

યૌગિક ક્રિયાઓને કેન્દ્રમાં રાખી જ્ઞાનની ઘૂણી અને ભક્તિની તૂંબડી સાથે ફેરવી હોય તો તે નાથપંથ. મહામાર્ગની જેમ નાથપંથ ના આદિ પ્રવૃત્તક શિવ મનાય છે. ભક્તિ અને યોગના એ પ્રણેતા આદિનાથથી ઉતરી આવેલી આ યોગી પરંપરામાં આપણે ત્યાં મહંદરનાથ, ગોરખનાથ, ભેરવનાથ વગેરેના ગિરનારી ભજનો કવિએ અહીં પ્રત્યક્ષ રૂપે આપ્યા છે.

કવિ મકરંદે યોગપ્રણાલિકામાં મંત્રયોગ, હઠયોગ, લયયોગ, રાજયોગની વિસ્તારે ચર્ચા કરી છે.

➤ સંત-પરંપરા:-

આ પરંપરામાં કવિએ ગોરખનાથ, રામનુજ, કબીર, રૈદાસ, તુલસીદાસ, ગોપીચંદ નિષ્કુળાનંદ, ગગાસતી, રવિસાહેબ, જયદેવ, નરસિંહ અને મીરાં, અખો મૂળદાસ, મુક્તાનંદ ભાણસાહેબ સૂરદાસ જીવણદાસ આ સંત પરંપરાનો સમય કવિએ ઈ.સ.નવમી કે દશમી સદીનો ગણાવ્યો છે. ત્યારથી શરૂ થયેલી આ પરંપરા કવિએ -૧૭૬૧-૧૮૨૪ સુધી વણી લીધી છે.

ઉત્તર હિંદ રાજસ્થાન કે બંગાળમાંથી ફરંદા સાધુઓ સાથે આવેલી અને અહીં ઘર કરી ગયેલી વાણીનો મહિમા ગાવામાં આવ્યો છે. કોઈ જાતની કળા કારીગરી કુશળતા કે ચમક-દમક લાવવાના પ્રયાસનું અહીં કોડીનું યે મૂલ્ય નથી. છતાં કવિએ જીવનના મૂળભૂત સત્ય અને સૌંદર્યથી સ્પર્શ પામી હોવાથી સંતોની વાણીને એક જાતના સહજ સૌંદર્યથી દીપાવી છે.

❖ "ध्यान की धूनमें ज्योत जलत है,

मिटयो अंधार अंतरको,

ई अजवाले अगम सूत्रे

ભેદ જડયો ઉગ ઘર કો

અવધૂ કાયાનું અસ્તિત્વ પ્રાણને આભારી છે. પ્રાણ અને મન એક હોય તેમ સાથે જોડાયેલાં છે. તેમને એકાગ્ર કરી પરમ પુરુષનું ધ્યાન કરવાની વાત આવે છે. સહજ-અવસ્થામાં, ઘરમાં-આત્મસ્થિતિમાં કાળથી પર રહી શકાય છે. :- મછેન્દ્ર આ વિચાર દર્શાવે છે. અને રવિ સાહેબનું આ ભજન કાયાને ચરખાનું રૂપ આપી પ્રાણ, મન અને ધ્યાનની પ્રક્રિયાનું રહસ્ય સમજાવ્યું છે. આ ભજનોમાં રહેલી ગૂઢતા અને તેમાં ધૂપાયેલું રહસ્ય કવિએ ખૂદ આત્મસાત કર્યું છે. ત્યારે જ સત કેરી વાણીમાં જ્ઞાન, ભક્તિની સરવાણી નહીં અમૃતઝરો ફૂટ્યો છે.

"આ રે સંસારિયાની ફૂડી છે માયા,

ગોડ વિદ્યામાં ગોથાં કયાં ખાવે."

દાસી જીવણનું આ ભજન છે. 'કટકો કાગળિયો' તેમાં 'ગોડ વિદ્યામાં ગોથાં કયા ખાવે ? - આ પંકિતમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, આ સંસારની માયા ગોડ બંગાળની જાદુકળા જેવી છે. જે વસ્તુ નથી હોતી તેને મયાજાળથી ઉભી કરી બતાવે છે. એમાં શા માટે મિથ્યા ફાંફાં મારવા ? પરમાત્મપ્રેમ સિવાયની બીજી સર્વ કળાઓ અસાર છે. મિથ્યા છે.

"नव दुवारा दसमी जडकी,

'जडकी में ओक जडकी ओ जु,

ओ जडकी कोई सतगुरु जोले

ફૂંચી ઉનરા ઘરકી રે."

આ દેહનાં નવદ્વાર ઉપરાંત મૂલાધારમાં સુષુમ્ણાનું દશમું દ્વાર છે. આ દશમાં દ્વારમાં પણ કુંડલિની જ્યારે ઉચે ચડે છે ત્યારે 'ખડકી મેં એક ખડકી' – બ્રહ્મરન્ધ્રનું સૂક્ષ્મ દ્વાર ખૂલે છે. પણ તેને ખોલવાનું રહસ્ય તો કોઈ સત્ગુરુ જાણે છે. ડુંગરપૂરીના ભજનમાં 'મોતી લેણા ગોતી' કહે છે કે ડાબી ઈંગલા-ચન્દ્ર નાડી, જમણી પિંગલા-સૂર્યનાડી આ બંનેમાં વહેતા પ્રાણના પ્રવાહને તલ્લીનતાથી નીરખીને હું તેને આનંદથી સુષુમ્ણામાં પોરવું છું.

"સાંયાજી, દિયોને દોદાર રે,

મૌલા, તુ રે'જે હુશિયાર રે,

વિના રે દરસ બેડી મારી જાજરી."

કાજી મામદશાનું આ ભજન છે તેમાં તેઓ કહે છે; સાંયાજી સ્વામી તમે મને દર્શન આપો માલિક, મારી ખબર રાખવા સદા તૈયાર રહો. તમારા દર્શન વિના મારી આ કાચારૂપી હોડી જર્જર છે. આ ભજનના શબ્દોમાં આવતો એક શબ્દ 'સાંયાજી,' કવિએ પાછળથી પોતાના અનહદ પ્રિય એવા એક કાવ્યમાં લીધો હતો. જેનો હાર્દ અતિ ઉડો બતાવાયો છે. કવિના જીવનની એક એક ક્ષણની સાધનાની અનુભૂતિઓએ આ કાવ્ય રચાયું હશે.

"કોઈ ઘટમાં ગહેકે ઘેરું

સાંયાજી, મનુ ચડી સમંદર લેરું."

ભકિત માટે જ્ઞાન થવું જોઈએ, જાગૃતતા આવવી જોઈએ. પરમાત્મા તો એક જ છે. તેના સુધી પહોંચવાની પદ્ધતિ અને ક્રિયાઓ બધાની અલગ-અલગ છે. પણ!! છેવટે અંત તો એકજ આવે છે. દુનિયાના કોઈ પણ માણસની અનુભૂતિ ને અંતે એક જ સાર અમલમાં આવે છે. જ્ઞાન જ્યારે ભકિતને તેડું આપે છે. ત્યારે રગ રગમાં એક શક્તિ

વ્યાપ્ત થઈ જાય છે. આ શક્તિ માણસના રાગ-દ્વેષ-કામ-ક્રોધ ને ભષ્મ કરી દે છે. ત્યારે અહંમ પણ બળીને ખાક થઈ જાય છે. જ્યારે માણસની સાચી શ્રદ્ધાભક્તિ ઉજાગર થાય છે. ત્યારે પરમતત્ત્વને પામવાના પહેલા પગથિયા સુધી તો પહોંચી જ જવાય છે. ઈશ્વરની નિષ્કામ એવી અલ્પ ભક્તિ પણ જો જીવને ઉત્પન્ન થાય તો તે ઘણા દોષો દૂર કરે છે.

રામકૃષ્ણ પરમહંસ કહેતા કે સૃષ્ટિમાંનાં બધા જીવો ગુણો શક્તિઓ સિદ્ધિઓ ધર્મ જ્ઞાન, ભક્તિ બધું તેને આધીન છે. ફિલોસોફી, થિયોસોફી, સૂર્યલોક, ચંદ્રલોક, સ્વર્ગલોક આદિ બધાં લોક, પાપપુણ્ય વગેરેની ચર્ચાઓ ભાષણો કે તર્કો કરીને કે પુસ્તકો વાંચીને લોકો શું ઈશ્વરને પહોંચી શકવાના હતા? તેના શરણ તે ભક્તિ વિના બીજું બધું ધૂળ ઉપરનું લીપણ જેવું છે. સંસારની અશુદ્ધ બુદ્ધિ તો અતિ જડ અને કુંઠિત હોય છે. ઈશ્વરની શક્તિ પાસે તે તણખલા સમાન પણ નથી. ધર્મ, અર્થ, કામ ને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થ તેને આધીન છે. તે કૃપા કરે તો જ તેની ને જીવનની વચ્ચેનો પડદો દૂર થાય નહિંતર ન થાય. અશુદ્ધ બુદ્ધિવાળા લોકો ગમે તેટલી જ્ઞાનની વાતો કરે તર્કો ને અવનવા વાદો કે પક્ષો ચલાવે, પણ!! બધા તેમાં જ ગુંચવાઈ મરે છે ત્યારે ભોળા ભાવે તેને ભજનારા જ આગળ નીકળી જાય છે.

જ્યારે યોગી શ્રી અરવિંદ કહે છે કે જગત એ પરમાત્માથી અલગ એવી કોઈ વસ્તુ નથી. એક જ શાશ્વત પરિપૂર્ણ પરમાત્મા પોતાના સ્વરૂપમાં કંઈપણ ફેરફાર કર્યા વિના કે પોતાના સર્વોચ્ચ સ્થાનથી ચ્યુત થયા વિના પોતાની યોગમાયાથી જગતનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. માટે સૃષ્ટિમાં ને તદ્ કલ્પિત કે વિવર્તરૂપ માનવાથી પૂર્ણ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે નહીં જીવનની સ્થિતિ પ્રમાણે કર્મ, જ્ઞાનને ભક્તિ એ ત્રણે જરૂરનાં છે, પણ!! પ્રભુપ્રેમ એ કર્મ અને જ્ઞાન બંનેનો મુગટમણિ છે. કેમકે પ્રેમથી જેટલો પ્રભુ

માટે ત્યાગ સર્મપણ ને તેની સાથે અદ્વૈત સાધી શકાય છે. તેટલું બીજા કોઈ સાધનથી થઈ શકતું નથી.

આમ ભક્તના હૃદયમાં શ્રદ્ધા-ભક્તિ રૂપી અચળ દીવો સઘ પ્રકાશતો રહે છે. ટાંકણાનો ઘા સહન કરનાર પથ્થર જેવો જીવ દેવની મૂર્તિરૂપ બને છે. લોકો ગમે તે બોલે ને કરે છતાં તે તેના તરફ ધ્યાન જ આપતો નથી અને પોતાનું કામ સુધારી લે છે. ગમે તેટલા દુઃખ પડે છતાં તેનું ચેતન હણાતું નથી તેના હૃદયમાં ઈશ્વરનું અચળ પદ બીરાજતું હોય છે. તેથી તે અપકાર કરનાર ઉપર પણ ઉપકાર કરી શકે છે. આગળ વધતા કવિએ એક સૂફી સંતના કથનની વાત કરી છે.

એ સૂફીનું કથન છે: "તું મેરી જિન્દગી,

તો મૈં તેરી ફિન્દગી."

જે ઈશ્વરનું રટણ કરે છે તેનો ભાર ઈશ્વર ઉપાડી જ લે છે. આ અનંત કોટી બ્રહ્માંડમાં એ જ પરમતત્ત્વ સહુની આગળ પ્રકાશે છે.

કવિએ એક ભજનના ભાવને વ્યક્ત કરતી ગોરખની વાણી વર્ણવી છે:

"એક મે અનંત, અનંત મે એકે,

એ કે અનંત ઉપાયા,

અંતરિ એક સૌં પરયા હુવા

તવા અનંત એક મૈં સમાયા."

એક પરબ્રહ્મમાં જ અનંત સૃષ્ટિનો વાસ છે. અને અનંત સૃષ્ટિમાં એક જ પરબ્રહ્મ વિલસે છે. આ એકે જ અનંત સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરી છે. જ્યારે અંતરમાં તે એકનો પરિચય થાય છે ત્યારે સારી યે અનંત સૃષ્ટિ એકમાં જ સમાઈ જાય છે.

'સત કેરી વાણી'માં કવિએ મુક્ત મને કબીરજીની સાખીઓ મૂકી છે.

❖ "મન કે બહુતક રંગ હૈ છિન-છિન બદલે સોઈ,
એ કે રંગમે જો રહે, ઝૈસા વિરલા કોઈ."

—(કબીર)

❖ "ગુરુ ઘોબી, સિષ કાપડા,
સાબુન સિરજનહાર,
સુરતિ શિલા પર ઘોઈએ
નિકસૈ જ્યોતિ અપાર."

—(કબીર)

૭. પરમની આહવાદક જ્યોતિ સમા કવિના અધ્યાત્મ-ચિંતનના પુસ્તકો:

૧. ગર્ભદીપ:-

સૃષ્ટિની વીણા પર નિરંતર બજી રહેલા ગાનનો એકાદ સૂર કવિ પોતાના અધ્યાત્મ-ચિંતન ના ગ્રંથો દ્વારા આપણા અંતરમાં લગાડવા ઈચ્છે છે. 'ગર્ભદીપ' માં કવિએ વેદાર્થના મૂળમાં જે ત્રિકને જાણવાનું રહસ્ય છે. તે આ કથામાં ગૂંથી લેવામાં આવ્યું છે.

વૈદિક મંત્રો અને આખ્યાનો તથા પૌરાણિક સ્તુતિઓ અને કથાઓમાં ભૂત, પ્રાણ અને ચિત્તને પલટાવી નાખવા માટેના અનેકવિધ કીમિયા ભર્યા પડ્યા છે. તેને સમજવા માટે ભારદ્વાજની જેમ જીવનની સમસ્ત ધારાઓને એકાગ્રતાથી કવિએ સંહરિત કરી છે. આ પુસ્તકમાં પુરાણનાં દશ લક્ષણોમાંથી મુખ્યત્વે સર્ગ અને વિસર્ગને આવરી લેવામાં આવ્યા છે. પણ!! આ સૃષ્ટિ તત્ત્વની મધ્યમાં આનુષંગિક ભાવે કર્મ વાસના લોક-લોકાન્તર અને પ્રલયના સ્વરૂપનું નિર્દેશન કર્યું છે.

આ ઉપરાંત આ ગ્રંથમાં કવિએ ભૂતસૃષ્ટિ અને શબ્દસૃષ્ટિને તજીને પરમતત્ત્વ ભણી કેવી રીતે ઉચે ચડી શકાય તેની પાંખો શાસ્ત્રવચનને આધારે કવિએ ફેલાવી છે. આ નાનકડી કથામાં વેદનું સાચું સ્વરૂપ શું છે, વેદનો અભ્યાસ કેવી રીતે કરવો જોઈએ અને તેનું અંતિમ ફળ શું છે, તે સંકેતમાં કહી દીધું છે, જીવનના ઉગતા પહોરથી માંડી આથમતી સાંજ સુધી ભારદ્વાજ વેદના અભ્યાસમાં આયુષ્ય ખરચી નાખે છે. અને છતાં પોતે કાંઈ જાણી લીધું પોતે મોટા જ્ઞાની થઈ ગયા એવું અભિમાન 'તેની પાસે પણ ફરકતું નથી.

વેદાર્થના મૂળમાં જે ત્રિકોને જાણવાનું રહસ્ય છે. તેઓ કથામાં ગૂંથી લેવામાં આવ્યું છે. ત્રિ-નાયિકેત અગ્નિ, વાઙ્મય- પ્રાણમય- મનોમય એ ત્રણ આત્મઅવસ્થા, ઊંની ત્રણ માત્રા આ ત્રણના આદિ બીજ વૈદિક મંત્રો, આખ્યાનો અને પૈરાણિક કથાઓનો વડલો વિસ્તાર પામ્યો છે.

૨. અંતર્વેદી:-

— કવિએ જેમ ગર્ભદીપમાં વેદો, ઉપનિષદોની કથા વર્ણવી છે તેમ અંતર્વેદીમાં એથીયે ઉડાણ ની ચર્ચા કરી છે. આ ઉડાણ એટલે મનુષ્યની અંદર એક અગ્નિ પ્રજ્વલી રહ્યો છે. એક હોમ ચાલી રહ્યો છે. તેની વાત કવિએ કરી છે. આ જઠરાગ્નિ છે, એ કામાગ્નિ છે. શરીરને ટકાવી રાખવા માટે અને ઈચ્છાઓની પૂર્તિ માટે આ હોમ દિનરાત ચાલે છે. પણ!! એક વિશુદ્ધ ચેતનામાં શરીરને જ ઈંધન બનાવી દેવાની, કામનાઓની પૂર્તિ નહીં પણ પૂર્ણાહુતિ કરવાની, જો આમ બને તો મનુષ્યની અંતર્વેદી અભૂતપૂર્વ યજ્ઞથી પ્રકાશિત થઈ ઉઠે છે.

આ યજ્ઞનો કેવી રીતે આરંભ થાય છે.? એની તેજકણિકા અહીં ખોલવામાં આવી છે. યોગ દ્વારા પ્રાણાગ્નિ ચેતવવામાં આવે તો ભૌતિક દેહ જગ્યાએ ચિન્મય

નિર્માણ—કાયાનું ઘડતર થાય છે. ભક્તિ દ્વારા વિરાહાગ્નિ ભભૂકી ઉઠે તો ભાવદેહ આકાર પામે, અને જ્ઞાનાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય તો મનુષ્યને આત્મ—સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે.

કવિ કહે છે, મનુષ્યનું હૃદય આવા યજ્ઞ માટેની અંતર્વેદી છે. મૂળ આ માર્ગ જ સતત જાગૃતિ નો કહયો છે. સાધનાને ચેતનવંતી રાખ્યા વિના ચેતનાની ઝાંખી થતી નથી. અહીં કવિએ માન્યતા નહીં પણ સ્થિતિ, બૌદ્ધિક સમજણ નહીં પણ આત્મસૂઝ બ્રાન્તિ નહીં પણ ભીતરની શાંત ક્રાન્તિ— કહી છે, અને ત્યાર બાદ અનુભવનો પ્રદેશ ઉઘડતો જાય છે. એ માટે મુખ્ય ત્રણ ભૂમિકા ઓ પણ કવિએ બતાવી છે.:

૧. પ્રાણમાં પ્રતિષ્ઠા
૨. હૃદયમાં ગ્રંથીભેદ
૩. કર્મમાં આત્મપ્રભા

— સામાન્ય રીતે સાધના મન અને વાણીમાં જ રમતી હોય છે. અને એતો માણસ પોતાના સંસ્કારોથી ઉપજાવેલો પ્રદેશ છે. સાધનાને તેનાથી ઉડે ઉતારી પ્રાણતત્ત્વને સ્પર્શતી નથી ત્યાં સુધી મન—વાણીનો વેધ થતો નથી તે સવિસ્તાર વર્ણવ્યું છે. કવિ પર કબીરની ગહેરી છાપ છે, તેમણે દરેક સાહિત્ય ગદ્યમાં કબીરની સાખીઓ ઉલ્લેખી છે:

"બિના સાચ સુમિરન નહીં,

બિન ભેદી ભગતિ ન સોય,

પારસ મેં પરદા રહા

કસ લોહા કંચન હોય ?"

હૃદયમાં જ્યારે ગ્રંથીભેદ થાય છે. ત્યારે પ્રકાશનાં મોજાં ઉછળે છે. હૃદયમાં પ્રકાશ એ પ્રાણશક્તિનું વિસ્ફોટન છે. અહીં કવિનીદિવ્ય સાધના અને અનુભૂતિ વર્તાય છે. રમણ મહર્ષિની વાણી કવિએ ઉદ્ઘાટિત કરી છે. તેઓએ કહ્યું છે કે આધ્યાત્મિક હૃદય જમણી

બાજુએ હોય છે. અને 'હું' કોણ છું' તેનો અનુભવ કરવો હોય તો આ હૃદય પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ. સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ શરીરને ધારણ કરનારો જીવાત્મા બંને શરીરથી જુદો છે. સ્થૂળ શરીરથી અલગ કરવાનું કેન્દ્ર આધ્યાત્મિક હૃદયમાં છે.

કર્મમાં આત્મપ્રભા: આ ત્રિજી ભૂમિકામાં કવિએ વર્ણવ્યું છે કે મનુષ્યના ચિત્ત પર તે જે કાંઈ કર્મ કરે તેની અસર તો પડે જ છે, પણ તે જે કાંઈ ન કરે તેની યે અસર પડતી રહે છે., આગળ ગૂઢ રહસ્ય ખોલતા કવિ કહે છે કે કર્મના દાસ બની કર્મબંધન ના ચક્રકરમાં ફસાવા કરતા ચિત્ત આકાશ જેવું નિર્મલ અને નિર્લેપ થાય તો જ તેના પર કર્મના ચિહ્ન ન પડે. આત્માની પ્રભા—એ માનવજીવનનું સર્વોચ્ચ શિખર બતાવ્યું છે. અને માનવકલ્યાણની ગંગોત્રી પણ કહી છે. ઉપનિષદનાં આપેલા અદ્ભૂત એવા બે મંત્રની વાત કહેતા કવિ પૂર્ણત્વના વિસ્તારને પામે છે. એક તો આત્મેત્યેવો પાસીતં—આત્મા ઈતિ એવ ઉપાસીત, પોતાના અંતરતમમાં ઉડી ડૂબકી મારી ' આ આત્મા છે. એમ સાક્ષાત અનુભવથી ઓળખી આત્માની ઉપાસના કરવાની વાત કરી છે, તો બીજા મંત્રમાં: ' આત્માનમેવલોકમુપાસીત'— આત્માનમ્ એવ લોકમ્ ઉપાસીત આ સમગ્ર લોકસમુદાય પોતાનો આત્મા છે એમ જાણીને તેની ઉપાસના કરવાની વાત છે.

આ રીતે જ્યાં અંદરની અને બહારની ભિન્નતાં ભાંગી જાય છે. ત્યાંજ જ અનંતનું મધ્યબિંદુ છે એમ સમજાવતી આ પુસ્તીકામાંથી આવા યશ માટે એકાદ તેજકણિકા દરેક મનુષ્ય સુધી પહોંચાડવાનો કવિ મકરંદનો પ્રયત્ન છે. કવિના અને દરેક માનવના હૃદયની અંતર્વેદી અહીં અભૂતપૂર્વ યજ્ઞથી પ્રકાશિત થઈ ઉઠે છે.

3. ભગવતી સાધના :-

ભાગવતને 'શુકશાસ્ત્ર કથા' કહે છે, કારણ કે તેમાં શુકે ચાખેલા સહુથી મધુર ફળનું આસ્વાદન છે, એમ કવિ લખે છે. કવિએ પુસ્તકમાં ભાગવતપરાયણ પાછળનો

હેતુ, એનાં શ્રવણ કરનારો વર્ગ અને ભાગવતમાં આવતી કથા— આ બધું સાત ભૂમિકાઓમાં સુપેરે રજૂ કર્યું છે. અધ્યાત્મના પુજારીના હાથમાં કોઈ પારાયણ વેદ ઉપનિષદ કે પુરાણનો સાર વર્ણવવાનું આવે ત્યારે તે પ્રખર સાધક એવા આપણા કવિ મનોમંથન દ્વારા નવનિત (માખણ) કાઢી સમાજ સમક્ષ મૂકે છે. ફક્ત એટલે જ કે ગાડરીયા પ્રવાહની માફક ચાલ્યો આવતો સમાજ જ એક ચીલા ઉપર ચાલ્યો જ આવે છે. તેને સાચી સમજણ જાગે તો શ્રવણરસ સાર્થક થાય.

કવિ કહે છે: ભાગવત—પારાયણ માટેનું આમંત્રણ એ નવા જીવનનું આમંત્રણ છે. એક વિશાળ મહાલયમાં પ્રવેશ કરવો અને મહાલયના સ્વામીને મળવું એ ભાગવતનો મુખ્ય હેતુ છે. પણ!! આપણે ત્યાં આવા ભવ્ય મહાલયને પ્રવેશદ્વારે મુગ્ધ બની ટોળેટોળાં ઉમટતાં જરૂર હોય છે, પ્રવેશ કરે છે બહુ થોડા. ભાગવત સમૂહમાં સાંભળવાનું પુરાણ છે. એ કરતાં વિશેષ એકાંતે બેસી મનન કરવા જેવું છે. શ્રવણમાં જે સમય ગાળ્યો તેથી વધુ મનન પાછળ ગાળવામાં આવે તો જ ભાગવતનો રસ પચે. રસ પચે તો સાચી સમજણ પ્રગટે.

મનુષ્યે હજુ જ માનસિક વિકાસ સાધવાનો છે તેની વિગતો અહીં કડીબંધ આપવામાં આવી છે. કવિની નજરે પુરાણની લિપિ માત્ર ભાષાની નજરે નહીં પણ ભાવગ્રાહી, સર્વગ્રાહી નજરે ઉકેલવી જોઈએ. જેમને મનુષ્ય સૃષ્ટિ અને એનાં સર્જક બળોનો અભ્યાસ કરવો છે. તેમને માટે અહીં ભાગવતમાં વિપુલ સામગ્રી છે, જ પણ!! એથી આગળ વધી જેમને પોતાનું જીવન પલટાવી નાખવું છે. તેમને માટે તો આ ભાગવતકથા વાણીમાં વહી આવેલું અમૃત—રસાયન કહ્યું છે.

પરીક્ષિત જેવા તીવ્ર મુમુક્ષ માત્ર સાત જ દિવસ ભાગવતનું રસામૃત પીએ અને તેમનો કાયાકલ્પ થઈ જાય; પણ!! આપણાં જેવા મંદ ગતિવાળા ને માટે ધીમે ધીમે

ભાગવતનું પાન કરવાનું કહ્યું છે. ભાગવત એ સાંભળીને બેસી રહેવા માટેનો ગ્રંથ નથી, પણ એક પછી એક ભૂમિકા પર આરોહણ આપતો ભગવાનો વાકમય અનુગ્રહ છે. મૃત્યુના પડછાયાથી ધ્રુજતા અને કામનાઓથી ઘેરાયેલા લોકો માટે અહેતુક પ્રેમ જ આ કથાનું નિમિત્ત બતાવ્યું છે.

સગુણ-નિર્ગુણ અથવા બ્રહ્મ-માયાનો છેદ ઉડાડી મૂકે એવી તર્કાતિત કથા ભાગવતે વહેતી કરી છે. બ્રહ્મવિદ્ પણ ભાગવતની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થાય તો જ તેને પૂર્ણત્વની દીક્ષા મળે એ માટે મહામહોપાધ્યાય ને શરણે જવાની જરૂર કવિને નથી લાગતી પણ! જેમણે સર્વ ઉપાધિ જમુનાજળમાં ફગાવી દીધી છે એવા સંતોના ચરણ સેવવાની જરૂરત કીધી છે આ સ્વામી શ્રી હરિદાસના એક અનુવર્તી એ હરિદાસની રસરીત દર્શાવતું એક કવિત રચી, ભાગવતની નિગૂઢ કુંજમાં પ્રવેશ કરાવતાં સાત પગલાં બતાવ્યા છે. સ્વામી શ્રી હરિદાસ ભગવદ્ રસના અનુભવી અને ભગવદ્ગાનના પરમ ગાયક હતા તેમના અનુવર્તીનું કવિતા સંક્ષેપમાં ભગવતી સાધનાનો સાર કહી આપે છે. તે કવિએ ખાસ વર્ણવ્યું છે:

➤ સંક્ષેપમાં ભાગવતી સાધનાનો સાર:

પ્રથમ સુને ભાગોત, ભગતમુખ ભગવત- બાની,

દ્વિતીય અરાધે ભકિત વ્યાસ નવ ભાંતિ બખાની.

તૃતીય કરે ગુરુસમજ દક્ષ, સર્વજ્ઞ, રસીલો,

ચૌથે હોહિં વિરક્ત, બસૈં વનરાજ યશીલો.

પાંચ ભૂલે દેહ નિજ, છઠ્ઠે ભાવના રાસ કી

સાતે પાવૈ રીતિસર શ્રી સ્વામી હરિદાસ કી.

અનેક માણસો ભાગવત સપ્તાહ —પારાયણ ને વરસો સુધી સાંભળતા હોય છે.

પણ! તેમના જીવનમાં કાંઈ પરિવર્તન કેમ નથી થતું ? આવા શ્રવણથી ભાગવતી કથાનો માત્ર ભાવસ્પર્શ છે. પણ! ભાવસ્થિતિ બંધાતી નથી. કેવળ સ્પર્શતો ક્ષણિક છાયા છે. આભાસ છે. પોતાના મૂળભૂત પરિવર્તન માટે વધારે ઉંડે જવું જોઈએ. ભગવતી સાધનામાં આ પરમ જયોતિમાં આત્મજયોત કેવી રીતે સમાઈ જાય છે. તેનું કવિએ અતિ ઉડાણ પૂર્વક વર્ણન કર્યું છે. બાહ્ય નહીં પણ અંતરમનને ઉઘાડવાની ચાવી કવિએ અહીં આપી છે. સાધનાનો મુખ્ય હાર્દ શું હોવો જોઈએ તે સમજાવ્યું છે.

૪. યોગપથ:

"તું કોણ? કોણ બોલનહારો ? કોણ છે જાત તારી ?"

'યોગપથ' માં કવિએ અતિ ગુહ્ય એવા રહસ્યોનો પડદો ખોલ્યો છે. ઉપરની પંક્તિમાં જે સવાલ પૂછવામાં આવ્યો છે, તે અહંમથી અસ્તિત્વ ગોતવા માટેનો નથી, પણ!! અહંમ ને અગ્નિમાં હોમી દઈ શરીરને તેના સ્થૂળ સ્વરૂપથી માંડી તેમાં રહેલા સૂક્ષ્મ ચેતનતત્ત્વને બરાબર સમજી લેવાનું યોગદર્શન કહેવાયું છે. યોગદર્શનમાં શરીરમાં રહેલા આધારો, નાડીઓ અને ચક્રોનું વિસ્તૃત વર્ણન આવે છે. શરીરશાસ્ત્રના નિષ્ણાંતો આવાં આધારો ચક્રો અને સૂક્ષ્મ નાડીઓને શરીરમાં શોધવા જાય છે. પણ એનું નામનિશાન ન મળતાં યોગના વિધાનને ખોટું ગણે છે. અહીં ચૈતસિક શક્તિઓ (સાઈકિકપાવર્સ) નું નિરુપણ અવિભાજ્ય પણે કરવામાં આવ્યું છે.

કવિએ યોગની પરિભાષામાં બને તેટલું ન પડવાની અને કાયસાધનામાં લાગી જવાની વાત કરી છે. કાયાની સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ રચનામાં આપણને રસ છે એનાં કરતાં એ રચનાના જ્ઞાનમાંથી છેવટે મહામુક્તિનું , મહાઆનંદનું દ્વારા કેવી રીતે ખૂલે છે તે જાણવાની ઝંખના જાગેલી હોય તેના માટેનું પુસ્તક છે, જે બધા રહસ્યો ખોલી આપે છે. યોગના આરંભમાં જ કહેવામાં આવે છે કે કુંડલિની જાગ્રત થઈને સહસ્ત્રાર ચક્રમાં

રહેલા શિવને ન મળે ત્યાં સુધી બધી જ સાધના વ્યર્થ ગણવામાં આવે છે. કુંડલિનીની પણ અનેક વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. પણ!! અહીં કવિએ એટલું જાણી લેવા કહ્યું છે કે મુલાધાર એ પૃથ્વીયક છે ને ત્યાં તેમાં મનુષ્યમાં રહેલી દિવ્ય ચેતના ગૂંચળુ વળીને સૂતી છે. મનુષ્યનો દેહ આ પૃથ્વીમાંથી બનેલો છે. અને પૃથ્વીના ગુણધર્મ તેનામાં આવ્યા વિના રહેતા નથી. પૃથ્વી જેમ ગુરુત્વાકર્ષણથી સર્વ વસ્તુને પોતાના ભણી ખેંચી રાખે છે. તેમ મનુષ્ય પણ પોતાના અહંભાવથી દરેક વસ્તુને પોતાના સ્વાર્થ ભણી ખેંચે છે. પોતાના ભણી આમ ખેંચવાની સ્વાભાવિક શક્તિ તે સુષુપ્ત કુંડલિની છે. જ્યાં સુધી આ સ્વાર્થનું કુંડાળુ હરે નહીં ત્યાં સુધી આત્મદર્શન ભણી આગળ ન વધી શકાય.

જ્ઞાન જ્યાં અપંગ છે. અને ક્રિયા અંધ છે ત્યાં પરમ આનંદનો સંયોગ થતો નથી. આવો સંયોગ જીવતે જીવ પોતાના શરીરમાં જ કરવો તે જ યોગીનું ધ્યેય બતાવવામાં આવ્યું છે. પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષણથી જેમ પોતાની પાર્થિવ ઈચ્છાઓના જોરથી મનુષ્ય કેટલો દબાઈ રહે છે તે કવિ એ સમજવું છે. જ્યારે મનુષ્યની દૃષ્ટિ આવા કોઈ પદાર્થ ભણી નહીં પણ!! ભ્રુમધ્યે – જ્ઞાનનેત્રના સ્થાન ભણી યોગી ઠેરવે છે. ત્યારે તેનું ઉર્ધ્વાકર્ષણ શરૂ થાય છે. આ ઉચ્ચ દ્રષ્ટિ જ તેનાં ઉંચે ઉડવા માગતા સંકલ્પનું પ્રતિબિંબ કહ્યું છે.

ઓશો એ કુંડલિની જાગૃતિના પ્રશ્ન જે તેમના શિષ્ય દ્વારા પુછાયેલા હતો તેના જવાબમાં શ્રી રામકૃષ્ણ ની એક ઘટના કહી હતી, તે એ કે રામકૃષ્ણ પ્રભુ એક નદિ કિનારે બેઠા હતા ત્યારે એક માણસ તેમની પાસે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે પ્રભુ દસ વર્ષની સાધના પછી મારી કુંડલીની જાગૃત થઈ છે ત્યારે હું તમારાથી ચઢિયાતો થઈ ગયો છું પ્રભુ એ હસતા હસતા જવાબ વાળ્યો કે અચ્છા ખૂબ સારી વાત છે પણ!!

આ સિદ્ધીથી તું શું કરી શકે છે? માણસે જવાબ આપ્યો કે અરે પ્રભુ હું તો આં નદિના પાણી પર ચાલી શકું છું અને સામે પાર જઈ શકું છું તમે ચાલી શકો છો ? પ્રભુએ કહ્યું કે ફક્ત પાણી ઉપર ચાલી શકું તેના માટે દસ વર્ષ સાધના કરવાની શી જરૂર છે હું તો સામે કાંઠે એક પૈસામાં હોડીમાં બેસી તરત પહોંચી શકું છું.

આમ જો અહંમ પીછો ન છોડે ત્યાં સુધી બધું જ નકામું થઈ પડે છે. ઓશો એક બીજી વાત કરતા કહે છે કે ગ્રીસનો એક નર્તક ભૂતકાળમાં થઈ ગયો. તે નૃત્ય દરમ્યાન અચાનક હવામાં ઉંચે ઉડવા લાગે એને આમ કરતો જોઈ પૂછવામાં આવ્યું કે આ કઈ રીતે બને છે. તેણે જવાબ આપ્યો કે મને કાંઈ ખબર નથી હું તો અચાનક કોઈ ચૈતસિકશક્તિનો અનુભવ કરું છું જે મને ઉપરની તરફ ખેંચાણ કરાવે છે. મતલબ એ કે કુંડલિની આગલા જન્માં પણ જાગૃત થઈ શકે છે. જો એમ બન્યું હોય તો એવા સાધક માટે વર્તમાન સહેલો થઈ પડે છે.

કવિએ યોગસાધનાના બે મુખ્ય ભાગ ક્યાં છે તે વર્ણવ્યું છે. એકમાં આસન, બંધ, મુદ્રા, પ્રાણાયામ દ્વારા કુંડલિની જાગૃત કરવામાં આવે છે. તેમાં પિંડ સિદ્ધિ અથવા દેહનુ અમરત્વ પ્રાપ્ત કરવા માટે તેમાં પ્રાણ-કુંડલિની નો વિનિયોગ છે. જ્યારે બીજા લક્ષ્યમાં આ પિંડપદને પણ પરમપદમાં લય કરી પરમ મુક્ત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાની કહી છે. તે પ્રાણ કુંડલિની ઉદ્બોધન વિના ચિત્ત-કુંડલિની જાગૃતિથી પણ સીધું જ થઈ શકે છે. પહેલાને 'તારક યોગ' કહેવાય છે. તો બીજા ને ' અમનસ્કયોગ' કહેવાય છે.

☞ પિંડસિદ્ધિ એટલે ઈચ્છા શક્તિનો જય.

☞ પરમ પદની પ્રાપ્તિ એટલે ઈચ્છાશક્તિનો લય.

પિંડસિદ્ધિ એ વ્યષ્ટિ શરીરમાં વિશ્વરૂપની સિદ્ધિ ગણાય છે. અત્યંત શુદ્ધ, બૃહદ અને પ્રબુદ્ધ પણ!! અહંકારનું જ એ સાકાર બિંદુ છે. ઈચ્છા શક્તિનું એ પરમ સ્થાન

કહ્યું છે; જ્યાં સુધી છે ત્યાં સુધી શક્તિનું સ્ફુરણ ઈચ્છા છે ત્યાં સુધી થાય છે. આ ઈચ્છાપણ જ્યારે અનિચ્છામાં લય પામે ત્યારે જ શિવ-શક્તિનું સમરસીકરણ થાય અને તેને કવિએ પરા-મુક્તિ કહી છે.

'સૂક્ષ્મ ખાવણાં, સુક્ષ્મ સોવણાં,

સૂક્ષ્મ વાત કરે સાને,

અદ્વૈત બ્રહ્મ તો તબહી ભાસે

તાર મિલાવો એ તાને.'

રવિસાહેબના આ ભજનમાં યોગીની આ સૂક્ષ્મ ગતિને નિરૂપી છે. આ પંક્તિના વિવરણમાં કવિ કહે છે. સૂક્ષ્મ ખાવણાં એટલે અલ્પ કે સૂક્ષ્મ ભોજન નહીં પણ પાંચે ઈદ્રિયોનો બધો વહેવાર. 'સૂક્ષ્મ સોવણાં' એટલે થોડી નિંદ્રા નહીં પણ આપણા દરેક વર્તનમાં આવતી અ-જાગૃતિ ઓછી કરવી અને મનને જાગૃત દશામાં (અર્વનેસ)માં રાખવું આવો સાત્ત્વિક અને સુજાગ તાર મિલાવવામાં આવે તો દેહ-મનના એકતારમાંથી બ્રહ્મ-સંગીત બજી ઉઠે છે.

'પંચ સાધનાની પૂર્વતૈયારી' પ્રકરણમાં કવિ એ સંતોની વાત કરે છે. જે પ્રાણ ને ઉડતા કરવા માટે ગાઈ ઉઠે છે:

'ચલ હંસા વા દેશડે,

જહાં બારહ માસ વસંત.'

આપણને પ્રશ્ન થાય કે આવો પ્રદેશ છે ખરો ? જ્યાં કેસૂડાની કડીઓ પર વસંત લહેરાતો હોય. પણ! માનવજીવનના અફાટ રણવિસ્તારમાં થોડીક જ લીલોતરી હોય છે કેમકે આવેલું દુઃખ અને આવનાર દુઃખની ચિંતામાં જ માનવી જીવન વેડફે છે. અહીં કવિ સમજાવે છે કે વહેલો મોડો દરેક મનુષ્ય આ આનંદધામમાં પ્રવેશ કર્યા વિના નહીં

રહે, કારણ કે એ તેનું મૂળ વતન છે, અસલી ઘર છે.

કબીરનું વચન છે:

'ખોજુ હોય તો તુરતે મિલિહી,

પલ ભરકી તલાસ મેં,

કહે કબીર સુનો ભાઈ સાધો,

સબ શ્વાંસો કી શ્વાસ મેં,'

માણસનો શ્વાસ જ્યારે સ્વાર્થની દિશા છોડી પરમાર્થ ભણી વળે છે ત્યારે તેમાં પરમતત્ત્વની ઝાંખી થયા વિના રહેતી નથી, મહત્વનુંકાર્ય એ કે અહંમનું ચક્ર ભેદીને બહાર નીકળવાનું છે. રવિન્દ્રનાથે ગાયેલું , તે ભક્તના હૃદયનું ગીત છે:

'અમારા માથા નત કરે દાઓ હે તોમાર

ચરણધુલાર તલે,

સકલ અહંકાર હે આમાર

ડૂબાઓ ચોખેર જલે.

'મારું માથું તમારી ચરણધૂળ નીચે નમાવો મારો બધો અહંકાર આસુંન જળમાં ડુબાડી દો!

કવિ ક્યારેય એકેય પુસ્તકોમાં પોતાના અનુભવો કે અનુભૂતિઓ વર્ણવતા નથી. તેમને લાગતું હશે કે એ પણ મારો અહંમ હોય શકે છે. કવિ નિર્મળ હૃદયના અને અનુભૂતિઓથી ભર્યા ભર્યા હતા. તેના અધ્યાત્મ ચિંતનમાં તેઓ ભજનો સાખીઓ, વ્યાખ્યાનો, સોનેટો ની સરવાણીઓ વહાવે છે. એક પણ ચરણ છોડવાનું મન થતું નથી. તેમના ચિંતનો એ જાણે જકડી રાખવા કરતાયે વધારે મને ડૂબાડી દીધી છે.

દરેક માણસને પોતાના જીવનકાળ દરમ્યાન આત્મખોજ કરવાની જરૂરિયાત ઉભી

થાય જ છે. ઉમર ના ત્રણ તબક્કામાં કોઈ એક તબક્કે માણસની અંદર રહેલી શક્તિઓ તેને ઝંઝોળી જ મૂકે છે. ત્યારે માણસ રઘવાયો થાય છે. આમતેમ ફાં ફાં મારે છે તે જન્મો જન્મથી સતાવતા સવાલોનો ધોધ કોઈ ગુરુ પર વરસે છે. પણ ગુરુ રાહ બતાવે, ચાલવાનું તો આપણે જ હોય છે. જેમ જેમ આપણે મનના ઉધામા ને શાંત પાડીએ તેમ તેમ અંતર આત્મા બધા સવાલોને ઉકેલી ઉત્તર આપતો જાય છે. નરસિંહ મહેતા એ ગાયું છે:

❖ "જ્યાં લગી આત્મ તત્ત્વ ચિન્ત્યો નહિં;

ત્યાં લગી સાધના સર્વે જૂઠી."

❖ 'ગુરુ થા તારો તું જ.'

❖ 'જલા કર ખુદગુમાઈ કો ભસમ

તન પર લગાતા જા !'

ગોરખનાથે કહ્યું છે.: 'પ્રાણવિદ્યા મહાવિદ્યા ય: તં વેત્તિ સ યોગવિત્ ' પ્રાણવાયુની ધારા જ્યારે શાંત, મંદ, સંવાદી અને લેશમાત્ર અવાજ વિનાચાલુ થાય ત્યારે હંસ-સોહં ધ્વનિનો માત્ર ઝૂં કારમાં લય થાય છે. કુંભકવેળા આ ઝૂં અંદર નાભિમાંથી ઘૂંટાઈને રોમેરોમમાં પ્રસરતો અનુભવાય છે. આ જ અનાહત નાદ અને જીવ-શિવની એકતાનો અનુભવ કરાવે છે. ડુંગરપુરીનું ભજન છે:

'રણુંકાર મેં ઝણુંકાર હે,

ઝણુંકાર મેં જ્યોતિં એ જી,

એ જ્યોતિ અભેપદ હોતી

વહાં હે એક મોતી રે-

દલ દરિયા મેં ફૂબકી દેણા.'

વાયુસાધનાનોમોટો ભાગ સ્થૂળ ક્રિયાનો છે. એમ કવિ સમજાવતા કહે છે, એમાં જ વધુ સમય ગાળવાથી ક્રિયાજડ થઈ જવાનો સંભવ છે. માટે પ્રાણયામ સાથે સંકળાયેલી ક્રિયાઓ મનોયોગ સાથે કરવી જોઈએ. કબીરે એક કાવ્યમાં ચેતાવની લલકારતા કહ્યું છે:

'રે દિલ ગાફિલ, ગફલત મત કર,
એક દિના જમ આવેગા.
સુન મોર સાજન, સુન મોર મીતા,
ચા જીવન મેં કયાં કયાં કીના?
શિર પાહન કા બોજા લેના,
આગે કૌન છુડાવેગા ?-
પરલી પાર મોર મીતા ખડિયા,
ઉસ મિલને કા ધ્યાન ન ઘરિયા,
ટૂટી નાવ ઉપર જા ચઢિયા
ગાફિલ ગોતા ખાવેગા-
સત કબીર કહે સમુઝાઈ,
અંતકાલ તોર કૌન સહાઈ ?
ચલા અકેલા સંગ ન કોઈ,
કિયા અપના પાવેગા. -''

કવિ આ ક્ષણભંગુર જીવન સાથે આ શ્વાસનો સંબંધ બરાબર જોઈ લેવા જાણી લેવા! કહે છે. શ્વાસ પર આપણે વિચાર કરી શકીએ, અને એજ શ્વાસને સાર્થક કરી આપવાની ચાવી બતાવી છે.

૫. સૂર્યની આમંત્રણ પત્રિકા:-

સૂર્યની આમંત્રણ પત્રિકા' આ પુસ્તકમાં કવિએ અલગ અલગ પચાસ કથાઓનું વર્ણન કર્યું છે, તેમાં લગભગ દરેક જાતની સામગ્રી મળી રહે છે. સાથે —સાથે ક્યાંક ગોઠડી પણ મૂકી છે. જેમાં થોડામાં ઘણું સમજાવી જાતી વાતો નો ઘટસ્ફોટ કવિએ કર્યો છે.

અહીં ટચુકડા મૌલિક લેખો છે, તેમ જ કવિના મનમાં જચી ગયેલા શ્લોક, પ્રસંગ વિચારણિકા ઉપરાંત ઉદ્બોધક અને ચિંતનાત્મક લેખોના અનુવાદ છે. જો કે સૂર્ય વિશેની ચર્ચા ફક્ત એક જ લેખમાં મળે છે. હાં, પણ બીજી કથાઓના અંતે સાર તો એકજ નિકળતો લાગે છે કે સૂર્ય જેવું તેજસ્વી જીવન જીવવા માટે ધૈર્ય, હિંમત , પ્રેમ, આકરી તપશ્ચર્યા જરૂરી છે.

'અરુણનું આગમન' આ કથામાં કવિએ ખૂબી પૂર્વક વણી છે. અપંગ એવા સૂર્યના સારથી અરુણની કથા છે. સાથે સાથે મનુષ્યમાં જ્યારે શુભ ગુણોનો ઉદય થાય ત્યારે ન ભૂલવું જોઈએ કે આ તો સૂર્યની લાલીમાં છે, આખરી પ્રાપ્તિ નથી. કવિ કહે છે. સૂર્ય કાંઈ છલાંગ મારીને દિશાને છાપરે બેસી જતો નથી. એનો વિશ્વપ્રવેશ બહુ ધીરગંભીર ને ગૌરવભરી રીતે થાય છે. મનુષ્યના જીવનની મલિનતા પણ ધીરે ધીરે ધોવાતી જવી જોઈએ. અને તેના જીવનમાં સાધના નો સત્યનો પ્રકાશ આવી જ રીતે ઉદય પામવો જોઈએ.

૬. વિષ્ણુ સહસ્રનામઃ આંતર પ્રવેશ:-

આ બૃહદ ગ્રંથ વિષ્ણુ સહસ્રનામમાં 'આંતરપ્રવેશ' અંતરને પ્રસન્ન કરે છે. સેવા અને સાધનાનાં દ્વારા પણ ખોલી આપે છે. અને વિષ્ણુ—ઉપાસનાને પૂજા ઘરમાંથી બહાર લાવીને વ્યાપક બનાવે છે. અહીં કવિએ નામમાં રહેલા ધ્વનિનું આગવું મહત્વ સમજાવ્યું છે.

જાનીજનો કહે છે. કે સ્ત્રોતપાઠ યજ્ઞ, કીર્તન જપ વગેરે સાધનો દ્વારા ભગવદ્તત્ત્વની અનુભૂતિ કરી શકાય છે. વિષ્ણુસહસ્ત્રનામ એક ઉત્તમ પ્રકારનું સ્ત્રોત ગણાય છે. એના પઠનથી ભવબંધન છૂટી જાય છે. એટલો એનો મહિમા અંકાયો છે. ભગવદ્તત્ત્વનો અનુભવ કરવામાટેનાં વિવિધ સાધનોમાં સ્તોત્ર પાઠ તરીકે વિષ્ણુસહસ્ત્ર નામનો ઘણો મહિમા થયો છે. કવિએ આપણને અહીં આંતરપ્રવેશ કરાવવા તન અને મન ને વલોવ્યું છે. પ્રાણ-ચિત્ત અને ભાવ ને પરમ આનંદની અનુભૂતિ કારાવ્યા બાદ અંતરમન ના અવાજ થી અતિ વિકટ એવો આ ગ્રંથ સંપૂર્ણ સમજૂતી સાથે આપ્યો છે.

કવિએ અહીં ગેય અને ધ્યેય એ બંને આંતર-આકાશમાં ઉડવાની પાંખો કહી છે. ધ્યાન ચિત્તની સ્થિર ભૂમિ તૈયાર કરે છે તો ગાન એ સ્થિર ભૂમિ પરથી અનંત ભણી ઉડ્યનની પાંખો આપે છે. કવિએ તો વિષ્ણુસહસ્ત્રનામમાં રહેલા ચૈતન્યને પામવા માટે આપણને આ દ્રષ્ટિપૂત નામસ્મરણ આંખો અને પાંખો બંને આપી છે ભગવાન વિષ્ણુના નામમાં રહેલું ભગવદ્તત્ત્વ અને તે પરમ વ્યાપક તત્ત્વમાં રહેલી જ્યોતિનું દર્શન કરવાનો કવિનો આ લેખન દ્વારા સ્વાધ્યાય રહેયો છે, અને તેમના સાધનપથ ની કેડી કંડારેલી જોવા મળે છે.

સહસ્ત્રનામમાં આવતાં એકેએક નામનું શુદ્ધ ઉચ્ચાર અને ઉત્કટ ભાવથી રટણ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. આપણા દેહમાં બદ્ધ રહેલા આતમપંખી માટે તે અનંતનું બારણું ખોલી આપે છે. આ નામના ગુંજાર સાથે આતમપંખી કિલ્લોલ કરતું ચિદાકાશમાં વિહરતું થઈ જાય છે જ્યાં સાચો ભાવ હોય છે, ત્યાં નામનો પ્રભાવ નિશ્ચય પડે છે. વૈદિક પરંપરાની કોઈ પણ સાધના-ધારા આ નામોમાં બાકી રાખી નથી. ભગવાન વેદ વ્યાસની પ્રતિભાએ અહીં જે જે નામ દ્વારા પ્રકાશની ઝાંખી થાય છે. તેને કવિએ અંકિત કરી આપ્યું છે. એક સૂત્રે ગૂંથી આપ્યું છે. વિષ્ણુ સહસ્ત્રનામમાં યજ્ઞવિદ્યા છે, યોગવિદ્યા છે. બ્રહ્મવિદ્યા છે.

બ્રહ્મ-અદ્વૈતથી માંડી વૈષ્ણવ, શૈવ, શાકત, સૌર્ય કે ગાણપત્ય કોઈ પણ પરંપરાને ભક્ત અનુરસ્તો હોય પણ સહસ્ત્રનામ એને ક્યાંક ને ક્યાંક તો સ્પર્શી જ જાય છે, અને એના હૃદયને સ્પંદિત કરી મૂકે છે.

રોહિત:	મહાશુંગ: (મત્સ્ય)
અચલ:	(ફર્મ)
મહાવરાહ:	(વરાહ)
નારસિંહવપું:	(નૃસિંહ)
વામન:	(વામન)
ખંડપરશુ:	(પરશુરામ)
રામ:	(રામ)
કૃષ્ણ:	(કૃષ્ણ)

આમ પ્રમુખ અવતારોનું સ્પષ્ટ સ્મરણ સહસ્ત્રનામમાં છે. આ નામોને ભગવાન વેદવ્યાસે 'ઋષિભિઃ પરિગીતાનિ ' ઋષિઓએ ગાયેલાં કહ્યાં છે. આ નામમાં ઉડી ડૂબકી મારતાં તેનો રહસ્યસ્ફોટ અનુભવી શકાય છે. વૈદિક સાધનાની સર્વ ધારાઓનું આ સહસ્ત્રનામ સંગમસ્થાન બતાવાયું છે.

"સહસ્ત્રનામે નિજ નામ ઓગળે

સહસ્ત્રરૂપે નિજ પિંડ પીગળે,

નદી ત્યજીને જયમ નામ-રૂપ

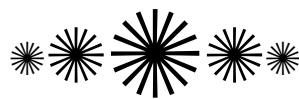
સિંધુ બની કેવળ સિંધુમાં ભળે."

આ સહસ્ત્રનામની ૧૦૭-૧૦૮ પંક્તિઓમાં આવતા શ્રી વિષ્ણુના અપ્રસિધ્ધ નામોનો અતિ ઉડાણ પૂર્વક ઉલ્લેખ આપ્યો છે. ભગવાનના ૧૦૦૦ નામો નું અહીં એક

એક શબ્દોનું વિશ્લેષણ કરી સમજાવવામાં આવ્યું છે. શબ્દનો ભાવ અને તેમાંથી તરી આવતો ભાવાર્થ અહીં સુપેરે રજૂ કર્યો છે.

એક આધ્યાત્મિક સત્ય એ પણ છે કે કોઈ પણ દેશ કે કાળના સાધકને જ્યારે ભગવદ્અનુભૂતિ થાય છે. ત્યારે તેને પ્રથમ તો અલૌકિક પ્રકાશનું દર્શન થાય છે. આ પ્રકાશમાંથી જ પછી ભાવના અનુસાર ભગવદ્મૂર્તિ સાકાર બને છે. રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને સ્પેઈનનાં સંત ટેરેસાના અનુભવનું સામ્ય જોવા જેવું છે. બંનેને પ્રથમ પ્રકાશનાં મોજાઓનો અનુભવ થાય છે, અને તેમાંથી પોતાની ઈષ્ટ મૂર્તિ પ્રગટ થાય છે. મનુષ્ય સ્વભાવની એક મર્યાદા છે કે જે સાધનને તે અપનાવે તેને સર્વ કંઈ માની લે છે. આ બધા બાહ્ય માધ્યમો આંતરતત્ત્વ પ્રાપ્ત કરવા માટે તે કામ લાગે છે.

વિષ્ણુનામનો જયયજ્ઞ આપણાં કર્મોને પાવન કરી તેને યોગમાં પલટાવી નાખે તો જ યજ્ઞ સાથર્ક ગણાય. કવિ કહે છે: કામભૂમિમાંથી એ ધ્યાનભૂમિમાં આત્માનું આરોહણ અને ધ્યાન પરિપક્વ થાય ત્યારે અનાયાસે જ્ઞાનનેત્ર ખુલે છે. વિષ્ણુનામ માત્ર જાગ્રત અવસ્થામાં જ નહીં પણ સ્વપ્નાવસ્થામાયે ચિત્તનો કબજો લઈ લે છે. આવું થાય ત્યારે જાણવું જોઈએ કે જ્ઞાનનો સૂર્ય ઉદય પામવાની તૈયારીમાં છે.

૧. શ્રી હરીન્દ્ર દવેનો સમગ્ર પરિચય:

- ☞ નામ : હરીન્દ્ર જયંતિલાલ દવે
- ☞ જન્મતારીખ : ૧૯-૯-૧૯૩૦
- ☞ જન્મસ્થળ : ખંભરા (અંજાર-કચ્છ)
- ☞ અભ્યાસ : એમ. એ.
- ☞ પ્રવૃત્તિ : પ્રતિકારત્વ
- ☞ વિશેષ નોંધ : એવોર્ડ: સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હી દ્વારા
'હયાતી' માટે

➤ કૃતિઓ અને સાલ :

- ☞ કવિતા :- આસવ(૧૯૬૧), મૌન(૧૯૬૬), અર્પણ(૧૯૭૨),
સૂર્યોપનિષદ(૧૯૭૫), હયાતી(૧૯૭૬), સમય,
મનન, મારગે મળ્યાતા શ્યામ, તમે યાદ આવ્યા
- ☞ નવલકથા :- અગનપંખી(૧૯૬૨), પળનાં પ્રતિબિંબ (૧૯૬૬), માધવ
ક્યાંય નથી (૧૯૭૦), સંગ અસંગ, વસિયત, લોહીનો
રંગ લાલ (૧૯૮૧), અનાગત સુખ નામનો પ્રદેશ (૧૯૮૨),
કૃષ્ણ અને માનવ સંબંધો (૧૯૮૨), મુખવટો (૧૯૮૬),
ગાંધીનીકાવડ
નંદિતા, મોટા અપરાધી મહેલમાં, મોક્ષ
કોઈ અપરાધી કોઈ અનુરાગી
- ☞ નાટક :- યુગે યુગે (૧૯૬૮) સંધ્યાકાળે પ્રભાત ફેરી,
દિવાલમાં દરવાજો

- ❧ **અનુવાદ :-** પિંજરનું પંખી, ધરતીનાં છોરું, જયોત—
સદાયે જલે, પરિનિર્વાણ, ચરણ રુકે ત્યાં,
એકલની પગદંડી, વાદળ વરસ્યા નહી,
- ❧ **અનુવાદ :-** શૈશવ અને બીજી વાતો,
અનુસ્પંદન
- ❧ **વિવેચન :-** મુશાયરાની કથા, દયારામ, ગાલિબ,
કવિ અને કવિતા, કલમની પાંખે
- ❧ **સંપાદન :-** મધુવન, કવિતા (ડો. સુરેશ દલાલ સાથે)
જાડિયાનું મનોરાજય, શબ્દલોક
- ❧ **ધર્મ :-** સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય,
અર્વાચીન કવિતા
- ૧૯૪૬ :- પ્રથમ કાવ્ય પ્રકાશિત : 'માનસી'
- ૧૯૪૭ :- મેટ્રીક
- ૧૯૫૦ :- મુંબઈમાં આગમન, ફ્રી લાંસ પત્રકારત્વ:
'ચિત્રપટ' સાપ્તાહિકમાં — ઉપતંત્રી 'ચિત્રભારતી'
- ૧૯૫૧ :- બી.એ. ઓનર્સ (ખાલસા કોલેજ)
મુંબઈ યુનિવર્સિટી
- ૧૯૬૧ :- એમ એ ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી સાહિત્ય
સાથે મુંબઈ યુનિવર્સિટી
- ૧૯૬૨ :- સંપાદક : 'સર્મપણ' મુખપત્ર—
ભારતીય વિદ્યાભવન

- ૧૯૬૮ :- તંત્રી-ગુજરાતી વિભાગ- અમેરિકા માહિતી કચેરી.
- ૧૯૭૩ :- તંત્રી- 'જનશક્તિ'
- ૧૯૭૮ :- રાષ્ટ્રિય સાહિત્ય અકાદમી પારીતોષિક
- ૧૯૭૯ :- જન્મભૂમિ , પ્રવાસી - મુખ્યમંત્રી
- ૧૯૮૧ :- ઈંગ્લેન્ડ પ્રવાસ, વિભાગીય પ્રમુખ-ગુજરાત
સાહિત્ય પરિષદ ૩૧મું અધિવેશન
- ૧૯૮૨ :- રણજીતરામ સુર્વશયંદ્રક (ગુજરાત વિદ્યાસભા)
- ૧૯૮૪ :- ઈંગ્લેન્ડ-અમેરિકા પ્રવાસ
- ૧૯૮૭ :- મોસ્કો (રશિયા) મુલાકાત
- ૧૯૮૮ :- સિરિયા, જર્મની, ન્યુયોર્ક, હંગેરી મુલાકાતો:
સન્માન યંદ્રક: અખીલ ભારતીય મરાઠી
સાહિત્ય સંમેલન હીરક અધિવેશન
- ૧૯૮૯ :- પેરસી, માસ્કો, ઈસ્લામાબાદ(પાકિસ્તાન) મુલાકાત.
- ૧૯૯૦ :- મહારાષ્ટ્ર ગૌરવ પુરસ્કાયર: હાર્મની એવોર્ડ
ઓર્ગેનાઈઝેશન ઓફ અન્ડરસ્ટેન્ડીંગ એન્ડ ફેટરનીટી
- ૧૯૯૧ :- બી.ડી.ગોયેન્કા એવોર્ડ ફોર એકસેલેન્સ
ઈન જર્નાલીઝમ(૧૯૯૦)
- ૧૯૯૨ :- 'કબીર એવોર્ડ' કવિતા માટેનો સર્વોચ્ચ પુરસ્કાર

(મધ્યપ્રદેશ શાસન)

૨. જીવનમાં પ્રાર્થનાઓનું મહત્વ:

માનવજીવન દુઃખથી ભરેલું છે, ત્યારે ભગવાનું નામ લઈને માનવીએ ધીરજથી બધું સહેવાનું છે. માનવ દેહમાં અવતરીત કોઈપણ, ઈશ્વર પણ શરીર અને મનની યાતનાથી બચી શકે તેમ નથી. અવતારો સંતો અને સાધુઓને પણ દુઃખની અગ્નિ પરીક્ષામાંથી પસાર થવું જ પડે છે.

શ્રી રામકૃષ્ણદેવ કહેતા કે, ભગવાનને પ્રાર્થના કરતી વખતે, ધ્યાન કરતી વખતે, સાવધાન રહેવું જોઈએ, જેથી લૌકિક કામનાઓ મનમાં ન આવે કારણ કે ભગવાન તો 'કલ્પતરુ' છે જે માગો તે મળશે. પણ જો લૌકિક કામનાઓ માટે પ્રાર્થના કરીશું તો તે પૂરી તો થશે પણ સાથે સાથે તેમાંથી ઉત્પન્ન થતી વિપત્તિઓ પણ આવશે માટે ભગવાન પાસે કેવળ નિષ્કામ ભક્તિ માટે જ પ્રાર્થના કરવી જોઈએ.

એક ભક્ત પ્રાર્થના કરે છે, " હે પ્રભુ, તમે તો અહેતુક દયાસિંધુ છો. વારંવાર મારા પર અહેતુક કૃપા વરસાવો છો. હે પ્રભુ હવે આટલી કૃપા કરો 'કલ્પતરુ' બનશો નહિં, કારણ કે મારું મન હજુ પૂર્ણ શુદ્ધ થયું નથી. અજાણતા જો તેમાં કોઈ અનિચ્છનીય લૌકિક કામના આવી જશે અને તમે તેને પૂર્ણ કરશો તો હું તમારા ચરણોથી દૂર થઈ જઈશ.

સાચો ભક્ત ક્યારેય ધનસંપત્તિ, વૈભવવિલાસ કે ભૌતિક સમૃદ્ધિ માટે પ્રાર્થના કરે નહિ. તે એવી પ્રાર્થના કદીય ન કરે કે – 'મારા દુઃખ-કષ્ટ કે શોકતાપ દૂર થાય' આ યાતનાઓને સહન કરવાની શક્તિની જ યાચના કરે. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું એક સુંદર ભજનનો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે:

. ' હે ભગવાન ! તૈં જ તારી કરુણાથી તારા કૂસને ધારણ કરાવ્યો— તે ધારણ કરવાની ને વહન કરવાની મને શક્તિ આપજે. તારી સેવા કરતાં કરતાં જે અનિવાર્ય

મહાન દુઃખ સહન કરવા પડે તેને માટે મને ભક્તિ દે ! એ પછી તું મોટી યાતનાઓથી મારા હૃદયને છલકાવી દે જે.

. હે પ્રભુ! તું પોતાના જ હાથ—સ્વહસ્તે જે પીડાનું દાન મને દે છે તેમાંથી છૂટકારો મળે તેવી મારી ઝંખના નથી! એવી યંત્રણાઓના દાનની સાથે મને તારા શ્રી ચરણોમાં ભક્તિનું દાન દે જે; તું ભક્તિદાન દઈશ, તો એ યંત્રણા મારે માટે શોભાયમાન ચૂડામણિ બની રહેશે. તું ચાહે એટલો કામનો બોજો મને આપ, પણ!! કૃપા કરીને જો જે કે કામ કરતાં કરતાં તને ન ભૂલી જાઉં, આ દુનિયાની જંજાળમાં જ મારા પ્રાણ—મન અટવાઈ ન જાય , તે કૃપા કરીને જોજે.

. 'ભલે તું ગમે તેટલા બંધનથી મને બાંધે; પરંતુ મારા હૃદયના દ્વાર તારી સમક્ષ ખોલી દઉં, તારે માટે ઉઘાંડા મૂકી દઉં તેવી કૃપા કરીને શક્તિ દેજે. ગમે તેમ પણ હું તને ક્યારેય ભૂલી ન જાઉં એવી તાકાત મને આપજો!

દરેક વ્યક્તિમા કોઈને કોઈ પ્રકારની યોગ્યતા (ability) હોય છે. તે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પ્રાર્થના અને ધ્યાન કરતા રહે છે. પણ!! ખરું ધ્યાન 'હું શુદ્ધ, બુદ્ધ મુક્ત સ્વભાવવાળો આત્મા છું, મારામાં અનંત શક્તિ—દિવ્યતા રહેલી છે. એવું ધ્યાન કરવાથી ધીરે ધીરે અંતરમાં રહેલી શક્તિ પ્રકટ થશે. તે ખરી પ્રાર્થના છે. બાળકોના મનમાં અટપટું તત્ત્વજ્ઞાન પ્રવેશી શકે નહીં માટે પ્રાર્થના, પૂજા, ગાન, કીર્તન આદિની આવશ્યકતા રહે છે.

આજે સંસાર દુઃખની જવાળાથી બળીઝળી રહ્યું છે. ભૈતિક સુખનાં સાધનોમાં આશ્ચર્યજનક વાધારો થવાની સાથે સાથે માનસિક અશાંતિમાં એટલો જ વધારો થયો છે. આત્મહત્યાનું પ્રમાણ વધી રહ્યું છે. માનસિક રોંગીઓનું પ્રમાણ વધી રહ્યું છે.

— વેદાન્ત કહે છે આપણી ભીતર ગહનતમ પ્રદેશમાં શાશ્વત અચલ એક આત્મા

છે. રાજયોગનું વિજ્ઞાન આપણને આપણી ભીતરના આ શાશ્વત અવિચલ પરમસતારૂપ આત્માનો આધાર લેવાનું કહે છે. અને પછી એના પર ઉભા રહીને મનના અવિરત ઉછળતાં વમળોને નીરખવાનું સૂચવે છે. સ્વામી વિવેકાનંદ કહે છે. : " મનને અંતર્મુખ બનાવો અને આત્મા સાથે ઓપપ્રોત થઈ જાઓ" આ સ્થિરતાના કેન્દ્રો પરથી મનના વમળો જોઈ શકાય છે.

પરંતુ જો શરૂ શરૂમાં આ આત્મામાં ઓતપ્રોત થવાનું શક્ય ન હોય તો શું કરવું? પતંજલિનાં યોગસૂત્રો કહે છે કે એવે વખતે સાધકે ઈશ્વરતુલ્ય વ્યક્તિ પર મન કેન્દ્રિત કરવું અથવા તો ઈશ્વરની પૂજા-પ્રાર્થના અને ભક્તિ કરવી.

પ્રાચીન ભારતના યોગી દાર્શનિક પતંજલિએ પ્રકૃતિ અને આત્મા સાથે ના સંબંધોમાં મન પર ઘણાં પ્રયોગો કર્યા અને એની સમજૂતી પણ આપી. ચૈતન્યની પરમાવસ્થાએ પહોંચવાનો પદ્ધતિપૂર્વક માર્ગ બતાવતાં પતંજલિના યોગસૂત્રો જ મન-મસ્તિષ્ક અને ચેતનાનો સંબંધ બતાવતો ઉત્તમ દસ્તાવેજી પૂરાવો છે.

માંડક્યોપનિષદે ચેતનાના સ્પષ્ટ રીતે ચાર સ્તરો બતાવ્યાં છે. પંચીકરણમાં શંકારાચાર્યે ઐ(ઓમ્) નો આ ચાર ચેતાના સ્તરો સાથેનો સંબંધ સમજાવ્યો છે. આ ઐ (ઓમ્) નો જપ સાધકને વિશુદ્ધ ચૈતન્ય-પરમચૈતન્ય તરફ કેવી રીતે દોરી જાય છે. તે બતાવ્યું છે.

વેદાન્તમાં મનની ઉચ્ચતર ઉત્ક્રાંતિનો નિર્ણાયક ભાગ બુદ્ધિને સોંપાયો છે. સમ્યકબુદ્ધિથી જ આપણું મન પરમ ચેતન સુધી પહોંચે છે., પારગામી અનુભૂતિ પામે છે, અનંત જ્ઞાન-શક્તિ-ઈચ્છા-ક્રિયા વહાવે છે, અંતઃ પ્રકાશ પામે છે. ભારતમાં બાળકોને બાળવયથી જ ગાયત્રીમંત્ર શીખવાય છે. બાળકો જપ કરે છે: " અમારી બુદ્ધિ પ્રકાશિત થાઓ"(ધિયો યોનઃ પ્રચોદયાત્) એટલે જ શ્રી

કૃષ્ણે યુધ્ધવિમુખ વિષાદમગ્ન અર્જુનને સમ્યગ્બુદ્ધિમાં સ્થિર થવા કહ્યું હતું. અર્જુન પોતાનામાં જાગેલી એવી કૃષ્ણપ્રેરિત બુદ્ધિને અનુસર્યો. આ સમ્યક્ બુદ્ધિએ એને શીખવ્યું કે બધાં કર્તવ્યકર્મોનું લક્ષ્ય વિષયસુખ નથી પણ અંતરાત્માનું જ્ઞાન છે. એ જ માણસને એષણાઓથી અને વિષયનાંદથી ઉપર લઈ જાય છે. આ ઉચ્ચતર બુદ્ધિએ અર્જુનને દૂન્યવી સફળતા ઉપરાંત ઈશ્વરભક્તિ પણ આપી.

કઠોપનિષદ રથના રૂપક દ્વારા આત્મા-બુદ્ધિ-મન-શરીરનાં સંબંધો સમજાવ્યા છે: શરીરને રથ આત્માને રથસ્વામી બુદ્ધિને સારથી અને મનને લગામ માનવાનું કહ્યું છે; ઈન્દ્રિયો આ રથના અશ્વો છે; ભોગવિષયો એના માર્ગો છે... જે કોઈ માણસ વિવેકશીલ બુદ્ધિરૂપ સારથીથી યુક્ત તથા મનને વશમાં રાખનારા હોય છે, તે સંસાર માર્ગ પાર કરી વિષ્ણુ-વ્યાપક હોય તે પરમાત્મા પરમપદને પામે છે.

જ્યારે ઈશ્વરભક્તિ, પ્રાર્થનાપૂજા, સાધન, શાસ્ત્રધ્યયન, ઈશકૃપા, સંતસમાગમથી બુદ્ધિ નિર્મળ થાય, ત્યારે મન પણ બધાં નિષેધાત્મક આત્મઘાતી વલણોથી મુક્ત થઈ નિર્મળ બને છે. અને નિર્મળ મનમાં બુદ્ધિ પ્રકાશે છે. એ પ્રકાશ ભીતરના શાશ્વત આત્માનો જ આભાસ હોય છે. સર્વજ્ઞ સર્વવ્યાપક, આનંદમય આત્માનો જ આભાસ.

દરેક માનવીની રોજની સામાન્ય પ્રાર્થનાના શબ્દો આ જ હોય શકે છે: " હે પ્રભુ, હું મુશ્કેલીઓના વમળમાં ફસાયો છું મારું જીવન એક ગુંચ બની ગયું છે, કૃપા કરીને મારી આ ગુંચ ઉકેલી આપો. કૃપા વરસાવો, પ્રભુ કૃપા વરસાવો."

ભગવદ્ ભજનમાં, ભગવત્ સ્મરણમાં તેમજ અધ્યાત્મમાર્ગમાં કૃપા શબ્દ પર બહુ ભાર મૂકી કહેવામાં આવે છે કે, ભગવત્કૃપા તો જોઈએ જ. કૃપા વિના ભગવાનને પમાતા નથી. કૃપા શબ્દને અદ્વૈતના બે પાસા વિચારવા લાયક છે. અદ્વૈતનું એક પાસું છે પ્રેમ અને બીજું પાસું છે, કૃપા. પ્રેમ અદ્વૈતનું સ્વરૂપ છે તેમ જ કૃપા એ અદ્વૈતનું દર્શન છે. કૃપા શબ્દ એટલા માટે યોજવામાં આવે છે કે ભક્ત જીવોના સમૂહ વચ્ચે રહી પોતાનું

અવતરણ ભગવત્કાર્ય માટે જ છે તે ભૂલી ન જાય. એટલે ભક્તે પરમાત્માની અખંડ સ્મૃતિ રાખવી જોઈએ. જેથી પરમાત્માની અખંડ કૃપાદ્રષ્ટિ રહે. વળી પરમાત્મા આવા ભક્તને સતત પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન પણ આપતા જ રહે છે.

જેણે કૃપાપાત્ર બનવું હોય તેણે જાતને સર્મપિત કરી દેવી જોઈએ. કૃપા માગવાની વસ્તુ નથી, પ્રાપ્ત કરવાની વસ્તુ છે. જે સાચું સામર્થ્ય બતાવે છે. તે કૃપા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. શરીરની સગવડો કે સુવિધા ઓ શોધવી અને કૃપાપાત્ર બનવું એ બંને એક સાથે ન બને કૃપાપાત્ર બનાનાર ભક્ત પોતાને ભગવાનથી કાયરેય અલગ ગણતો નથી, એ રીતે પરમાત્માની સાથે અદ્વૈત સાધનાર ભક્ત જ કૃપાપાત્ર બની શકે. ભગવાનનો આવો ભક્ત પરમાત્માની પ્રાર્થનામાં કયારેય કૃપાની યાચના કરતો નથી.

પ્રાર્થના ક્યારે કયા કયા શબ્દોમાં કરી શકાય એનું સાચે જ આપણને જ્ઞાન હોતું નથી. જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણ અપેક્ષાઓના જગતમાં વીતે છે: પ્રભુ બધું જાણે છે અને ઈષ્ટ હોય એ બધું આપે પણ છે એ જાણવા છતાં કંઈક ને કંઈક તો મંગાઈ જ જતું હોય છે. પરમાત્માની કરુણા અપાર છે. એ હૃદયથી કરેલી પ્રાર્થના જરૂર સાંભળે છે. મેં ક્યાંક વાંચ્યું હતું કે એક બાળક રોજ ચર્યમાં જાય અને બધા દ્વારા કરવામાં આવતી પ્રે તે સાંભળે, બાળકને વિચાર થયો મને તો એક પણ પ્રે આવડતી નથી, તે ગોડ પાસે જઈ કહેવા લાગ્યો ઓહ ગોડ! હું તમારી પાસે એ બી.સી.ડી. જ બોલી જાઉં છું, તમને જેવી ગમે તેવી પ્રે તમે તે શબ્દો દ્વારા બનાવી લેજો ને...

આટલા જ નિર્દોષ ભાવે આપણે ક્યારે પ્રાર્થના કરીશું ? એ સવાલ જ બાકી રહે છે.

૩. કવિની પ્રાર્થનાઓ પરમ શક્તિને સંબોધીને કરાઈ છે.:

‘અર્પણ’

— કવિશ્રી હરીન્દ્ર દવે માત્ર લેખક કે સર્જક ન હતા, પણ એક ઉત્તમ કક્ષાના વાચક પણ હતા. તેમણે નવલકથા, નાટક, વિવેચન, નિબંધો ઈત્યાદિ ઘણું બધું લખ્યું છે. તેમની સર્જનયાત્રામાં દશ્ય-અદશ્ય પરિવર્તનબિંદુઓ પણ આવતા રહ્યા છે. તેમના જીવનમાં મુંબઈમાના આગમન સાથે નવો વળાંક ઉમેરાયો હોય એમ તેઓને લાગતું. સમથળ વહી જતા જીવનમાં જાતે નોતરેલા સંઘર્ષ અને અજંપાને કારણે વમળમાંથી અટવાયેલા જહાજ જેવી સ્થિતિ વચ્ચેથી પસાર થઈ કવિ ઘડાયા છે.

કવિના અનુભવનું આ જગત શબ્દની સાધનાવખતે ખપમાં આવ્યું હોય એમ લાગે છે. તેઓએ પત્રકારત્વના ક્ષેત્રે બેતાલીસ વરસ વિતાવ્યા છે. તેમની કવિતાના લયને ઉડાણ એ જ કારણે મળ્યું છે. વાંચન તો શિશુવયથી તેમના જીવનક્રમમાં વણાઈ ગયું છે. ગુજરાતી ભાષાના મધ્યકાલીન કવિઓએ શબ્દના ઉડાણ અને લયના પરિમાણનો આદર્શ કવિની નજર સમક્ષ મૂક્યો હતો.

સર્જકને સ્વીકૃતિની ઝંખના હોય છે. હરીન્દ્રને વિવિધ સ્તરે આ સ્વીકૃતિ સાંપડી છે. નિબંધો કવિના પત્રકારત્વ, મનન અને વાંચનના પ્રયાગમાંથી જ રચાયા છે કવિતા અને નાટક એ એમનાં પ્રિય સ્વરૂપો છે. કવિએ સાથી વધારે કામ આ બે ક્ષેત્રોમાં જ કર્યું છે. તેમણે ‘અર્પણ’ નામથી એકસો પચીસ શ્લોકની પ્રાર્થના પોથી તૈયાર કરી હતી તેમાં પ્રાર્થનાનો ભાવ થોડોક ગદ્યમાં પણ મૂકવામાં આવ્યો છે. એ વખતે કવિ બે દિવસ એક ધ્યાનથી આ પ્રાર્થનાઓના સાંનિધ્યમાં બેઠા હતા. તેઓ લખે છે: " આ સાંનિધ્યથી હું સંપન્ન થયો છું. મને આ માહોલ વચ્ચે રહેવું ગમ્યું હતું. પ્રાર્થનાં ક્યારે ક્યાં રૂપે થઈ જતી હોય છે. તેનો ખ્યાલ પણ આવ્યો." આ પ્રાર્થનાઓ કોઈ છબી સુધી પર્યાપ્ત

નથી એ છબીની ભીતર રહેલા જગજગનનીના રૂપ સધી પહોંચવા નો પ્રયત્ન થયો છે.
કહેવું જોઈએ સાકાર પ્રયત્ન થયો છે.

"દેવાઈ તું સુરગણોની પ્રશસ્તિથી, મા,

ને બોલવું કંઈ વિદે અમને ન જાણ:

સંતપ્ત આ ભવરણે કદી થાય થાકે

શીળું તમારું શરણું: નવ અન્ય પ્રાણ."

ઉપરોક્ત પંક્તિઓમાં મૌનો મહિમા કવિએ ગયો છે. રામકૃષ્ણ પરમહંસ સાથે જે રીતે મહાકાલી વાતો કરતા તે આભાસ નહીં સત્યતા હતી. આપણે ફક્ત રામકૃષ્ણની ભૂમિકા સુધી પહોંચવાના પ્રયાસો કરવાથી માં ના દર્શન થાય જ છે. જગજગનની માં અતિ વાત્સલ્યપૂર્ણ છે. ભગવાન એટલે આકાશ અને માં એટલે ધરતી. દરેક બાળક ગમે તેટલી પ્રવૃત્તિને અંતે માં પાસે જ જવાનું, કેમકે માં ના બોળામાં માથું નાખી ભક્ત પોતાના તમામ દુઃખોથી પર થઈ જાય છે.

"છે આટલી હૃદયની બસ પ્રાર્થના કે

મારા ઉરે પ્રગટજો તવ પ્રેમજ્યોત:

ને એ પ્રદીપ્ત કરવા જામ હૈયું આખું

હોજો હવે પ્રજવળતો શુભ અગ્નિકુંડ."

શ્રીકૃષ્ણને કુંતીએ સરસ પ્રાર્થના કરી છે !

— વિપદ: સન્તું ન: શશ્વત્ તત્ર તત્ર જગદ્ગુરો ।

ભવતો દર્શનં યત્ સ્યાત્ અ-પુનર્ભવ-દર્શનમ્ ॥

'હે વિશ્વગુરુ! બધી દિશાઓમાંથી વિપત્તિઓ અમારી ઉપર વરસો! કારણ કે, તેને લીધે જ (તમારું અખંડ સ્મરણ કરવાથી) તમારા દર્શન પામીશું અને એ દર્શનથી

જ જનમ-મરણના ચક્રમાંથી મુક્તિ પામીને સંસારને પેલે પાર જઈશું.

જ્યારે આપણને દુઃખ -કષ્ટના કડવા અનુભવમાંથી પસાર થવાનું જ છે.- એના તડકા-છાયામાંથી પસાર થયા વિના છૂટકો જ નથી, તો પછી આપણે ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક જીવન તરફ વળવા માટે તેના ઉપયોગ કરીએ. આફતો, વિપત્તિઓ, યાતના-યંત્રણા વગેરે કોઈ ને કોઈ રૂપે જીવનમાં આવશે જ; તો પછી એ બધાં આપણને ઉચ્ચ ઉદ્દેશ્ય પ્રત્યે આગળ વધવા બળ પુરું પાડી રહો! હૃદયને અગ્નિકુંડમાં ફેરવી દેવાની હિંમત જરૂરી છે કવિ દ્વારા અહીં ઉચ્ચ કોટી નો આનંદ આપનાર શક્તિની વાત કરવામાં આવી છે. અશૂભ, સ્થૂલ અમંગલ હોય એ બધું જ આ અગ્નિમાં ભસ્મીભૂત થાય પછી જ પ્રભુની પ્રેમજ્યોતિ પ્રગટે છે. જો કૃપા માટે તાલાવેલી હોય, કરુણા માટે ઝંખના લાંબા સમય સુધી સેવી હોય, તો જીવનની સળગતી સમસ્યાઓમાંથી આપણે સફળતાથી પાર ઉતરીશું. એવો ભાવાર્થ આ કાવ્યપંક્તિ પરથી ઉદ્ઘાટીત થાય છે. આમ મનની નિર્બળતાઓ અને મલિનતાઓ ભસ્મીભૂત થાય ત્યારે આત્મશુદ્ધિ અને પવિત્રતા, નિર્મળતાને આનંદ પામી શકાય છે.

"કોઈ હવે પથ મહીં નવ રોકટોક

રસ્તો વિશાળ ક્ષિતિજો નયને સમાય;

આ પ્રેમનું વિલસતું અહીં રાજ્ય એમાં

કોઈ રહસ્યમય તેજ બધે છવાય.'

એક વાત બહુ જૂની છે- આજકાલની નથી: લોકો મૂંગા બેસી રહેનારાને નિંદે છે. બહુ બોલનારને નિંદે છે. અને ઓછું બોલનારને પણ નિંદે છે. જગતમાં કોઈ અનિંદિત નથી. કબીરની એક સાખીમાં એમણે ખૂબ સરસ કહ્યું છે:

"અતિ ભલા ના બોલના

અતિ ભલી ના ચૂપ,

અતિ ભલા ના બરસના

અતિ ભલીના ધૂપ."

જે મનુષ્ય નફફટ છે. બીજનાં યશકીર્તિનો નાશ કરનારો છે, ઘુસણિયો છે, તેને આ સંસારમાં જીવવું અતિ સહેલું થઈ પડે છે. પણ! જે મનુષ્ય નમ્ર છે, પવિત્રતાની સદા ખેવના કરનાર છે, સાવધાન છે નરમ છે અથવા નમ્રતાવાળો છે. જે જોઈ વિચારી ચાલનારો છે. તેને આ સંસારમાં જીવવું કઠિન થઈ જાય છે. ત્યારે જો પ્રભુના પ્રેમનો અંશ પ્રાપ્ત થાય તો ક્ષિતિજો જ ક્યાંય રહેતી નથી. કવિ કહે છે. પરમતત્ત્વ એટલે વિરાટ અવકાશ એ અવકાશમાં યથેચ્છ વિહાર કરી શકાય. આ પરમની સત્તા અને પરમનો પ્રકાશ—એમાં કોઈને ક્યાંય રોકટોક નથી. બીજ એક કાવ્યપંકિતમાં કવિ કર્તા ભાવ એટલે કે અહંમ ઓગાળવાની વાત કરે છે.

"હું તો અશક્ત, મુજ શક્તિ સમસ્ત તું મા,

હું તો હજી ડગ ભરું ગતિ તારી દેશ;

મારાં સરે વચન, અર્થ તું આપ માતા !

મારું ન કોઈ જગમાં, બસ તું જ ત્રાતાં."

નરસિંહ મહેતાએ તો પાંચ સદી પહેલા ગાયું હતું કે 'હું કરું હું કરુ એ જ અજ્ઞાનતા શકટ નો ભાર જયમ શ્વાન તાણે' આ જ કર્તાભાવ છે. અંતઃકરણનો ચોથો અને છે ભાગ તે અહંકાર. મન અને ચિત્ત સાથે ભળી બુદ્ધિ જે ડિસીઝન આપે તેને છેલ્લે સહી કરી આપે તે અહંકાર. જ્યાં સુધી અહંકાર સહી ના કરે ત્યાં સુધી કોઈ કાર્ય થાય જ નહીં. પણ બુદ્ધિ એ અહંકાર શ્રુ આવનાર પ્રકાશ હોવાથી બુદ્ધિ ડિસીઝન

લે એટલે અહંકાર નિયમથી જ ભળી જાય અને તે કાર્ય થઈ જાય. જ્યારે જ્ઞાનાવરણ આવે, દૈવીશક્તિઓ ખીલી હોય ને અહંકાર આવે તો જેટલો ઉચો ચઢ્યો હોય મનુષ્ય તેટલો જ નીચે પછડાય છે.

સાધના ના પંથે પહેલા જ પગથીયે કવિ કહે છે કે આ વાતનો ખ્યાલ આવે છે, આ જ આપણી મર્યાદા છે. સાધનામાં પરમશક્તિની ગતિ આવી મળે તો જ પ્રગતિ થઈ શકે કવિ એ ગતિ તરફનું પ્રથમ પગથિયું દર્શાવે છે. આપણા કર્તા ભાવ અંગેની સભાનતા હોય તો જ કદીક એ એ ભાવ ઓગળે પરમતત્ત્વનાં ચરણમાં શ્રી હરીન્દ્ર દવેએ શરણાગતિ સ્વીકારી છે. તેમના અનેક કાવ્યોમાં આવતા શબ્દો અનોખી દિશામાં લઈ જાય છે. તેમણે પરમશક્તિની પ્રેરણા દ્વારા પરમતત્ત્વના ઉબરે જ જઈને અટકતા જોવા મળે છે.

"જ્યાં જ્યાં ઠર્યા ચરણ ત્યાં તવ પંથ માતા ।

જ્યાં જ્યાં મળ્યું શરણ ત્યાં તવ પ્રાણ, શાતા."

દરેક મનુષ્યના જીવનમાં એક જ પ્રશ્ન હોય છે જે તમને સતાવતો હોય છે.

☞ પ્રભુ ક્યાં મળશે ?

☞ પરમશક્તિનો સાક્ષાત્કાર કઈ રીતે થાય ?

આવા પ્રશ્નો જિજ્ઞાસુઓ પૂછતા જ રહ્યા છે. કવિ એક ઉદાહરણ આપતા સમજાવે છે:

'God is no Where' માંથી માત્ર વચ્ચેની જગ્યા એક અક્ષર પૂરતી ખસેડી—

'God is now here'

કરતા પાદરીનું ઉદાહરણ આપે છે. ઈશ્વરની શોધ સર્વત્ર કરીએ ત્યારે આપણી ભીંતર વસેલા છે. એ હકીકત ભૂલી જવાય છે.' જ્યાં ચરણ રૂકે ત્યાં કાશી ' ની માફક

જ્યાં પણ ચરણ ઠરે ત્યાં પરમતત્ત્વનું ધામ કહ્યું છે. આપણને પ્રભુની ઓળખાણ નથી, આથી જો પ્રભુ આપણી સાથે ઘસાઈને ચાલ્યા જાય તોયે આપણને ખ્યાલ ન આવે પણ!! અત્ર, તત્ર સર્વત્ર ઈશ્વર છે અંતે એનામય બની જવામાં જે આનંદ છે. તેની વાત ઉપરોક્ત પંક્તિ દ્વારા કહેવાયું છે.

કવિ એ ઘણી પ્રાર્થનાઓ લખી છે. અને તેની સમજ પણ આપતા ગયા છે. દરેક કવિ જે ઉચ્ચ કોટીના અધ્યાત્મની અનુભૂતિને સમજયા છે તેઓ એ આ વર્ણન કલમ દ્વારા કાવ્યમાં ઉતારવા પ્રયાસો કર્યા છે. અહીં ક્યાંક અર્જુનને મળેલા દિવ્યચક્ષુઓની વાત આવે છે તો દ્વૈત અને અદ્વૈતના માર્ગની વાત પણ સમજાવે છે. તેઓ પ્રકૃતિને જ વિરાટ પ્રાર્થના તરીકે જોવે છે. આકાશમાં સૂર્ય ઉગે છે એ એક ચમત્કાર છે. પૂર્વ દિશામાં આછી આશ પ્રગટે અને પરમતત્ત્વના અંશને રમવાનું મન થાય એવો લાલ સૂર્ય ક્ષિતિજમાંથી ઉપર ઉછળે એ સાક્ષાત્કારનો જ એક ભાગ કવિએ બતાવ્યો છે. અહીં ઉચ્ચ વિચાર શૈલી કવિની દ્રષ્ટિગોચર થાય છે.

કઈ કેટલાક નવા અર્થ પ્રકૃતિ પાસેથી કાઢીને આપણને પરમાત્મનું દર્શન કરાવે છે.

"ચિંતા ન કોઈ, હૃદયે નહિ કામના હવે,

તારા પ્રસન્ન રટણે દુનિયા સમાઈ."

એક બાજુ મનુષ્ય કહે છે 'શ્રીકૃષ્ણ: શરણં મમ' ને બીજી બાજુ કહે છે કે, 'હે કૃષ્ણ! તું મારા શરણેથા . જો આપણે કૃષ્ણનું શરણું લીધું હોય તો પછી ચિંતા શેની? મહાવીર ભગવાને પણ ચિંતાનું ફળ તિર્યચ ગતિ કહ્યું છે. ચિંતા એ જ આપણો મોટામાં મોટો અહંકાર છે. 'હું જ બધું ચલાવું છું.' તેમ રહ્યા કરે ને તેના ફળ રૂપે ચિંતા ઉભી થાય. તેમાંથી જ તો દુઃખ ઉભા થાય છે. આથી જ આજે યંત્રવત જીવન જીવતા મનુષ્યને ફરી એક પથદર્શકની જરૂર વર્તાય છે. પણ!! એ વાત આપણે ભૂલી જઈએ

છીએ કે સાચો પથદર્શક આપણો અંતરાત્મા છે.

શ્રી કૃષ્ણ કહે છે:

'જીવ તું શીદને શોયના કરે,

કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે,'

એક કાવ્યપંક્તિમાં શ્રી હરીન્દ્ર માતાજીના સ્મિતને વર્ણવતા લખે છે:

"તારા સ્મિતેથી અમને નિત સાંત્વનો મળે

એનો પ્રભાવ પરજું તવ ધ્યાન માંથી."

શ્રી અરવિંદ આશ્રમમાં માતાજી હોય તેમના દર્શને આવેલા સાધકને પુષ્પ આપતાં: પછી સાધક સામે ત્રાટક કરતા હોય એ રીતે જોઈ રહેતાં એ થોડી ક્ષણોનું માપ કાઢવા જેટલું ભાન સાધકમાં ન રહેતું. શરીરનાં એક પછી એક પડ ઉખડતા હોય એવી લાગણી એ ક્ષણે અનુભવાતી. કવિ પોતાનો અનુભવ વર્ણવે છે. શ્રી અરવિંદ અને માતાજીનો પ્રભાવ કવિ પર ખૂબ રહ્યો છે. શ્રી સુંદરમ્ કવિ હરીન્દ્રના મિત્ર હતા. આ બધી પ્રાર્થના એમને ગમી. એમણે જ માતાજીને એ પ્રાર્થનાઓ બતાવી હતી. આ શબ્દોને શ્રી માતાજીનું સ્મિત સાંપડ્યું હતું એનો કવિને આનંદ છે. ત્યાર બાદ કવિ લખે છે કે તેઓ પછી સૌમ્ય—દિવ્ય સ્મિત કરતાં અને એ સ્મિત કરતાં અને એ સ્મિત સાથે મુલાકાત પૂરી થતી.

પુષ્પ માના કરમાંથી મળે, પરંતુ એની સુવાસના નેત્રોમાંથી પામી શકાય: સ્મિત માના હોઠ પરથી સરે અને એનો પ્રભાવ માનું ચિંતન કરવાથી જ પામી શકાય જે પુષ્પ આપે છે આપણને જુએ છે કે આપણી સામે સ્મિત કરે છે. એ દેહ નથી, આંદોલન છે એનો અનુભવ સમયાંતરે પણ જીવંત જ રહ્યો છે.

સર્મપણભાવની એક સ્થિતિ વિષે કવિ હરીન્દ્ર પરમની જાગૃતિ(અવરર્નસ)નું વર્ણન કરે છે:

"નિંદ્રા મહી ભગવતી તવ સ્વપ્ન હોજો

ને જાગૃતિ સ્મરણથી છલકાય એવી:"

નિંદ્રા સ્વપ્ન આવે એ પરમશ શક્તિનાં જ હોય. કોઈ પણ સ્વપ્નને પરમની દેણ તરીકે લઈ શકાય. પશ્ચિમનું સ્વપ્નશાસ્ત્ર તો ભયંકર સ્વપ્નના વિપરીત—સુખદ—અર્થ કરે છે. સ્વપ્ન વિજ્ઞાન ગહન છે. સ્વપ્નમાં સ્થૂળ દેહના બધાં જ બારાં બંધ હોય છે. સૂક્ષ્મ દેહ મન બુદ્ધિ અને ચિત્ત કાર્ય કરે છે. અહંકાર કશું જ કરી શકતો નથી.

આધુનિક મનોવિજ્ઞાન માનવીના મનની અંદર ઉડુ ઉતરે છે. માનવ હૃદયની લાગણીઓ ભાવો કલ્પનાઓ, વિચારોની સાથે માનવીના મનના અંદરના પ્રવાહોનો અભ્યાસ કરે છે. મનોવૈજ્ઞાનિકો કહે છે દરેક સ્વસ્થ માણસ એક રાતમાં ૮થી ૧૦ સ્વપ્ના જુએ છે. દરેક સપનાનું ડ્યુરેશન દરેક સપનાનો સમય છે. ૧૫થી ૨૦ મિનિટ સુધીનો. હવે એવા યંત્રો બની ચૂક્યા છે. કે આપણાં મગજ ઉપર આપણા મસ્તકની સાથે એ યંત્ર લગાડી દેવામાં આવે તો જે રીતે કાર્ડિયોગ્રામની ઉપર પૂરો ગ્રાફ આવી જાય છે. એ રીતે જ સ્વપ્નનું પૃથક્કરણ કરનારું મશીન બની ગયું છે. આ બધા સ્વપ્નઓ યાદ રહેતા નથી. જાગવાના સમય પહેલા જે અંતિમ સ્વપ્ન જોયું હોય તેજ યાદ રહે છે. નવાઈની વાત એ છેકે સ્વપ્ન કોણ જુએ છે? એ આપણું મન જુએ છે. અર્ધચેતન અવસ્થામાં સબ કોન્શિયસ માઈન્ડમાં સમગ્ર સ્વપ્ન ચાલે છે. સુષુપ્ત અવસ્થામાં મન લગભગ અનકોન્શિયસ, અજાગ્રત હોય છે. અચેતન મનમાં માનવીની અવ્યક્ત દુનિયા અને દમિત ઈચ્છાઓ પડેલી હોય છે. મોકો મળતા તે ચેતન મન દ્વારા પ્રગટ થાય છે. સ્વપ્ન જ્યારે ચાલે છે. ત્યારે આપણે ન તો પૂરા ઉઘમાં હોઈએ કે ન તો જાગ્રત અવસ્થામાં, વચ્ચેની અવસ્થામાં સ્વપ્ન ચાલે છે. સ્વપ્ન એટલે આમ તો મનના વિચારો જ છે.

જે આખો દિવસ જોયું, સાંભળ્યું, એ બધા સંસ્કાર મનમાં છપાઈ જાય છે. પણ!!! આ કેવળ દિવસના નહી, મહીનાઓનાં વરસોનાં, ત્યાં સુધી કે પાછલા જન્મોના સંસ્કાર જે છે તે આપણાં મનના ઉડા સ્તરોની અંદર પડેલા છે. તે સ્વપ્નમાં ખૂલવા લાગે છે. એટલા માટે તો ભારે નવાઈ પમાડે તેવા સ્વપ્ન આપણે જોઈએ છીએ. ક્યાંય એવું સ્વપ્ન કે પક્ષી બનીને ઉડીએ છીએતો વળી ક્યાંક ઉડા પાણીમાં ગરકાવ થતા હોઈએ અને અજબ ગજબની પરિસ્થિતિ અને અજબ દેશોમાં આપણે પોતાને જોઈએ છીએ.

આપણાં મનના ત્રણ પ્રદેશો છે.

☞ નિમ્ન અહંમ

☞ સામાન્ય અહંમ

☞ અતિ અહંમ

નિમ્ન અહંમમા માનવી તદ્દન અચેતન છે. સામાન્ય અહંમ માણસને સક્રીય કરે છે અને અતિ અહંમની પકડમાં આવીને માનવી ભારે પુરુષાર્થ કરે છે. આ સુપર ઈગો માણસને સ્વપ્નાઓની દુનિયામાં લઈ જાય છે. ક્યારેક માણસ એવું વિચાર છે કે તે આ અર્થહિન દુનિયામાં આવી પડ્યો છે. તેની પાસે નિર્ણય સ્વતંત્ર છે પણ મોટામાં મોટી મુશ્કેલી એ છે કે એ જે કંઈ નિર્ણય કરે છે, જે કંઈ પસંદગી કરે છે તેને પરિણામે તેને નિરાશાં અને વ્યર્થતાનો અનુભવ થાય છે. ધીરે ધીરે તે ડિપ્રેશનમાં આવી જાય છે. જીવન સતત તથા પરિવર્તનશીલ છે. માણસ રોજ નવા કર્મો કરે છે, નવા સપનાઓ જોવે છે. આમ તે કલ્પના કરતો રહે છે. કલ્પનામાંથી તે ક્યારેય બહાર નથી આવી શકતો તેથી તે દુઃખી છે.

'જેસે સપના રેનકા

તૈસો યે સંસાર."

દુનિયા પણ સ્વપ્ન જ છે પરંતુ જ્યાં સુધી માણસ જાગશે નહીં ત્યાં સુધી તો તેને સાચું જ લાગવાનું સ્વપ્ન. જેના આદિ અંત ન સમજાય તેને આપણે મિથ્યા કહીએ છીએ. જગત માયાથી ઘેરાયેલું છે. તેથી તે પણ મિથ્યા છે. જાગૃતિ એટલે કોલાહલના જગતમાં પ્રવેશ આ કોલાહલમાં પરમ વિશેની સભાનતા સતત ટકી રહે તો જ બધું બદલાઈ શકે સ્મરણથી છલકતી જાગૃતિ એટલે ઈષ્ટના નામનો શુકપાઠ નહીં: પરમ છે એ માટેની સભાનતા. કંઈ પણ કરીએ ત્યારે પરમાત્મા છે, એનું ભાન આપણી કૃતિને નવો અર્થ આપી શકે છે. આપણે જે કંઈ હોઈએ તેની પાર જવાનો પ્રયત્ન એટલે ઈશ્વરની નજીક વધુ એક ડગ.

કવિશ્રી એ પોતાની પ્રાર્થના પોથીમાં લગભગ દરેક વાતને પરમની સંનિધિમાં જ ઉચ્ચારી છે. તેમાં જીવનના દરેક તાણાવાણા જે ગૂંચવાયેલા છે તેને સૂલજાવી આપ્યા છે. વાણી ઉપર એક પંક્તિ છે.:

"આ શબ્દ એ પણ તમારી કૃપાની દેણ

આ વાણી એ પણ તમારી દયાનું વ્હેણ"

❧ કબીરે કહ્યું છે:

"સબદ બરાબર ઘન નહી, જો કોઈ જાણે બોલ

હીરા તો દામૈ મિલે, સબદ હી મોલ ન તોલ."

કયો શબ્દ ઉચ્ચારવો એનું જ્ઞાન હોય તો શબ્દ જેવું ઘન એકેય નથી. હીરો તો વેચાતો મળે. વધુ સંપત્તિ હોય તો વધુ ઉત્તમ રત્ન ખરીદી શકાય. પરંતુ શબ્દ રૂપી રત્નની તો કોઈ કિંમત જ ન હોય, દુનિયાની તમામ શક્તિઓને જોડનારી જો કોઈ કડી હોય તો તે વાણી જ છે.

વિજ્ઞાન જ્યારે મનુષ્યના મન ઉપર અસર કરનારી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરે છે

પરંતુ તે સીધું મન ઉપર અસર નથી કરતું. વાણી વિજ્ઞાનથી આગળ વધીને હૃદય ઉપર સીધો ઘા કરે છે. વાણી હૃદય સુધી પહોંચી જાય છે. પછી આત્માજ્ઞાન અંદરથી પ્રકાશ ફેંકે છે. આમ વિજ્ઞાન બહારથી પ્રકાશ નાખે છે, તો આત્માજ્ઞાન અંદરથી અજવાળું પાથરે છે. આ બંને વચ્ચે વાણી પુલનું કામ કરે છે. તેથી જ આજના યુગમાં દરક મનુષ્ય આત્મજ્ઞાનની શોધ કરવા વાણીનું જ આદાન-પ્રદાન કરે છે.

સંતો અને મહાત્માઓ પોતાની અલૌકિક વાણીમાં જે કંઈ કહી ગયા છે તે સતત જ્ઞાન સ્વરૂપે બધાના મનને ઝંઝોળી નાખે છે, કારણ કે તે સત્યની વધુ નજીક છે. વાણીમાં ઈશ્વરીય શક્તિ છે. વાણી દ્વારા દરેક મનુષ્યના 'સંસ્કાર'નો ખ્યાલ આવે છે. 'સંસ્કાર' આપણી પુંજી છે. જે આપણી અંદર જ છે, પણ!!! ઓળખતા આવડે તો પાસે જ છે., અને ન ઓળખો તો દૂર....સંસ્કારની સુંગધ વાણી દ્વારા બહાર આવે છે. વાણી જ આપણા જીવનને ઉર્ધ્વગામી વિકાસલક્ષી અને સ્વ. પર કલ્યાણકારી બનાવે છે. દયા, કરુણા, મૈત્રી ઉદારતા, સંતોષ સરળતા, માનવતા આ બધા વાણીના પાયાના સદ્ગુણો છે. જેનાથી આપણી વાણીને તેજોમય બનાવી શકાય છે.

મુખ માણસ પાસે જ્ઞાની માણસ મૌન રહેવાનું વધુ પસંદ કરશે, કેમ કે ત્યાં વાણીનો વ્યય થવાનો છે. પરંતુ જે વ્યક્તિને કંઈક પામવું છે, પોતામાં રહેલી સુષુપ્ત શક્તિઓને ખિલવવી છે તો તે પોતાની શોધ કરી જ લે છે. તે નિરંતર બોલતો રહે છે. અને જ્ઞાનીઓને સાંભળતો પણ રહે છે, તેમાં જ વાણીનો મહિમા છે. વાણી આ બંને વચ્ચે પુલનું કામ કરે છે. તે બંને કિનારાઓનો સંયોગ કરાવે છે. અને બંને બાજુ અજવાળું પાથરે છે. શબ્દરૂપી ધન અમૂલ્ય છે. ઈશ્વરની કૃપા હોય તોજ આવા શબ્દો મળે, શબ્દને વહેવા માટે વાણી પરમની કરુણાનું જ રૂપ છે. શ્રી હરીન્દ્રનું પરમનું જગત ઘણું વિશાળ છે.

"જોવા જે દગમાં ન શકિત હતી તે,

પાસે જ આવી રહે

તારું તે જ પ્રસન્ન

મારું ઉર આકો ફૂલ શું ઉઘડે ! "

મનુષ્ય અપરાધ કરતાં થાકે છે. પ્રભુ કૃપા કરતાં થાકતા નથી. માણસ એક ડગલું ભરવા તૈયાર હોય તો પ્રભુ નવ્વાણું ડગલાં ભરીને સામે આવે છે. જેમ મેંદીના લીલા પાનમાં લાલ રંગ છે. એમ પ્રભુ આપણા આ નશ્વર દેહમાં વસે છે. એ માટે આપણી તૈયારી મેંદીના પાન જેવી હોવી જોઈએ. પાન કુટાઈ કુટાઈને સાવ પીસાઈ જાય ત્યારે તેનો રંગ નિખરે છે. એમ જ જીવન ના કપરા ચઢાણ ઉતારના અનુભવ મનુષ્યને કુટે છે. પીસે છે. ત્યાર બાદ તેનામાં પરમતત્ત્વની એકાદ ઝલક દેખાય છે.

"સાહબ તેરી સાહબી

સબ ઘટ રહયા સમાઈ

જયો મેંદીકે પાતમે

લાલી લખા ન જાય."

સાહબની સાહબી સૌમાં સરખી છે. જે પાન પીસાય છે તેમાંથી આબદાર લાલી પ્રગટે છે. જે પાન પીસાતું નથી એ લીલું રહી જાય છે. સાહબની આ સાહબી મુંગાને બોલતો કરે છે.: પંગુને પર્વત પર આરોહણ કરાવી દે છે.

" મને આપો એવાં નયન,

નીરખે માત્ર તમને

જાને દેજો એવાં ચરણ-

ગતિ જેની તવ દિશે:"

કવિ સૂરદાસે ગાયું છે: "જિન્હ નૈનનમેં ઘનશ્યામ બસ્યો, ઉસ નૈનનસે અબ દેખિયે ક્યા !"

આશ્ચર્યની વાત એ છે કે કવિ સૂરદાસ અંધ હતા જ નહીં. પણ!! તેઓએ પોતાની આંખો વડે ફક્ત પરમાત્માના જ દર્શન કરવાંનું નકિક કર્યું હતું. તે તેમના અંતરઆત્મા ના દર્શન કરવામાં જ તલ્લિન રહેતા. બાહ્ય દુનિયા તેમને જોવી જ ન હતી. તેથી જે નેત્રોમાં પરમાત્મા સમાયા એ નેત્રોથી દુનિયાનાં બીજા દશ્યો જોઈને શું કરવું ? એમણે અવર દશ્યો માટે પોતાના લોચનનાં દ્વાર બંધ કરી દીધાં હતાં. એમણે તો પરમાત્માને કહી દીધું:

"તવ દર્શનની પાર, સજન

બે લોચન મારા અંધ"

પરમાત્મા વિના બીજું કશું ન જુએ એ લોચનની શરણાગતિ

પ્રભુના પંથ સિવાય બીજો કોઈ પંથ જેને વિચરવા માટે ન સૂઝે એ ચરણની શરણાગતિ,

જ્ઞાનેશ્વરે કહ્યું છે. એમ સર્વ ગતિની ગતિ તો શરણાગતિ. એક વાર આ ગતિ પ્રાપ્ત થઈ તો બીજી કોઈ ગતિ પ્રાપ્ત કરવાની ન રહે.

"જ્યાં જ્યાં નજર મારી ઠરે,

ચાલી ભરી ત્યાં આપની"

આ જગતથી થાકીએ ત્યારે પરમશક્તિના આનંદલોકના દ્વારા તો ખુલ્લાં જ હોય છે. માત્ર પૂર્ણ શરણાગતિનો અભાવ એ દ્વાર સુધી જવા દેતો નથી. શરણાગતિ આવે તો મા આંગળી પકડી બાળકને ભીડમાંથી રસ્તો કરી લઈ જાય એમ પરમ-તત્ત્વ આપણને લઈ જાય છે. 'હું' ને બહાર રાખીને ભીતર પ્રવેશ કરે ત્યારે માણસ પમરતી

સુવાસ બની જાય છે. અને ત્યાગ કરવોય સહેલો છે, પરંતુ ત્યાગ કર્યો છે એના અહંકારને તજવાનું વિકટ બને છે.

૪. કોલાહલના જગતમાં પરમતત્ત્વની એક ઝલક જેવા કવિના કાવ્ય સંગ્રહો:

૧- સૂર્યોપનિષદ

કવિ જ્યારે ૧૯૪૬માં શાળામાં ભણતાં હતા, ત્યારે સ્વ.શ્રી વિજયરાય વૈંધ 'માનસી'માટે શ્રી હીરન્દ્રની રચના સ્વીકારી અને પ્રગટ કરી, ત્યારથી અનેક જાણ્યાં-અજાણ્યાં હૃદયોનો ભાવ તેમને કવિતા લખવા માટે હંમેશા પ્રેરતો રહ્યો હતો. કવિતા લખવી એ કવિ માટે સૂર્યની પાસે બેસવા જેવો અનુભવ રહ્યો હતો. અનુભૂતિ અને અભિવ્યક્તિના આકાશમાં કવિતાના સૂર્યની ખૂબ નજીક તેઓ હોય ત્યારે સૂર્યના તાપમાં જેની મીણની પાંખો ઓગળી ગઈ હતી એ ગ્રીક પાત્ર ઈકારસની યાદ તેમને આવતી. કવિની હયાતીમાં જે કંઈ મીણ જેવું હોય અસ્થાયી હોય એ તમામ પીગળી જાય અને ભલે નીચે તૂટી પડે એ કવિની સૂર્યોપનિષદની પ્રાર્થના હતી.

કવિ શ્રી હીરન્દ્ર દવે પ્રાધ્યાપક થવા માટે ભણતર પુરું કરવા મુંબઈ ગયા, છતાં જ્યારે પ્રાધ્યાપક થવાની તક આવી ત્યારે પત્રકારત્વને જ વળગી રહ્યા. સર્વત્ર આધુનિકતાની તાણ અનુભવાતી હોય ત્યારે પોતાના એકદંડિયા ભવનમાં બેસી મુગ્ધ પ્રેમનું ગીત કે નિર્વ્યાજ વેદનાની ગઝલ લખતાં કવિ અચકાયા નથી. સમય સાથે તેમણે ઘરોબો બાંધ્યો છે. પણ! પોતાની રીતે.

પ્રેમ એ કવિની પ્રથમ અને પરમ નિસ્ખત હતી. તેઓ લખે છે: " લખીએ છીએ એની ક્ષણેક્ષણ જીવવી પણ પડે છે." એટલે જ ક્યારેક પ્રેમની ખોજ એવી ક્ષણો સુધી તેમને લઈ ગઈ છે, જ્યાં જીવવું એ અનોખો અવસર, અનોખો અનુભવ બની ગયો હતો ! આ ખોજ ક્યાં કવિતા બની છે. અને ક્યાં નથી બની એની ચિંતા કે પરવા

કવિએ રાખી નથી. આ ખોજ હયાતીમાં કરી છે., એટલીજ મૃત્યુમાં પણ કરી છે. કોઈક કોઈક ક્ષણોમાં તેમણે જ્યાં હયાતી કે મૃત્યુ કોઈનો મહિમા નથી, એવો પ્રદેશનો અનુભવ પણ કર્યો હતો. એટલે જ જીવનની કવિતા જો મુખરિત પ્રેમગીત હોય તો મૃત્યુની કવિતાને તેઓએ પ્રેમના નિઃશબ્દ છતાં સઘન લોકમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવા યત્ન કર્યો હતો.

શ્રી હરીન્દ્ર સારી એવી સંપન્નતા હતી, અને તેમની સર્જક શક્તિને તેથી એક ઘણો મોટો ઉઠાવ મળેલો હતો. કવિએ પહેલાંની આપણી નવીન કવિતા સાથે સારું એવું અનુસંધાન રાખ્યું હતું અને પોતાના નવા ઉન્મેષો પણ દાખાવ્યા હતા. શબ્દની કુમાશ અને બાનીની માવજત એ બહુ કુશળતાથી કરતા હતા. હરીન્દ્રની છંદોબધ્ધ રચનાઓ, એમના સોનેટો ઘણાં સુઘટિત હતા, અને રહેશે.

— 'સૂર્યોપનિષદ'માં એમણે ૧૦૪ કાવ્યોનો સંપૂર્ણ આપ્યો છે.

"થોડે થોડે અંતરે સળગતા સૂર્યો

અને અજવાળી શક્તા નથી:

અંધારાની દુનિયામાં

મારા અવાજમાં આંદોલનો

તરતાં ડુંગરો બની અટવાઈ ગયાં છે.

પ્રકાશ અને અંધકાર

અલગ રહી જ જવાબ ગૂંથે છે એ ઉકેલવા

વાત્મીકિ હતો, ત્યારથી હું મથું છું."

આ પંક્તિઓમાં પોતાની મનઃસ્થિતિનું આબેહુબ વર્ણન કર્યું હોય તેવું લાગે છે. કવિઆ અંધકારમાં પ્રકાશ નું કોકડું ઉકેલવા માગે છે. તેઓ આ જન્મમાં નહી જન્મ જન્માંતરથી આ સવાલો ના જવાબો ગોતવા મથે છે. કવિની આ ૭૧,૭૨ની સાલની કવિતાઓ છે. ત્યાર બાદ સમયે તેમને ઘડયા છે.

સુરેશ દલાલ કહે છે:

હરીન્દ્ર તો એક નથી અનેક છે. એ કવિ છે, નાટ્યકાર છે. નિબંધકાર છે. વિવેચક છે. અનુવાદક છે. અને પત્રકાર છે. હરીન્દ્ર અનેક નથી એક છે, એ ભલે નવલકથા લખે નાટક લખે કે નિબંધ લખે, એ પ્રથમ કવિ છે. અને પ્રથમ કક્ષાના પત્રકાર છે.— તંત્રી છે.... હરીન્દ્રની કલમ એ અંજાયેલી નહીં, પણ મંજાયેલી કલમ છે.....આસપાસના અનેક ઘોંઘાટો શમી જાય અને પછી મૌન આત્મસાત્ થયા પછી પોતાનો અવાજ પ્રગટે એમાં જ એમને રસ છે.

મારું સદ્ભાગ્ય છે કે વ્યક્તિનો હું મિત્ર છું, અને કવિ હરીન્દ્રનો પરમમિત્ર.

— સુરેશ દલાલ

આ મંતવ્ય ૧૯૯૨માં 'અર્પણ'માં તેમણે આપેલું છે.

આ કાવ્યસંગ્રહમાં તેમનો બાર ગઝલો નો સમૂહ ઉડીને આંખે વળગે એવો છે.

❧ "જે દાણની સાવ પાસે હતા આપણે કદી

એને મરણ કહું તો મિલન પણ કહી શકું"

❧ "મૃત્યુની સાથે ચેનથી બે વાત જ્યાં કરી,

આ જિંદગી જ શ્વાસને અધ્ધર કરી ગઈ.

આ સંગ્રહમાં ઘણી જગ્યાએ મૃત્યુના આવવાની અનુભૂતિ કવિ કરવા માગે છે. કારણ કે મૃત્યુ પછીનું રહસ્ય સમજવું છે, માટે ક્યાંક તો દર્દની એટલી ગહેરી ખીણમાં આપણને પણ બાખડી પડવાનો ભય લાગવા માંડે છે.

"વધારે દર્દમાં ગહેરાઈ આવે છે ખુશી કરતાં,

પ્રભુ, તું તર્ક ઝાઝો આપ, આવી લાગણી કરતાં."

કવિને દર્દની ગહેરાઈના ઉડાણ માપવામાં જેટલી મજા આવે છે. એટલા સુખ આવતા નથી. તેઓ પ્રભુને કહે છે. લાગણીના સંબંધમાં જોડાવા કરતા તો હું તર્ક તો

રચ્યો પચ્યો રહેવા માંગું છું તો ત્યારપછીની પંક્તિમાં—

"મને ક્યાં ખ્યાલ છે હું પ્રાર્થનામાં શું કહી લઉં છું,

તને ફાવે તે દઈ દે હું ન જાણું માગણી કરતાં."

માંગીને કશુંક લેવું તે કવિને યોગ્ય લાગતું નથી, પોતાની નબળાઈ વ્યક્ત કરતા કહે છે, મને ખ્યાલ રહેતો નથી કે હું પ્રાર્થનામાં પ્રભુને શું-શું કહી દઉં છું. આ જીવન પણ તારું આપેલું જ છે આગળ તારે શું આપવું તે તુ જ નક્કિ કર, માગણી કરતા તો હું જાણતો જ નથી.

શ્રી હરીન્દ્રની દરેક કવિતા અગનપારખા કરી આવેલી લાગે છે, ક્યારેક તેઓ અતિ ગંભીર દેખાયા છે તો ક્યારેક જીવન-મૃત્યુ વચ્ચે ભેદ પામવા મથતા એકલવાયા ક્યારેક જીવનની વિટંબણાઓમાં ગૂંચવાયેલા પણ લાગ્યા છે. તેમની એક કાવ્ય પંક્તિમાંથી જાણવા મળે છે કે તેઓને વિદ્યુતની ચિંતા નથી ગમતી, અને કહે છે. કાષ્ટ પર કાષ્ટ ગોઠવાય તો કેટલું સારું. આ વાતો ઈ.સ. ૧૯૭૨ની આસપાસની છે. જેમાં કવિની અંદરનો હરીન્દ્ર અગ્નિની હૂંફે સચવાયેલા એકાંતની છે. પ્રકૃતિમાં સંધ્યાકાળ સરોવર, પંખીના ટહુકા, સૂર્યનું પ્રથમ કિરણ વગેરે તેમના કાવ્યોને સજાવી આપે છે.

"ચાતનાનાં દ્વારા પર

નચિકેતાની જેમ ઉભેલો હું

ન જીવન માંગું છું, ન મૃત્યુ;

ન વરદાન માંગું છું, ન શાપ;

ન ફલ માંગું છું, ન કાંટા;

ન વાણી માંગી છું, ન મૌન:

અને માગ્યા જ કરું છું."

જેમ પ્રત્યેક નિંદ્રા મૃત્યુ છે એમ સર્જન સાથે ન સંકળાયેલી પ્રત્યેક ક્ષણ માટે

કવિને એવું જ લાગે છે તો પણ યમના દરવાજા સુધી જઈને પાછા આવતા દરેક નચિકેતા નથી બની શકતા છતાં એવું કોણ છે જેણે કોઈક ક્ષણે પોતાને નચિકેતા માની 'નાગની ફણા' જેવા સવાલો નથી ઉભા કર્યા?

"શબ્દોની સંગત દઈ છોડી મારા સાધુ,
મને આપો એક અનહદનો સૂર,
એક વાર ઓરેથી સંભળાવો, દૂર દૂર
વાગે છે ક્યારનાં નૂપુર."

આ પંક્તિમાં લાગે છે જાણે અગન જવાળાથી ભરેલા વેદનામય જીવનમાં પણ કવિને ક્યાંક ક્યારેક અનહદના સૂરે ઝંકૃત કર્યા છે. શબ્દોની સંગત છોડી દઈને ઓમકારમાં એકાકાર થઈ જવામાં જ કવિના અસ્તિત્વની સાર્થકતા આ પંક્તિમાં વર્તાય છે. તેઓ આ જીવનના ખેંચાણ અને તાણોથી તંગ આવી ગયા છે. તેઓ એક પ્રગાઢ આર્કષણ ઈચ્છે છે, જેમાં સામા છેડે પરમાત્મા હોય અને એક એવી પ્રચંડ તાણની ઈચ્છા રાખે છે, જે આ પિંજરને તોડીફોડી કવિને મુક્ત કરી શકે.

આખું જગત આ તાણથી બચવા માંગે છે, પણ!! ફરક એટલો કે કવિ પોતાની કલમમાં શબ્દોના ગૂચ્છ દ્વારા આંતરવેદના અને આંતર ચેતના ને વહાવી શકે છે. સામાન્ય માણસ પાસે આ અવકાશ નથી.

"આ જ હું ઉદાસ નથી થાતો, કે કાલના

જુવાનિયાની આંખ નહોય ભીની,

આજની આ વેદના વરાળ સમી, એટલે જ

ચાદ કરું વારતા પછીની."

કવિના અંતસ્તત્ત્વની રીતે જોતાં તો તેમના ભાવજગતમાં જે વિષાદ અને કારુણ્યનું

પલ્લું છે તેને સમતોલ કરી દે છે. કરુણપ્રશસ્તિ કાવ્યો રચનાર કવિઓમાં શ્રી હરીન્દ્ર દશાંગુલ ઉપર ચાલી જાય છે.

શ્રી સુન્દરમ્ ના શબ્દો:

હરીન્દ્રની બાબતમાં તો એવું બનેલું છે કે એને કોઈ લઈ જાય એના કરતાં જાતે ઘસીને એ પથક્રુકરણની વેદી ઉપર પોતાની જાતને મૂકી દે છે... હરીન્દ્ર 'સૂર્યોપનિષદ' લઈને આવે છે. ત્યારે તે નચિકેતા કે સત્યકામ જાબાલની સાથે અનુસંધાનમાં બેસે છે.... સંગ્રહને અંતે કવિ 'આજ હું ઉદાસ નથી થાતો ' શબ્દોવાળું ગીત મૂકી ઉપનિષદના અધિષ્ઠાતા સૂર્ય પાસેથી કાંઈ ખરેખર મેળવી લાવ્યો હોય તેમ લાગે છે.

— સુંદરમ્

૨. મૌન

To speak again to the

world the eternal word

under a new form adapted

to its present mentality.

THE MOTHER

❧ મા

"આ હુંપદનો હિમગિરિ શિર પર

ઉર રટણ છતાં મા, તારું

તવ ચરણકમલ મુજ મસ્તકનો

અવ ભાર ઘરે તો સારું.

૧૯૬૫માં લખેલ આ પંક્તિ ખૂબ જ હૃદયદ્રાવક છે. અહંકારનો આખો પર્વત જ્યારે માથા પર હોય ત્યારે પણ ઉરમાં તો રટણ માંનું જ છે. પણ!! ફક્ત એક વાત

મા ને કહેવાની કે આ ભાર તારા ચરણોમાં તું લઈ લે તો હું નિર્લેપ બની જાઉં. શ્રી હરીન્દ્રનું કવિ તરીકેનું કામ તો માતબર છે જ તેમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'આસવ' ૧૯૬૧માં પ્રગટ થયો હતો. એમાંની ગઝલો સાહિત્યરસિકોને ગમી ગઈ હતી. ૧૯૬૬માં તેમણે 'મૌન' સંગ્રહ આપ્યો. રાજેન્દ્ર-નિરંજનની પેઢીના એક શક્તિશાળી કવિ તરીકે તેઓ બહાર આવ્યા. ૧૯૭૨માં શ્લોકસંગ્રહ 'અર્પણ' અને એ જ વર્ષે 'સમય' સંગ્રહો બહાર પાડ્યા. ૧૯૭૫માં 'સૂર્યોપનિષદ'માં આધુનિક મિજાજ પ્રગટ થયો. 'સૂર્યોપનિષદ' અંગે એમની કેફીયત હતી: 'કવિતા લખવી એ મારા માટે સૂર્યની પાસે બેસવા જેવો અનુભવ રહ્યો છે. અનુભૂતિ અને અભિવ્યક્તિના આકાશમાં કવિતાના સૂર્યની મૂળ નજીક હોઉં ત્યારે સૂર્યના તાપમાં જેની મીણની પાંખો ઓગળી ગઈ હતી એ ગ્રીક પાત્રની એમને યાદ આવે છે.

કવિતાના આનંદતત્ત્વનો પ્રથમ આસ્વાદ કરાવનાર કવિના અનન્ય પ્રાધ્યાપક રવિશંકર જોષી મણિભુવનના ચોથા મજલે આવેલા કવિતાખંડમાં બેસી જેમના સાન્નિધ્યમાં કવિતાનો પ્રથમ પરિચય કવિ પામ્યા એ રાજેન્દ્ર શાહ: કવિતાની નજીક લઈ જતી ક્ષણોના સાક્ષાત્કાર માટે પ્રેરણા અને હૂંફ જેમના તરફથી કવિને મળ્યાં તે સુંદરમ્: સુરેશ દલાલ : ધીરુબહેન પટેલ : ઘનશ્યામભાઈ આ સૌનું આ સંગ્રહ માટે માર્ગદર્શક બનનારાઓનું કવિએ સ્મરણ કર્યું છે.

જ્યારે કવિ અંતરના દ્વાર ઉઘાડી લખવા બેસે છે ત્યારે જાણે હૃદય જ ઠલવાય જાય છે. કવિનાં સપ્તરંગો સમા દરેક કાવ્યસંગ્રહમાં પોતે પોતાને જ આરસી બનાવી દે છે.

"આંખડીના અમરતને ઠેલ્યું, તો દેવ !

તારી ચાખડીને બોલ અમે ડોલ્યા,

નેણનાં દુવાર બંધ કીધાં, તો દેવ !

તમે રુદિયાને દ્વાર ભેદ ખોલ્યા."

સહજાનંદ સ્વામીની મોહિનીથી બચવાં દુકાનના કમાડ વાસી બેઠેલા વેપારીને સ્વામીની ચાખડીનો અવાજ સાંભળતા સમાધિ લાગી હતી, એ ઘટના ઉપરથી આ કાવ્યની પંક્તિનો ભાવાર્થ નીકળે છે.

"ફરીથી કરુણાનિધાન ! તવ દ્વાર આત્મ્યો શિશુ

તને અવગણી, તજી દઈ, ગયેલ નાદાન આ

ફરીથી તવ અમૃતત્વભરી વાણી યાચી રહ્યો."

જીવન સ્વયં અરાજકતાથી ભરેલું છે. અસ્ત-વ્યસ્ત, વેરવિખેર જીવનમાં જો પરમતત્ત્વનો પ્રવેશ થાય તો આધાર આવે. આધાર હોય તો અરાજકતા ન રહે . " એક વારએક શિષ્યે ગુરુને કહ્યું: " સામેની કુટિરમાં રહે છે એ માણસ નાસ્તિક છે. એ કેમ આટલો પ્રસન્ન રહે છે ?"

ગુરુએ કહ્યું: " એનાથી મોટો આસ્તિક મેં જોયો નથી" શિષ્યને નવાઈ લાગી, છડે ચોક ઈશ્વર નથી એની વાત કરનારો માણસ આસ્તિક કઈ રીતે હોઈ શકે ? ગુરુએ કહ્યું: એની અટલ આસ્થા છે કે ભગવાન નથી બસ, આસ્થા બની ગઈ પછી શું બાકી રહે? માણસ ગમે તેટલો ખરડાય, જીવનની આંધળી થપાટુ ખાય ત્યાર બાદ તો ઈશ્વર સન્મુખ શિશુ સહજ ભાવથી જ આવવાનો હોય છે. જ્યારે જીવન ગૂંચવાય ત્યારે ઈશ્વરનો વાંક કાઢી તેની અવગણના કરે છે. પણ!! વિધિના વિધાન મુજબ અને પ્રકૃતિના નિયમ મુજબ સત્ય તો સમજાય જ છે. અને ફરી તે ઈશ્વરની અમૃતત્વ ભરી વાણી ઉચ્ચારવા લાગે છે.

પ્રભુના પંથે સતત રહીને અને ક્યારેક એકાદ ડગલું અન્યત્ર પણ ભરાઈ જાય: એથી કંઈ પ્રભુની કૃપા(Grace) ઘટી જતી નથી. કવિ સુન્દરમૂને શ્રી હરીન્દ્ર એ એક વાર પૂછ્યું હતું: "એટલી બધી હદે જીવન ગૂંચવાઈ ગયું છે. કે એને કઈ રીતે સુલઝાવવું

એજ સમસ્યા છે." સુન્દરમે કહ્યું હતું: જ્યારે તમે પોતે કોઈ ગૂંચને સુલઝાવી ન શકો તો બધી એ ગૂંચ પરમાત્માનાં ચરણોમાં ધરી દો. અને એને કહો: પ્રભુ આ તે જ બધું ગૂંચવ્યું છે. બધું તારા ચરણમાં મૂકું છું તને યોગ્ય લાગે તો આ ગૂંચ ઉકેલી આપ તને ઠીક લાગે તો વધુ ગૂંચ ઉભી કર. હું તો બધું તારા પર છોડી દઉં છું. ' આ શ્રદ્ધા જાગે ત્યારે કોઈ સમસ્યા નથી રહેતી, કેવળ સમાધાન જ રહે છે.

"જ્યાં ચરણ રૂકે ત્યાં કાશી

ઝાકળનાં બિંદુઓમાં જોયો

ગંગાનો જલરાશિ.

. જ્યાં પણ ચરણ ઠરે ત્યાં પરમતત્ત્વનું ધામ છે. માત્ર તેની ઓળખ આપણને નથી સાંપડતી. સત્ય અને પરમેશ્વર એક જ સિકકાની બે બાજુ છે. આપણી અંદર જ્યારે વિજળી ઝબુકે ત્યારે ઝાકળના બિંદુઓમાં પણ ગંગાજળ વર્તાય છે. આગળની પંક્તિમાં અદ્વૈતના છેતરામણા માર્ગની વાત કવિએ કરી છે. જ્યારે દ્વૈતમાં એક વિરાટ સમુદ્ર સાથે એકાકાર હોવા છતાં આપણે માત્ર તેનાં તરંગ છીએ એવો ભાવ વ્યક્ત થયો છે.

"સ્પર્શું તો સાકાર, ન સ્પર્શું તો જે ગેબી માયા,

હું જ ઉકેલું, હું જ ગુંચવું, એવા ભેદ છવાયા;

હું જ કદી લપટાઉં જાળમાં

હું જ રહું સંન્યાસી

હું જ વિલાસે રમું, ઘરી લઉં હું જ પરમનું ધ્યાન;

કદી અચાનક રહુ, જાયી લઉં કદી દુષ્કર વરદાન;

મોત લઉં હું માગી, જે પળ,

લઉં સુધારસ પ્રાણી !"

મને, આ બધા કાવ્યોમાં ઈફેક્ટીવ લાગ્યાં તેનો સમાવેશ મેં આ થિસિસમાં કર્યો છે. હોય શકે કે મારી પસંદ બધાથી અલગ હોય પણ!! ઈશ્વરને શોધી તેને રોમેરોમમાં પામવા જેવું જ પવિત્ર કામ મને આ મહાનિબંધ લખતા વખતે લાગે છે.

પરમતત્ત્વને આપણે તસવીરમાં પકડવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. ક્યારેક પરમ સાથે આપણી સરખામીણ કરવાનું મન થાય છે. પરમને સમજવા માટે કેવળ પ્રભુની અસીમ શક્તિનું જ્ઞાન જ જરૂરી નથી.

"જે નરી આંખે જણાયા ન એ તત્ત્વો કળવા,

જે અગોચર છે એ અસ્તિત્ત્વને હરદમ મળવા,

દૂર દુનિયાનાં રહસ્યોનો તાગ મેળવવા,

દ્રષ્ટિ જો આંખથી છલકાય તો મૃત્યુ ન કહો."

કવિ મૌનમાં ખૂબ અઘરી ભાષા સમજાવી જાય છે. મૃત્યુ પછીના રહસ્યો નો તાગ મેળવવા કવિ મૃત્યુને એક અવસર એક ઉત્સવ ગણે છે. જો અગર મૃત્યુ પામીને પણ અગોચર અસ્તિત્ત્વનો તાગ મળી શકતો હોય તો તેને મૃત્યુ ન કહેવાય, તે મનુષ્ય માટે મોક્ષ કહેવાય તે પરમમાં તન્મયાકાર થઈ જવાની ક્રિયા કહેવાય. મૃત્યુનો ભય માણસને ક્ષણેક્ષણે મારી નાંખે છે. મૃત્યુમાં પણ પરમતત્ત્વનો ભેદ જાણનારા આ જગતમાં મહાનુભાવો કેટલા ? દેવો પણ અમૃતપાન કરી અમરત્વને પામ્યા છે, પણ!! આપણા કવિ મૃત્યુને પામી પરમ ને પામવા માંગે છે....

શ્રી કૃષ્ણ ભકિતના કાવ્યો નો સંગ્રહોમાં ક્યાંય તોટો નથી. ૧૯૬૩માં લખેલું એક આ કાવ્ય: " માધવ ક્યાંય નથી મધુવનમાં" અને ત્યાર બાદ એક નવલકથા ૧૯૭૦માં લખેલી " માધવ ક્યાંય નથી" આ નવલકથામાં કેન્દ્રમાં નારદ રહેલા છે એવું પ્રથમ દ્રષ્ટિએ કોઈને લાગે પરંતુ કૃતિના બધા અંશોને સાંકળનારું સુત્ર હકીકતે તો કૃષ્ણ જ

છે. કૃષ્ણખોજનું સુત્ર સમગ્ર કથાવસ્તુને બાંધે છે અને કથાતંતુનું સાત્તય જાળવી રાખે છે. કવિએ પાત્રચિત્રણની એવી પદ્ધતિ અંગીકારી છે, કે નવલકથામાં પ્રત્યક્ષ રૂપમાં કૃષ્ણ ભાગ્યે જ ઉપસ્થિત હોય, એમના પરોક્ષ ઉલ્લેખો જ થયા કરતા હોય. આવા પરોક્ષ ઉલ્લેખો દ્વારા કૃષ્ણનો મોહક પ્રભાવ સ્થાપવાનો વાર્તાકારનો પ્રયાસ છે. કાવ્યમાં જોઈએ તો કવિની કૃષ્ણની તલાશ ગોપી અને આખા ગોકુળીયા ગામ ને પણ છે.

"ફૂલ કહે ભમરાને, ભમરો વાત કહે ગુંજનમાં:

માઘવ, કયાંય નથી મધુવનમાં.

શિર પર ગોરસમટુકી

મારી વાટ ન કેમે ખૂટી,

અબ લગ કંકર એક ન લાગ્યો

ગયા ભાગ્ય મૂજ ફૂટી ;

કાજળ કહે આંખોને આંખો વાત વહે અસુઅનમાં:

માઘવ, કયાંય નથી મધુવનમાં."

— અર્જુનને કુરુક્ષેત્રોમાં મેદાનમાં શ્રીકૃષ્ણને શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો બોધ કર્યો હતો. પરંતુ આ બધા શબ્દો અર્જુનના ગળે ન ઉતર્યા હોત— જો વિરાટ રૂપદર્શન ન કરાવ્યું હોત તો. આ વિરાટ સ્વરૂપનું દર્શન એ કોઈ એક વ્યક્તિ અચાનક વિરાટ થઈ જાય એવું નથી. વિરાટને જોવા માટે અર્જુનને દિવ્યચક્ષુ મળે છે.

૩ મારગે મળ્યા'તા શ્યામ્

❧ કવિની અનુભૂતિના કૃષ્ણ:

કૃષ્ણે કવિના જીવનમાં ક્યારે પ્રવેશ કર્યો એ એમને યાદ નથી. પહેલી કૃષ્ણકવિતા ક્યારે લખી એ પણ અમેને સ્મરણ નથી. પરંતુ કૃષ્ણની પ્રથમ અનુભૂતિ અને એ

અનુભૂતિમાંથી ક્યું કાવ્ય પ્રથમ આવ્યું એ કવિને બરાબર યાદ છે. જ્યારે તેમને ૧૯૫૫ના વરસમાં પબ્લિક સર્વિસ કમીશન દ્વારા યોજાયેલા નોકરીના ઈન્ટરવ્યુ માટે દિલ્હી જવાનું થયું ત્યાંથી એ વેળાના મુંબઈ રાજ્યના માહિતી ખાતાના કાર્યકરો શ્રી મોતીલાલ દેયા તથા શ્રીમતી હીરાબહેનના સંગાથે મથુરા-વૃંદાવન જવાનું થયું. વ્રજ ગોકુળ વગેરે સ્થાનો વિશે મનમાં જે ચિત્ર હતું તે કવિને થોડી ક્ષણો માટે રેળાઈ જતું લાગ્યું કવિને પ્રશ્ન થયો: ' આ એ જ હશે વૃંદાવન' ? ત્યારે વ્રજની ભૂમિમાં કૃષ્ણ છે અને નથીની અનુભૂતિ એક સાથે ત્યારે કવિને અનુભવાય હતી.

એ પછી કૃષ્ણ વિશેની રચનાઓ જુદાજુદા સમયે આવતી રહી છે. તેઓ કહેતા કે કૃષ્ણ સર્જનનો વિષય નથી; સર્જનહાર સ્વયમ્ છે. કૃષ્ણના શિશુ રૂપને સૂરસાગરના પદોમાંથી શ્રી હરીન્દ્રએ જાણ્યું હતું; જ્યારે કૃષ્ણના શૃંગારને નરસિંહની શૃંગાર માળાના પદોમાંથી માણ્યો હતો કૃષ્ણની રસીકતા દયારામમાં જોઈ હતી. પરંતુ હરીન્દ્રની કવિતામાંના કૃષ્ણતો તેમની અનુભૂતિના પ્રદેશમાંથી પ્રગટયા હતા. જ્યારે કવિએ ચારેક દાયકાની કૃષ્ણકવિતાઓ સાથે મૂકી ત્યારે તેમણે જોયું કે રચનાઓમાં કૃષ્ણ વિવિધ મિજાજ સાથે પ્રવેશ કર્યો હતો. તેઓ કહેતા કે કૃષ્ણ સાથેના ધનિષ્ઠ નાતાને હજી કવિતામાં પૂરેપૂરો પ્રગટ કરી શક્યો નથી, હજી ' માધવ ક્યાંય નથી' ના રચનારને માધવની પ્રાપ્તિની ઉત્તમ કે અંતિમ કવિતા લખવાની બાકી છે. ૧૯૮૨માં તેઓ લખે છે; 'શ્વાસ લઉં છું કે હરું ફરું છું ત્યારે નહી, પણ કંઈક લખી શકું છું ત્યારે જ જીવું છું.' તેઓ જે લખતા તેમાં તેમના જીવનનો વ્યાપ આવી જતો હતો. આ અવતાર પૂરતી એમની સર્જકતા થંભી નથી ગઈ, પણ !! અનંત સુધી વિસ્તરતી થઈ ગઈ છે.

'મારગે મળ્યા તા શ્યામ' આ કાવ્યસંગ્રહ માં ૬૪ જેટલા કાવ્યોને સમાવવામાં આવ્યા છે. જે અનહદ કૃષ્ણભક્તિના રસથી નિતરતા છે. જેમાં શ્રી કૃષ્ણને અલગ અલગ

મુદ્રાઓમાં અંકિત કરવામાં આવ્યા છે. કૃષ્ણની અલગ અલગ લીલાઓનું વર્ણન કાવ્ય દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. બધા કાવ્યોનો હાર્દ તો પરમતત્ત્વ જ એક છે. પરમતત્ત્વ એટલે વિરાટ અવકાશ એ અવકાશમાં યથેચ્છ વિરાટ કરી શકાય. પ્રેમની સત્તાને કોઈ સીમા નથી હોતી. પ્રેમના પ્રકાશને કોઈ અંતરાય પણ નથી હોતો. આ પરમની સત્તા અને પરમનો પ્રકાશ —એમાં કોઈને ક્યાંય રોકટોક નથી.

આ કવિની દ્રષ્ટિ અને અનુભૂતિનો વિષય છે તેથી તેઓ પોતાના કવિકર્મ માં શ્યામ વર્ણ શ્રીકૃષ્ણને શ્વેત વર્ણ પણ જોઈ શકે છે.

"ભીતરથી ભીના ને આંખો બે કોરી

અળગાં રાખીને કોઈ રમે રંગ હોરી,

બલું, સારી દુનિયાની સામે ના રંગ્યા !

શ્યામે ના રંગ્યા, બળરામે ના રંગ્યા !

અમને તો ગોકુળના

ગામે ના રંગ્યા !"

કવિનું ભીતર અમૃતત્ત્વથી રંગાઈ ગયું છે. તેથી તેઓ એ ગાયું છે કે કૃષ્ણ કે બલરામે મને નથી રંગ્યો પણ જે કૃષ્ણતત્ત્વ છે એની ઝાંખી થવાથી મારો અંતરઆત્મા અને રોમેરોમે ભિંજાય ગયા છે. ભકિતથી આદ્ર બનેલા હૃદયને સરોવર કહી શકાય. કોઈ સરોવરમાં કમળ વિકસે એ પરમશક્તિની કૃપા વિના શક્ય નથી. આદ્ર હૃદય એ પરમતત્ત્વની દેણ છે: નાનકડી જ્યોત પ્રગટે તો મોટા ઓરડાનો અંધકાર ગાયબ થઈ જાય છે. શબ્દ રૂપે શાંતિ સરસ છે— અનુભૂતિ રૂપે તો એ ચમત્કાર છે.

"એની આંખડીથી વૃંદાવન છલકી ગયું,

એના હોઠને વળાંકે વ્હાલ મલકી ગયું,

મીટ મળતામાં ક્યાંક કાંક ઝલકી ગયું,

મારી છાતીએ ઢળ્યાતા શ્યામ કોણ માનશે ?

મને મારગે મળ્યા'તા શ્યામ કોણ માનશે ?"

સંત જ્ઞાનેશ્વરની એક કથા છે: એક ઋષી ખૂબ જ્ઞાની હતા. તેમણે તપ અને સાધના દ્વારા વર્ષો સુધી અમરત્વને પામવા પ્રયત્નો કર્યો હતા. તેમણે જ્ઞાનેશ્વરના પરચાઓની વાતો સાંભળી હતી. તેઓ અહંમથી છલકાતા હતાં, કે મારા જેવો પ્રખર જ્ઞાની કોઈ પેદા નથી થયો. એક વખત તેઓ જ્ઞાનેશ્વરની પરીક્ષા કરવા અને પોતે ખૂબ જ્ઞાની છે એવું બતાવવા ગયા. તેમનું નામ ચંડદાસ હતું. જ્ઞાનેશ્વર એક ઓટલા પર બેઠા હતા, ત્યાં તેમણે ચંડદાસને દૂરથી આવતા જોયા સિંહની સવારી હતી અને હાથમાં સર્પનું ચાબુક હતું આ જોઈ જ્ઞાનેશ્વર સમજી ગયા કે અહંમ વાળો માણસ જ્ઞાની હોય તો પણ તુચ્છ જ છે. તેઓ ઉભા થઈ ગયા અને ચંડદાસના સ્વાગત માટે ચાલવા લાગ્યા. સાથે તેમણે પેલા ઓટલાને કહ્યું કે શું બેઠા બેઠા જોયા કરે છે જો ચંડદાસ સિંહની સવારીએ સર્પનું ચાબુક લઈને આવે છે ચાલ તેનું સ્વાગત કરવા, ઓટલો પણ તેમની સાથે ચાલવા લાગ્યો. આ જોઈ ચંડદાસ દંગ થઈ ગયા, પલવારમાં એમનો અહંમ ઓગળી ગયો. કહેવાનો મર્મ એટલો જ કે મનુષ્ય ને થયેલી અનુભૂતિનું વર્ણન લગભગ અશક્ય હોય છે. કવિ કહે છે:

મને શ્યામ મળ્યાની અનુભૂતિ થઈ છે પણ આ અજ્ઞાની દુનિયામાં કોણ માનશે?
અનુભૂતિ જાગૃતિ હોય તો જ શક્ય બને. નીરવની સાથે સંબંધ જોડતા તારની પ્રતીક્ષામાં એ આયુષ્ય વિતાવી દે તોય ઓછું છે.

"તમે તેડું કરો તો ગમે ગિરિધારી લાલ,

મને મૈયરમાં લેશ હવે ગમતું નથી,

તમે ઓછું મળીને વેચું ઝાઝેરું વ્હાલ

હવે મનનું તોફાન શેય શમતું નથી.'

હરીન્દ્ર એ આપણાં એવા ઉર્મિ કવિ છે. જેમના કાવ્યોનો હાર્દ ખૂબ ઉડો હોય છે. જેને કાવ્ય કહી શકીએ તેવી રચના માત્રમાં કેટલુંય પ્રેરણાદત્ત હોય છે., તો કેટલુંક આયાસ સિદ્ધ કવિની કલાકસબની સજ્જતાથી સિદ્ધ થયેલું હોય છે .કાવ્યની એકાદ પંક્તિ ક્યાંકથી અચાનક પ્રગટ થતી હોય એવો અનુભવ હરેક કવિને કોઈ કોઈ પ્રસંગે થતો જ હોય છે. પછી કવિ એ પંક્તિમાંના ભાવસ્પંદનને ઘૂંટે છે. આજે ગુજરાતી કવિતામાં બહુધા ટૂંકી રચનાઓ થાય છે, આપણા પીઠપકવ અને પ્રયોગ પરાયણ કવિઓ દીર્ઘ, સ્થાપત્યના અનેક પરિણામો સાધતી સુષ્ટુ કૃતિઓને બદલે ટૂંકી, એકાદ અનૂભૂતિકણને આકાર આપવા કરતી કૃતિઓની રચનામાં વધારે રાચતા જણાય છે.

ભાગવત્ સંપ્રદાયમાં દ્રઢ નિષ્ઠા રાખનાર દયારામે કૃષ્ણ અને ગોપી, કે કૃષ્ણ અને રાધાના પરસ્પર પ્રણય વ્યવહાર, પ્રણયોપચાર કે પ્રણયભાવના આલેખનની કેટલીક નાટ્યાત્મક, એટલે કે પાત્ર, પ્રસંગ, સંવાદ આદિની યોજના વાળી Dramatic Lyrics ના વર્ગમાં આવે એવી સુંદર રચનાઓ આપી છે. શ્રી કૃષ્ણ ગોપીના પ્રેમસંબધ નિમિત્તે વૈષ્ણવ કવિઓએ તો માનવમનના અનેક ઝીણામોટા ભાવો સ્થૂલ સૂક્ષ્મ લાગણીઓ ઉત્કટતાપૂર્વક રજૂ કરી છે.

ગુજરાતી કવિતામાં હરીન્દ્ર દવેનો પ્રવેશ રાજેન્દ્ર શાહ – નિરંજન ભગતની કવિતા સૃષ્ટિની આબોહવામાં થયો હતો. કોઈપણ ભાષામાં સર્જક શુન્યાવકાશમાંથી પ્રકટતો નથી. શ્રી હરીન્દ્રની કવિતા પરંપરા સાથેનું અનુસંધાન જાળવે છે. તેમની સર્જનસૃષ્ટિના નૈપથ્યમાં

દયારામ, ગાલિબ, વોલ્ટ વ્હીટમેન, શ્રી અરવિંદ, માતાજી, ટી.એસ. એલિયટ, હેન્રી મિલર, સુંદરમ્, રાજેન્દ્ર શાહ, નિરંજન ભગત, મરીઝ— આ બધા દ્રશ્ય અદ્રશ્ય રૂપે દેખાયા કરે છે. કવિની કવિતા અલગ અલગ વાંચીએ છીએ ત્યારે ભરપૂર માણી શકાય છે.

ગઝલ અને ગીત તરફ વળેલા હરીન્દ્ર પ્રેમના જંપ—અજંપના કવિ હતા. પ્રેમના એક તત્ત્વની બે બાજુ એટલે 'મૌન' અને 'સૂર્યોપનિષદ' 'મૌન'માં પ્રેમનો વિસ્મય છે., અને 'સૂર્યોપનિષદ' માં પ્રેમનો વિષાદ છે. આ વિસ્મય અને વિષાદની વચ્ચે હરીન્દ્રની કવિતામાં સુખ અને દુઃખ, જીવન અને મૃત્યુ અવાર નવાર વેશ પલટો કરીને આવે છે. તેમના કાવ્યોમાં લાગણીનું પૂરતું ઉડાણ છે. એક વાક્યમાં કહેવું હોય તો કહી શકાય કે હરીન્દ્રની કવિતા Romantic Reality ની કવિતા છે.

'મારા જીવનનું તથ્ય તમારા સ્મરણમાં છે.

(સમય)

'પન લીલું જોયું ને તમે યાદ આવ્યાં,

જાણે મોસમનો પહેલો વરસાદ ઝીલ્યો રામ,

એક તરણું કોણું ને તમે યાદ આવ્યા.'

આ ગીત જાણે કમળની પાંદડી પર ઝાકળના અક્ષરથી લખાયેલું સ્મૃતિનું ઉપનિષદ છે. અનુભવ અને અનુભૂતિના સાધારણીકરણ પછી થયેલા આત્મલક્ષીતાનો આવિષ્કાર છે. કવિ હરીન્દ્રનું કાઠું ઉર્મિકવિનું છે. એટલે એ પરમલક્ષી કૃતિ લખવા જાય તો પણ બહુધા એ આત્મલક્ષી થઈને જ રહેતા.

' ઉભયની ગુપ્ત વાતો કવનનું નામ આપી દઉં.'

(મૌ)

'મધમીઠો નેહ તારો માણું

સંસાર આ અજીઠો લાગે.'

(હયાતી)

'તવ દર્શનની પાર સજન બે લોચન મારા અંધ,
અવર વાણીને કાજ શ્રવણનાં દ્વાર કર્યા મેં બંધ;
એક જ તવ અણસારે
મારા વિશ્વ તણું સંચાલન.'

(હયાતી)

કોઈક બિંદુ પર પ્રેમ અને ભક્તિ જાણે એક થઈ ગયા હોય એમ કવિ ગાઈ ઉઠે
છે:

'મને તમારી સંગ પ્રભુની પરમ ક્ષણોમાં
અમરપિયાલી મળી.'

(હયાતી)

હરીન્દ્ર પ્રેમમાં આધ્યાત્મિકતા જોતા અને આધ્યાત્મિકતામાં પ્રેમ.

કવિની કવિતામાં મૃત્યુનો રહી-રહીને સંભળાયા કરે તેવો અવાજ તરતો રહેતો
હતો. એમની 'અગનપંખી' નવલકથાના પ્રારંભ અને અંતમાં મૃત્યુ છે. 'પળનાં' પ્રતિબિંબ
પણ મૃત્યુને જ નિરુપે છે. 'અનાગત'માં વ્યક્તિના મૃત્યુની સમાંયતર ઓલવાતાં ગામડાની
ઓસરતી પરંપરાની વાતનો સંકેત છે. કવિતામાં પણ મૃત્યુ ખાસ્સી જગ્યા રોકે છે.

☞ 'નાજુક ક્ષણોમાં કોલ

મેં મૃત્યુને દઈ દીધો,

મારી જીવનની સાથે

મુલાકાત થઈ પછી.'

(મૌન)

☞ "સળગી જવા દો જેથી સ્વજન ઘેર જઈ શકે

મારી ચિતાને થોડી હવા દો કે હું નથી."

(હયાતી)

કવિએ એક ગઝલસંગ્રહનું નામ 'સમય' આપ્યું છે. અને પોતાની નવલકથાઓમાંથી એકનું નામ આપ્યું છે 'પળનાં પ્રતિબિંબ.' કવિ કદાચ એમ માનતા હોય કે મનુષ્ય માત્ર સ્થળમાં નહી, પણ, પળમાં અને પળ પૂરતો જ, જીવે છે. કવિ સમાજનું આધ્યાત્મિક રૂપાંતર ઝંખતા હોય એવું પણ લાગે છે.

શ્રી હરીન્દ્રએ 'અર્પણ' સંગ્રહના પ્રારંભમાં લખ્યું છે: 'શ્રી માતાજીની પ્રાર્થના રૂપે લખાયેલા શ્લોકોમાંના થોડા અહીં મૂક્યા છે: એ કોઈની પણ પ્રાર્થના સાથે તાર મેળવી શકશે તો એને સદ્ભાગ્ય માનીશ."

'અર્પણ'ના પ્રત્યેક શ્લોકની કોઈક કોઈક પંક્તિમાં સચ્ચાઈનો આરતનો તાર ઝણકે છે. પણ હરેક વખતે એનો મેળ કવિતા સાથે મળતો નથી. આ શ્લોકો કવિતા થાય એવા કોઈ ઈરાદાથી લખાયા પણ નથી અને છતાંયે કોઈ કોઈ શ્લોકમાં કોઈક પંક્તિમાં કવિતાની ઝાંખી થાય છે.

'વૃક્ષોનું સ્મિત લઈને ઉડતાં વિહંગો કે 'પંખીના કલશોરે રચાતો પથ'માં કવિતાની ફોરમ પગલીઓ વાતાવરણને એક આછી સળગતી ધૂપસળીની મહેકથી સભર કરે છે. ક્યારેક બધી ગતિઓનું જ્યાં પૂર્ણવિરામ આવે છે. એ શરણાગતિનો સૂર પણ સ્પર્શી જાય એ રીતે મુકાયો છે:

'હું તો ઉપાડું મુજ પાય તમે દિશા દો

હું નેત્ર ખોલી રહું દશ્ય નવા નવાં દો;

હું સ્ત્રોત સ્તવન મા તવ સાંભળી શકું

આ હોઠ બે ફફડતા, તવ પ્રાર્થના દો.'

ગીતોમાં હરીન્દ્રનું 'નજરું લાગી' ગીત લોકપ્રિય છે. કવિએ સોનેટ પણ લખ્યા છે પણ!! સફળ સોનેટકાર તરીકે હરીન્દ્ર યાદ રહે તેમ નથી ગઝલકાર હરીન્દ્રએ શેરની

સ્વતંત્રતા ભોગવી છે. એટલે એમને સોનેટ સાથે ઝાઝી નિસ્ખત નથી. ગીતોમાં હતી એવી સાહજિકતા એમના છંદો બધ્ધ કાવ્યોમાં મળતી નથી. કોઈને ઈર્ષા આવે સફળતા હરીન્દ્રને ગીતમાં મળી છે. તેમની કવિતા પર ઉર્દૂ કવિતાની અસર હતી.

'ત્રણ સ્તોત્ર' જેવી કૃતિમાં કવિએ સપ્તશતીની પ્રાર્થનાઓનો તદ્દન વિરોધી સંદર્ભમાં ઉપયોગ કર્યો છે. 'કવચ' એ પ્રાર્થના દ્વારા રિપુઓથી રક્ષણ મેળવવાં માટેનું જાણે કે બખ્તર હોય છે. બખ્તર પહેરવાનું હોય છે, તો કવિ અહીં એમ કહે છે કે " મને મારું કવચ ઉતારી લેવા દો" હરીન્દ્રને Mood-ના— મિજાજના કવિ પણ ગણવામાં આવે છે. તેઓએ ગઝલ પણ લખી છે અને શ્રી અરવિંદ—માતાજીનાં સોનેટ પણ લખ્યા છે.

સૂરદાસ ભક્ત કવિ છે. અને કબીર જ્ઞાની કવિ છે, હરીન્દ્રને અંતે સાથે જોઈતા હતા.

☞ "આવી ઓચિંતા સૂર ને કબીર,

મને છલકાવી દે."

☞ 'મારા શાપમાં

ક્યારેક પ્રાર્થનાનું વરદાન પણ છે.'

— હરિન્દ્ર હિંદી ઉર્દૂ સૌરાષ્ટ્રી શબ્દોનો ઝાજેભાગે સહજપણે સુમેળ સાધી શક્યા છે.

☞ 'હવે જીવવશું ઝેરનો કટોરો,

રાણાજી, રોજ પીધો અમલ થોરો થોરો.'

☞ 'મ્હેકમાં મ્હેક મળી જાય તો મૃત્યુ ન કહો,

તેજમાં તેજ ભળી જાય તો મૃત્યુ ન કહો.'

એક પંક્તિમાં કવિ વેદનાને ખૂબ સરસ રીતે દર્શાવે છે.

☞ 'લીબુ-ઉછાળ જરા વેદના મળીને

કર્યો દેકારો જીવતરમાં કાંઈ નથી;

સહેવાની સાહ્યબી નસીબે ન આવી

અંગ સુખના આ કળતરમાં કાંઈ નથી !'

— હરીન્દ્ર વેદનાં—સંવેદનાના કવિ હતા. વ્યથાને વરદાન સમજનારા અઢળક દેખાતી વેદનાને પણ 'લીબુ ઉછાળ' વેદના કહેનારા કવિ હતા. આ વેદનાનું મૂળ ક્યાં છે? બાહ્ય પરિસ્થિતિમાં કે મનુષ્યની પોતાની પ્રકૃતિમાં? વેદના કે આનંદની પરાકાષ્ટ એ હોય છે કેવળ મૌન; અને કવિતા વેદના અને આનંદના ભેદમાંથી નહીં, પણ એ બંનેના અનુભવોના ચરમબિંદુએ પહોંચતા મૌનનોજે સાક્ષાત્કાર થાય છે એમાંથી વાણી રૂપે અવતરે છે. આ અર્થમાં કવિતા એ કવિની મૌનગંગોત્રી બની જાય છે.

૫. કાવ્યના સાક્ષાત્કારના પિંડમાંથી જનમ્યો અનુવાદ:

કવિશ્રી હરીન્દ્ર સર્જક હતા, એ ઉપરાંત નોખા તરી આવે એવા પત્રકાર હતા. 'વ્યક્તિ અને વિભૂતિ'માં એમણે અનેક વ્યક્તિનાં રેખાચિત્રો આપ્યા છે. ગાંધીજી હોય કે સરદાર પટેલ કે મન્ડેલા કે મધર ટેરેસા કે પછી મુનશી ઉમાશંકર કે કાકાસાહેબ કે ગ્રેહામ ગ્રીન હોય, એમનો વ્યાપ પહેલેથી જ વિશાળ રહ્યો છે. તેમણે નવલકથા. નાટક વિવેચન, નિબંધો ઈત્યાદિ ઘણું બધું લખ્યું છે. પણ!! પ્રજાને એ સવિશેષ યાદ રહેશે કવિ તરીકે...

શ્રી હરીન્દ્ર માત્ર લેખક કે સર્જક ન હતા પણ! એક ઉત્તમ કક્ષાના વાચક હતા અનુવાદ તરીકે પણ એમણે ગજુ કાઢ્યું. કેટલીય નવલકથાના અનુવાદ પણ કર્યા છે. હરીન્દ્ર કાવ્યાંચે અને ગમે અથવા પ્રસંગોપાત બહારનો કોઈ તકાજો હોય તયારે કાવ્યોના અનુવાદ પણ કરતા રહ્યા છે. એમના કાવ્યોના અનુવાદ સામયિકોમાં વેરવિખેર પડેલા આ બધાને અહીં એકત્ર કરીને શ્રી સુરેશ દલાલે 'અનુસ્પંદન'માં ગોઠવ્યા તેમણે આ મિત્રકાર્ય કરીને યોગ્ય અર્થમાં મૈત્રીતર્પણ કર્યું છે. કેટલીક વાતો શ્રી સુરેશને જ ખબર

હોય, હરીન્દ્રએ કેટલાક અનુવાદો પોતાના નામે તો કર્યા જ હતા, પણ!! ક્યારેક કેટલાક અનુવાદો સનાતન શ્રોફ, નીરવ મહેતા કે વિલોચન ત્રિવેદી નામે પણ કર્યા હતા. ભારતીય ભાષા ઉપરાંત અંગ્રેજી અમેરીકન અને યુરોપીયન ભાષાના અનુવાદો પણ 'અનુસ્પંદન' માં જોઈ શકાય છે.

કોઈક યોગીને જેમ પરમનો સાક્ષાત્કાર થાય તેમ અનુવાદકને પણ કાવ્યનો સાક્ષાત્કાર થવો જોઈએ. એઝરા પાઉન્ડના અનુવાદના પુસ્તકમાં હયુજ કેનરે પ્રસ્તાવનામાં એક વાક્ય લખ્યું છે.:

☞ *Reading must be a kind of seeing.*

☞ "વાંચન જ્યારે દર્શન બને છે ત્યારે જ કાવ્યનો

સાક્ષાત્કાર થાય છે."

અનુવાદના આ સંગ્રહમાં હરીન્દ્રનો વ્યાપ અને ઉડાણ જોવા મળે છે. એમાં ભારતીય ભાષાની કવિતા છે તો અમેરીકન અંગ્રેજી અને યુરોપીયન કે અન્ય ભાષાની કવિતાઓ પણ છે. રવિન્દ્ર ઠાકુર કે પોલ વોલેરી રિલ્કે કે એલિયટની યશોદાયી કૃતિ 'ધ વોસ્ટ લેન્ડ' નો અનુવાદ પણ છે. કેટલીક કૃતિ લયમાં કે માત્રમેળ છંદમાં પણ અનૂદિત કરી શક્યા છે.

ગઝલના ઘાયલ હરીન્દ્ર ગઝલના રદીફ કાફીયા જાળવીને લખે છે. ક્યારેક એ ઉર્દૂ કવિતાને છંદોબધ્ધ પણ કરે છે. અને તે પણ પૃથ્વી છંદ પ્રયોજીને. અનુવાદકમાં એક સહજ વિવેક હોય છે કે કાવ્યને કઈ રીતે અવતારવું.

'કામ આદીવાગીનું છે મસ્તક પીટવું

હાથ તૂટી જાય તો કોઈ પછી તો શું કરે ?'

ફિરાક, ફેઝ અનેકની ગઝલોને કે અન્યની નજમોને એમણે એવી રીતે અનૂદિત કરી છે કે એ પરાઈ ન લાગે. પંજાબીના શાહ હુસેનને તો એમણે ગીતનાં લયમાં ઘૂંટ્યા છે.:

'ચરખો ચાલે ને મારાં નયણાં ઝરે

પાસેનું ધુમ્મસ થઈ ધૂંધળુ દેખાય.

ઓલી આઘેની સૂની વાટ લોચન ઠરે.'

એલિયટના 'ધ વેસ્ટ લેનડ' નો અનુવાદ કરવો એ એક પડકાર છે. એલિયટની આકૃતિ માત્ર એલિયટના જ કાવ્ય વિશ્વમાં નહિ પણ વિશ્વકાવ્યની સૃષ્ટિમાં અત્યંત મહત્વનું સ્થાન અને માન ધરાવે છે. એલિયટ માત્ર કવિ નથી એ કવિઓના કવિ છે. એમની કવિતા અધ્યાસ, અભ્યાસ, પૌરાણિક સંદર્ભો, અનેક અર્થ ઘટનો સતત આવ્યાં કરે છે. હરીન્દ્ર દવે જેવા ઉર્મિકવિતા ના નખશિખ જીવ એલિયટની કવિતાને ગુજરાતીમાં અવતારે એ આપણાં સાહિત્યની એક સાંસ્કૃતિક ઘટના છે.

મહર્ષિ અરવિંદના અંગ્રેજી કાવ્યોનો અનુવાદ:

"આ જગતની ઘટનાઓનો પ્રશાંત

આત્માંથી સામનો કરું છું;

એ સૌમાં સંભળાય છે તારા પદ ધ્વની:

તારા અદ્રશ્ય ચરણો

મારી સન્મુખ ગતિ કરે છે નિયતિના માર્ગો પર

જીવનનું આખું પ્રયંડ પ્રમેય

એ તું સંપૂર્ણ."

(દેવી કીમિયાગાર)

"નથી વાણી મારે નવ મધૂરતા સંગીત મહી,

ન પ્રાસો કે ઉર્મિવહન પણ, મીઠું ઉર નથી."

(સર્મપણ)

"યુવાને તેજસ્વી મધુર કુમળા ચિંતન કરે,

ઢળે સંધ્યાઓ જ્યાં કંઈ ન ઉર ઈચ્છા

પ્રશમિતા નિશા જાદુ જેવી ધ્રુતિ પણ શી જાદૂઈ, ત્યહી રે
બજાવી લે વીણા, ઉદયિ અયિ, આત્મા અયિ, તુજ

(બજાવી લે)

કવિના અનુવાદીત કાવ્યોની ભાષાઓ:

બંગાળી	અંગ્રેજી
કાશ્મિરી	આફ્રિકન
પંજાબી	ઈટાલીયન
સંસ્કૃત	ગ્રીક
ઉર્દૂ	ચીની
મલયાલમ	ચેક
મરાઠી	જર્મન
	જાપાની
	ડચ
	પોલિશ
	સ્પેનીશ
	સ્વીડિશ
	રશિયન
	ફ્રેન્ચ
	પેરુવિયન

❧ મલયાલમ (પ્રભાત ગાથા)

'પરમશક્તિને કોટી વંદન

નિરંતર આ અસંખ્ય હર્ષને

જીવન જે દેતી

વિના સંકોચ રમતી સમષ્ઠિમાં જે રે' તી.

❧ ગ્રીક (સાફો)

કાલ્યદેવી એ જીવનભર

મને સુખ આપ્યું છે:

હું મૃત્યુ પામું

પછી હું ક્યારેય નહીં બુલાઉં !'

❧ 'મૃત્યુ દુષ્ટ હોવું જોઈએ:

દેવો એ વાતમાં સંમત છે !

નહીં તો શા માટે

તેઓ અમરતવ પસંદ કરે ?

❧ જર્મન (ઠારી દે તું દીપ નયનના)

'ઠારી દે તું દીપ નયનના તવ દર્શનને કાજ

મને એ કાચ નથી કંઈ ખપના

કર્ણપટલ તોડી દે તો પણ રહું સાંભળી સૂર;

ચરણ વિના પણ નહીં લાગે

તવ ધામ મને બહું દૂર.

છીનવી લે વાચા તદપિ

સ્વર વહેશે મુક્ત સ્તવનના.'

☞ 'એટલું આપો મને વરદાન

આ તમારા નિખિલનો મુજને કરો દરવાન.

પથ્યરોની વાણીનો શ્રોતા બનું એવું કરો

ને તમારા સાગરો એકાકી જે

એની વિપુલતાનો મળે આશ્લેષ

એવું ભાગ્ય ધો.'

☞ જાપાની (અનામી)

'હોવા અને ન હોવાની

સાગર બેલડીથી થાકી ગયો છું

અને ઝંખુ છું

પલટતા પ્રવાહોથી ન સ્પર્શયેલા

આનંદના શિખરને.'

અહીં મને ગમ્યા તે અનુવાદોને રજૂ કર્યા છે. સુરેશ દલાલે કવિ હરીન્દ્રની કવિતા જાણી છે. માણી છે, ગમી છે ત્યારે વખાણી છે. અને જ્યાં વાંકુ પડ્યું છે. ત્યાં તેમણે વિરોધ પણ કર્યો છે. અને હરીન્દ્ર સાથેની મૈત્રીમાં પહેલેથી જ કવિતા નિમિત્ત બની હતી.

૬. અન્ય કવિઓ દ્વારા રચિત કાવ્યોનો શ્રી હરીન્દ્ર દ્વારા કરાયેલા આસ્વાદ:

વાણી જીવસૃષ્ટિનો સૌથી મોટો ચમત્કાર છે. વાણીનો ચમત્કાર છે. શબ્દ. શબ્દનો અનન્ય ચમત્કાર કવિતા છે. એટલે જ કવિતાની વાત કરીએ ત્યારે શબ્દ અને વાણીની પણ વાત આવે જ. સાથે સાથે શબ્દમાં એકરસ થયેલી દેખાતી કે ન દેખાતી અનુભૂતિની

વાત પણ ભળે છે. કવિતામાં અર્થ હોય કે ન હોય, અનુભૂતિ જરૂર હોય છે. જેમ અલગ અલગ વ્યક્તિઓના અલગ-અલગ મિજાજ હોય છે. એક કવિતા જુદા-જુદા મિજાજ સાથે પ્રગટે છે.

કવિતાની આલોચના કવિ શ્રી માટે કઠણ છે. પણ કવિતા સાથે એનાજ મિજાજ ના સ્તર મળવાનું શક્ય છે. કવિતા પ્રત્યેની કવિ હરીન્દ્રની ગતિ ક્યારે આરંભાઈ અથવા તો કવિતાએ કવિના મનોગતમાં પ્રવેશવાનું કાયરે નકિક કર્યું એનું ઓસાણ રહ્યું નથી. કવિ ખૂબ નાના હતા ત્યારથી કવિતા અંગે તેમને રૂચિ હતી. કવિ અગિયાર વર્ષના થયા ત્યારે તેમના પિતાનું અવસાન નિપજ્યું. તેમના અંગત ગ્રંથાલયમાં 'કલાપીનો કેકારવ' તથા 'મેઘદૂત' નો કિલાભાઈ ઘનશ્યામે કરેલા અનુવાદ હતા; સમજાય, ન સમજાય છતાં આ પુસ્તકોનાં પાનાં કવિ ફેરવતા. ત્યારે કવિની નજર કાન્તના 'પૂર્વાલાપ' પર ગઈ; ન્હાનાલાલ ના રાસ અને મેઘાણીની 'યુગવંદના' જેવાં પુસ્તકો પણ તેમાં હતાં. આ બધાને મુગ્ધ ભાવે કવિ વાંચતા કવિતાનો અર્થ ન સમજાય ત્યારે પણ તેનો લય ગુંજવો તેમને ગમતો. આમ કવિતાની સમજણ પ્રગટે એ પહેલાં કવિએ કવિતાનો સાક્ષાત્કાર અનુભવ્યો હતો, કવિતાનો આનંદ અનુભવ્યો હતો.

શાળામાં પ્રા. નર્મદભાઈ ત્રિવેદી જેવા અધ્યાપકે અંગ્રેજી કવિતાનું ઘેલું કવિને લગાડ્યું હતું. કીટ્સ, બાયરન શેલી અને અંશતઃ કોલરિજ અને વર્ડ્ઝવર્થની કવિતાઓ કવિની નજર તળેથી પસાર થઈ ગઈ હતી. ટેનીસનને તેઓ ઉમળકાથી ક્યારે વાંચી શક્યા ન હતા. બ્રાઉનિંગ તેમને બહુ અઘરો પડતો.

૧૮૪૮ની આસપાસ 'નવચેતન' માસિકમાં ચાંપશીભાઈએ કીટ્સ, શેલી, બાયરનવગેરે વિશેના કવિશ્રીના લેખો પ્રગટ કર્યા હતા. કીવ અને કવિતા વિશે લખાવનો કવિનો એ પ્રથમ પ્રયત્ન હતો. અંગ્રેજી કવિતા વિશેના નિરંજન ભાઈના જ્ઞાનથી મુગ્ધ થઈ કવિએ અધૂરા જ્ઞાન સાથે લખેલા કીટ્સ, શેલી, બાયરન વિશેના લેખો માટે કવિ

લજજા અનુભવતા હતા. એ સાથે નિરંજનભાઈ વીસમી સદીની અંગ્રેજી તથા યુરોપીયન કવિતાના દરવાજા ખોલી આપ્યા. એ જ્યારે કવિ રાજેન્દ્ર સાથે વાત કરતા હોય ત્યારે કવિને એકલવ્યની માફક આડકતરું માર્ગદર્શન મૂક શ્રોતા તરીકે મળતું રહેતું.

હરીન્દ્રએ કવિતાનાં શાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ અભ્યાસ કર્યો ન હતો એક સપ્તાહે કોઈ લોકગીત પર લખે તો બીજી વાર કોઈ આધુનિક કવિની વાત કરી હોય 'કટાર પૂર્તિના પહેલા પાને એમની કવિતા સમજાવીને મુકવામાં આવતી. આ લખવા નિમિત્તે કવિતા નિયમિત વાંચવાનું બનેલું. એમાં સુરેશ દલાલ નો સહયોગ કવિને ખૂબ મળ્યો હતો. હરીન્દ્ર કહેતા કે.. " કવિતા પ્રત્યે માનવીને –પછી ભલે તે સાહિત્યનો વિદ્યાર્થી હોય કે હિસાબનીશ હોય, રાજનિતીમાં ગયો હોય કે વકીલાતમાં, તબીબ હોય કે ઈજનેર પણ!! તેને રસ હોય તો એ એની કારકિર્દીનું જમાપાસું છે."

કવિતા વિશેના આ આસ્વાદ પૂર્વવિચાર કે આયોજન મુજબના નથી: જે ક્ષણે કવિ સામે કવિતા આવી તે ક્ષણે જે રીતે એમને સમજાઈ, એ જ રીતે તેને આલેખી આપી છે. કવિ આને કટાર નો યોગ કહે છે. 'જન્મભૂમિ-પ્રવાસી'માં કટારલખી એ કવિમાટે આવો કાવ્યયોગ બની રહ્યો. એ માટે કવિએ આ ગીતપંકિતઓ કહી છે:

❧ "મારગે મળ્યાં તો ઓળખાણ કરી લઈએ

થોડી ઘણી લાગણીની લ્હાણ કરી લઈએ."

❧ "અમિનતી દૈવ્યાનિ પ્રમિનતી મનુષ્યા યુગાનિ ।

ઈયુષીણામુપમા શશ્વતીના માયાતીનાં પ્રથમોષા વ્યઘૌતાા

દેવતાઓના અચલ નિયમોનો બાધ ન કરનારી માનવયુગોનું પરિમાણ કરનારી ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલી શાશ્વત ઉષાઓના જેવી ભાવિ ઉષાઓની (શાશ્વતીની) પ્રથમા ઉષા ઝળહળે છે.

(ઋગ્વેદ)

પ્રાતઃકાળે પૂર્વ આકાશમાં થતાં ઉષાનાં કંકુવરણાં પગલાં વેદકાળથી માંડી આજ સુધીનાં પ્રત્યેક ભાષાના સાહિત્યમાં અંકાતાં આવ્યા છે. વેદના ઋષિએ ઉષાની પ્રસન્નતાની કવિતા ગઈ છે. પ્રકાશની—તેજની સર્વોત્તમ કવિતા કદાચ વેદમાં જ આલેખાઈ છે. અહીં કવિએ કરાવેલા આસ્વાદમાં પણ એ અનુપમ કાવ્યત્વની ઝલક જોઈ શકાય છે.

ઉષાને કવિ માનવયુગોનું પરિમાણ કરનારી કહે છે. — આ ઉગે છે. એ ઉષા યુગો પહેલાં સંસ્કૃતિના દિવ્ય પરોઢે પણ ઉગી હશે. હજારો વરસ પહેલાં વેદના ઋષિઓ જેને જોઈને આ મંત્રવાણી ઉચ્ચારી હતી એ પણ ઉષા હતી, અને હવે પછીના પરોઢે પણ એજ ઉષા ઉગશે; માનવયુગોનું પરિમાણ અહીં જોવા મળે છે ઉષાના આ નિત્યનૂતન શાશ્વત રૂપનો મહિમા વેદના કવિએ ગાયો છે. આપણને કવિ હરીન્દ્ર એ આવા જ કોઈ વિશિષ્ટ પ્રભાત રૂપનો અહીં અનુભવ કરાવ્યો છે...

"ખડ્ગં ચક્રગદ્દેષુચાપ પરિધાગ્ધૂલં ભુશુદ્ધી શીરઃ

શડખ સંદપનીં કરૈસ્ત્રિનયનાં સર્વાક્ષુગ ભૂષાવૃતામ્

નીલાશ્મદ્યુતિ માસ્યપાદદશકાં સેવે મહાકાલિકા

ચામસતૌત્સવ પિતે હરો કમલજો હન્તું મધું કૈટભમ્"

ભગવાન વિષ્ણુ નિદ્રાધીન થયા ત્યારે મધુ અને કૈટભને હણવા કમલજન્મા બ્રહ્માએ જેમને પ્રાર્થના કરી હતી જે દસ હાથોમાં ખડ્ગ, ચક્ર, ગદા, બાણ, ધનુષ, પરિધ, ચૂલ, ભુશુંડિ, મસ્તક અને શંખ ધારણ કરે છે., જેમને ત્રણ નેત્રો છે. આભૂષણોથી આવૃત જેના અંગો છે. જેમની દ્યુતિ નીલમણિ જેવી છે, જેમને દસ મુખ અને દસ પગ છે. એ મહાકાલિકાનું સવન કરું છું....

(ત્રણ ધ્યાનમંત્રો)

અહીં સૌ પ્રથમ પ્રાર્થના મહાકાલીની છે. જેમાં કવિએ પંકિતઓનો નાદ વૈભવ બતાવ્યો છે. ત્રણ દેવીઓના હાથોમાં રહેલી સામગ્રીનું વર્ણન કર્યું છે. અને મહાકાલી,

મહાલક્ષ્મી, મહાસરસ્વતી ત્રણેય શક્તિના ત્રિવિધ રૂપોનું રહસ્યમય દર્શન કરાવ્યું છે.

શ્રી અરવિંદના શબ્દોમાં કવિ કહે છે:

મહાકાલીમાં અત્યંત પ્રભાવક ઉત્કટતા છે, કાર્યને સિધ્ધ કરવા માટે શક્તિનો એક પ્રચંડ આવેગ છે. આ આવેગ અને ઉત્કટતાનો પરિચય આપણને પ્રથમ પંક્તિની ધ્વનિ યોજનામાંથી જ સાંપડે છે. શ્રી અરવિંદ કહેતા: 'મહાકાળી ન હોત તો આજે જે કંઈ એક દિવસમાં બની શકે છે તેને બનતા સેંકડો વરસો લાગત. એ ન હોત તો, આનંદનું સ્વરૂપ વિશાળ અને ગંભીર, કે કોમળ, મધુર અને સુંદર તો રહ્યું હોત, પરંતુ એને લીધે આનંદમાં અનન્ય તીવ્રતાનો જે પ્રખર ઉલ્લાસ આવે છે તે ન આવી શક્યો હતો.

"જ્યાં લગી આત્મ તત્ત્વ ચિન્ત્યો નહીં

ત્યાં લગી સાધના સર્વ જૂઠી

મનુષ દેહ તાહરો એમ એળે ગયો,

માવઠાની જેમ વૃષ્ટિ વૂઠી.

(નરસિંહ મહેતા)

કવિ હરીન્દ્રએ આ પંક્તિના આસ્વાદમાં, વ્યાખ્યામાં નરસિંહ ને અનહદનો કવિ બતાવ્યો છે. એની વાણીનો રણકો અને આત્મતત્ત્વ અંગેના નરસિંહના વિચારોને કવિએ પોતાના શબ્દગૂચ્છમાંથી ગુંથી ગુલદસ્તો તૈયાર કર્યો છે.

મોટા ભાગના કવિઓ હદના હોય છે: કોઈ વિરલ કવિ અનહદનો બની શકે છે. તેમાં નરસિંહના કાવ્યને કવિએ વાચા આપી છે. અને ક્રિયાકાંડના કેન્દ્રમાં ભગવાન હોવા જોઈએ એ વાત ની પ્રતિતિ કરાવી છે. પાંચસો વરસ પહેલાં એક માનવીએ પોતાના મન સાથે વાત કરતાં કાઢેલો ઉદ્ગાર, એ જ અમર કવિતા

"જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના પામયો દુઃખ અનંત,

સમજાવ્યું તે પદ નમું શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત."

(આત્મસિદ્ધિ) શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

સમશક્તિજ્ઞાને જેણે પ્રાપ્ત કર્યું છે, એવી વ્યક્તિના આ ઉદ્દગાર કવિતા રૂપે જ નથી રહેતા. શ્રી હરીન્દ્રની વ્યાખ્યા દ્વારા આપણી સાથે થતા સંવાદ જેવા બની રહે છે.

તેમણે કાવ્યના વિવરણ કરતા સમજાવ્યું છે કે મોક્ષનો માર્ગ આત્માને ઓળખવામાં રહેલો છે, જ્યાં સુધી શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ ન થાય ત્યાં સુધી જીવ મોક્ષને યોગ્ય થતો નથી. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર કહે છે કે ત્યાગ-વિરાગ ચિત્તમાં ન હોય, તો માણસને જ્ઞાન થતું નથી, પરંતુ જો ત્યાગ-વિરાગમાં મન પરોવાઈ જાય તો પછી ભાનની પાર્થિવ સરહદો પણ રહેવા પામતી નથી.

અખા પછી જ્ઞાનની કવિતા રચનારા કવિઓમાં શ્રી મદ્ રાજચંદ્રનું સ્થાન છે. અહીં કવિ તેમના 'આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર' મા પ્રવેશ કરાવતી પ્રથમ સાત ગાથાઓ દ્વારા જ સરળતા કેવા ગહન અર્થનું વહન કરી શકે છે પરિચય કરાવે છે.

શ્રી હરીન્દ્ર ના કાવ્ય આસ્વાદ ના આ સંગ્રહમાં કવિએ દરેક કાવ્યની દરેક પંક્તિમાં વિભિન્ન ભાવજગત વણવાને કોઈપણ કવિ સ્વતંત્ર હોય છે. તે પ્રતિતી કરાવી છે. પ્રત્યેક કાવ્યની કડીના વિસ્તારોની સૃષ્ટિમાં કવિ ભાવકને લઈ જાય છે. 'કાવ્ય-સંગ' નામના આ સંગ્રહમાં - '૭૯' જેટલી કવિતાઓને લેવામાં આવી છે. તેમાં મધ્યકાલીન, અને અર્વાચીન કાળના લગભગ બધા કવિઓના એક એક કાવ્યના આસ્વાદને મૂકવામાં આવ્યા છે. બીજાના કાવ્યોને પોતાનાવિચારો સાથે અલગ અંદાજમાં પ્રગટ કરવું અને તે પણ તેનું મુખ્ય તત્ત્વ જળવાઈ રહે તે સાથે.. એ થોડું વિચાર માંગી લે તેવું છે. અલગ-અલગ કવિઓનાં કાવ્યતત્ત્વને અલગ-અલગ અંદાજમાં અહીં રજૂ કર્યા છે. દરેક

કાવ્યાનો નિષ્કર્ષ ખૂબી પૂર્વક વર્ણવવામા આવ્યો છે.

'રમણભાઈ નિલકંઠની' વિભૂતિ પ્રાર્થના રંગ, રસ, ગતિ અને નાદની પ્રાર્થના દ્વારા શ્રી હરીન્દ્રએ સ્મરણ કરાવ્યું છે. આટલા નાના વાક્યમાં જીવનના અતિ ગુહ્ય રહસ્યને ગૂંથી અને ઉકેલી પણ આપ્તું છે.

'મીરા' ના પદ – ઝેરતો પીધાં છે. – ૦ આ પદમાં મીરાં ઝેરના કટોરાને અમૃત માનીને પી ગયાં, એ ચમત્કાર સ્થૂલ રીતે બન્યો હોય કે ન પણ બન્યો હોય, પણ!! સંસારના ઝેરને અમૃત માનીને મીરાંએ – અને મીરાં જેવી અસંખ્ય સાધ્વીઓને પીધાં છે. મીરાંને 'બીજા'માં રસ નહોતો, અને તો જે પોતામય છે. એવો પરમાત્મામાં જ રસ હતો. પટરાણી બનવા કરતાં સારંગપાણીની ભક્તિમાં જ એને વધારે રસ હતો... અને આ તન્મયતા હોય છે. ત્યારે ઝેર રહેતું નથી, એ માત્ર અમૃત જ બની જાય છે., એ વાત નો ઘટસ્ફોટ કર્યો છે.

'અખા' માટે કવિએ થોડીક મીઠી અતિશયોચિત કરી હોય તેમ કહે છે— ગુજરાતી માત્ર એક જ કવિએ વાપરી જાણી છે. – અને એ અખો.

સત્તરમી સદીના જૈન સંતકવિ શ્રી આનંદધનજીની આ રચનાઓનો આધ્યાત્મિક મર્મતો અનોખો જ છે, પણ! કવિએ કવિતા રૂપે જ એનો આસ્વાદ લઈ અભિવ્યક્તિની કલાનું મનોરમ શિખર દ્રષ્ટિગોચર કરાવ્યું છે.

"રોમરોમથી કિરણો ઝરતાં,

અંગમાં આત્મતત્ત્વ ન માય :

લહરિયાં સાગરમાં ન સમાય."

આદિ શંકરાચાર્યે એક સ્તોત્રમાં સરસ ઉપમાં વાપરી છે: પ્રભુને સંબોધતા તેઓ કહે છે: ' હે નાથ આપની અને મારી વચ્ચેનો ભેદ નષ્ટ થયો છે, છતાં હું તમારો છું

તમે મારા એકલાના નથી; સમુદ્રનો તરંગ કહેવાય છે. ક્યાંય તરંગનો સમુદ્ર કહેવાતો નથી' ન્હનાલાલ ના 'લહરિયાં' કાવ્યમાં કવિ હરીન્દ્રએ પાંચ તત્ત્વો ને સમજાવી ને આસ્વાદ કરાવ્યો છે.

મોટા ભાગના લોકોનું જીવન બીબાઢાળ હોય છે – જન્મવું, જીવવાનાં સઘર્ષમાંથી પસાર થવું અને મૃત્યુ પામવું એ બધું જ એમના માટે નિયત ક્રમ જેવું બને છે. પણ કોઈકને જીવનમાં કોઈક વિરલ અર્થ સાંપડે છે. કોઈકને માટે જ જીવન વરદાનરૂપ થઈ પડે છે. પછી ભલે એ વરદાન પામવા માટે એણે યાતનાઓના અગ્નિસ્નાનમાંથી પ્રસાર થવું પડે! આવી કાવ્ય વ્યાખ્યા નજરે ચડે છે.

૭. ગુજરાતના પ્રખ્યાત એવોર્ડ ચેમ્પિયન:

ઈંગ્લેન્ડ—અમેરીકા—રશિયા—દમાસ્કસ—સ્ટટગાર્ડ—મ્યુનિક—બોન(જર્મની) યુ.એન.ઓ. (ન્યુયોર્ક) બુડાપેસ્ટ—બાલાટન—ફ્યુરેડ(હંગેરી) —પારિસ(ફ્રાન્સ)— ઈસ્લામાબાદના પત્રકારત્વ નિમિત્તે પ્રવાસો ખેડી ખાવનાર લેખકે ભિન્નભિન્ન ક્ષેત્રના પારિતોષિકો લણી લીધાં છે.

પત્રકારત્વના તેમ જ સાહિત્ય સંસ્કારનાં ક્ષેત્રે છે ક સુન્દરમ્— ઉમાશંકરથી રાજેન્દ્ર—નિરંજન સુધીના કોઈ કવિએ કોઈ લેખકે આટલી મોટી સંખ્યામાં કદાચ પારિતોષિકો ઉઘરાવી લીધા નથી. સા અકાદમી—ગોયંકા—મુનશી—રણજિતરામ— મહારાષ્ટ્ર ગૌરવં — કબીર સન્માનોથી ૧૯૮૮માં હાર્મની એવોર્ડ: ઓર્ગેનાઈઝેશન ઓફ અન્ડરસ્ટેન્ડિંગ એન્ડ ફ્રેટરનિટી સુધી પંડિત નહેરુ બહુધા બહુવિધ પારિતોષિકો લાવી આપનારા સત્યજિત રાયને " માય ચેમ્પિયન ફ્રેન્ડ" કહી બોલાવતા એમ હરીન્દ્રને મિત્રો" એવોર્ડ — ચેમ્પિયન" કહી બોલાવતા.

☞ કવિના બે લગ્ન થયા હતા. જયાલક્ષ્મી અને ડો.ભારતી દવે સાથે.

☞ તેમના સંતાનોની સંખ્યા '૭' છે.

- ❧ લગ્નબાહય સંબંધ વિશે તેઓ કહેતા કોઈ પણ સંબંધ પ્રભુને મંજૂર રહે એવો હોય તો જ બાંધવો.
- ❧ સંયોગોના દબાણમાં પહેલો પ્રતિભાવ, રુદન કે ક્રોધના બદલે સ્વસ્થતાને આપતા.
- ❧ પાઠ્યક્રમમાં તેઓ જાતિય શિક્ષણની જરૂરિયાત સમજતા હતા.
- ❧ સર્જનમાં સર્જનહારથી મોટી પ્રેરણામૂર્તિ બીજી કોઈ નથી, એવું તેમનું માનવું હતું.
- ❧ હરીન્દ્ર ચશ્મ પહેરતા હતા.
- ❧ પ્રારંભકાળમાં મુખ્ય લેખકો ગોવર્ધનરામ, કલાપી પ્રેમાનંદ, દયારામની કૃતિઓનો પ્રભાવ તેમના પર હતો.
- ❧ ગુજરાતી, હિંદી, મરાઠી, અંગ્રેજી ભાષાઓથી તેઓ પરિચિત હતા.
- ❧ તેમના અંગત પુસ્તકાલયમાં આશરે ત્રણ હજાર થી વધુ પુસ્તકો હોવાનો સંભવ છે.
- ❧ કવિની સર્વપ્રથમ પ્રકાશિત કૃતિનું નામ ફૂલોની ઉત્પત્તિ છે.
- ❧ તેઓ પ્રેરણા અને પરિશ્રમ બંનેને મહત્વ આપતા.
- ❧ કવિ ઉજાગરા કરી મોડી રાત સુધી લખી શકતા હતા. અવાજો વચ્ચે પ્રવાસમાં કે એકાંતમાં ત્રણે સંજોગોમાં લખી શકતા.
- ❧ બચપણમાં મિત્રોએ સિગરેટ પીવાનો આગ્રહ કર્યો હતો પણ ઈચ્છા થઈ ન હતી.
- ❧ પોશાકમાં સોબર રંગના સ્વચ્છ વસ્ત્રો, સારી સિલાઈના હોય એવો આગ્રહ રાખતા. ખાદી પ્રિય હતી ઘરના પહેરવેશમાં ગોંડલની ટેરીખાદી પહેરતા.

- ☞ આરંભે બાલસખા-માનસી(૧૯૪૬) સામયિકમાં કૃતિ પ્રકાશિત થવાથી હર્ષની લાગણી જન્મેલી.
- ☞ પ્રસિધ્ધ પુસ્તકોની સંખ્યા આશરે ચાલીસ થી પચાસ છે.
- ☞ ત્રણ પ્રિય ભારતીય કલાકારો કે લેખકોમાં કાલિદાસ, પ્રેમચંદ, ટાગોર
- ☞ ત્રણ પ્રિય વિદેશી સર્જકોમાં રિલ્કે, શેક્સપિયર, એલિયટ
- ☞ અપેક્ષિત પીરતોષિક ન મળે ત્યારે ઉદાસ નહોતા થયા, મળ્યા હતા ત્યારે કલમને હજી ધાર આપવી જોઈએ એવી લાગણીનો અનુભવ થયો હતો.
- ☞ ગમેલી એક ઉત્તમ ફિલ્મ ' કાગઝ કે ફૂલ' અને નાટક ' તુમહારી અમૃતા'
- ☞ તેમણે આકશવાણી પર કાર્યક્રમો આપ્યા છે.
- ☞ ઈશ્વર, દેવ ગુરુ ગ્રંથ પર વિશ્વાસ હતો.
- ☞ વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થાં અંગે 'જન્મથી સૌ શુદ્ધ જન્મે છે.— સંસ્કારથી દ્વિજ એ ગીતાવાક્યને માનતા.
- ☞ તંત્રી તરીકેનો યા સામયિક સંપાદનનો બેતાંલીસ વરસનો પત્રકારત્વનો અનુભવ.
- ☞ એક જ પ્રેરક અવતરણ:—

What a man has done a man can do. (જે. કૃષ્ણમૂર્તિ)

- ☞ સારા મનુષ્ય તરીકે ભાવિ જગત અને જન્મ સ્મરતા હતા.

૮. ક્યારેક ફક્ત શબ્દોને વશ થનાર કવિ:

કવિ ઘણી વખત શબ્દોને કેવળ વશ થઈને શબ્દ જોડકાં ગોઠવી દે છે. હરીન્દ્રની કવિતામાં ક્યારેક કોઈક કવિના એટલા સ્પષ્ટ પડઘા સંભળાય છે. કે કવિ એ સંસ્કારોને ખંભેરી શકાયા હોત તો સારું થાત, એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. મનસુખ લાલ

ઝવેરીની નીચેની પંક્તિ હરીન્દ્રની કવિતામાં અલ્પ શબ્દફેરે જ ઉતરી આવી છે:

❧ "સખી! અંતર આ તો આવડુંકને

વિરાટ શો અનુરાગ."

(મનસુખલાલ ઝવેરી)

❧ "અણું જેવડું અંતર ને તવ જાબલખ મબલખ

આ અનુરાગ.

(હરીન્દ્ર) – હયાતી

ખુદ હરીન્દ્રએ લખ્યું છે કે છંદનું ગણિત જાણ્યા વિના, લયની શાસ્ત્રિયતાની ચર્ચા કરી શકું એવી સજ્જતા મેળવ્યા વિના કે આધુનિક રૂપકો અને અભિવ્યક્તિઓના લઢણના અનુકરણમાં પડ્યા વિના, પત્રકારત્વને વળગી રહેવાનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે કવિતા અથવા વિવેચનનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ ન જ થઈ શક્યો.

"પાન લીલું જોયું ને તમે યાદ આપ્યાં,

જાણે મોસનો પહેલો વરસાદ ઝીલ્યો રામ,

એક તરણું કોણું ને તમે યાદ આપ્યાં."

કવિએ પ્રિયતમાનું સ્મરણ જગાડનારી જે ઉદ્દીપક સામગ્રી પસંદ કરી છે એ રમણીય છે, સુંદર ચિત્રો ગોચર કરે છે; ઉપરાંત શૃંગારભાવના સંદર્ભથી ભરેલી છે. ખૂબ સુકુમાર તથા રસીલી સામગ્રી વચ્ચે 'જાણે કાનુડાના મુખમાં વ્રેમાન્ડ દીઠું રામ' જેવી પંક્તિ સુસંગત થતી નથી. એની કર્કશતા ખૂંચે છે.

" કોઈ ઠાલું મલકયું ને તમે યાદ આપ્યાં

જાણે કાનુડાના મુખમાં વ્રેમાન્ડ દીઠું રામ,

કોઈ આંખે વળગ્યું ને તમે યાદ આપ્યાં."

ઉપરાંત એમાં કૃષ્ણની બાળલીલાનો જે સંદર્ભ છે. એપણ અત્રે વિસંગત છે. લોકગીતોમાં આવતા 'રામ' ઉદ્દગારનો અહીં સમુચિત તથા ક્યાંક તો સૂચક પ્રયોગ થયેલો આસ્વાદાય છે.

બાર્ટન લાયબ્રેરી પાછળના એક મકાનના હીચકેથી નિર્ભીક વિવેચક ભૃગુરાય અંજારિયાએ આરંભ કાળમાં હરીન્દ્રને સાફ સુણાવી દીધેલું. " તમે હજી સુધી એક પણ મૌલિક કવિતા નથી લખી. તમે માત્ર અનુકરણો જ કર્યા છે. આર. આર. શેઠના દસ કાવ્ય સંગ્રહો સાથે તમારો અગિયારમો કાવ્ય સંગ્રહ થશે, પણ !! તમે કવિ નહીં થાઓ." તે ક્ષણે તો એમની ભાવિ યશોદાયી નવલના નારદની જેમ હરીન્દ્ર ને થયું હશે— "માધવ ક્યાય નથી" !?

અંગ્રેજી ભાષા—સાહિત્યની વાત નીકળતાં આરાધનાને દુષ્કર પ્રો.નિરંજન ભગત(અમારા'સાહેબ) હરીન્દ્ર વિશે" આ... આપણાં ધૂપા રુસ્તમ' લેખે ઉલ્લેખે છે. હરીન્દ્ર જ પોતાની જાતને સૌથી વધુ અપ્રગટ રાખતા હોય એવું લાગે છે. તેઓ એકદમ નિરહંકારી હતા.

સુરેશે વિધાન કરેલું કે " હરીન્દ્ર તેજાબનો નહીં પણ ગુલાબજળનો કવિ છે." એ જ તર્કના તંતુને લંબાવી દલાલ કહે છે: "હરીન્દ્ર જે કવિતામાં ઈશ્વરને સંડોવે છે. ત્યાં મોટે ભાગે એવું બને છે. કે નથી પૂરેપૂરો ઈશ્વર સંડોવાતો કે નથી પૂરેપૂરી કવિતા" કાવ્યસર્જન વ્યાપાર એટલો તો સૂક્ષ્મ અને સંકુલ છે કે ત્યાં તેજાબ અને ગુલાબજળ વિરુદ્ધ ધ્રુવો લેખે નહીં, પણ પરસ્પરમાં ઓતપ્રોત થઈ કલવાઈ જતાં હોય અને છતાં અલગ રીતેરૂપે સહોપસ્થિત પણ હોય કવિતા ત્યાં ઈશ્વર ના સંડોવાય યા ઈશ્વર ત્યાં કાવ્યના સંડોવાય એવો કોઈ સમીકરણાત્મક સિધ્ધાંત રસમીમાંસામાં હજી પ્રતિષ્ઠા પામ્યો નથી. પણ!! પાછા એમને પોર્ટિયેરીનાં શ્રી માતાજી તરફ વાળનાર ભકિતનો મહિમા કંઈક સમજે એમ ગોઠવનારાં તો હરીન્દ્ર જ હતા.

❧ પ્રાર્થના :

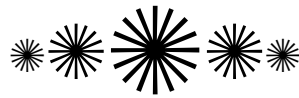
એક વિનમ્ર પુરુષાર્થ છે. મેં એક પુસ્તકમાં વાંચ્યું હતું ચિકિત્સાશાસ્ત્ર ઉપર નોબલ પુરસ્કાર વિજેતા " ફ્રાંસના લિયો વિશ્વ વિદ્યાલયના પ્રાધ્યાપક ડૉ. એલેક્સીસ કેરેલ દ્વારા મુશ્કેલમાં મુશ્કેલ રોગોનો ઉપચાર કરવામાં આવ્યો છે. તેમણે ચિકિત્સાવિજ્ઞાનને પોતાની પ્રતિભા દ્વારા કેટલાંક મહત્વપૂર્ણ અવદાનો વડે પણ સંપન્ન કર્યું, જે રોગોના ઉપચાર તો દૂર નિદાન સુધ્ધાં કરવાનો મોટા મોટા ડોક્ટરોનાં વશમાં નહોતું. ડૉ. કેરેલે તેમનો અચૂક ઈલાજ અને કારગત ઔષધિઓ શોધી કાઢી તેમને જ્યારે આ સફળતાનું રહસ્ય પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે તેઓ બોલ્યા, સામાન્ય લોકોની જેમ જ હું પણ એક સામાન્ય મનુષ્ય છું અને આનાથી વધુ મારું કોઈ સાકમાર્થ્ય પણ નથી... મને જે સફળતાઓ મેળવવાનો યશ પ્રાપ્ત થયો છે એમારા પુરુષાર્થનો ઓછો પરમેશ્વરના દિવ્ય સહયોગનું પ્રતિફળ વધારે છે.

પ્રાર્થના તો બધા કરતા હોય છે તેમાં ઈશ્વર પાસેથી કશુંક માંગે છે અથવા તો યાચના કરે છે, પરંતુ જોવામાં એ આવે છે કે કેટલાક લોકોની પ્રાર્થના અથવા યાચના ફળીભૂત થાય છે અને કેટલાકને સર્વથા નિરાશ થવું પડે છે. ડૉ કેરેલ જે કોઈ પણ રોગીના ઉપચાર કરતા, તેને કહેતા હતા,, પ્રાર્થના કરો,, સાચા મનથી પ્રાર્થના કરો,, પોતાની ભુલોને માટે પ્રાશ્ન્યાત્તાપ અને ભવિષ્યમાં નિર્મળ જીવન જીવવાની પ્રતિજ્ઞાની સાથે જો પ્રાર્થના કરશો તો તે ચોક્કસ સાંભળવામાં આવશે. સાચો ઈલાજ તો પ્રાર્થના છે અને જે સાચા હૃદયથી પ્રાર્થના કરશે તે શારીરિક જ નહીં, આંતરિક રોગોથી પણ છૂટકારો મેળવી શકશે.

ખરેખર તો પ્રાર્થના ત્યારે જ ફળે છે જ્યારે તે સાચા મનથી કરવામાં આવે તેને માટે હૃદયમાં સાચી ઈચ્છા ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ, કેમ કે પ્રાર્થનામાં આધાર તો

ઈશ્વરનો જ લેવામાં આવ છે, પરંતુ તે ઈશ્વરના બહાને પોતાનો જાતે જ થતી હોય છે. ઈશ્વર સર્વવ્યાપી અને પરમકારુણિક સત્તા છે તેને હર કોઈની ઈચ્છા અને આવશ્યકતાઓનું જ્ઞાન છે. તથા તે ઉપયોગી અને લાભદાયક ઈચ્છાઓની પૂર્તિ પણ ઈચ્છે છે પરંતુ ઈચ્છામાત્રથી કશું થતું નથી તેને માટે તો પુરુષાર્થ પણ કરવો પડે છે જન્મ આપવા અને પાલન કરવાવાળો પિતા પણ પોતાના સંતાનો પ્રત્યેની બધી જ જવાબદારીઓ ત્યાં સુધી નિભાવે છે, જ્યાં સુધી તે પોતાના પગ ઉપર ઉભો રહેવાને યોગ્ય નથી થઈ જતો.

આત્મનિર્ભર થયા બાદ તે એવાં કાર્યોમાં યોગદાન આપે છે. જે પુત્રના વશમાં નથી અને પિતા પોતાના અનુભવોના આધાર પર એને પૂરા કરે છે.

૧ કવિશ્રી રાજેન્દ્ર શુક્લનો સમગ્ર પરિચય :

ગુજરાતી કવિતાક્ષેત્રે આઠમા દાયકામાં પોતાનો આગવો અવાજ લઈને આવનારા કેટલાક કવિઓમાં રાજેન્દ્ર અનંતરાય શુક્લનું નામ નોંધપાત્ર છે. સૌરાષ્ટ્રના જુનાગઢ જિલ્લાના બાંટવા ગામે તેમનો જન્મ તા. ૧૨/૧૦/૧૯૪૨ માં થયો હતો. વઢવાણ તેમનું વતન છે. સંસ્કૃતના અધ્યાપક તરીકે કાર્ય કર્યા પછી સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ લઈને હાલ તેઓ અમદાવાદમાં નિવાસ કરે છે. રાજેન્દ્ર શુક્લ ગિરનારનાં શૃંગને અડી આવ્યા છે. ત્યાના કથા—વાર્તા—ગીતો—ભજનો એમણે ઝીલ્યા છે.

છાંદસ—અછાંદસ કાવ્યો અને ગીતો શ્રી રાજેન્દ્રએ રચ્યા છે. પરંતુ તેઓ પૂર્ણકળાએ ખીલ્યા છે, ગઝલમાં. ગુજરાતી ગઝલને એમણે આગવું રૂપ—મિજાજ આપ્યા છે. ‘કોમલ રિષભ’, ‘અંતર ગાંધાર’, ‘સ્વવાચકની શોધ’, તેમના કાવ્યગ્રંથો છે. માણસને એની મનસાને પામવા સતત મથામણ કરતા આ કવિની કવિતામાં જે નકશી ગહનતા ને સંપન્નતા છે તે એમની સાહિત્ય અને જીવનની સાધનામાંથી આવેલ છે.

રાજેન્દ્ર શુક્લના કાવ્યને આપણી પરંપરાની સમૃદ્ધ ભૂમિકા સાંપડી છે. સાથોસાથ આધુનિક જગતનો પૂરો પરિચય આ કવિને છે. પણ એમનું કવિ સંવિદ નર્યું ભારતીય છે. તે જેટલું પ્રશિષ્ટ છે, તેટલું જ તળપદું છે. રાજેન્દ્રની કવિતામાં શબ્દથી અનુભૂતિ સુધીની આધ્યાત્મિક યાત્રા છે. ઈશકે હકીકી ગઝલ છે. ઈશકે હકીકી વાળા ગઝલપ્રકારમાં આધ્યાત્મનિરૂપણ થયું હોય છે. અહીં ભક્તિના વિભિન્ન માર્ગો અને સાધનોનો ઉલ્લેખ છે. પણ !! છેવટે તો બધા ધર્મોનું લક્ષ્ય આધ્યાત્મસિદ્ધિ (આત્માની ઉચાઈ) જ છે.

“ઘૂંટ એક જ અને આંખ મૂકે જરા,

સાત આકાશ ખૂલી જતા સામટું,

જોઉં તો ઝળહળે જામમાં એ સ્વયં,

ચૌદ બ્રહ્માંડનો ભેદ ભૂલાવતા !”

(આ અમે નીકળ્યા)

આદ્યકવિ નરસિંહ મહેતા સાહિત્યનિધિ (ટ્રસ્ટ, જૂનાગઢ) દ્વારા વિદ્યમાન ગુજરાતી કવિને તેની સમગ્ર કવિતા-સર્જનને લક્ષમાં લઈને પ્રતિવર્ષ અપાતો ગુજરાતી કવિતાને સૌથી મોટો નવમો ‘નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ’, કવિશ્રી રાજેન્દ્ર શુક્લને શરદપૂર્ણિમા, વાલ્મીકિ જયંતી ૭ ઓક્ટોબર, ૨૦૦૬, શનિવારના રોજ અર્પણ થયેલ છે. તેમાં તેમને નરસિંહ મહેતાની ધાતુની પ્રતિમાનો સ્મૃતિચિહ્ન અને રૂ. ૧,૫૧,૦૦૦ના રાશિ સાથે અર્પણ થયો છે.

➤ **મહત્વનાં પુસ્તકો :**

- ☞ કોમલ રિષભ (૧૯૭૦)
- ☞ અંતર ગાંધાર (૧૯૮૧)
- ☞ સ્વવાચકની શો (૨૦૦૫)

‘ગઝલ સંહિતા’ના પાંચ મંડલો છે. ‘સુભર સુરાહી’, ‘મેઘધનુના ઢાળ પર’, ‘આ અમે નીકળ્યા’ ‘ઝળહળ પડાવ’, ‘ઘિર આઈ ગિરનારી છાયા’ આ પાંચે મંડળોમાં કુલ મળીને ચાર સો પચાસ જેટલી ગઝલો સમાવાઈ છે.

૨ સિદ્ધ હસ્ત ગઝલકાર કવિશ્રી શુક્લના અનોખા સ્વાદનાં ગીત:

રાજેન્દ્ર શુક્લની આજે જે છબી છે એ સિદ્ધહસ્ત ગઝલકારની છે. ગુજરાતી ગઝલ જેવું આદરપૂર્વક વર્ષો સુધી નામ લઈ શકશે એવા ગઝલકાર તે રાજેન્દ્ર શુક્લ છે. પણ !! રાજેન્દ્ર એ કેવળ ગઝલકાર નથી. ગુજરાતી ભાષાએ આધુનિક સમયમાં જે થોડીક ઉત્તમ દીર્ઘકવિતાઓ પ્રાપ્ત કરી છે. એમાં રાજેન્દ્ર શુક્લના સ્વ-વાચકની શોધનો અમુક સમાવેશ થાય છે. વસંત તિલકાને નિયત માપમાંથી સહેજ ચલિત કરીને એણે અક્ષરમેળ છંદમાં ‘અવાજ’ કાવ્ય લખ્યું છે. એમણે લખેલાં કેટલાંક ગીત તરફ હજી જોઈએ એટલી નજર આપણાં વિવેચકોની પડી નથી.

પણ !! ‘ઉટ ભરીને આવ્યું રે’ કે ‘એવી ચોપાટો મેડાણી ચંદન ચોકમાં’ જેવી નખશિખ રચનાઓ છંદોની ખેતી કેટલીક રચનાઓ એટલી જ ઉત્કટ છે અને ભાવવાહી છે.

શ્રી રમેશની જેમ શ્રીશુકલની પણ અછાંદસ રચનાઓ. ગુજરાતી અછાંદસ કવિતામાં એક જુદા સ્વાદવાળી છે. શ્રી રાજેન્દ્ર શુકલની પ્રતિભા એ પ્રારંભે રોમેન્ટીક કવિની છે, પણ ! એ રચનાઓને ઈન-લેયરશ્રી રાજેન્દ્ર આજે જે ભૂમિકા પર છે તે ભૂમિકાનાં અચૂક ઈગિત આપે છે.

‘કોમલ રિષભ’ ઈ.સ. ૧૯૭૦ માં પ્રગટ થાય છે અને આશ્ચર્યની વાત એ કે એનો પ્રારંભ ગીતોથી થાય છે. ગઝલોથી નહીં, કવિશ્રી રાજેન્દ્રનાં બધા ગીતોમાં ‘કોમલ રિષભ’ માં નોખા સ્વાદવાળું ગીત ‘ઉટ ભરીને આવ્યું રે’ લાગે છે. ઉટ ભરીને કોઈ અંધારું લઈને આવ્યું છે. જેમ પેલી ગોપી મટુકીમાં માધવ મૂકીને કોઈ માધવ લ્યો, કોઈ માધવ લ્યો એમ ગોકુળની શેરીમાં ફરી હતી એમ રાજેન્દ્ર અહીં અંધારું લ્યો એમ કહે છે. મબલખ અંધારું છે કારણ કે અહીં એક ઉટ નહીં, આખી ઉટની વણઝાર છે.

‘ઉટ ભરીને આવ્યું રે

અંધારું લ્યો

આ પોઠ ભરીને આવ્યું રે

અંધારું લ્યો,’

ઉટ ભરીને આવ્યું છે અંધારું કોઈ આંખ આંજવા, કોઈ ઝાંખ દૂર કરવા અંધારાને લે છે પણ આપણા કવિ તો કહે છે કે અમે તો અંધારાને ઊંબરમાં ઉતરાવ્યું છે ને આંગણામાં ઓરાવ્યું છે. અને છેલ્લો અંતરો અનેક અર્થની પારાવાર શક્યતાઓ પ્રગટ કરે છે.

“એના અડયા આભને છોડ;

એવા અડયા આભને કોડ-

અમે તો મૂઠી ભરીને મમળાવ્યું રે,

અંધારું લ્યો,

અમને ભોર થતાં લગ ભાવ્યું રે,

અંધારું લ્યો.....

ઊંટ ભરીને.”

આ સંગ્રહમાં સાત ગીતો છે અને સાતેનાં પોત અલગ અલગ છે.

“કિયૂડ કિયૂડ બોલે કમાડ

અંદરને બાર કશો મનનાં મિજાગરાને

વળગ્યો છે વીત્યાનો કાટ.”

(કિયૂડ કિયૂડ)

અથવા

“સામા ગામનું સાવ છેવાડું ખોરડું

એવું એક ચેમાસે આંખમાં આવ્યું;

ઊડતા ઓલ્યાં ખંખેરું ને જાણ થઈ

તે ગીત જોડયાં ને વન ગજાવ્યું.”

(એક ચેમાસે)

અહીં એક ગઝલનુમા ગીત પણ છે. ‘નદીમાં પૂર આવ્યાં, એ રદીફ છે અને વરસાદ ઉન્માદ જેવા કાફિયા છે. પણ અહીં અંતરાએ—અંતરાએ કાફિયા બદલાય છે. ગીતનુમા ગઝલ ત્યાર પછી લખાવી શરૂ થઈ.

‘કયાંક પડયો વરસાદ

નદીમાં પૂર આવ્યાં;

વહી રહ્યો ઉન્માદ

નદીમાં પૂર આવ્યાં’

અને આપણી પ્રાચીન પરંપરા લયને ઉજાગર કરતું કવિશ્રી રાજેન્દ્રના કંઠે સાંભળવું
ગમે એવું ગીત છે :

‘ઊંચા ઊંચા મંદિર, ઝીણાં જાળિયા જુ રે,

કે આજ નટખટ નેણ નિહાળિયાં જુ રે.....’

પણ !! કોમલરિષભનાં ગીતોમાં, નખશિખ ઉતમ તો’ અંધારુ લો’ ગીત જ છે.
સુરેશ જોષી અછાંદસ ને કેન્દ્રવર્તી બનાવે છે એ પહેલાની આધુનિક કવિતાની આ છબિ
હતી. આ પ્રમાણે ‘કોમલરિષભ’માં થોડીક રચનાઓ છે. જેમાં સૌથી વિશેષ એ :

‘નખમાં નીરખું નગર,

નગરમાં નેણ,

નેણથી છલકે છાનાં કહેણ....’ (એ જ)

એક શ્વાસે ધ્રુત ગતિમાં ચાલતો આ લય શ્રી રાજેન્દ્રની છંદ સિધ્ધને પ્રગટ કરે
છે.

‘ભીતે પડયા પડછાયા સાથે મને રમતાય રોકયો હતો,

શિશુવયે દાદીમાએ કેટલી ચે વાર મને ટોકયો હતો.’

(સમયને વ્હેણ)

આ રચના પયાર છંદમાં છે.

સિતેર વર્ષના સાગ જેવી સીધી ઊંચી કાયાવાળા મૂછોને વળ દેતાં, ખોંખારા ખાતા

દખણાદી દોઢીના દરવાને છેક છેલ્લા શ્વાસ સુધી રજવાડાની સાચવણી કરેલી છે. સીમાડાના રજવાડા સાથે વર્ષોથી યુધ્ધો ચાલે જ છે અને બળિયા તો બાખડે જ ને ! પણ,

‘પણ આ ગઈ કાલનું તો કટક કાળનું

ઓચિંતુ ગઢના દરવાજા લગ પોગ્યું’

દરવાને કટકને પાછું તો કાઢ્યું. એકલપંડે ખદેડ્યું. પણ આમ કરતાં દરવાનની કાયા ખડેડી પડી. આખા ગામમાં વાત ફેલાઈ ગઈ પણ દરવાનનો જીવ તાળવે જ ચોંટી રહ્યો. અને છરડાતી આંખોમાં કશુંક આવીને અટક્યું અને એ છે કાળું ધબ્બ આકાશ.

અમરાપુરીથી વિમાન આવ્યું. પીળા ધમરક જામા પહેરીને ધર્મરાજાના દૂત આવી ગયા. પણ દખણાદી દોઢીના દરવાનને થાય કે કોઈક દુકાને બાંધેલો અલબેલો અસવાર આવતો કને ધીરેથી દરવાજે ચાર ટકોરા મારશે ત્યારે ડોકાબારી કોણ ખોલશે. વેણ વાંઝયા વહી જશે અને માથે હાથ મૂકીને આવેલું અભયદાન એનું શું થશે. શ્રી રાજેન્દ્રનો અસલી સોરઠી મિજાજ કહે છે:

‘પણ આ લડાઈ તો

વરસોથી ચાલે છે

તે વારે ક્વારે

રણશિંગાં ફૂંકાતા રહેશે.....’

રમેશ પારેખના ‘આલા ખાયર’ ની જેમ આ રચના પણ, કાઠિયાવાડના ધીંગા વાતાવરણને. એના દઢ વ્યક્તિત્વને ધીંગી ભાષામાં રજૂ કરે છે.

‘કોમલરિષભ’માં ગુજરાતી ભાષાએ ક્યારેય નહીં જોયેલ એવો અપૂર્વ છંદપ્રયોગ છે—કથયિત્વના ઘટ્ટપણાનો સાક્ષાત્કાર કરાવવા ઉપયોગમાં આ સાહસ થયેલું છે.

‘જંતરને બાઝ્યા છે ઝાળાં

જાઈ હવે ગળવા હેમાળા,

ગણીગણીને થાક્યા સાજન

આડા ને ઊભા સરવાળા.’

અને આખરી પંક્તિમાં કવિ લખે છે :

‘ચાદ કશું જો આવે અંતે

તરવરતાં બીનાં પરવાળાં

સ્મરણ એક એનું રહેવાનું,

અને રાખના બે ટેખળા.’

જીવનનાં અંતમાં આખરે રાખના ઢેફા સિવાય કશું જ રહેવાનું નથી. જંદગીનાં અઘરા આડાને ઊભા સરવાળા કરીને જ્યારે થાકીએ ત્યારે જીવનની અમૂલ્ય ક્ષણો જતી રહી હોય છે.

વસંતતિલકા છંદ પારંપારિક રીતે ૧૪ અક્ષરનો. એને શ્રી રાજેન્દ્ર ૧૫ અક્ષરનો બનાવે છે. છેલ્લે આવતા બે ગુરુની વચ્ચે એમણે લઘુ મૂકી આપ્યો અને પહેલાં ગુરુને લઘુને બનાવ્યો એટલે વસંતતિલકા એ રાજેન્દ્ર-તિલક થઈ ગયો. પહેલાં લઘુ-ગુરુ-લઘુના આયોજનને કારણે પૃથ્વી છંદનાં પ્રારંભની બળકટતા સહજ રીતે સિધ્ધ થાય છે.

‘યુગો થકી સઘન એકલતા સમું અહીં

અવાજના નગરમાં વસતો, અવાજના

મકાનમાં જરઠ હું શ્વસતો અવાજને

અવાજનો સમય તો ગ્રસતો અવાજને.’

‘અવાજ’ એ એક મોટી પરંપરાનું પરિણામ છે. પ્રિયકાન્તે ફૂલ શબ્દને કેન્દ્રમાં

રાખ્યો તો લાભશંકરે તડકાને અહીં શ્રી રાજેન્દ્ર એ જ પરંપરામાં અવાજ શબ્દને કેન્દ્રમાં રાખી, રિએક્ટ થાય છે પણ એણે માત્રામેળને બદલે, લચ્ચક લયના બદલે અક્ષરમેળ છંદને પોતાની રીતે નવેસરથી ફેરફાર કરીને સુઘટ્ટ બનાવ્યો. સવૈયા અને કટાવને બદલે આ નવી છંદવ્યવસ્થા શ્રી રાજેન્દ્રના સરવા કાનની સાક્ષી આપે છે. આ છંદની સામે છેડતી નથી પણ ભાવાનુસાર પરિવર્તન છે. શ્રી રાજેન્દ્ર કહે છે, યુગોથી સઘન એકલતાની જેમ આ અવાજના નગરમાં અને અવાજના મકાનમાં હું શ્વસું છું અને અવાજને અવાજ ગ્રસી રહ્યો છે. આ અવાજ મેં જ નિપજાવ્યો છે અને પછી એનું આખું નગર વસાવ્યું છે. હવે તો સકલ અંગ પણ અવાજના જ થઈ ગયાં છે. અને અવાજ સિવાય એ કશાયને અડકી પણ શકતા નથી. ગગનચુંબી દુર્ગનો ધ્વજ અવાજ છે અને એ પ્રસરી રહ્યો છે અને આ અવાજમાં તરડને અવકાશ ખરો.

‘અવાજમુક્ત સ્થળના વસનારને તને

મળાય તો જ મળવું મુજને ય શક્ય છે.’

કવિને અવાજની અચળતા અટકાવે છે. એને જો મપાય તો જ અહીંથી ગતિ થાય છે. અને કવિ વિચારે છે કે આ અવાજના અફાટ દરિયાને ક્યાંક તો તટ હશે ને ! ક્યાંક તો ક્ષિતિજ જેવું હશે અવાજને. મરણ જેવું કંઈક તો હશે જ. અવાજના આ ભૂપતિને હજારમાં પાતાળમાંથી પણ ગોતી કાઢવું પડે.

‘કઠોર આ સમય શા મકરત્વયાળવા,

અવાજના ઉદરને અવ ચીરવા મથો,

અવાજના પ્રખર હે નખ ! તો કદાચ હું

અવાજમુક્ત સ્થળના વસનારને મળું.’

કદાચ શીર્ષાવિશીર્ષ થઈ ગયેલા હૃદયના ઘઘકતા રુધિરપ્રવાહમાં અવાજમુક્ત સ્થળ

માં વસનારને મળવાનું થાય. આવા સઘન છાંદસ કાવ્યો આપણી ભાષાના કેટલા ?

અહીં થોડાંક અછાંદસ કાવ્યો પણ છે જે સંગ્રહમાં અંતમાં મૂકવામાં આવ્યા છે. પણ આ સંગ્રહમાં ચક્રના ચિહ્ન સિવાય શ્રી રાજેન્દ્રની મુદ્રાવાળી અછાંદસ રચનાઓ મળતી નથી. ‘આવી ચડયાની અચરજ ગુફા’ પણ નોંધપાત્ર કૃતિ છે.

‘કંઈ નઈ કંઈ નઈ રમીઈ છીઈ,

કંઈ નઈ કંઈ નઈ-ના ખેલ નિરાળા.

કોણે રે શિખવ્યા ને

કોણ શિખતું

કોણે દીધા રે ઉપદેશ ?’

‘કોમલરિષભની’ ની ગઝલો વિશે ‘ગઝલસંહિતા’ ના મુદ્દામાં એની ચર્ચા કરી છે.

‘અંતર ગાંધાર’ ઈ.સ. ૧૯૮૧ માં પ્રગટ થાય છે. શ્રી રાજેન્દ્રની એક પણ ગઝલ વગરનો આ સંચય છે. આ સંચયમાં રાજેન્દ્રની ગઝલેતર કાવ્યપ્રતિભા સુપેરે પ્રગટ થઈ છે. રાજેન્દ્રનો અછાંદસ અહીં પોતાની આગવી મુદ્રા ઉભી કરી શકે છે. અછાંદસ માટેની એની વિભાવના આ કાવ્યથી સ્પષ્ટ થાય છે.

મનોજવર

છટકણ શબ્દો વીણી વીણી

એને વાટી-ઘૂંટી-લસોટી

ચાર ચાર આંગળ

અછાંદસ લેપ

કર્યા કરું છતાંય

તારું કણસવું આમ

અટકવાનું જ ન હોય

તો પછી મારી પાસે

મારો કોઈ જ ઈલાજ નથી, મન !

કવિશ્રી રાજેન્દ્રની અછાંદસ લઘુરચનાઓ ઘાટીલી અને દઢ પોતવાળી છે. તાટસ્થ્ય એ શબ્દ અંગેની અકળામણ પ્રગટ કરે છે તો ‘મુષ્ટિગ્રાહ્ય’ માં ઈશ્વરથી પણ છુપાવીને સાચવી રાખેલો મુઠીને પણ ઓગાળશે એવી એને શ્રદ્ધા છે. ‘રહો નહીં નિજ નામમાં કવિ’ ક્રિયાપદોની નિષ્ક્રિયતા અને સર્વ નામોના ચૈતસિક છજજામાંથી અકળામણ અનુભવે છે. વિશેષણોનાં રંગીન પોતનું પાંખાપણું એમને સમજાઈ ગયું છે. અહીં કેટલીક રચનાઓ સજીવારોપણને કારણે અનન્ય બને છે. ‘અનુવંશ’ એનું ઉદાહરણ છે. દાદાજીના ઓરડાનું અંધારું ડગમગતું ખાંસતું, ખોંખારતું પોતાની આગળ ને આગળ ચાલ્યા કરે છે. વાતોથી પડુ પડુ થઈ રહેલા પણ નહીં પડતાં અંધારાનું ચિત્ર—સજીવારોપણ અલંકારથી કવિએ હૃદય રીતે ઉપસાવ્યું છે. ‘કુકકુટોકિત’ જુદા કવિ રાજેન્દ્રનો પરિચય કરાવે છે. જાગ્યા પછી પણ ફરી એક વાર પોતાનો જગાડતો નાયક એકાએક જાગી જાય છે, તો, કવિ કહે છે કે એ અકસ્માત તો નથીને ! પછી, ચાર પંકિત કરે છે.

‘તો આ જાગી જવું ને વળી જગાડી જોવું

આ કૂકડે કૂક

કે બધું જ કૂકડે કૂ.....ક ?’

એના અછાંદસમાં તત્સમ શબ્દો ઓગળીને આવી છે.

‘અવશ અઘોમુખ અમળાટ ?

વિષ જેવા જ સ્વયંભૂ પ્રતિરોષ જેવો

કે બલાત સર્પિલ સરકતી ભીતિ જેવો.’

છાંદસ અને અછાંદસ સાથે ચાલ્યા હોય એવા ‘સ્વવાચકની શોધ’ કાવ્ય વિશે લઘુભાષ્ય રજુ થાય એ પહેલાં આ સંગ્રહમાના કેટલાક ગીતો તરત ધ્યાન ખેંચે એવા છે.

‘રૂડી ચોપાટું મંડાણી ચંદનચોકમાં

નાખ્યા લખ ચોરાસી દાવ

એવી ચોપાટું મંડાણી ચંદનચોકમાં’

આ રચના ભજનશૈલી નહીં પણ રાજેન્દ્રમાંના આધુનિક કવિ અહીં આવૃત્ત રહેતા નથી. ચાંદા-સૂરજના સોગઠા અને પાસા નાખો ત્યારે તારા જળ હોય અને મુઠી વાળીએ ત્યારે અંધારું આવે ચોપાટું મંડાણી હોય ત્યારે કવિ પોતાના સંદર્ભમાં કહે છે :

‘હવે ચોક રે ઘેરીને મરમી મલકતાં

અમે નેણ ઢાળ્યાં રે નતોડ

એવી ચોપાટું ખેલાણી ચંદનચોકમાં’

આપણી પરંપરાને રૂડી પેરે સાચવતું આ ભજન છે.

‘સોનાવરણી ટેકરીઓ ને વાદળછાયો વાસ

ને ચાર પડે છાંટાંને ત્યાં તો મ્હેંકી ઉઠે શ્વાસ

સોનાવરણી.....’

અહીં છંદને પરંપરીત કરીને રચાયેલાં કાવ્યોમાં ‘પરાવૃત્તિ’ ‘જન્મ જન્મને અંતે’ ‘પુત્રને’ જેવાં કાવ્યો ધ્યાનપાત્ર છે. પણ આપણે જેની વાત કરવાની છે એ તો છે ‘સ્વવાચકની શોધ’, લાભશંકર ઠાકરની ‘માણસની વાત’, સિતાંશુની ‘મોંહેજો દડો’, સુરેશ જોષીનું ‘મૃણાલ’ અને આ લખનારના ‘બાહુક’ દીર્ઘકાવ્યની શ્રેણીમાં સતત ઝળહળતું દીર્ઘકાવ્ય છે. શહેરના રવિવારીય લોકો જાતભાતના ઘોંઘાટ અને પેટ્રોમેક્ષના ઝાંખા

ઉજાસમાં સુધરાઈના ગુલમહોર વૃક્ષની એક ડાળ નીચે કવિ ઓછું વપરાતા બસ સ્ટેન્ડના બાંકડા પર પદ્માસન વાળીને ‘ધ્યાનસ્થ’ બેઠેલા છે અને બોધિજ્ઞાન થવાની તૈયારી છે એ ક્ષણે જ આકાશમાંથી નીચે ઉતરી આવે છે છીંક, સૌમ્ય છીંક. અને કવિ કહે છે કે :

‘અને હે શ્રમણભિક્ષુઓ

વાત એટલેથી જ અટકી ગઈ છે...’

અને પછી કવિની પ્રજ્ઞા પ્રવૃત થાય છે. વેદપુરુષના મનમાંથી જન્મેલા અને સમુદ્રમંથન વખતે દેવોને પ્રાપ્ત થયેલાં એ ચંદ્રએ અનેક ક્ષયો અને અનેક વૃદ્ધિઓ ગ્રહણ સાથે આપણી સાંભરણમાં જ સકલ ભયક્રને અનેક વેળા ભોગવ્યું અને સતાવીશ—સતાવીશ સુંદરીઓના મંડળને કંઈકેટલીયે વાર હર્ષનો અનુભવ કરાવ્યો પણ કવિનું અજ્ઞાત સંભવ મન, નગરમાં ચાલતી ઊપ બસોની આવૃત આ નગરના ક્રાંતિવૃત પર માળીની તો કોઈકની ચપટીની અપેક્ષા રાખે છે. શૃંગારને સંયમથી આલેખવાની કળા કોઈ રાજેન્દ્ર પાસેથી જ શીખે. ક્યારેય નહીં ખોયેલા ગવાક્ષ પાછળ તો કોઈક હશે જ એ ધારણાને કારણે નાયકનો શ્વાસ લહરાયા કરે છે. નાયિકાને લઈને ગયેલી બસ કદાચ નહેરુબ્રિજ થઈને લાલ દરવાજા થઈને જતાં કદાચ વચ્ચે અટકી પણ ગઈ હોય અને નાયિકાના ચિતના કારણે પોતે એ બસમાં હોય પણ ખરો. એવું કલ્પવામાં અનેક બસના આવાગમન સાવ નિરપેક્ષ ભાવે બસ—સ્ટેન્ડને બાંકડે બેઠાબેઠા જોયા કરે છે. આ પ્રતીક્ષા વૃદ્ધજનોની ધીરજભરેલી પ્રતીક્ષા જેવી હોય તો કેવું ? એમ નાયકના ચિતમાં આવે છે. મૃત્યુ જેવી જ આ પ્રતીક્ષા હોય છે અને પછી કાવ્યના નાયકને યાદ આવે છે કે એક વાર પ્રારબ્ધવશ નાયિકાને પોતે એક સાથે જ બાંધી ગયા હતા. ક્યાં જવું હતું એની પોતાને કે નાયિકા ને ક્યાં ખબર હતી. સાથે પાન ખાધેલાં એ પણ યાદ છે અને પછી બસની રાહ જોતાં ઊભા હતાં. ચાલતી બસે એક સાથે તો ચડી શકાય નહીં; એકલા ચડી શકાય. પણ તે ક્ષણથી કશેક ક્યારેક સાથે જવાનું એમનું એમ જ રહી ગયું અને નાયક કહે છે :

'શક્યતાની બસોની શક્યતાના સ્ટેડીના

બધા જ શક્ય સમયોમાં

હું એકલો એકલો ધૂમી વળ્યો છું કલાંત'

એનેય એકલું એકલું ધૂમવાનું જ આમ.'

આ વાતને તો ઘણો વખત થઈ ગયો છે. નાયિકાની આકૃતિ પણ ઝાંખી ઝાંખી થઈ ગઈ છે. પણ નાયકને એ ઝાંખુંપાખું યાદ છે કે અમારું ઘણુંબધું સહિયારું હતું. બસને અહીંયા કેન્દ્રમાં રાખીને આ આખે આખી રચનાં વિપ્રલંબને જ વાચા આપતી હોય તો તો સામાન્ય પ્રણયકાવ્ય જ થાય. પણ ઝાંખી થયેલી આકૃતિની પ્રતીક્ષામાં બસસ્ટેન્ડ ઉપર બેસી રહેલા નાયક બસના આવાગમન જોયા કરે છે. બસમાં કોઈ ચડતુંય નથી કોઈ ઉતરતુંય નથી અને નાયક કહે છે કે બસ તો અનેક આવશે અને ઊભી પણ રહેશે અને જશે પણ શેષમાં

'આ તરફ આ હશે

તે તરફ તે હશે.

ચોતરફ ચોતરફ

કેં નહીં ને હશે તો બરફ.

કોઈ ચડશેય નહીં

કોઈ ઊતરશે ય નહીં,

બસના અવાજો, બસની ગતિ,

આના અવાજો, તેના અવાજો, શાના અવાજો ?

શાની ગતિ શાની રિથિતિ ?

પાંથરણું પાંખેરો ઝટ,

ને એમ ને એમ ને એમ જ

ચલાય તેટલું ચાલી નાખો.'

અને કાવ્યના સમાપનમાં કવિ કહે છે :

‘ચડતાં કષ્ટ અવતરતાં કષ્ટ

કષ્ટ બદલમાં બમણો

જવું-આવવું મોડું પડવું

નંબરના વાચનમાં પડતી ભૂલનું ભોઠું પડવું

સ્ટેન્ડ ઊપર પણ

લખયોરાસી ભ્રાંતિઓની ભીડ.’

કવિ બસની નહીં, બસ અર્થાત્ અલમની ન જોવા જેવી રાહ જુએ છે. આખીયે રચના બસ, બસ—સ્ટેન્ડ, ગુલમહોરનું વૃક્ષ, બાંકડો, બાંકડે બેસી પ્રતીક્ષા કરતો નાયક, છેવટે બસની નહીં, અલમની રાહ જુએ છે. ‘વેઈટીંગ ફોર ગોદો’ એ બેકેટનું નાટક તરત જ યાદ આવે. કદાચ, પ્રતીક્ષા જ માણસને પરમ—તત્ત્વ સાથે જોડી આપે છે. આ સંગ્રહમાં રચાયેલી વલ્લીઓ મુખરિત થયા વગરની વ્યંજનાથી શારી નાખે એવા કટાક્ષની વેધક બનેલી છે. ‘પ્રાસશૈથિલ્યવલ્લી’ એ આનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. તો ગઝલેતર રચનામાં રાજેન્દ્રની કવિ શક્તિને જરાં નિરાંતે એટલા નીરખી કારણ કે રાજેન્દ્રની ગઝલોએ કવિ રાજેન્દ્રના અન્ય અને અગમ્ય કાવ્યરાશિને આવૃત રાખેલ છે.

૩ ગુજરાતી ગઝલનું ગિરિશૃંગ : ‘ગઝલસંહિતા’ :

શ્રી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા કહે છે : ‘એમ કહેવાય કે બાલશંકર, કલાપી જેવા કવિઓએ ગઝલને ગુજરાતીમાં ઉતારી. શયદા, મરીઝ જેવા કવિઓએ ગઝલને ગુજરાતી બનાવી તો આધુનિક કવિઓએ આંતરરાષ્ટ્રીય સંવેદના સમર્પી શુદ્ધિ તરફ વાળી ગઝલને પ્રતિગઝલ સુધી પહોંચાડી. પણ !! શ્રી રાજેન્દ્ર શુક્લે ગઝલની બાબતમાં જુદી દિશ પકડી, આંતર રાષ્ટ્રીય સંચેતનાને પાર્શ્વભૂમાં મૂકી ગઝલનો તાર પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ સાથે જોડ્યો. ફારસી ગઝલની પ્રકૃતિને વેદકાલીન અને વેદાન્તકાલીન સંસ્કૃતિનો સમાગમ

કરાવ્યો. શ્રી રાજેન્દ્ર શુક્લને હાથે થયેલું આ સંસ્કૃત્યંતરણ (ટ્રાન્સ કલ્ચરાઈઝેશન) અને સંસ્કૃતકરણ એનો પહેલો છતાં પરિપક્વ પરિચય' શ્રી ટોપીવાળાને 'મને ગિરનાર સંઘરશે' રચનામાં થાય છે અને એ યોગ્ય રીતે નોંધે છે કે 'જૂનાગઢના આ ગિરનારે જ કદાચ આદિસંસ્કારો આધિભૌતિક સ્તરો, અતીન્દ્રીય અતિ અનુભવો સહિત પ્રાચીન ચેતના સાથે એમને અંકાયા હોવાની સંભાવના છે.

પ્રાચીન ચેતના સાથેનું એમનું આ અનુસંધાન પછી પાછું ચાલ્યું છે, એનું પ્રતિબિંબ ગઝલસંહિતાના પાંચ મંડલોમાં જોઈ શકાય છે. ગઝલના સંચય સાથે સંહિતા શબ્દ જોડવો અને વિભાજન માટે મંડલોની વ્યવસ્થા એ ભારતીયકરણ તરફની શ્રી રાજેન્દ્રની દિશાનાં દ્યોતક છે. દરેક મંડલના ૧૦૬ પાન અર્થાત પાંચ મંડલના ૫૩૦ પાન થયાં. આ બધી રચનાઓની મંડલદીઠ ચર્ચા કરવાને બદલે, રાજેન્દ્રની ગઝલની સાથેની વ્યાવર્તક લાક્ષણિકતાઓને ઉદાહરણસહિત જોઈએ. તેમ છતાં શ્રી રાજેન્દ્રની ગઝલોની મંડલદીઠ ચર્ચા પણ કરવી જ ખપે.

ગઝલ અન્ય કવિતા જેમ, ભાષાભિવ્યક્તિને કારણે જ કાવ્યત્વ મેળવે છે. કવિશ્રી રાજેન્દ્રને કોઈ નાટ્યકારની જેમ આખે આખી ગુજરાતી ભાષા આવડે છે અર્થાત ગુજરાતમાં બોલાતી-લખાતી તમામ છટાઓ શ્રી રાજેન્દ્રને સહજસિધ્ધ છે. એ તત્સમ શબ્દ કે સામેના છોડાના તળપદ શબ્દને એકસરખા કૌશલથી પ્રયોજે છે. એને વ્રજરંગી ગઝલભાષા કરતા પણ આવડે અને અરબી-ફારસી-ઉર્દૂનો ગઝલમાં માહોલ રચતા પણ આવડે ખડીબોલી બોલતા બાવાઓની પણ પદાવલી રાજેન્દ્રને કલમવગી. જ્યારે જે આવશ્યક, એ શબ્દાવલી સહજ રીતે ઉપયોગમાં લે.

‘જ્યાં શબ્દનો અટકી ઉભેલો રથ હશે

ઓ અતિરથી એ ઈતિ નહીં પણ અથ હશે

કો દંડને નહિ હોય પ્રત્યંયા પછી

ને જો હશે તો વ્યર્થ ને વિશ્વત્થ હશે.’

(તત્સમ)

‘સભર સુરાહી લલિત લયક કટિ કોમલગંધા ગઝલ
વનવન ભમતાં, મિલન અતર્કિત યોજનગંધા ગઝલ.’

(વ્રજરંગી)

‘જંતરના બાઝ્યાં છે જાળાં
જોઈ હવે ગળવા હેમાળાં’

(તળપદ)

‘કરમ કરે કે કરે એ સિતમ
છે શાહેસુખન
સમાલજે કે પડી છે હવે
નિગાહે સુખન’

(અરબી-ફારસી-ઉર્દૂ)

‘આંગન આંગન અલખ જગાયા, ગોરખ આયા,
જાગો રે જનનીના જાયા, ગોરખ આયા,
ગગન ઘટામે એક કરોડો બિજરી હુલસી
ઘિર આઈ ગિરનારી છાયા, ગોરખ આયા !’

(ખડી બોલી)

શ્રી રાજેન્દ્રની, આખે આખી ગુજરાતે બોલાતી ભાષાછટાઓ સાથે, લયની સગાઈ છે. ગઝલને પણ અન્ય કવિતાની જેમ સરવા કાનનો કવિ જોઈએ. અક્ષરમેળ, માત્રામેળ, અને લોકમેળમાં ચાલેલી ભ્યાન્વિત ગુજરાતી ભાષા રાજેન્દ્રએ સરવે કાને સાંભળી છે અને એવી જ ક્ષમતાથી ભાષાવગી કરી છે. ગઝલની અરબી-ફારસી દ્વારા કે આપણા પારંપરિક માત્રામેળ દ્વારા સ્થિર થયેલ લયવ્યવસ્થાને રાજેન્દ્ર ઘણી વાર અતિક્રમે છે

અને છતાં એ અતિક્રમણ શ્રવણ અત્યાચાર નથી બનતું. લયની એમણે ઉપજાવેલી નવી પેટર્ન સાવ સ્વાભાવિક અને કર્ણપ્રિય હોય છે.

ગાલગા ગાલગા ગાલગા પછી હંમેશા કોઈ પણ ગઝલકાર ‘ગાલગા’ જ રિપીટ કરે, જ્યારે રાજેન્દ્ર ?

ખીજડે ટાંગિયા છે મડાં, શબ્દો

હોઠ બસ ફડફડે પાંદડા, શબ્દો.

અહીં ‘ગા ગા’ યોજીને એક નોખો વાણીલહેકો રાજેન્દ્ર સિધ્ધ કરે છે. ક્યારેક અખાને કામ આપતો લય, રાજેન્દ્ર કામે લગાડે છે:

ફોગટ થોડો થોડો થયો

શંખ મટીને કોડો થયો.

તો, નરસિંહને પ્રિય ઝૂલણાં કાંતે ‘સાગર અને શશી’ માં અને એ પછી એવો જ સૌંદર્યયોગ શ્રી રાજેન્દ્ર સિધ્ધ કરે છે.

સાંજ ઢળતા જ રોશન થતા, મ્હેક્તા

હાથ ગજરા, ગળે હાર મુલાવતા

ખીટીએ લટકતી રાખીને રિક્તતા

આ અમે નીકળ્યા ખેસ ફરકાવતા.

એ પછી કવિ મનોજ પણ ‘ક્યાં ગયો’ રચનામાં ઝૂલણાનો સક્ષમ ઉપયોગ કરે છે.

ગઝલની સ્વરૂપગત કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ છે એમાંથી શ્રી રાજેન્દ્ર મક્તઅનો છેદ ઉડાડે છે. પણ, એના મત્લઅ અન્ય ગઝલકારો જેમ કેવળ રન-વે નથી; એ તો મત્લઅથી જ ઉડ્યન આરંભ કરે છે :

શબ્દ જે કદીય મેં કસા નહીં

દ્વાર પર ઊભા રહ્યા, ગયા નહીં.

અહીં મત્લઅથી કેવળ લયઆર્વતનની આ ગઝલ પૂરતી વ્યવસ્થા કે નિયત કરેલ રદીફ—કાફિયાના શબ્દ જ જાહેર થતા નથી; પણ, ગઝલકાર પોતાના કથાયિતવ્યને સુસ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત કરે છે. રાજેન્દ્ર માટે મત્લઅ એ ભડભાંખરું નથી. ગઝલકાર રદીફ અને કાફિયા નિભાવવા જતાં કૃતક બન્યાના ૧૦૦ માંથી ૯૯ કિસ્સા હોય છે. રદીફ થોડાક શેર સુધી અર્થવાહી રહે અને પછી કેવળ યાંત્રિક—અર્થ વગરની વ્યવસ્થા બની જાય—એવું ઘણી વાર અનુભવાયું છે એ જ રીતે કાફિયા આગંતુક રહે, એવાય કેટલા બધા કિસ્સા!! શ્રી રાજેન્દ્ર ચીવટથી નિભાવી શકાય—પ્રત્યેક શેરમાં નિભાવી શકાય એવી રદીફ પસંદ કરે છે. આ વાતને ‘શ્વાસો સમીપ’ નામની ગઝલ દ્વારા પામીએ :

તૂટી ગયેલ તર્ક ભળે અન્યથા ન હો

ઈચ્છા છે એટલી જ કે એની કથા ન હો.

અહીં ‘ન હો’ એ રદીફ છે અને ‘અથા’ એ કાફિયા છે. ‘ન હો’ જેવો બાંધતો રદીફ અને કથા—પ્રથા, તથા, જથાં, વ્યથા જેવા કપરા, કૃતક બનાવે એવા કાફિયા રાજેન્દ્ર કેવી કુશળતાથી સાચવે છે ? એ જોઈએ :

આકંઠ આંખમાંથીય અરે પી શકાય જ્યાં

ત્યાં ચાલ, કોઈ રૂઢિ ન હો કે પ્રથા ન હો

કંપે કદાચ હાથ, રુંકી જાય પાંપણો

છલકી જવાય સ્હેજ કદી તો તથા ન હો

પળવારમાં જ એમ પછી ઓગળી જવું

સ્થળકાળની કશીય જળો કે જયા ન હો

શ્વાસો સમીપ એવું ઉઘડતાં રહો સદા

દૂરી, ન દર્દ હો કે વિરહ પણ વ્યથા ન હો.

કવિ મનોજમાં રટીફ નિભાવવાની ક્ષમતા જાણીતી જ છે. શ્રી રાજેન્દ્રની ભાવસંપત્તિ શૃંગારથી આરંભાય છે. અને વ્યક્તિથી સમષ્ટિ સુધીની એની ગતિ છે. વસંતના લીલાછમ રંગના શ્રી રાજેન્દ્ર ધીમે ધીમે ખાખી રંગના બને છે.

જેને કારણ સાવ નિર્જલ થઈ ગયા

આખરે એનાય દર્શન થઈ ગયાં.

અને પછી છેલ્લા શેરમાં કહે :

પહોંચવાનું તો બહુ કપરું હતું

એક બે ખોટાંચ સ્ટેશન થઈ ગયાં.

પ્રણયને આમ ઉઘાડેછોગ કહેનાર કવિ

ક્રમશઃ ઝળહળ પડાવ પર પહોંચે છે અને કહે છે :

પ્રથમ મૂળ ઊંડા, પછી ડાળ ઊંચે

પણ ફૂલ ફોરમ તણી કાળ ઊંચે,

નર્યે નીતર્યે નેણ ન્યાળી અલકને

પલક ઊંચકીને હવે ભાળ ઊંચે.

► શ્રી રાજેન્દ્ર શુક્લને નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ :

આદ્યકવિ નરસિંહ મહેતા સાહિત્યનિધિ દ્વારા પ્રતિ વર્ષ અપાતો ગુજરાતી કવિતાનો સહુથી મોટો એવોર્ડ ‘નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ’ તા. ૭-૧૦-૨૦૦૬ ના રોજ જૂનાગઢ મુકામે સુપ્રસિધ્ધ કવિ-ગઝલકાર શ્રી રાજેન્દ્ર શુક્લને મોરારીબાપુના હસ્તે અનેક સાહિત્યપ્રેમીઓની ઉપસ્થિતિમાં અર્પણ કરવામાં આવ્યો. આ એવોર્ડમાં કવિશ્રીને શાલ, રૂપિયા એક લાખ એકાવન હજાર તથા સ્મૃતિચિહ્ન તરીકે નરસિંહ મહેતાની ધાતુપ્રતિમા અર્પણ કરવામાં આવી. આ પ્રસંગે શ્રી રાજેન્દ્ર શુક્લના કાવ્યપાઠ ઉપરાંત નરસિંહ મહેતાનાં પદ તથા રાજેન્દ્ર શુક્લની રચનાઓનું ગાન સર્વશ્રી હરિશ્ચંદ્ર જોશી, અમર

ભટ્ટ, જગદીપ નાણાવટી, પીયુષ દવે, ધર્મેશ નાણાવટી, હેમલ નાણાવટી તથા શ્રી ઉર્વી પુરોહિત દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું.

છેલ્લાં ઘણાં વર્ષોથી કવિશ્રી રાજેન્દ્ર શુક્લ પાસેથી વિપુલ માત્રામાં ગઝલો મળી હોવાથી મુખ્યત્વે એ ગઝલકાર તરીકે ઓળખાય એ સ્વાભાવિક છે પરંતુ ‘કોમલ રિષભ’ અને ‘અંતર ગાંધાર’ માંની અનેક રચનાઓ, ખાસ કરીને ‘સ્વવાચકની શોધ’ આપણા કવિને ‘આધુનિક’ પણ ઠેરવે છે. પ્રારંભે ‘રે મઠ’ સાથે જોડાયેલા શ્રી રાજેન્દ્રએ તો ‘અંતર ગાંધાર’ સંગ્રહ ‘રે મઠ’ના અહોરાત્ર અજવાસને અંધારું લ્યો ! ના સર્જક આધુનિકોમાં તો વખાણાયા જ પણ એમનું અસલ પોત અને ગંતવ્ય અલગ છે એના ઈશારા એમણે ઘણા વહેલા આપી દીધેલા. અવધૂતી રંગ સાથેનું સાતત્ય એમને સહજ છે. જાણે આપણા આ સમયમાં બિલકુલ જીવતાં જ ન હોય એવા આ કવિની સર્જનભૂમિ તદ્દન જુદી છે :

અરે આ કઈ ભોમ પર પાય મૂક્યા,

કયાં સળવળ્યાં કાળજૂનાં ડંતર !

અકળ ઓળખાણે ગળે આત્મ આખું,

કયે લોકથી હાથ લાઘ્યું આ જંતર !

શ્રી રાજેન્દ્ર માટે આ ‘જંતર’ જેટલો આશ્ચર્યનો વિષય છે એટલો જ ઉપાસનાનો પણ છે. એકનિષ્ઠાથી એમણે ગઝલના માધ્યમે ‘સબદ’ ને ઉપાસ્યો છે. શ્રી રાજેન્દ્ર, રાજેન્દ્ર શાહની અને એમના સૌંદર્યબોધની ભૂમિકા અલગ-અલગ છે. શ્રી રાજેન્દ્ર શુક્લની ગઝલોમાં આપણને નરસિંહ, જયદેવ અને નાથપરંપરાની સાથોસાથ કબીરનું પણ અનુસંધાન જોવા મળે છે. અલબત્ત એમણે આ સમગ્ર પરંપરાને આગવી અભિવ્યક્તિ સાથે કાલવીને પોતાની કેડી કંડારી છે. ‘કોમલ રિષભ’— ‘અંતર ગાંધાર’ અને ‘સ્વવાચકની

શોધ' વાળા રાજેન્દ્રથી 'ગઝલ સંહિતા' ના રાજેન્દ્ર ખાસ્સા જુદા છે. પણ !! આ જુદાપણું એકાએક નથી પ્રગટ્યું. દિશાશોધ તો 'કોમલ રિષભ' થી જ આરંભાયેલી. એ અર્થમાં એમના સર્જનનો આલેખ અત્યંત રસપ્રદ છે.

‘સાંજ ઢળતાં જ રોશન થતા, મ્હેકતા,

હાથ ગજરા, ગળે હાર મુલાવતા;

ખીટીએ લટકતી રાખીને રિક્તતા

આ અમે નીકળ્યા ખેસ ફરકાવતા !’

આ પંક્તિઓમાંથી પ્રગટ થતું વ્યક્તિત્વ એમણે હંમેશા બરકરાર રાખ્યું છે. પુરાતન ઋષિસમો બાહ્ય દેખાવ આકસ્મિક નથી, આંતર-બાહ્ય ઐક્ય સાધવાનું અને એ પ્રક્રિયાનું એ પરિણામ હોઈ શકે. એમની ગઝલોમાંની સ્વાભાવિકતાના મૂળ અહીં પડ્યા છે.

‘સાવ અમારી જાત અલગ છે

કરવી છે તે વાત અલગ છે;

સૂતેલાનાં સ્વપ્ન અલગ ને

જાગે તેની રાત અલગ છે !’

જે માણસ પોતાની અલગ રાત સમજી શકે એને જ હિરણ્યગર્ભનો સાક્ષાત્કાર થાય એ વાત એમણે શબ્દને માંજી-નિયોજીને સિધ્ધ કરી બતાવી છે.

એમની ઘણી ગઝલોના બે શે‘ર વચ્ચેનો અવકાશ પણ એમની સર્જનપ્રક્રિયાનો જ એક અંશ છે. એમના રદીફ, કાફિયા અને છંદોવિધાન સંદર્ભે પણ અલગ અભ્યાસ થઈ શકે. શ્રી રાજેન્દ્ર શુક્લની મોટાભાગની ગઝલો મિજાજ અને અભિવ્યક્તિ સંદર્ભે પરંપરાગત ગઝલોનાં ચોકઠામાં નથી બેસતી આવતી એ વાત કબૂલ, પરંતુ એમણે

ગઝલમાં સ્વરૂપ સંદર્ભે અને અભિવ્યક્તિ સંદર્ભે શક્યતાનાં નવા દ્વારો ખોલીને ગઝલને આમૂલ નવું જ રૂપ આપ્યું એ વાત પણ વિસારવા જેવી નથી. ગઝલ આવી પણ હોઈ શકે એવી શક્યતા તો એ સ્વરૂપમાં હતી જ, પરંતુ અરબી-ફારસી ઉપરાંત વેદ-ઉપનિષદ, ભજન અને લોકપરંપરાનો પણ પોતાનામાં સમાસ કરતી ગઝલો શ્રી રાજેન્દ્રએ એક શિલ્પીની અદા અને ખુમારીથી કંડારી આપી એ એમનું ગુજરાતી કવિતાને અર્પણ છે.

શ્રી રાજેન્દ્ર શુક્લની ગઝલોને આસાનીથી ‘ભઝલ’ એક ‘ગઝલ’ કહી શકાય પરંતુ સનમ, સાકી અને પ્યાલામાં પડેલા અધ્યાત્મબોધને ગઝલની રમણીયતાની શરતે તદ્દન નવી જ ભાષામાં, આ રીતે સાધના સર્જન કર્મ ગુજરાતી ગઝલને દશાંગૂલ ઉર્ધ્વ સ્થાને મૂકી આપે એ નાનીસૂની સિધ્ધી નથી. પોતે શબ્દ સાથે કઈ રીતે ને શું કામ ઓતપ્રોત રહે છે એ આ શે’રમાં કહ્યું છે :

‘છેદું, ઘસું, તપાવું, શ્વસું શબ્દશબ્દને

અવતારવા કદાચ મથું છું અવાકને !’

‘ગઝલસંહિતા’ ની સાડા ચારસો ગઝલો એક સાથે જોઈએ તો ખ્યાલ આવે કે ગુજરાતી ઉપરાંત અન્ય ભારતીય ભાષાઓના શબ્દકોશોમાં તથા બોલચાલમાં રહેલાં શબ્દોને આ કવિએ ગઝલક્ષમ અને વિશેષ રીતે અર્થક્ષમ બનાવ્યા છે. ‘હજો હાથ કરતાલ ને ચિત યાનક’ તો એનું એક ઉદાહરણ માત્ર છે. આપણી પરંપરામાં શબ્દને બીજરૂપ કે મંત્રરૂપ શીદ કહેવાયો હશે એનાં સગડ બીજા અનેક મોટા કવિઓની માફક રાજેન્દ્ર શુક્લમાં પણ જોઈ શકાય છે.

‘હજો હાથ કરતાલ ને ચિત યાનક,

તળેટી સમીપે હજો ક્યાંક યાનક;

લઈ નાવ ચારો સમયનો હળાહળ

ઘર્યો હોઠ ત્યાં તો અમિયેલ યાનક.’

કોઈ કવિ મહદ્ અંશે જ્યારે કોઈ એક જ સ્વરૂપમાં રચ્યોપચ્યો રહે ત્યારે સાતત્યની સાથોસાથ એની ઊંચાઈ-ઊંડાઈ અને પહોળાઈનો પણ ખ્યાલ આવે. આ બધું જેમ દેખાય એટલી જ સ્વાભાવિકતાથી એની રચનારીતિમાં રહેલું આંતરિક સામ્ય, એકવાક્યતા કે ચિરપરિચિતતા પણ સામે આવે જ. એકનો એક ભાવ કે મનઃ સ્થિતિ વારંવાર ઘૂંટાતા હોય એવું પણ લાગે, ખાસ કરીને નરસિંહ જૂનાગઢ અને ગિરનારના સંદર્ભે, પરંતુ કવિએ પોતે જ કહ્યું છે :

‘એક ને એક જ સ્થળે મળિયેં અમે

હોઈયેં જ્યાં ત્યાં જ ઝળહળિયેં અમે,

પિંડ ક્યાં પેટાવવા પળિયેં અમે

હોઈયેં જ્યાં ત્યાં જ ઝળહળિયેં અમે !’

અહીં વ્યક્તિની પોતાનું અલગ વ્યક્તિત્વ જાળવીને સ્વતંત્ર રીતે ઝળહળવાની દૃઢતાભરી મહત્વાકાંક્ષા કાવ્યોચિત બની તથા અલંકાર-પ્રતીક દ્વારા સુપેરે અભિવ્યક્ત થઈ છે. ‘કેંક સમજ્યા’ તે આવું જ કંઈક; પછી સમૂહમાં ભળવાની ઈચ્છા કે આવશ્યકતા જ ક્યાંથી રહે ?

આ વ્યક્તિવાદી ખુમારીનું સરસ કલ્પનાચિત્ર કવિએ આલેખ્યું છે; હાથમાં હુકકો લઈને આંગણામાં ઢોલિયે બેઠા છીએ, ડોલિયે શબ્દના દીવા બળે છે; મળવા ઈચ્છનારા પણ ડોલિયે આવે છે ને જાય છે-પછી નિરર્થક અમે શા માટે સળવળીયે ? ‘શબ્દના દીવા’ જેવું રૂપક આ ખુમારી એક સર્જકની છે, એમ પણ ધ્વનિત કરી જાય છે.

‘સભર સુરાહી’ થી ‘ઘિર આઈ ગિરનારી છાયા’ સુધી પહોંચતા લગીમાં એક ગઝલકવિનો ચૈતસિક આલેખ પ્રાપ્ત થાય છે. પાંચે પાંચ મંડળ એ માત્ર વિભાગ નથી, મનઃસ્થિતિ પણ છે. સ્થૂળ અર્થમાં ગઝલ રચનાની તારીખો ભલે ઊપરતળે થયેલી લાગે,

પણ કવિએ એવી ગોઠવણ કરી છે કે ભાવક તરીકે આપણે ય એક પરક્ર્માનો અનુભવ કરીએ.

કવિના સન્માન પ્રસંગે એક બીજી ઘટના પણ બની. ‘દતથી દાતાર લગ’ રચના પથ્થરમાં કોતરાવીને ‘રૂપાયતન’ માં એની સ્થાપના કરવામાં આવી. આ રચના કવિએ એકયાશીની સાલમાં લખેલું. ‘દિવ્યસેતુ’ શીર્ષકની પ્રસ્તુત રચનામાં દત અને દાતાર જેવા સ્થળવિશેષને કેન્દ્ર કરીને ગઝલના માધ્યમથી કવિ ગહન વાત છેડે છે. આ રચનાનું ખૂબ ઊંડાણપૂર્વક એનાલિસિસ કરીને શ્રી નીતિન વડગામા એ મહાત્મ્ય સમજાવ્યું છે તે ખૂબ સરસ છે તે ખરેખર અનહદના પ્રદેશમાં ભાવકનો પ્રવેશ થોડી વાર માટે તો કરી જ જાય છે.

ગુજરાતી કવિતાસાહિત્ય ક્ષેત્રે હમણાં જે યાદગાર ઘટના બની, તે ‘કોમલરિષભ’ અને ‘અંતરગાંધાર’ કાવ્યસંગ્રહો પછી એક પચ્ચીસી સુધી ગુજરાતી સામયિકોનાં પૃષ્ઠો શોભાવતી કવિશ્રી રાજેન્દ્ર શુક્લની પાંચસોથી વધુ ગઝલો, પાંચ લઘુમંડલોના એક સંપુટ રૂપે, ‘ગઝલસંહિતા’ શીર્ષકથી પ્રગટ થઈ કોઈ કવિ પોતાની કાવ્યરચનાઓ આટલા લાંબા સમય સુધી સંગ્રહ રૂપે પ્રગટ કરવા માટે પ્રતીક્ષા કરે તે હમણાંના કવિકાળમાં દુર્લભ બાબત ગણાય. ‘ગઝલસંહિતા’ નું પ્રાગટ્ય એ રીતે ગુજરાતી કવિતાની યાદગાર ઘટના છે. આ ઘટનાની બીજી પ્રસન્નકર બાબત એ છે કે સંગ્રહ પ્રકાશિત કરવાનું કામ દુનિયાભરમાં પથરાયેલાં કવિશ્રી રાજેન્દ્ર શુક્લના ભાવકોએ સ્વયંભૂ ઉત્સાહથી કર્યું.

‘સહૃદય પ્રકાશન’ શીર્ષક તળે ભાવકોએ કવિને મજબૂર કર્યા, પ્રેમવશ કર્યા ને એમ પ્રગટ થઈ: ‘ગઝલસંહિતા’. દેશની કોઈપણ ભાષામાં આ પ્રથમ જ બનાવ હશે કે જેમાં ભાવકોએ સ્વતઃ પ્રવૃત્ત થઈ પ્રિય કવિની રચનાઓ પ્રકાશિત કરી હોય !

પ્રથમ મંડલ ‘સભર સુરાહી’ માં, કવિતાનો શબ્દ, ગઝલ, ગઝલનો સ્વભાવ,

ગઝલના સ્વરૂપ તરફનો કવિનો લગાવ, ભારતીય પરંપરામાં ‘કવિ’ શબ્દ સાથે જોડાયેલા તમામ સંદર્ભો ને ભાવવિશ્વો ઝિલાયાં છે. ગુજરાતી ગઝલના ‘ગુજરાતી’ સ્વાભાવને અકબંધ રાખી સંસ્કૃત પરિપાટીમાં ગઝલ રચવાનું કવિનું સામર્થ્ય એમને નોખા-અનોખા બનાવે છે.

‘આ ક્ષિતિજ, આ પાર, થંભ્યો હોત તો સારું હતું,

સાયલી અણસાર, થંભ્યો હોત તો સારું હતું !

વેગમાં, આવેગમાં નિજ, કાં કશુંક ચૂકી જવું ?,

રે, અહીં પળવાર થંભ્યો હોત તો સારું હતું.’

આ ગઝલરચના માં કવિને એક અણસાર એવો થયેલો કે જેમાં ગહન ડૂબકી લગાવવી બાકી રહી ગઈ હોય એવું એમને લાગે છે. તેઓને આ ક્ષણભરનો અણદીઠ્યો અણસાર ન પારખ્યો તે સમયની પળ મુંજવે છે. જન્મમરણના ચક્રકરમાં માનવી થઈ ફસાયા અને કર્મોએ ગોથે ચડાવ્યા. દરેક મનુષ્યના જીવનમાં આ એક પળ આવે જે છે. જેમાં તેને પોતાનું કામ કાઢી લેવાનું છે. જો એ પળને વેગ-આવેગ આવીને ચૂકી ગયા તો ફરી ભટકવા સિવાય રસ્તો નથી.

‘જે કે મળે ધારણ કરો એકેક દાણ,

દાણ દાણ ઉજાળીને રચી દો આભરણ !

સૂકાઈ, કરમાઈ અને જે મ્લાન થઈ,

પધરાવો તુલસી કચારીએ એ સાંભરણ !’

એકવાર અતિમાનસ અને સ્થૂળવ્યકિત વચ્ચે સંબંધ સ્થાપિત થઈ જાય તે પછી બાહ્ય જગતમાં એક નવું સર્જન થવું જોઈએ. જે વિસરાઈ ગયું એને હંમેશને માટે વિસરી જઈ ચેતનાની દિવ્ય અનુભૂતિ સાથે એક વાર તો એકાકાર થઈ જઈશું એવા ઉચ્ચ વિચારો

સાથે એક એક ક્ષણને ઉજાગર કરવા કહેવામાં આવ્યું છે.

‘પામી જવાશે સ્હેજમાં અઘરું નથી

આકારથી અળગું કરો જો આવરણ !

દેખાય છે, તમને ય દેખાશે પ્રગટ,

હમણાં જ વાણીમાં થયું છે અવતરણ !

ઊંડે જરા ઊતરી જુઓ ને શ્વાસમાં,

જો જો તરત બદલી જશે વાતાવરણ !’

Minds eye અથવા માનસચક્ષુ, જ્યારે આપણી આંખ બહારના પદાર્થોને જોતી અટકે છે ત્યારે જ અંતદ્રષ્ટિ ખુલે છે. અંતદ્રષ્ટિમાં મન કાર્ય કરે છે. મનને એક પદાર્થ કે વસ્તુ ઉપર કેન્દ્રિત કરાય તો મન એ આત્માની છાયા જેવું છે અને આત્માનો એક સમયે એક જ ઉપયોગ હોય.

અનંત શક્તિનો સ્વામી આત્મા મન દ્વારા જ તેનું કાર્ય કરે છે. મન એ આત્માનું ઉપકરણ છે. મનને ગતિ આપનાર પ્રાણની ધારા છે જે આત્માથી નીકળે છે. ચેતનામાંથી સતત નીકળતા વિદ્યુત તરંગો દ્વારા પ્રાણની ધારા વહેતી થાય છે. આગમોમાં પ્રાણના દસ પ્રકાર કહેલા છે. પાંચ ઈન્દ્રિયોના પાંચ પ્રાણો, મન-વચન અને કાયાના ત્રણ પ્રાણ, ત્યાર પછી શ્વાસ પ્રાણ અને છેલ્લે આયુષ્ય પ્રાણ, આ દસ પ્રાણ ધારાઓને કારણે માણસનું જીવન ધબકતું રહે છે.

પ્રાણની ધારા જેને સ્પર્શે છે તેને સક્રિય કરે છે. પ્રાણની વહેવાની સાથે અંતઃસ્ત્રાવી ગ્રંથીઓ સક્રિય થાય છે. અને તેમાંથી સૂક્ષ્મ રસાયણોના સ્ત્રાવ થાય છે. કહેવાય છે આ સ્ત્રાવોમાં ચારસો પ્રકારનાં રસાયણો હોય છે. જેની માણસ ઉપર અસર પડે છે. જો

મન પવિત્ર ભાવોથી ભરાયેલું હોય છે તો શરીરને સ્વસ્થ રાખનારા રસાયણો પેદા થાય છે. જો કોઈ એકાગ્રતાથી ધ્યાન કરે છે ત્યારે શરીરમાં અમૃતતુલ્ય રસાયણો પેદા થાય છે. જો મન કલુષિત ભાવોથી ભરાયેલું હોય તો શરીરની અંતઃસ્ત્રાવી ગ્રંથિઓમાંથી ઝેરીલાં રસાયણો ઝરે છે.

"Mind has it's own power: It can create hell out of heaven & Heaven out of hell."

‘મનની પોતાની શક્તિ છે. તે સ્વર્ગ ને નર્ક બનાવી શકે છે તથા નર્કને સ્વર્ગ બનાવી શકે છે.’

આથી જ કવિએ કહ્યું કે શ્વાસમાં ઊંડા ઉતરી ને જોવાથી તરત વાતાવરણ બદલાઈ ગયેલું લાગે છે. આદ્રહદયની સાચી ભાવના અને અંતર્મુખી મન સત-ચેતનાના આવેગો લઈને આવે છે. જરાપણ આ કાર્ય અઘરું નથી ગણાવતા, કવિ. પણ !! આ આકારોનું આવરણ આડું આવે છે. જે જન્મોજન્મનું છે તેને હટાવવાની ક્રિયા તે જ ધ્યાન.

‘ઉભરાતી મહેફિલે કદી એવુંયે લાગતું

કોઈ વિલુપ્ત વાણીનો હું શબ્દકોશ છું !’

સર્જક અને ભાવકના સંબંધને પણ કવિ હળવેક રહીને ખોલી આપે છે:

‘લો, કરું કોશિશને ફાવે તો કહું,

શબ્દ જો એને સમાવે તો કહું !’

‘કોઈને કહેવું નથી, એવું નથી,

સ્હેજ તૈયારી બતાવે, તો કહું !’

આવી સ્હેજ તૈયારી બતાવનાર ભાવક પર તુરત જ પ્રસન્ન થનાર આશુતોષ કવિ પછી જે કાવ્યયાત્રા કરાવેને માણવા માટે મેઘધનુષ ઢાળ પર જવું પડે !

‘પગલાંય બંધાઈ જતાં પાકકું ચણેલી પાળ પર,

મળવું જ હોય તો મળ મને તું મેઘઘનુના ઢાળ પર !’

આ સંગ્રહનું બીજું મંડલ એ રીતે ‘હું-તું’ ની શાશ્વત-વૈશ્વિક સંબંધમાળાને ઉદ્ઘાટિત કરે છે.

‘જત જણાવવાનું તને કે છે અજબ વાતાવરણ,

એક ક્ષણ તું હોય છે ને એક ક્ષણ તારું સ્મરણ !’

‘આ વાદ્યમાં તું નામનો એક તાર છે,

એ તાર પર મારો ઘણો આધાર છે.’

બીજા મંડલની રચનાઓ પરસ્પરના સંબંધની આધ્યાત્મિક ઊંચાઈઓને આંબી રહે છે.

‘તું’ નામના તારની વાત કવિશ્રી શુકલએ કરી કે મારી જીંદગીના વાદ્યમાં ફક્ત એક જ પ્રભુ તારા નામનો તાર છે. અને આ એક તાર પરજ મારો બધો આધાર છે. એકાંતોના અનેક તટોને વિધિ તારા સુધી પહોંચાયું છે પછી જોયું તો મૌન પણ ચક્રાકાર લાગ્યું છે.

કવિ આ અલ્પતાને ક્ષણભરમાં ઓળંગી જવાની વાત કરે છે અને ત્યારબાદ પણ પરમતત્ત્વ જ અપરંપાર તેમને દેખાય છે.

બધાને પોતાના પ્રભુને પામવા માટેની ક્રિયા અલગ-અલગ હોય છે. કોઈ એટલી બધી ગૂંચ લઈને આવ્યું હોય છે કે જીવનભર ફીફાં ખાંડવા જતા ઉકેલાતી જ નથી. અને ઘણાંને ક્ષણની પણ વાર લાગતી નથી. અને ઘણાંને બાર વર્ષની સાધના, તપ, અંતર્યાનથી મહાભિનિષ્ક્રમણ થયેલું. જ્યારે દાદા ભગવાનને સુરતના સ્ટેશનમાં બેઠા બેઠા ફક્ત એકજ કલાકમાં આ જ્ઞાન મળેલું જે અક્રમ માર્ગ સૂચવે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય

ફક્ત એટલું જ છે કે કવિને આ આંતરનાદ થઈ ગયો છે. તે માટે કંઈ કેટલાય સારા કર્મો લઈને આ સૃષ્ટિમાં જન્મવું પડે છે. ત્યારે આ અલ્પ અવલંબન જે નથી તે અણસાર જણાતા જ દૂર થાય છે અને આત્મસાક્ષાત્કાર ભણી જવાય છે.

‘જલતરલ ઝાંચને જો કમળ નાળમાં મૂકીને જોઈ છું,

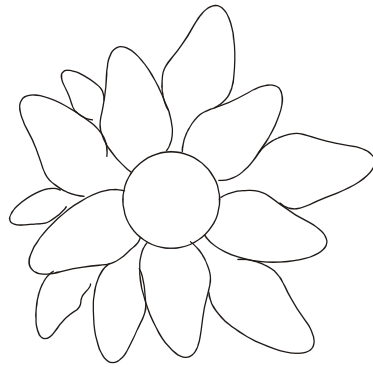
હું તને કેટલા ભિન્ન સ્થળકાળમાં મૂકીને જોઈ છું !’

“આયુષ્ય છે ત્યાં સુધી છે જ યુદ્ધ”

‘જે જે થયો પ્રાપ્ત ઉપાધિયોગ

બની રહ્યો તે જ સમાધિયોગ.’

આ આયુષ્ય છે ત્યાં સુધી તર્ક વિતર્કોના વમંડળમાં મનુષ્ય ફસાયેલો જ રહેવાનો! એક આછેરી ઝલક જ્યારે પ્રાણતત્ત્વ બતાવી જાય પછી મનુષ્ય ચારે કોર ગોતવા ફાંફાં મારે છે જ્યારે પૂર્ણપ્રયોગ થાય છે. ત્યારે ખ્યાલ આવે છે કે જે ઉપાધિ અનુભવી તે જ આજે સમાધિમાં પલટાઈ છે. કવિશ્રી શુકલ ઉપરોક્ત પંક્તિમાં એ જ જણાવે છે કે શરીરની શક્તિ છે તેને કમળનાળમાં મૂકીને જોઈ છું, કમલ વાત કરીએ તો વૃતની બહાર ચાલીસ દલવાળું કમલ છે; તે ચાલીસ દલમાં (૧) સાત વ્યાહતિઓ (૨) શિરોમંત્ર (૩) ચાર પદવાળી વેદગાયત્રી તેમજ (૪) સૂર્યના અષ્ટાક્ષરી મંત્ર લેવામાં આવે છે.

કમળની પાખડીઓનું ચંત્ર

ઉપર આપેલ કમળની પાંખડીઓનું યંત્ર છે. તેમાં વચમાં ચા પાંખડીઓ પછી છે, પછી આઠ પછી દશ, બાર, સોળ, બત્રીસ, અળતાળીસ, ચોસઠ વગેરે પાંખડીઓ છે, તેનો શરીરમાં રહેલાં ષટ્ ચક્રો તેમજ વિશ્વમાં રહેલા મુખ્ય દેવોનાં અંતર સ્થાન વિસ્તાર વગેરે બતાવે છે. તેમજ આધ્યાત્મિક જગતના ભિન્ન ભિન્ન સૂક્ષ્મ આકારોનાં ગતિ, વિસ્તાર વગેરેનાં સૂચક છે.

આ અમલ કમલ પર બિરાજમાન મહાશક્તિમૂલ પ્રકૃતિ છે. તે સદા અવ્યક્તરૂપે રહે છે. અવ્યક્તથી વ્યક્ત થતાં પ્રકૃતિ મંડલમાં જે દશ સૂક્ષ્મ ઐકાર બને છે, તે જ દશ સૂક્ષ્મ ઐકારથી અમલ કમલ બને છે, જેની એક એક પાંખડી એક એક ઐકાર છે. તે કમલનો વિસ્તાર ૫૪ થી ૬૪ અંક યોજન સુધીનો છે. તે મહાશક્તિ ગાયત્રી ૬૫ થી ૭૦ અંક યોજનના વિસ્તારમાં વિરાજમાન છે. અમલકમલના આસન પર પદ્માસન લગાવીને તે બેઠાં છે; તેનું કારણ એ છે કે તે પોતે અવ્યક્ત અવસ્થામાં છે, અને ત્યાં કોઈ હલનચલન વગેરે ક્રિયાઓ થતી નથી.

‘તું સ્વયં થઈ જતી સદા આ સૃષ્ટિનું પ્રથમ નવપલ્લવન,

જ્યાં તને શબ્દની આદ્ય સંભાળમાં મૂકીને જોઈ છું !’

કમળનાળની વાત કર્યા બાદ આખરી પંક્તિમાં સૃષ્ટિના પ્રથમ નવપલ્લવનની વાત આવે છે. સવિતા નારાયણ તે હિરણ્યગર્ભ સ્વરૂપ, સવિતા મંડળ અને બ્રહ્માંડ મંડળમાં રહેનાર નારાયણ છે. તે દશ ઐકાર સ્વરૂપ કમળ બિરાજે છે, તે પ્રકાશમય તેજસ્વી સુવર્ણમય આદિ નારાયણ—હિરણ્યભર્ગથી જ વિશ્વનાં સઘળાં તારા મંડળોની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે જ નારાયણ ઐકાર સ્વરૂપ છે.

એ એક જ ઐકાર મંત્ર સૌથી પ્રથમ વેદ સ્વરૂપ હતો. પહેલાં દ્રષ્ટા મુનિવરો અને કવિજનો કેવળ એક ઐકારનો જ જપ કરતા હતા; તેને જ કારણે તેઓ સર્વ

સિધ્ધીઓ, શક્તિઓ અને વિભૂતિઓને મેળવતા હતા. કેવળ ઐક્ય કારનો જાપ કરવાથી તેમણે સંપૂર્ણ જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, યોગ સાધના, ચૌદ વિદ્યાઓ, ચોસઠ કલાઓ વગેરે સર્વ જ્ઞાનની શાખાઓનાં રહસ્ય સારી રીતે જાણી લીધાં હતા. તે મુનિવરો દ્રષ્ટાઓ અને કવિઓ હતા; તેથી તેમનાં દર્શન આપણને મંત્રોરૂપે વેદોરૂપે અને સુત્રોરૂપે અનેક પ્રકારે આજે પણ જોવાને મળે છે.

આમ કવિ અધ્યાત્મના ઉચ્ચ શિખરોની વાત કરે છે. સૃષ્ટિનું પ્રથમ નવપલ્લવન થઈ જતી શબ્દની આદ્યસંભાળપૂર્વકની આ નાજુક ક્રિયાનો નવો મિજાજ ત્રિજા મંડલમાં છે. કવિની બેફિકરાઈ અને ભગવા રંગની જાહોજલાલીનાં વિધિવત દર્શન ‘આ અમે નીકળ્યા’ મંડલથી થાય છે.

‘કોઈ શ્રદ્ધાનો અનાદર ન કરો

કોઈ આસ્થાનો અનાદર ન કરો,

એ જ અજવાસ ઈલાદત સહુની,

કોઈની પૂજાનો અનાદર ન કરો.’

કવિશ્રી રાજેન્દ્રની સહજ પ્રતીતિમાં ઝરતા આ શબ્દોનો પ્રભાવ સહુ કોઈ અનુભવે છે. આ પડાવ પર પહોંચેલો કવિ જ ‘ઝળહળ પડાવ’ સુધી લાંગરે :

‘કીડી સમી દાણોની આ આવજાવ શું છે ?

મારું સ્વરૂપ શું છે, મારો સ્વભાવ શું છે ?

હર શ્વાસ જ્યાં જઈને ઉચ્છવાસને મળે છે,

સ્થળ જેવુંયે નથી તો ઝળહળ પડાવ શું છે?’

એમના આ ઝળહળ પડાવને છાયાં સાંપડી છે ગિરનારની પંચમ, મંડલનું શીર્ષક છે : ધિર આઈ ગિરનારી છાયાં જૂનાગઢ અને ગિરનાર કવિચેતનાનો સ્થાયી ભાવ છે. કવિ કોઈ પણ સ્થળેને પડાવે હોય તો પણ જૂનાગઢ અને ગિરનારની સંન્નિધિ એમનો

નિત્ય અનુભવ છે.

‘હજો હાથ કરતાલ ને ચિત યાનક,

તળેટી સમીપે હજો કયાંક થાનક.’

એમ રટનાર કવિના નિત્ય થાનક તળેટીમાં રહ્યાં છે.

‘સમાઈ કયાં શકું છું હું નગરમાં કે મહાલયમાં,

ગુહા જેવું ગહનકાંઠે મને ગિરનાર સંઘરશે !’

આ સ્થાન સાથેની તળબોળ ઓળઘોળામણમાંથી જ કવિનો આત્મપ્રતીતિપૂર્ણ ઉદ્ગાર સંભળાય.

‘પુકારો ગમે તે સ્વરે હું મળીશ જ,

સમયના કોઈ પણ થરે હું મળીશ જ,

શિખર પર ચટકતી હશે ચાખડી ને,

ઘરીને કમંડલ કરે હું મળીશ જ.’

સ્થળકાળના પટંતરોને ભેદતી કવિયેતનામાં ગિરનારની છાયા અને ગિરનારની છાયામાં કવિયેતના બંનેનો ધૂણો અખંડ પ્રજ્જવલિત છે.

ગઝલને ગોરખપંથી—ટોકરાથી બણબણતો અવાજ સાંભળવો હોય તો આ ગઝલો પાસે જવું પડે !

‘આંગન આંગન અલખ જગાયા,

ગોરખ આયા !

જાગો રે જનનીના જાયા,

ગોરખ આયા !

ભીતર આ કે ધૂમ મચાયા,

ગોરખ આયા !

આદિ શબ્દ મિરદંગ બજાયા,

ગોરખ આયા !

લગી લેહ, લેલીન હવે, અબ

ખો ગઈ ખલકત,

બિન માંગે મુગતાફળ પાયા,

ગોરખ આયા !

ગઝલની લેહમાં આપણને લેલીન કરી, આપણી ખલકત વિસારે પાડી આપણને બિન માંગે ગઝલનાં મુકતાફળ ધરનાર કવિશ્રી રાજેન્દ્ર શુક્લની ‘ગઝલસંહિતા’ આપણી ભાષાને સાંપડેલું એક યાદગાર નજરાણું છે. પારંપરિક ભોંયને છોડ્યા વિના અને ઝાઝી ખાંખત વિના આધુનિક સંવેદનને સહજ માર્ગ આપતી ‘લોકવાયકા’, ‘અવાજ’, ‘લાવજરા’, ‘અંધારું લ્યો’, ‘સ્વવાચકની શોધ’ જેવી અનોખી રચનાઓથી આધુનિક કવિઓમાં રાજેન્દ્ર શુક્લ નોખા તરી આવેલા કવિ છે. કેટલાંય વર્ષોથી ગઝલને એમણે મુખ્ય ગણી છે; અને એમાં જ ગતિ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. કવિસંમેલનો અને મુશાયરાઓમાં એમના પરિષ્કૃત કંઠ અને ગંભીર નાદથી આકર્ષક રીતે પઠન પામતી ગઝલોને ખાસ્સી લોકપ્રિયતા પણ મળી છે.

આજ સુધી એમણે આ મોટાભાગની ગઝલોને ગ્રંથસ્થ નહોતી કરી, તે તાજેતરમાં ‘ગઝલસંહિતા’નાં મંડલોમાં ઉપલબ્ધ થઈ છે. એમ કહેવાય છે કે બાલાશંકર, કલાપી જેવા કવિઓએ ગઝલને ગુજરાતીમાં ઉતારી, શયદા, મરીઝ જેવા કવિઓએ આંતરરાષ્ટ્રીય સંવેદના સમર્થી શુદ્ધિ તરફ વાળી ગઝલને પ્રતિગઝલ સુધી પહોંચાડી પણ !! રાજેન્દ્ર શુક્લએ ગઝલની બાબતમાં જુદી દિશા પકડી આંતરરાષ્ટ્રીય સંચેતનાને પાર્શ્વભૂમાં મૂકી

ગઝલનો તાર પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ સાથે જોડયો. ફારસી ગઝલની પ્રકૃતિને વેદકાલીન અને વેદાન્તકાલીન સંસ્કૃતિનો સમાગમ કરાવ્યો. શ્રી રાજેન્દ્ર શુક્લને હાથે થયેલું આ સંસ્કૃત્યંતરણ (Transculturation) અને સંસ્કૃત-કરણ, એનો પહેલો છતાં પરિપક્વ પરિચય ‘મને ગિરનાર સંઘરશે’ જેવી એમની ગઝલમાં થાય છે. જૂનાગઢના આ ગિરનારે જ કદાચ આદિસંસ્કારો, આધિભૌતિક સ્તરો, અતીન્દ્રીય અનુભવો સહિત પ્રાચીન ચેતના સાથે એમને સાંકળ્યા હોવાની સંભાવના છે.

પ્રાચીન ચેતના સાથેનું એમનું આ અનુસંધાન પછી ઝાઝું ચાલ્યું છે, એનું પ્રતિબિંબ આ પાંચ મંડલોમાં જોઈ શકાય છે.

પાંચ ગ્રંથોને અપાયેલું ‘ગઝલસંહિતા’ નામ, ગઝલોના વિભાજન માટે કરેલા મંડલોની વ્યવસ્થા અને પાંચેય મંડલોને માટે યોજાયેલું અર્પણ અસ્તુ બ્રહ્માપણમ— આ ત્રણે મૂળ ફારસી સાહિત્યપ્રકાર ગઝલના ભારતીયકરણ (Indianization) નાં સૂચક છે. એક જ દિશામાં ગયેલી આ ગઝલરચનાઓ એની શક્તિને જો પ્રગટ કરે છે તો મર્યાદાઓને પણ છતી કરી દે છે. આથી સ્વાભાવિક છે કે ક્યાંક ક્યાંક ઉત્તમ પરિપાકોમાં પરિણમેલી આ પ્રક્રિયા એ અતિરેકોથી અર્ધપાક અને ક્યારેક વિપાક પણ રહ્યો છે.

આ પાંચેય મંડલોના નમૂનાઓમાંથી પસાર થતાં એની ન્યુજન્ટ (Anne Nugent) ‘બ્યૂ ડોગ: ઓસ્ટ્રેલિયન પોએટ્રી’ (વોલ્યૂમ-૪ નંબર-૮) માં કહે છે કે તમે ‘કોઈ સુપ્રતિષ્ઠ દશ્યકલાકારના પશ્ચાદ્વર્તી પ્રદર્શન (Retrospective exhibition) માંથી પસાર થતાં હોઈએ એવો અનુભવ થાય છે. અહીં કાલાનુક્રમે ગઝલો ગોઠવાયેલી નથી પણ વિષય પ્રમાણે એનાં જૂથ રચાયા છે. એટલે વિકાસક્રમના પરિણામ કરતાં અહીં મુખ્ય લક્ષણો આગળ તરી આવે એવા પરિણામને વધુ વજુદ અપાયું છે. દરેક મંડળ ૧૦૬ પાનનો છે. પાંચ મંડળના ૫૩૦ પાનમાંથી બહાર આવીએ ત્યારે આશરે ૫૦૦ જેટલા

નમૂનાઓમાંથી ઉત્તમ ક્ષણોનો સાક્ષાત્કાર કરીને બહાર આવતા હોઈએ એવો અનુભવ થાય તો એક સંતોષની વાત છે. અલબત્ત, વળાંકો અહીં ભાગ્યેજ જોવાય છે. શબ્દ, ક્ષણ, શ્વાસ, એકાન્ત, શૂન્ય, મૌન વગેરે વળગણોની આસપાસ અધ્યાસો પર અધ્યાસો રચાતા રહે છે. ક્યાંક આગત્તુક કાફિયાથી પોત ફાટી જાય છે. ક્યાંક અન્વય અધ્ધર રહી જાય છે. અનેકવિધ બહેરોના પ્રયોગો બહોળાં પ્રમાણમાં છતાં એમાં ઘણી છૂટછાટો લીધાનો પણ અનુભવ થાય છે. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે આકર્ષક હોલરમાં કીમતી કાગળ પર છપાયેલાં પાંચ મંડલોમાં ગઝલોની પંક્તિઓ લાંબી ટૂંકી છપાયા કરી છે.

આ નમૂનાઓમાંથી પસાર થતાં બીજી એક વાત ‘ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા’ ના શબ્દોમાં : ‘વીસમી સદીના આઠમા દાયકામાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરીષદના મકાનના ઉદ્ઘાટનનો કે એવો કોઈ પ્રસંગ હતો. ત્રણેક દિવસનો કાર્યક્રમ હતો. એમાં એક દિવસ રાજેન્દ્ર શાહના પ્રમુખ પદે રાજેન્દ્ર શુક્લનું કાવ્યવાંચન હતું. અને બે કલાકનું કાવ્યવાંચન ટકી શક્યું હતું. મૌના હાવભાવ આરોહ—અવરોહ, ગતિ, વિરામો અને અંતરાલો સાથે કંઠના અભિજીત નાદથી આ કવિએ જ્યારે પ્રભાવ ઉભો કરેલો ત્યારે રચનાઓની સફળતામાં ઘણોબધો ભાગ કવિની આ સ્વાગ્રહિ પ્રસ્તુતિમાં પડેલો છે એવી પ્રતીતિ થઈ હતી.’

એ પ્રતિતિ આ મંડલોના આ સ્વાગ્રહી પ્રસ્તુતિમાં પડેલો છે. એવી પ્રતીતિ બાદ તે નમૂનાઓમાંથી એકસાથે પસાર થતાં વધુ દૃઢ થઈ. એનું કારણ એ છે કે અહીં સામે જે નમૂનાઓ હોય છે, તે છપાયેલા હોય છે. અહીં પઠિત શબ્દ નહીં, પણ મુદ્રિત શબ્દ છે. રિયર્ડ બ્લેકમરનું એક નિરીક્ષણ છે. એ કહે છે કે ‘કલમના શબ્દો એટલા જીવનક્ષમ નથી જેટલા પઠિત શબ્દો જીવનક્ષમ છે.’ બ્લેકમરે એ માટે મુદ્રિત શબ્દને જીવનક્ષમ કરવા કવિને જે રસ્તો બતાવ્યો છે રસ્તો ભાષાને ઈગિત (gesture) બનાવવાનો છે. તો જ કવિનું પોતાનું ઈગિત બાદ કર્યા પછી પણ કવિતાનું ઈગિત ટકી રહી શકે. બ્લેકમરના

મત પ્રમાણે કવિતાનું ઈંગિત એ એક એવું પ્રતીકાત્મક ગતિકાર્ય છે, જેને કારણે આંતરિક અને પ્રતિરૂપિત અર્થની બાહ્ય અને નાટ્યાત્મક ક્રીડા ભાષામાં શક્ય બને છે. આ મંડલોની જે ગઝલોમાં આ ક્રીડા શક્ય બની છે ત્યાં ભાવપૂર્ણ જીવંતતાનો સ્પર્શ વર્તાયા વગર રહેતો નથી.

‘ગઝલસંહિતા’ ના પાંચ ગ્રંથોને અગાઉ નિર્દેશ્યું છે તેમ ‘મંડલો’ તરીકે ઓળખાવાયા છે. અને દરેક મંડલને ભારતીય રીતે અંકે કરવાના કવિઉદ્યમની દિશાને નિર્દેશે છે. દ્વિતિય મંડલ ‘મેઘધનુના ઢાળ પર’ ગઝલ પ્રિયા અને પ્રિયાગઝલના સંવેદનોના સંયોજનને અખત્યાર કરે છે. તૃતિય મંડલ ‘આ અમે નીકળ્યા’ કવિની આંતરબાહ્ય પ્રવાસચેતનાના સાક્ષીપણાનો ઉપસાવે છે. ચતુર્થ મંડલ ‘ઝળહળ પડાવ’ તત્ત્વ અને દર્શનના સીમાડાઓ અંકિત કરવામાં વ્યસ્ત છે, તો પંચમ મંડલ ‘ઘિર આઈ ગિરનારી છાયા’ કવિપિંડના બંધારણની સત્વશીલ સામગ્રીઓને રૂપાંતરિત કરે છે.

‘પ્રથમ મંડલ’ માં ‘શબ્દનું ઘર ઉઘડે’ જેવી ગઝલ કવિચિત્રમાં સતત ચાલેલા સ્થિતિ અને ગતિ વચ્ચેનાં સંઘર્ષવિરોધમાં પ્રવેશ આપે છે :

“ઊભો સમય પિર આંખમાં થંભી ગઈ સહુ પરકમા

હું ઊઘડું ઉભર ઉપર, સામે ચરાચર ઉઘડે.”

(પૃ. ૧૬)

તો ‘ગા ગઝલ કે’ માં કવિએ જૂજપણાને નખશિખ પકડ્યું છે :

‘ચરણ મજબૂત ને પાંખ સાબૂત છે

જૂજ જણ હોય છે આમ ઉભેચરા’

(પૃ. ૩૧)

‘ઉભેચરા’ જેવી નવી સંજ્ઞા સહજ રીતે અહીં કવિકર્મમાં ગોઠવાઈ ગયેલી છે.

આ જૂજપણું જ કવિને ગઝલના પૂરા ભારતીય સંસ્કૃત-સંનિવેશ તરફ ખેંચી ગયું છે :
 ‘સભર સુરાહિ’ ગઝલ અપૂર્વ કાફિયાની સાથે અહીં મુકાયેલી ‘અંતર્કિત’ સંજ્ઞા કવિની
 કાવ્યપ્રક્રિયાને સમજવા માટે મહત્વની છે. શલ્ક ઈમર્સનની જેમ આ કવિની સહજ વૃત્તિ
 (Instinct) માં અને સ્વતઃ સ્ફુરણ (Intuition) માં વિશેષ રુચિ છે. આ જ વાત ‘શબ્દો
 નમે છે’ માં આ રીતે મુકાયેલી છે:

‘તારતમ્યોથી ન લાઘે તત્ત્વ કંઈએ

તર્કથી પર છે મથામણ મૂળગામી.’

(પૃ. ૫૭)

એક રીતે જોઈએ તો ‘પ્રથમ મંડલ’ માં (Metaghazals) અધિગઝલો
 (Metaghazals) છે એટલે કે ‘ગઝલ’ પરની ગઝલો છે. જો ગઝલની સર્જન પ્રક્રિયાને,
 ગઝલની વ્યાખ્યાને, કાફિયાની તારીરને, આવનારી ગઝલની છબીને અને ‘નિગૂઢ કારિકા’
 ગઝલને પકડવા મથે છે.

દ્વિતિય મંડલ ‘મેઘધનુના ઢાળ પર’ માં પ્રિયાગઝલની એકાકારતા કવિને ક્યારેક
 ભારતીય ઉપરાંત સ્થાનિક, સોરઠી, તળપદી અને ખડી બોલીની ભોંય પર લઈ જાય
 છે. ‘કોઈનાં મન ઈને શ્યમ રે પમાય ?’ નો મત્લનો મિસરો છેવટે ‘આંગણામાં ખાખરો
 ને ફાગણના દન/આવામાં ને જ હવે જાજુ જિવાય’ જેવા ગીત સહજ મકતામાં જઈ કરે
 છે. તો બીજી બાજુ ‘તારા ગયા પછી’ માં આવતો શેર પૂરી અતીત ઝંખા સાથે
 સોરઠી-રજપૂતીમાં વેદનાને ઘૂંટે છે :

‘વાતો રહી ગઈ છે એ કસુંબલ મિજાજની

એ ઘેન, એ ઘટા, એ ઘૂંટ સહુ સરી ગયાં’

(પૃ. ૨૩)

તો ગઝલની પૂરી ગુર્જરભારતી જોઈએ: ‘મ્હેકનો મૃદુ ભાર, ભીની સહેજ, ઝૂકી ડાળ સપનાં’ આવી જ ગુર્જરભારતી ‘હથેળી ફૂલ ફોરમ’, ‘મેઘધનુના ઢાળ પર’ કે ‘ગોઠડી’ માં જોવાશે. ગઝલની ગુજરાતી પત્ર શૈલીના ઉત્તમ ગઝલ નમૂનાઓ ‘તું બધું જાણે, સજન’ અને ‘સઘ ત્યાં પહોંચે તને’ માં રચાઈ આવ્યા છે. આ જ મંડલમાં બીજે છેડે અમરુ અને જયદેવની બાનીના સ્તરોને અભિશોષીને ઉઘડતી ‘ગઝલગીત સુકોમલા’ ની પૂરી સંસ્કૃતા છબી ગઝલ જેવી યવનકન્યાનું આર્યકન્યામાં થયેલું કાયાન્તર અપૂર્વ રીતે પ્રસ્તુત કરે છે :

‘યદિ વિલાસ કુતૂહલા રસિકલીલાસરનિમજ્જનવિહ્વલા,

ગઝલગીતિ સુકોમલા શ્રવણ હાલા શ્રુણુ સઘ અંચિ ભામિની’

તૃતીય મંડલની ‘આ અમે નીકળ્યા’ ગઝલમાં કવિનો અવાજ કે કવિનું ઈશ્રિત સામે ન હોય તો પણ કવિતાનું પોતાનું ઈગિત જ સશક્ત છે : ‘ખીટીએ લટકતી રાખીને રિકતતા/આ અમે નીકળ્યા ખેસ ફરકાવતા’ જેવો મિસરો રિકતતાના મૂર્ત આવિષ્કાર સાથે ધબકતું આધુનિક સંવેદન આપે છે. એવું જ જીવંત અને બળવાન કલ્પન આ ગઝલમાં અન્યત્ર પણ રચાયું છે :

ઘોર એકન્તનું છાપરું ને છજા/જો ઉડે આભમાં પાંખ ફફડાવતા આ ગઝલ મક્તા સુધી પહોંચે છે ત્યારે એક બાજુ હાફિઝ કે ઉમર ખય્યામ અને બીજી બાજુ નરસિંહ-બંનેને ઘોળીને પી જાય છે:

‘ઘૂંટ એક જ અને આંખ ઝૂકે જરા

સાત આકાશ ખૂલી જતાં સામટું

જોઉં તો ઝળહળે જામમાં એ સ્વયં

ચૌદ બ્રહ્માંડનો ભેદ ભુલાવતાં !’

આ દાશર્નિક પ્રવાસ ન ભુલાય એવો અમીટ છાપ છોડી જાય તેવો છે. ‘તડકો’ માં તડકાનું તોફાની અને રમતિયાળ ગતિશીલ ચિત્ર એકાદ લસરકે ઝડપી લીધું છે :

‘ચૂપચાપ ટપકે, ટપ દઈ ચૂંટી ખણે

થિર ઠાવકો થઈને પછી નળિયાં ગણે’

(પૃ. ૩૭)

આ મંડલનો એક અનેરો પ્રવાસ પણ કવિ સાથે જ કરવા જેવો છે. સમાન્તરે અને કાલાન્તરે એ છેક નરસિંહ અને કરતાલ સુધી પહોંચે છે અને પહોંચાડે છે :

‘છે શૂન્ય સૌસરવી સફર,

ગેબી ગઝલ થંભો નહીં

કર જો ઘરી કરતાળ તો

કરતાળ સૌતુ ઊડિયે !’

(પૃ. ૭૪)

‘સૂડી વચ્ચે સોપારી’ ની તળપટ્ટી હળવાશ અને ‘કહાણી-૧’ ની કહેવતી હળવાશ પણ ઝીલવા જેવી છે. પણ આ મંડલની સૌથી વધુ ધ્યાન ખેંચનારી ગઝલ છે : ‘યાદનો છે અવસર આ’ ઝાઝે ભાગે લૌકિકથી દૂર એવા કોઈ અમૂર્ત સાથે તત્વાનુંસંધાન કર્યા કરતી આ કવિની ગઝલસામગ્રી વચ્ચે અપવાદરૂપ સામાજિક અને રાજકીય સામગ્રીનો સર્જકઉદાઃ આનંદ આપે છે. ગાંધીજીને લક્ષ્ય કરતી આ ગઝલનો શેર આ પ્રમાણે છે :

‘મનપસંદ કરવાનું સત્ય સત્ય રમવાનું

નામ ઝેનું રટવાનું કોક સહેજ રોકો પણ !’

સાદી પદાવલિમાં ઠાંસેલા સંકુલ અને સઘન કટાક્ષનું આ ઉદાહરણ છે.

ચતુર્થ મંડલ કદાચ કોઈ ઝળહળ પડાવથી અંજાયેલું છે. અને તેથી ઘણુંબધું ચુંચળું

ચુંચળું જુએ છે. પૂર્વસ્વીકૃત તત્ત્વસ્થિતિ અને ચિત્તસ્થિતિનાં રટણોને કારણે અહીં ગઝલો આથી જ અસાધારણ અભિવ્યક્તિના અવસરો વધુ બતાવી શકી નથી. તેમ છતાં ‘ પરિપશ્ન’ ‘અશબ્દઉજાસ’ ‘કશુંક કંપ્યું’ કે ‘ઓગળતું મૌન’ જેવી ગઝલોની સિધ્ધી ન ગણ્ય નથી. ‘ઓગળતું મૌન’ નું સ્પર્શકલ્પન જોઈએ :

કોઈ વેળા એમ તારી આવી જતી ચાદ

ઓરડાની દીવાલે હો અડકતું મૌન.

(પૃ. ૨૧)

‘કશુંક કંપ્યું’ નું શ્રવ્યકલ્પન જોઈએ :

‘વિદાય વેળા વિદાય નિજની

કિચૂડ કંપ્યું કમાડ પાછળ.’

(પૃ. ૨૭)

તો, તત્ત્વસ્થિતિ અને ચિત્તસ્થિતિનું રટણ પણ ક્યારેક ઘૂંટાઈને સ્ફટિક જેવું સરલ અને સંવાદરૂપે અત્યંત જીવંત ગાલિબ કક્ષાની સહજતાને પ્રકટ કરે છે :

‘તું કહે છે કે નથી

ખુશ રહે તું લે નથી.’

(પૃ. ૨૮)

ક્યારેક ઉલ્લેખ (allusion) દ્વારા મૂળની વસ્તુને ત્રીજા નેત્રની પ્રસાદીથી ઉદ્ધત અનુક્રમે કલાપી અને મનોજ ખંડેરિયાની પંક્તિઓનાં રૂપાંતર :

‘ચાદ નહી, આપ જ સ્વયં આવી ઊભા

અમથી ય તે જ્યાં જ્યાં નજર મેં ઠેરવી.’

(પૃ. ૬૬)

‘એક દાણનું ૫૬ ઉકેલો

માંહી વરસાનાં વરસ છે.’

(પૃ. ૭૧)

‘ગઝલસંહિતા’નાં પાંચ મંડલોમાં સૌથી સમૃદ્ધ ‘ઘિર આઈ ગિરનારી છાયા’ છે. અહીં કવિના જૂનાગઢના અને એથી જ ગિરનારના સહવાસે ભૌતિક અધ્યાસોથી માંડી આધિભૌતિક અને પરાભૌતિક અધ્યાસો ઉપલબ્ધ કરાવ્યો છે. સાથે સાથે સમયના વર્તમાનથી સમયના આદિ સુધીનાં પટાન્તરો કવિને હાથ ચડ્યા છે. મંડલના ઝાઝા ભાગમાં કવિની નિજની નિસ્ખતની સંપદા અનવરોધ પથરાયેલી જોઈ શકાય છે :

‘શબ્દને અર્થો હતા, ઓગળી કલરવ થયા

મન, ઝરણ, પંખી, બધું ક્યાં જુદું પરખાય છે ?’

(પૃ. ૩૪)

કવિશ્રીનું તાત્પર્ય આ પંક્તિનું એટલું જ કે ઈચ્છીએ છીએ તે મેળવવા બહાર જવાની જરૂર નથી તે આપણી અંદર જ છે, જરૂર છે બહાર જતા મનને અંદર તરફ વાળવાની. કવિ શાંત થઈને જીવનની એક એક ઘટનાને બીજમાંથી અંકુરિત થતા છોડની જેમ નિહાળ્યો છે. તમામ કુદરતી ઘટનાઓ તેના નિર્ધારિત સમયે જ અને નિશ્ચિત સમય ગાળામાં જ સાકાર થાય છે. તેમાં અધિરાઈ કે ઉતાવળથી કંઈ જ ફરક પડતો નથી.

જીવનની તમામ ઘટનાઓને કુદરતી ક્રમમાં થવા દઈને તેને નિહાળવાની કે તેમાં સામેલ થવાથી પ્રફુલ્લિત રહી શકાય છે. એ અનુભવને કવિએ શબ્દોમાં ઉતાર્યું છે.

ચિંતન કરવાથી અનુભવે સમજાય છે કે જે ઘટતું નથી તે બધું આપણું ઈચ્છિત હતું. આ રહસ્યનો સ્વીકાર એ જ આપણા જીવનની શાંતિ છે. ચિંતકો ક્ષણે ક્ષણે પરમાત્માના આભારવશ બની જીવવાનું સૂચન કરે છે. કવિની પ્રાર્થના તેઓ જે ઝંખે

છે, તેઓ જે શોધતા હતા, જે ઈચ્છતા હતા, તે બધું જ મળી ગયાનો કવિને આભાસ થાય છે. બધું જુદું લાગે છે કેમકે તેઓ ઈશ્વરની સમીપ ગયા છે. આવરણોમાંથી અજવાસ પથરાયો છે.

‘કંઠમાં કેદાર હો

હાથમાં કરતાલ હો,

કલ્પવેલી આંગણે

ઊંબરામાં ફળ પડ્યા !’

(પૃ. ૩૭)

‘અહર્નિશ આવરીને સપ્ત સ્વરનું ચાપ પ્રસરે છે,

કયું છે તત્ત્વ તું, જે આમ આપોઆપ પ્રસરે છે.’

(પૃ. ૪૩)

મનમાં ઉઠતી વૃત્તિઓ જ મનુષ્યના જીવનને ગતિમાં રાખે છે. આ વૃત્તિઓ જાગૃત અવસ્થામાં જ ઉઠતી હોય છે અને તેથી માણસ ક્યારેય શાંત અને સ્થિર થઈ બેસી શકતો નથી. વૃત્તિઓને શાંત કરીને બેસે તે જ તેનું ધ્યાન છે. ધ્યાન અવસ્થામાં મનુષ્ય શાંત થાય છે. આનંદનો અનુભવ કરે છે અર્થાત વૃત્તિઓને સ્થગિત કરવાથી જ મનુષ્ય રાહતનો અનુભવ કરે છે.

એક સંતે કહ્યું છે :

‘સદવિચાર કરીને અટકી જવું સારુ નથી,

દૂર વિચાર કરીને અટકી જવું ખોટું નથી.’

એકમાં આગળ વધવાની વાત છે. બીજામાં અટકી જવાની વાત છે. અને બંનેમાં વ્યક્તિનું કલ્યાણ સમાયેલું છે. ભગવાન રમણ મહર્ષિ વૃત્તિનો ઉદ્ભવ જ્યાંથી થઈ રહ્યો

છે ત્યાં મૂળમાં વિચાર દ્વારા પહોંચવાનું કહે છે. આ મૂળનો વિચાર જ તમામ પ્રશ્નોના ઉકેલ આપે છે તેવું તેમનું માનવું છે. શાંતિની પ્રાપ્તિ અર્થે પણ અંદર જવાની જરૂર છે અને અશાંતિની નિવૃત્તિ પણ અંદર જ છે.

શાંતિનો હિમાલય ગણો તો હિમાલય અને અશાંતિનો જવાળામુખી ગણો તો જવાળામુખી આપણા અંતરમાં જ પડેલો છે.

પ્રકાશ આવે એટલે અંધકારને દૂર કરવાની કોઈ મહેનત કરવાની હોતી નથી. આથી કવિને આ જ શાંતિનો અનુભવ થયો એટલે તેઓ અંતરઆત્મા સાથે ચિંતન કરે છે કે આ કયું તત્ત્વ જે આપોઆપ પ્રકાશ સ્વરૂપે પૂર્ણ શરીરમાં પથરાઈ રહ્યું છે ! છેલ્લી પંક્તિમાં કવિ કહે છે:

‘દસે દસ દુર્ગ જૂલીને ખીલે છે પુષ્પનાં લયમાં,

દસે દસ દ્વાર મધમધ મ્હેકતો મેળાપ પ્રસરે છે !’

આપણા શરીરની નાભિમાં જે મણિપુર ચક્ર છે, તેમાં દશ પાંખડીવાળું કમળ છે; હૃદયમાં જે અનાહત ચક્ર છે, તેમાં બાર પાંખડીવાળું કમળ છે તેમજ કંઠમાં જે વિશુદ્ધાખ્ય નામનું ચક્ર છે, તેમાં સોળ પાંખડીવાળું કમળ છે. આ ત્રણ પ્રમાણેથી જે દશ, બાર અને સોળ અંગૂલ તથા કમળ દળના નામથી સંખ્યા આપવામાં આવી છે. તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ એ છે કે સમસ્ત પ્રકૃતિ મંડળ ચેતન સતારૂપ પરમાત્માની નાભિમાં રહેલું છે. જેનો વિસ્તાર સોળ અંક યોજનની ગહનતામાં મંડળાકાર રૂપે રહે છે. તેમજ અવ્યક્ત અવસ્થામાંથી જ્યારે પરમાણુઓ વ્યક્ત થવા લાગે છે ત્યારે સુક્ષ્મ, કારણ, મહાકારણ તથા સુક્ષ્મ, વ્યક્ત, અવ્યક્ત અને પરમ અવ્યક્ત સ્વરૂપે તેમજ બ્રહ્મ, મહદ્બ્રહ્મ સ્વરૂપે પ્રકૃતિના પરમાણુઓના ત્રણ ભેદ સુક્ષ્મરેણ, દ્વયણુક, અને અણુ-પરમાણુરૂપે બને છે.

તે જ પરમાણુઓથી અણુ, દ્વ્યણુક, સુક્ષ્મરેણું વગેરે બનતાં બનતાં આપોઆપ દશે દિશાઓમાં જે દશ આકારો બને છે. તે જ દશ ઐ કાર છે અને તે જ આકાર કમળના જેવો હોવાથી તેને દશ દળવાળું કમળ કહે છે.

જ્યારે શરીરની તમામ ચેતના પરમતત્ત્વના કમળની માફક ખીલે છે ત્યારે કવિ આ ગઝલ લખવા પ્રેરાય છે.

‘મનને સમજાવો નહીં કે મન સમજતું હોય છે,

આ સમજ કે અણસમજ એ ખુદ સરજતું હોય છે.’

અંતઃકરણ ચા વસ્તુનું બનેલું છે.

❧ મન

❧ બુદ્ધિ

❧ ચિત્ત

❧ અહંકાર

ચારેય રૂપી છે અને વાંચી શકાય તેમ છે. ચક્ષુગમ્ય નથી, જ્ઞાનગમ્ય છે. કમ્પ્લીટ ફીઝીકલ છે. શુદ્ધ આત્માને અને એને કંઈ જ લેવા-દેવા નથી. એનાથી સંપૂર્ણ છૂટું જ છે.

કાર્ય: દરેકનું ફંક્શન (કાર્ય) જુદું જુદું હોય છે. છતાં પણ દરેક કાર્ય ચારેયનાં કાર્યના ભેગા સહકારથી જ થાય છે. મનુષ્ય દેહ જેના આધારે કાર્ય કરે છે તેના બે વિભાગ છે : (૧) સ્થૂળ-બાહ્ય વિભાગ. જેને બાહ્યકરણ કહે છે. (૨) સૂક્ષ્મ-આંતર વિભાગ જેને અંતઃકરણ કહે છે.

શરીરમાંથી ક્યારેય બહાર ન નીકળે તે મન. તે અંદર જ ફૂદાફૂદ કરે. કવિશ્રી રાજેન્દ્ર શુક્લએ લખ્યું કે મનને સમજાવો નહીં કેમ કે તે સમજતું નથી. મન એ તો

ગ્રંથિ છે. ગાંઠોનું બનેલું છે. મન સૂક્ષ્મ છે. અણું પણ નહીં ને પરમાણુ પણ નહીં. બંનેની વચ્ચેનું સ્ટેજ છે. જે જે અવસ્થા ઊભી થાય તેમાં તન્મય થઈ જાય. મન ગ્રંથિ સ્વરૂપ છે. જ્યારે એ ‘વ્યવસ્થિત’ ના નિયમના આધારે ટાઈમીંગનો સંયોગ મળતા ફૂટે છે, ત્યારે તેને વિચાર કહેવાય છે. વિચાર ઉપરથી મનનું સ્વરૂપ સમજી શકાય છે. મન તો ક્યારેય પણ વશ થઈ શકે જ નહીં. મનને તો જ્ઞાનથી જ બાંધી શકાય.

બીજા શબ્દોમાં સૂક્ષ્મ મનને ‘ભાવ મન’ અને સ્થૂળ મનને ‘દ્રવ્યમન’ કહે છે, કારણ મન અને કાર્યમન ભાવ મનનું સ્થાન કપાળમાં સેન્ટરમાં ભ્રમરથી અઢી ઈંચ દૂર રહેલું છે અને સ્થૂળ મન હૃદયમાં છે. સ્થૂળમન પાંખડીઓવાળું છે. તેથી જ ઘણાં લોકો કહે છે કે, મારું હૃદય કબૂલ કરતું નથી. કંઈક ઘ્રાસકો પડે તો હૃદયમાં બળભળાટ થઈ જાય છે. તે દ્રવ્ય મન છે. દ્રવ્યમન કમ્પલીટ ઈફેક્ટ છે, ડિસ્ચાર્જ સ્વરૂપે છે. જ્યારે ભાવ મન ક્રોઝ ઉત્પન્ન કરે છે. તે ચાર્જ કરે છે.

મોક્ષમાર્ગમાં મનને કશું જ કરવા જેવું નથી, માત્ર ચિત્તને જ શુદ્ધ કરવાનું છે. કેટલાક સમજયા વગર મનની પાછળ પડે છે. તેને વશ કરવા જાય છે. તે તેમના વ્યૂ પોઈન્ટથી બરાબર છે, પણ જો મોક્ષ જોઈતો હોય તો ફેક્ટ જાણવું પડશે અને ફેક્ટથી તે કમ્પલીટ રોંગ છે, શુદ્ધ ચિત્ત થયા પછી મનની સાથે કંઈ લેવાદેવા નથી રહેતા. આથી જ કવિએ સમજ અને અણસમજ મનના ખુદ સરજતું કહ્યું છે, છેલ્લી પંકિત:

‘ઓગળે તો મૌનથી એ ઓગળે ઝળહળ થતું,

શબ્દનું એની કને કેં કયાં ઉપજતું હોય છે !’

આત્માર્થ સિવાય બીજા કોઈ અર્થે અમારી એટલે કે કવિની વાણી નથી. તેથી કવિ મૌનનો મહિમા પાળે તે મુનિ ! પણ, આ મુનિ તો બહારનું મૌન પાળે ને મહી અજંપો રહ્યા કરે છે, તેને મુનિ ના કહેવાય. કવિ મહામુનિની વાત કરે છે જે સંપૂર્ણમૌન

છે ! એને પરમાર્થ મૌન કહેવાય. શ્રી અરવિંદે મૌન દ્વારા સાધના કરી છે.

અંતરમાંથી આત્માનો પ્રકાશ પામવો એ ઉત્તમ પુરુષાર્થ છે. અધ્યાત્મ રાહ ઉપર ચાલવાનો પરિપાક છે. અંતર્મુખ થઈ મૌન દ્વારા આવો પ્રકાશ પામી શકાય છે. મૌન સિદ્ધ થતાં જ પ્રકાશના આ પ્રદેશમાં મનુષ્ય સ્થિર થાય છે. આવું મૌન વાણીનું હોતું નથી. આવું મૌન તો મન દ્વારા સિદ્ધ થતું વિચારોનું મૌન છે. ભગવાન રમણ મહર્ષિનું જીવન જ મૌન હતું. તેમનો ઉપદેશ મૌનમાં અને મૌન દ્વારા જ અપાતો હતો.

મૌન એ છે જેમાં મન બહાર જવાને બદલે અંદર જાય છે. શ્વાસ અને ઉચ્છવાસની ગતિ ઉપર નજર રાખતા જવાય છે. કોઈ ગતિ કે હલનચલન વગર મનની સ્થિરતાનો આવો એક અનુભવ એ જ મૌન દ્વારા થતી અંતરયાત્રા છે—આવા મૌનની યાત્રા જેમ જેમ વધતી જાય તેમ તેમ ચમત્કાર પરિણામો અનુભવાય છે. આ ચમત્કાર મનની આત્માકાર સ્થિતિ થવાને કારણે સર્જાય છે. તેવું મહર્ષિનું માનવું છે મનને આત્માકાર સ્થિતિમાં લાવવું તેને જ મહર્ષિ ઉત્તમ પુરુષાર્થ બતાવે છે.

ભગવાન બુદ્ધે તેમના શિષ્યોને આત્મદીપોભવનો ઉપદેશ કરેલો. મૌનની તાકાત પાસે ક્યારેય શબ્દોનું કંઈ ઉપજતું નથી.

‘જૂનાગઢ તને તો ખબર છે, અહીં હર

ઝરે, ઝાંખરે કાંકરે હું મળીશ જ !’

ગિરનારી પરિવેશ સાથેનો શ્રી રાજેન્દ્રનો નિકટનો નાતો રહ્યો છે. પરિણામ સ્વરૂપે એમની રચનાઓમાં પણ જૂનાગઢના વિવિધ સંદર્ભો વિલક્ષણ રીતે અભિવ્યક્ત થતા રહ્યા છે. એમાંયે ‘હું મળીશ જ !’ શીર્ષકની કવિની પ્રથિતયજ્ઞ રચનામાં તો સુદર્શન સરોવર, દામોદર કુંડ, તળેટી, ઉપરકોટ, અશોકનો શિલાલેખ વગેરેના ઉલ્લેખ એક સાથે આવ્યા છે.

એમાં દાતારનો સંદર્ભ નથી. અલબત્ત, કવિ સ્વયં પણ એ બાબતે સંપ્રજ છે. એટલે તેઓ કહે છે કે, ‘જુનાગઢ સાથેના સઘળા સંદર્ભો અને એના પ્રાચીન મધ્યકાલીન કે પ્રાગૈતિહાસિક અનુસંધાનો આવ્યા હતા, પરંતુ દાતાર નથી લાવી શકાયો એવું મનમાં રહ્યાં કરતું હતું.’ અને એ સંપ્રજતાને પરિણામે અઢી દાયકા પછી પણ, કવિશ્રી રાજેન્દ્ર શુક્લ દાતાર સુધી પહોંચીને જ જંપે છે. કવિશ્રી પાસેથી ‘હું મળીશ જ !’ ૧૯૮૧માં મળે છે અને ૨૦૦૬ માં કવિ ‘દિવ્યસેતુ’ રચે છે.

‘તે જ ઘૂંટાઈ ટશર

દતથી દાતાર લગ,

કોની આ પ્હોંચી નજર

દતથી દાતાર લગ.’

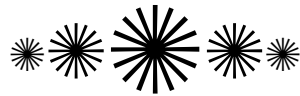
(દિવ્યસેતુ)

‘આ તમે-એમ સંબોધતો હું બલે,

પેઠે તો હરપળે હોઈ છું હું જ હું.’

કવિની કીર્તિમાન ગઝલ ‘મને ગિરનાર સંઘરશે’ કવિની ગઝલપ્રક્રિયા, ગઝલરીતિ, ગઝલ દિશા અને ગઝલસંપતિની દ્યોતક રહી છે. આ પછી જે કાંઈ થયું છે તે એના તિર્થક અને રમ્ય વિવર્ત રૂપે ‘ગોરખ આયા’, ‘ચેત મછંદર’, ‘ઐસા ત્રાટક’ જેવી ગઝલોમાં જોવાય છે ને અન્યત્ર એની અધોનત, કૃતક અને વાગ્મિતાપૂર્ણ આવૃત્તિઓ રૂપે પડછાય છે. આ જ કવિના શબ્દોમાં કહીએ તો રાંધેલું પાછું રંધાયા કરે છે; અને ઘણી બધી ગઝલો એકના એક કસબ, શૈલી અને રચનારીતિ પર તર્યા કરે છે.

આ મંડલની અને આ ગ્રંથોની છેવટની ગઝલ ‘વિરજા હોય’ રદીફ અને કાફિયામાં પૂર્ણપણે રજોટાતી અતિકસબ, અતિસંસ્કૃતકરણ અને અતિભારતીયકરણની સાથે તત્વહજની પરાકાષ્ટાએ પહોંચી છે. સાથે સાથે કવિનું સતત ચાલેલું ગઝલ સાથેનું સંવનન પણ પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યું છે.

➤ પંચામૃત સમા કાવ્યોનું નિર્માણ : એક સમીક્ષા

ગુજરાતી સાહિત્યમાં આધ્યાત્મિક કવિતાનું સર્જન કરનારા કવિઓમાંથી અહીં મેં જે પાંચ કવિઓના કાવ્યનિર્માણને સૂક્ષ્મ અધ્યયનનો વિષય બનાવ્યો છે. તો સ્વાભાવિક પણે આ કવિઓના કાવ્યકર્મને તપાસતા એક સમીક્ષાત્મક દ્રષ્ટિકોણના પુલ પરથી પણ પસાર થવું જ જોઈએ. દરેક (પાંચેય) કવિઓના કાવ્યકર્મને આપણે તેમનાં જીવન અને કવનમાં આંતરપ્રવેશ વખતે જ ઉડાણપૂર્વક અને રસાત્મક ચર્ચા કરતા ગયા જ છીએ. આમ છતાં અમૂક મુખ્ય મુદ્દાઓ અને અમૂક ચોકકસ મુદ્દાઓને અનુલક્ષીને આ સમીક્ષા આવશ્યક તો છે જ પણ !! અધ્યાત્મરસમાં સંપૂર્ણ તરબોળ બનાવી દે છે.

➤ અધ્યાત્મનો અવધિકાળ : એક સમીક્ષા :

આ સમીક્ષા માટે નિરીક્ષણનો પહેલો જ મુદ્દો આપણી સામે એ આવે છે કે અધ્યાત્મનો પરિચય ભારત દેશમાં તે નાનાથી મોટા દરેક માટે ચિંતનનો વિષય રહ્યો છે. અર્વાચિન કવિઓમાં ચર્ચા કરવા માટે મારે ૧૯૦૦ થી ૨૦૦૬ સુધીની આખી સદી લેવી પડે છે. જો કે પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન કવિઓને પણ અહીં મારા આ મહાશોધનિબંધમાં સમાવ્યા છે. કારણ કે અર્વાચિન કવિઓની તુલના કરવા માટે પણ આ સબ્જેક્ટમાં મૂળ સુધી જવું તો અનિવાર્ય છે. આપણાં પ્રાચીન ગ્રંથો પણ મહાકાવ્યના સ્વરૂપે જ છે. મનુષ્યના જીવનમાં સત્ય તત્ત્વને શોધવાની ધગશ નાસ્તિકમાં નાસ્તિક કહેવાતા માણસને પણ જાગે તો છે જ.

ગુજરાતી ભાષાની વાત કરીએ તો આપણા મધ્યકાલીન દુહા, ભજન, પદ, ગરબી, ગરબા આદિમાં તેમ લોકકંઠે જળવાઈ રહેલી નામી-અનામી કવિઓની પ્રેમ, શૌર્ય, ભક્તિ, સાંસ્કૃતિક ભાવોને ઘટનાઓની ક્યારેક કથાત્મક તો ક્યારેક ભાવાનુભૂતિને જ સીધી રજૂ કરતી રચનાઓમાં ઉર્મિકાવ્ય (લિરિક) નાં લક્ષણો પૂરાં ઉતરેલા જણાય છે. તંબૂરો ને

મંજીરા, ઝાંઝ ને પખવાજ કે રાવણહથ્થા સાથે ગવાતા ભજનને કથાગીતો જે કાવ્યગુણે ઉત્તમ ને ઉત્તમ ઉર્મિકાવ્યો જ ગણાય. નરસિંહ મહેતાનું ‘નીરખને ગગનમાં’, ‘મીરાબાઈનું ‘બાઈ અમે પકડી આંબલિયાની ડાળ રે’ એ રીતે આપણી ઉર્મિકવિતાની મોંઘી જણસો છે.

મુક્તક, પદ, ભજન, ગરબી, ઘોળ, લોકકવિતા આદિમાં તેમ જ રાસ, ગીત, ગઝલ, સોનેટ આદિ કાવ્યસ્વરૂપોમાં મધ્યકાલમાં અને અર્વાચીન કાલમાં ઉર્મિકવિતા મળે છે. ખરી વાત તો એવી છે કે ગુજરાતીમાં નાટક, મહાકાવ્ય અને લિરિક એ ત્રણ કાવ્યશાખાઓમાંથી પહેલી બેની તુલનામાં લિરિક જ સૌથી વધારે ફૂલેલીફાલેલી શાખા ગણાય એવી પરિસ્થિતિ છે. જાણે ઉર્મિકવિતાના સળંગ વહી આવતા પ્રવાહમાં વચ્ચે વચ્ચે આખ્યાન પદ્યવાર્તા, ખંડકાવ્ય, મહાકાવ્ય જેવા રચનાપ્રયોગો ના થતા રહ્યા હોય ! એ રીતે જોઈએ તો ઉર્મિકાવ્ય આપણી કવિપ્રતિભાને સૌથી વધારે ફાવતો આપણો પોતીકો કાવ્યપ્રકાર હોય એવું લાગે. ગુજરાતી કવિતાના સમગ્ર ફાલને જોઈશું તો એમાં ઉર્મિકવિતાનો રાશિ જ સૌથી મોટો દેખાશે; ને આપણાં મોટા ગજાના કવિઓમાં ઘણાનો કવિયશ એને જ આભારી છે. આપણા નરસિંહ અને મીરાં, આપણાં ભાલણ, દયારામ ને પ્રેમસખી, નર્મદ, નરસિંહરાવ ને નાનાલાલ, ઠાકોર, સુંદરમ્, ઉમાશંકર, મકરન્દ દવે, હરીન્દ્ર દવે, કરશનદાસ માણેક, રાજેન્દ્ર એ ઉત્તમ યોગદાન આપ્યું છે.

સુંદરમ્નું મેરે પિયા મિરાનું સ્મરણ કરાવે છે. આ એક ભક્તિભાવથી ભરેલું ઉર્મિકાવ્ય છે. એક વિવેચકે આ નાનકડી રચનાને સુંદરમ્ની ‘સુંદરગીતા’ કહી છે. કરશનદાસ માણેકનું કાવ્ય ‘હરિના લોચનિયાં’, લોકપ્રિય રહેલું છે. તેનું પ્રતિબિંબ કાવ્ય—કટાક્ષ બાનીમાં ઝીલવામાં આવ્યું છે. તો મકરન્દ દવેનું ‘લા—પરવા !’ પણ શ્રદ્ધા—મસ્તી વ્યક્ત કરતું એક કાવ્ય છે. અને ‘હરીન્દ્ર દવેનું કાવ્ય ને તમે યાદ આવ્યા’

લોકગીતોમાં આવતા ‘રામ’ ઉદ્દગારનો અહીં સમુચિત તથા ક્યાંક તો સૂચક પ્રયોગ થયેલો આસ્વાદાય છે. આધુનિકતમ કવિ પેઢીનાં અગ્રણી નામોમાં એક રાજેન્દ્ર શુક્લનું નામ આજે પણ પોતાનો કસબ પાથરે છે. તેમનું કાવ્ય ‘હોઈયેં ત્યાં જ ઝળહળીયે’ પણ ઉલ્લેખનીય થઈ પડે છે. આ કાવ્યમાં ‘શબ્દનાં દીવા’ જેવું રૂપક આ ખુમારી એક સર્જકની છે, એમ પણ ધ્વનિત કરી જાય છે.

આ પાંચેય કવિઓમાં એ વાતને સ્વયંસ્પષ્ટ કરવી અતિ કઠીન છે કે આ કવિઓમાં સૌથી વિશેષ અધ્યાત્મઉડાણમાં કોણે ગરકાવ કર્યો છે. મારા મતે પાંચેય કવિઓ ઉચ્ચ આસને જ બિરાજમાન છે. બાકી પોતપોતાની અમૂક અંશે મર્યાદાઓ તો હોવાની જ સુંદરમ્ રાષ્ટ્રભક્તિનું નિરુપણ કરતા કાવ્યો પણ લખ્યાં છે. સુંદરમ્ ગાંધીજીમાં રહેલું વિભૂતિ-તત્ત્વ જુએ છે. એટલે ‘બુધ્ધનાં ચક્ષુઓ’ કાવ્યમાં ગાંધીને એક વિશિષ્ટ કહી શકાય તેવા ‘અવતાર’ રૂપે નિરુપ્યા છે. જાણે ઈશ્વરના આ પૂર્વેના બધાજ અવતારોનું ગાંધીજીમાં એક સાથે દર્શન થાય છે. આમ છતાં અડગ મનનાં ગુપ્ત બળથી દુષ્ટો સાથે અને દુરિત સાથે તેઓ લડી રહ્યા છે. ‘યાત્રા’ માં ગ્રંથસ્થ થયેલી રચનામાં એક તરફથી બાની રાષ્ટ્રભક્તિ અને બીજી તરફથી સુંદરમ્માં જાગ્રત થયેલો આધ્યાત્મનો ભાવસ્પંદ એમ બંને અહીં અનુભવવા મળે છે, ‘કોયાભગતની કડવીવાણી’ થી માંડીને ‘યાત્રા’ પર્યંત સુંદરમ્ની કવિતામાં આપણને ભારતભૂમિ માટે, ભારતનાં નરનારીના કષ્ટ માટે, વ્યક્તિવિશેષ અને વિભૂતિઓના સર્મપણ માટે તેમજ એની સાથે ક્રમશઃ વિકસતી જતી એમની અપાર્થિવ અધ્યાત્મયાત્રા અંગેનું સંવેદન અનેકવિધ વળાંક અને વળોટ લેતું વ્યક્ત થતું રહ્યું છે.

૧૯૪૫ માં સુંદરમ્ શ્રી અરવિંદના યોગમાં આવ્યા તે એક રસીક ઇતિહાસ છે. તે આપણે આગળ જાણ્યું તેમની અંદર રહેલું તત્ત્વ જે પહેલેથી જ સત્યતત્ત્વને શોધવા

મજબૂર કરતું હતું તે અનાયાસે જ તેમને પોંડિચેરી નથી ખેંચી ગયું તેમાં જન્મજન્માન્તરનાં કર્મો જોડાયેલાં હોય છે. તેઓને તત્ત્વ જે સર્વસર્મથ હોવું જ જોઈએ તેવી પોતાના જીવનમાં ઝંખના સેવી હતી. તે મળ્યું પણ ખરું, જે મળ્યું તેને કાવ્યોમાં ઉતાર્યું.

ગુજરાતનું પ્રથમ શ્રી અરવિંદ કેન્દ્ર મૂર્ધન્ય કવિ તથા ઉચ્ચકક્ષાના સાધકશ્રી સુંદરમ્નાં નિવાસસ્થાને અમદાવાદમાં છ સાત દાયકાપૂર્વે શ્રી માતાજીના આર્શિવાદથી શરૂ કરવામાં આવ્યું ૧૫ મી ઓગસ્ટે ૧૯૪૩ થી આ રીતે અમદાવાદની સ્વસ્તિક સોસાયટીના આ ‘માતૃભવન’ માં ધ્યાનખંડથી શ્રી માતાજી તથા મહર્ષિ અરવિન્દની ચેતના અસંખ્ય સાધકોને પોતાની ઉચ્ચતમ અરવિન્દની ચેતના અસંખ્ય સાધકોને પોતાની ઉચ્ચતમ મનોમય ભૂમિકા તરફ ગતિ કરવા સમાર્થ તથા પ્રેરકબળ પૂરા પાડી રહી છે. અહીં આ મકાનમાં શ્રી અરવિન્દની સમાધિનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે. પોંડિચેરીમાં છે તે જ પ્રકારના હૂબહૂં આ સમાધિ સ્થળની આસપાસનાં આધ્યાત્મિક તરંગોની અનુભૂતિ દર્શન કરવા આવનાર અભિપ્સામય હૃદયને આંદોલન કરી દે તેવી ચેતનવંત છે.

શ્રી અરવિંદના તત્ત્વચિંતન એવમ્ તેમનાં લેખનનાં સંદર્ભમાં સામાન્યતઃ એક પ્રતિભાવ એવો રહ્યો છે કે અતિગહન અને સામાન્યજન માટે મતિષ્કમાં ઉતારવું અઘરું છે. પરંતુ શ્રી અરવિન્દની ભાષાક્રિય અભિવ્યક્તિ તેઓની દિવ્ય અનુભૂતિઓની ગ્રહનતાને અનુરૂપ હોવાથી આમ બને છે. મહદઅંશે તેઓએ ઉચ્ચ અંગ્રેજી શૈલીમાં પોતાના આધ્યાત્મિક વિચારોને ઉતાર્યા છે, અને ત્યાર બાદ તેનાં અન્ય ભાષામાં ભાવાનુવાદ-રૂપાંતરો થતાં રહ્યાં છે.

શ્રી અરવિંદની વિશદ્ ગ્રંથાવલિમાં પ્રમુખ ગ્રંથોમાં ધ લાઈફ ડિવાઈન-‘દિવ્યજીવન’ તેમજ ‘સાવિત્રી મહાકાવ્ય’ મૂકી શકાય. ‘સાવિત્રી’ નો ભાવાનુવાદ પૂજાલાલ સુંદરમ્થી માંડી અન્ય કવિ સાધકોએ ગુજરાતીમાં કર્યો છે. સુંદરમ્નું સક્રિય સર્મપણ હતું. આ સક્રિય

સર્મપણ એટલે શ્રી અરવિન્દના જ શબ્દોમાં...‘સક્રિય સર્મપણમાં તમે તમારી ઈચ્છા શક્તિને પ્રભુની દિવ્ય સંકલ્પ શક્તિ સાથે જોડી દો છો. જે પ્રભુ વિરોધી છે તે સઘળાનો પરિત્યાગ કરો છો, માત્ર પ્રભુ તરફથી જે આવે છે તેનો સ્વીકાર કરો છો. પૂર્ણપણે સ્વીકાર..’

આપણાં ગુજરાતનાં ગૌરવસમું ખેડા જિલ્લાનાં માતર ગામ નજીક નિર્માણધિન છે ‘ૐ પુરિ’. કવિશ્રી સુંદરમ્નાં શબ્દોમાં, ‘આ નગર માટેની પ્રેરણા શ્રી માતાજીના એક વચનામૃતમાંથી મળેલી, જેમાં તેમણે કહ્યું હતું, ‘એકવાર અતિમાનસ અને સ્થૂળ વ્યક્તિ વચ્ચે સંબંધ સ્થાપિત થઈ જાય તે પછી બાહ્ય જગતનાં એક નવા સર્જનના રૂપમાં તેની અસર બની આવવી જોઈએ... એમાં એક આદર્શનગરથી શરૂઆત કરવામાં આવે અને અંતે જતાં એક પૂર્ણ જગત રચાય.....’ આમ શ્રી સુંદરમ્ જણાવ્યું હતું કે એક આદર્શ નગરથી શરૂઆત કરવામાં આવે.

છેલ્લે ૧૯૯૦નાં નવેમ્બરની બારમી તારીખે શ્રી સુંદરમ દ્વારા યોજાયેલી શિબિરની પૂર્ણાહુતિ કરવામાં આવી હતી. શ્રી સુંદરમે ગુજરાતમાં જ નહીં ગુજરાત બહાર પણ શ્રી અરવિન્દની ચેતનાની દિવ્ય અનુભૂતિથી સાધકોને ધન્ય કર્યા છે, અનેક દિવ્ય સંદેશાઓ એવમ વાર્તાલાપો દ્વારા શ્રી અરવિન્દનાં જીવનસંદેશ દ્વારા અહીં સાધકોનાં હૃદયને ઝંકૃત કર્યા છે. અતિ મહત્વની ઘટના તો એ છે કે શ્રી સુંદરમ્ દ્વારા આજ સુધી થયેલાં અનેક શિબિરનાં વાર્તાલાપોની એક ઉત્કૃષ્ટ ૧૧ એમ.પી. ૩ સીડીનું અહીં લોકાર્પણ કરવાની વિધિ પણ રાખવામાં આવી છે. શબ્દદેહે સુંદરમ હવે અક્ષરદેહે એવમ સ્વરદેહે પણ આપણાં સહુને આધ્યાત્મિક માર્ગે પ્રેરણા એવમ્ માર્ગદર્શન આપી રહેશે.

આમ કવિનો અમદાવાદ અને પૉંડિચેરી વચ્ચે નહીં, પણ !! પૃથ્વી અને પૃથ્વીથી ઉર્ધ્વની વસ્તુ સાથે સંબંધ રચાયો.....

‘કેવારે કેવા આવે

અણદીઠના ઉડા અણસાર

ઉડો રે આતમ મારા,

પહોંચો રે પૃથ્વીની પેલે પાર.’

કાવ્યમંગલા, વસુધા, યાત્રા

શ્રી અંબુભાઈએ જ તેમને શ્રી અરવિંદ તરફ પ્રેર્યા. સુંદરમ્—ઉમાશંકરની મૈત્રી બેલડી આંદોલન દરમ્યાન બંધાઈ, એક બાજુ રવિન્દ્ર—અરવિંદનું સૌંદર્ય અધ્યાત્મ તો બીજી બાજુ, ગાંધી—માર્ક્સનું દીનજન વાત્સલ્ય અને વાસ્તવ તેમનાં જીવન અને સાહિત્ય જોવા મળે છે. શરૂઆતમાં તેમનાં કાવ્યોમાં અને વાર્તામાં વાસ્તવ, વિનોદ અને વક્તૃતા જોવા મળતા. કોયાભગતની કડવી વાણી અને ખોલકી જેવાં સર્જનો તેનાં દ્રષ્ટાંત છે. શ્રી અરવિન્દ પાસે સ્થાયી થયા બાદ કાવ્યમંગલા, વસુધા, યાત્રા જેવા કાવ્યો મળ્યાં. વાર્તા, એકાંકી, નિબંધ, પ્રવાસ, વિવેચન તેમની પાસેથી મળ્યાં. ‘અર્વાચીન કવિતા’ તેમનો શ્રેષ્ઠ વિવેચનગ્રંથ છે.

સુંદરમ્ સરલ, મૃદુ ભળી જાય તેવા સ્વભાવના હતાં. અનાયાસે જે કાંઈ મળ્યું તે તેમણે સ્વીકાર્યું. મનુષ્યપ્રેમ અને ઈશ્વરપ્રેમથી તેઓ છલકતાં. તેમનાં હિન્દી કાવ્યો અજોડ છે.

- મેરે પિયા મૈં તો કુછ નહીં જાનું
- મૈં તો મેરે જાતે ચલો કોઈ આતે
- બાંધ ગઠરીમાં મૈં તો ચલી

“હણો ના પાપીને,

દ્વિગુણ બનશે પાપ જગનાં,

લડો પાપો સામે

વિમળ દિલના ગુપ્ત બળથી.”

જ્યારે કરસનદાસ માણેકની કલમી કટારની ધાર પારખવાનો વિચાર કરીએ તે તો અરીસા માં સૂર્ય જોવા જેવું છે. અંબરીષ, ચંદ્રહાસ, સુધન્વા, મયૂરધ્વજ, દધીચી, વસિષ્ઠ, હરિશ્ચંદ્ર, આદિ પૌરાણિક પાત્રોનાં મોટે ભાગે શાસ્ત્રીજીના મુખે કિર્તન નાનપણથી જ સાંભળેલાં. તેથી કવિશ્રી માણેકની કલમના રસમાં અધ્યાત્મતા ઘોળાયેલી વર્તાય છે. ગ્રંથો, પુરાણો, વેદો, ઉપનિષદો, બાઈબલ, કુરાનેશરિફને તેઓએ પિછાણ્યા છે. અને પોતાની કાવ્યોચિતબાનીમાં સુપેરે ઉતાર્યું. ‘વિરા શું જિંદગાની’ વગેરે શબ્દોથી આરંભાતું સોનેટ તેમની કવિતા, સ્ત્રગ્ધરા છંદનો વૈભવ દિમાગ પર છવાઈ જાય તેવો છે.

કવિશ્રી માણેકનાં અધ્યાત્મગ્રંથો અમૂલ્ય કહી શકાય તેવા છે. આપણી જે સનાતન દ્રષ્ટિ છે. તેનાથી અલગ અને જુદી જુદી શૈલીઓમાં નિરુપાયેલા છે. ધર્મના નામે ચાલતી આંટીઘૂંટી અને છેક વ્યાસજીના હૃદયમાં વેદોની ઋચાઓ બનાવ્યા પછી પણ ફીલ થતી દ્વિધાને માણેકે ઉદ્ઘાટિત કરી આપી છે. તેમણે તત્ત્વદર્શનને મહત્વ આપ્યું હતું દર્શનતત્ત્વને નહીં. અમૂક કાવ્યોમાં એમણે જીવનદર્શન પણ ચર્ચ્યું છે. સામાજિક વાદ-વિવાદની આછેરી ઝલક જોવા મળે છે. મૂળ તો એક જ વાત કહેવાની કોશિષ કરી છે. અને તમામ વસ્તુઓના મૂળમાં એક જ વાત કે અનંત જીવનની સાધના અને મૃત્યુ ઉપર જીત, નાશવંત એવા આ જગમાં બધાને અવિનાશી બનવું છે. તેમણે સમાજે સામે એવા કાવ્યગ્રંથો અને એવા અદ્ભૂત અધ્યાત્મગ્રંથો મૂક્યા છે જે અમરત્વ પામ્યા છે. જીવનને રસમય રીતે જાણવાની ગુરુચાવી બતાવી આપી છે. કવિશ્રીએ ગુજરાતી અને અંગ્રેજી કાવ્યો પણ

રચ્યા છે. આઝાદી અને સ્વતંત્રતા દરમ્યાન કવિશ્રી માણેકે જેલવાસ પણ ભોગવ્યો હતો. તેથી તેમના કાવ્યોમાં પ્રજાજીવન પણ આબેહૂબ રીતે રજૂઆત પામ્યું છે.

તેઓ આખ્યાનો રચવામાં તો માણભટ્ટની કેટેગરીમાં પહોંચે છે. ક્યારેક તેમના કાવ્યોમાં આકરા પ્રહારો પણ જોવા મળે છે. તો વળી ક્યારેક રહસ્યોને ભેદીને પેલે પાર જઈ આવે છે.

શ્રી મકરન્દ દવેની ચર્ચા કરવાનો મોકો મને આ મહાનિબંધમાં અનાયાસે જ નથી મળ્યો તેમાં પણ અતિ ગુહ્ય એવી ચૈતસિક શક્તિઓએ જ આ ઉડાણમાં ગરકાવ કરવા પ્રેરણા આપી છે. મેં જ્યારે કવિશ્રી મકરન્દની કાવ્યકલમને પિછાણવાની કોશિષ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો ત્યારે હું અદભૂત અનુભૂતિમાંથી પસાર થઈ છું. તેમના કાવ્યો, તેમની ગઝલો, તેમના મુક્તકો, તેમના ભજનો, ભક્તિગીતો તેમનાં અધ્યાત્મચિંતનનાં પુસ્તકો અને કબીર સાહેબનો તેમના પર ચઢેલો રંગ—આ બધી વસ્તુઓએ મને જબરી પકડમાં લીધી છે.

તેમની કલમ ફક્ત કાવ્યો ઉપર જ નહીં પણ અનેક ક્ષેત્રોમાં ચાલી છે. તેમના અધ્યાત્મના અનુભવે તેમની કાવ્ય કલમને ભક્તિરસમાં ડૂબાડી કેસરી ભગવા રંગમાં આચ્છાદિત કરી છે. તેઓ વિરલ સાધક હતા. તેમની આંતરચેતનાના ઘડતરમાં કિશોરવયે સાધુ—સંન્યાસીઓ, ભજનિકો, લોકગાયકો પાસેથી સાંભળેલા ભજનોનો મોટો ફાળો છે.

“ગમતું મળે તો અલ્યા, ગુંજે ન ભરીએ

ને ગમતાંનો કરીએ ગુલાલ.”

ગમતું મળે તો તેને ખિસ્સામાં ભરવાને બદલે તેનો ગુલાલ બનાવી ઉડાડવા કવિ કહે છે. કવિના પ્રકૃતિકાવ્યો પણ એટલાજ સરસ છે. આ કવિને અગાધ ચૈતન્યના સમુદ્રની લહેરુંનો નશો ચઢ્યો હતો. જે તેમનાં રોમેરોમ ઝંકૃત કરી નાંખતો. તેમાંથી ખૂબ જ

રસભર્યા કાવ્યોનું નિર્માણ થયેલું છે. કબીરસાહેબનો ખૂબ ઉડો પ્રભાવ કવિ મકરન્દ પર જોઈ શકાય છે, કબીર સાહેબની સાખીઓના વિશ્લેષણમાં કવિશ્રી કલમ તો ખૂબ ચમકી છે. જે અંતરમનમાં છબી પાડે તે સીધું આત્મામાં જ જગ્યા બનાવે છે.

કવિએ પોતાની ગઝલોમાં ‘પ્રીતમ’ એટલે કે ઈશ્વર, પરમાત્માને ઓળખી તેમની ઓળખાણ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો જ રાખ્યો છે. જેનું કોમળ મૃદુ અને પ્રેમાળ હૃદય હોય છે. તે હાથે લખાયેલા દરેક પ્રકારના કાવ્યો અને તેના નિર્માણ માંથી પણ અમૃતતત્ત્વના ફૂવારા ઉડે છે. કવિના કાવ્યનિર્માણ તેમની જીવન ઝરમરથી હું ખૂબ અટ્રેક્ટ થઈ છું. કંઈ પણ પ્રક્રિયા વગર પોતાની લેખનકલાથી લોકોના હૃદયમાં પહોંચે તેવો પ્રભાવ પાડવો કઠિન છે. આ કવિ પાસે ખરેખર એવી અધ્યાત્મ શક્તિ ધરાવતી કલમ હતી જે કોઈ પણ વ્યક્તિને અવઢવમાં મૂકી ને થોડી વાર માટે તો વિચારવંત કરી જ મૂકે છે.

તેમણે બંગાળી કાવ્યોનો અનુવાદ અને મરાઠી અને અંગ્રેજી કાવ્યોનો અન્ય કવિ દ્વારા લખાયેલા કાવ્યોનો અનુવાદ કરી ભાવકોને રસાસ્વાદ કરાવ્યો છે. શ્રી અરવિંદની છાયા જેટલી સુંદરમ્ પર પડેલી તેટલી જ કવિ મકરન્દ પર પણ પડેલી. કવિએ પોતાના કાવ્યો દ્વારા જપ, તપ, ધ્યાનનો મહિમ સમજાવ્યો છે. તો સાથે સાથે પ્રકૃતિ કાવ્યો બાળ કાવ્યોનો ફાલ પણ આપ્યો જ છે. મેં કવિને પિછાણ્યા છે. એમની આત્માનુભૂતિ દ્વારા...

મારા આ ચિસિસમાં પાંચમું પ્રકરણ શ્રી હરીન્દ્ર દવેનું છે, જેમાં મેં પાંચેય કવિઓની કાવ્યકલાના નિર્માણને વાસ્તવિકતા થી પરમતત્ત્વને શોધતા બતાવ્યો છે. અલમ માં તો આ કવિ ધુરંધરોને આ તત્ત્વની ચક્રએ આ કવિઓના જીવનને ડોલાવ્યા પણ છે. ૧૯૦૦ થી લઈ ૨૦૦૬ સુધીમાં જંદગીની તમામ ખરી ખોટી આ અર્વાચીન કવિઓએ જોઈ છે.

શ્રી હરીન્દ્ર દવેની બાબતમાં તો એમ જ કહેવું ઘટે કે તેઓએ પ્રાર્થનાનો મર્મ

સમજાવ્યો છે. હૃદયમાંથી નીકળેલા સૂર સાથે ગાઈને કહેવાતી અથવા પ્રભુ માટે પ્રયોજાતી પ્રાર્થનાઓના મતલબને પિછાણી કવિએ ભાવકવર્ગ માટે પણ સમજાવી આપ્યો છે. એક રીતે આપણે જોઈએ તો આ પંચામૃત કુંભમાં પાંચેય કવિના કાવ્યનું અમૃત છે જે વલોણા માં વલોવી વલોવીને નિકળેલા નવનિત સમાન છે. આ નવનિતને જે કોઈ ચાખે તે પાવન તો થઈ જ જવાના.

અને શ્રી હરીન્દ્રની અમુક મર્યાદા બાદ કરતાં જોઈએ તો તેમણે પોતાના કાવ્યસંગ્રહોમાં અમુક વખતે સૂર્યને આંબે તેવી સિધ્ધી હાંસલ કરી છે. તેઓ માત્ર કવિ જ નહીં ઉત્તમ કલાના વાચક પણ હતા. તેથી તેમના આ અનુભવ જગત દ્વારા શબ્દની સાધના તેઓએ બખૂબી કરી છે. આ કવિને વિવિધ સ્તરે સ્વિકૃતિ સાંપડી છે. તેમની પ્રાર્થનાઓના ભાવ જગતને સ્પર્શવામાં પણ મને ખૂબ રસ રહ્યો છે. અથવા એમ કહું કે મારા જીવનના પાયાને અધ્યાત્મ દ્રષ્ટિએ મજબૂત કરવામાં આ કવિઓએ સિમેન્ટ પૂરી આપી છે. અને પ્રાર્થના તો એવી પાવનકારી છે કે જન્મજન્માન્તરથી વર્ષોના વર્ષોથી આપણે પ્રભુને પામવાની ઝંખના સેવતા આ પ્રાર્થના દ્વારા હૃદયના ભાવોને વ્યક્ત કરીએ છીએ. શ્રી હરીન્દ્રએ એટલી જ સહેલાઈથી આ મહત્વને સાકાર સાબિત કરી આપ્યું છે. કવિ હૃદયમાંથી નિકળેલી અને ભાવક હૃદય સુધી પહોંચેલી આ પ્રાર્થનાઓ પોઝીટીવ વાઈબ્રેશનની સરવાણીની શરૂઆત કરે છે. આ કવિ કૃષ્ણભક્તિમાં લીન પણ લાગ્યા છે. તો સતત્ત્વની શોધ કરતા પણ મેં જાણ્યા છે. અને શ્રી અરવિન્દ અને માતાજીનો પ્રભાવ પણ શ્રી હરિન્દ્ર પર સુન્દરમ્ અને મકરન્દજી જેટલો જ છે. અને તેમની પાસેથી જ કવિ સર્મપણ ભાવના અને અર્વનેસ ને જીવનમાં ઉતારી શક્યા છે.

કવિ હરીન્દ્ર પોતાના શબ્દગુચ્છ દ્વારા આંતરવેદના અને આંતરચેતના ને વહાવી શક્યા છે. સામાન્ય માણસ પાસે આ અવકાશ જ ક્યાં છે ? એમનો કાવ્યસંગ્રહ ‘

સૂર્યોપનિષદ્’ માં તેમનો આધુનિક મિજાજ પ્રગટ થયો છે. પણ ! તેઓ સંવેદના-વેદનાના કવિ હતા. તેમને મૂંડના મિજાજના કવિ પણ ગણવામાં આવે છે. તેમણે ગઝલ અને સોનેટ પર પણ હાથ અજમાવ્યો છે. કવિના કાવ્યના સાક્ષાત્કારના પિંડમાંથી અનુવાદ જન્મ્યો છે એમ કહેવામાં કશો વાંધો નથી. સાતેક જેટલી ભાષા જે ભારતીય છે તેનો અનુવાદ હરીન્દ્રએ કર્યો છે. પો પંદર જેટલી વિદેશી ભાષાના કાવ્યોનો અનુવાદ પણ તેમની કલમે થયો છે. અન્ય કવિએ દ્વારા રચિત કાવ્યોનો શ્રી હરીન્દ્રએ આસ્વાદ પણ ઉલ્લેખનીય છે જ અને આ કાર્ય માટે કવિની અનુભૂતિના ખાસ જરૂર પડે છે.

કવિએ શાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ કોઈ અભ્યાસ કર્યો ન હતો ! ફક્ત તેમનો રસ હતો તે જ એમની કારકિર્દીનું જમાપાસુ હતું. તેઓ ગુજરાતના પ્રખ્યાત એવોર્ડ ચેમ્પિયન હતા. તેઓ પોતાના કર્મકાળમાં ક્યારેક ફક્ત શબ્દોને વશ થનારા કવિ પણ જણાયા છે. પણ એ એક મર્યાદા ને બાદ કરતા વિપુલ ગુણો તેમની કાવ્યોચિત બાનીમાં સુપેરે પ્રગટ થાય છે. તેઓએ અમુક શૃંગારરસના કાવ્યો પણ રચ્યા છે. જો કે તેમાં તેઓ બહું ખીલ્યા નથી.

ગુજરાતી કવિતાક્ષેત્રે આઠમાં દાયકામાં પોતાનો આગવો સૂર લઈને આવનાર કવિઓમાં અતિ ઉલ્લેખનીય શ્રી રાજેન્દ્ર શુક્લનું નામ નોંધપાત્ર છે. તેમણે પોતાના જીવનના પચ્ચીસ વર્ષ કાવ્યસાધના કરી છે. અને તે સાધનાનો ઝગમગાહટ ૨૦૦૫ માં તેમનો કાવ્યસંગ્રહ ‘ગઝલસંહિતા’ બહાર પડ્યો ત્યારે થયો છે. તેમની કલમ દ્વારા નિર્માયેલી ગઝલી કવિતાઓએ મને સતત વિચારવંત રાખી છે. આગળના ચાર કવિઓના પાતાળ પટને પણ અડી જવાની હિંમત મારામાં હતી, કેમકે તે કવિઓની ભાષા સરળ હતી પણ !! શ્રી રાજેન્દ્રની બાબતમાં જરા ઉંધુ પડ્યું છે. તેમની કવિતામાં શબ્દથી અનુભૂતિ સુધીની આધ્યાત્મિક યાત્રામાં મે સફર જરૂર કરી છે, પણ !! તેઓ સંસ્કૃતના

અધ્યાપક રહ્યા હોવાથી અથવા એમ કહું કે પ્રારંભે રોમેન્ટીક કવિ અને સમયના ચક્રની સાથે સાથે તેમણે પોતાને ભગવા રંગનો કવિ બનાવ્યો છે. અને તેમની અછાંદસ કવિતાઓ એક અનોખા સ્વાદ વાળી છે. તેમની રચનાઓ ઘાટીલી અદઢ પોતવાળી છે, મને તેમના શબ્દો અંગેની બસ થોડી અકળામણ રહ્યા કરી છે. બાકી તેમની કાવ્યકલાને પણ હું અધ્યાત્મમાં ઉચ્ચ આસને જ મૂકું છું.

પૂજન—અર્ચનની સામગ્રી ભલે ભિન્ન હોય, એનો સ્વાદ તો સરખો જ હોવાનો; સાધનાના શિખરે પહોંચવાના સાધન ભલે જ અલગ અલગ હોય, પરંતુ સૌ સાધકોનું સાધ્ય તો સમાન જ હોવાનું

“નહી કંઠી નહી બંધા ગંડા,

અગમ ગુરુ અણદીઠા દંડા.

સખત સુનહરા ફૂટા અંડા,

હૂઆ સબદ પરગટ પરચંડા,

ના પરચમ ના ફહરા ઝંડા,

આપ હી ફેલ ગયા નવખંડા.”

આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિમાં સૌથી છેવટે વિરાટ ચૈતન્ય બને છે. બ્રહ્માંડ ભિત્તિના ૫૪ થી ૬૪ સુધીનાં સંપૂર્ણ મંડળમાં જે દશ ઐક્ય કાર બને છે. તેને જ દશ દિગ્પાલ, દશ દિગ્ગજ તેમજ દશ મહાવિદ્યાઓ કહે છે. આ દશ મહાવિદ્યાઓની ચાર પ્રધાન શક્તિઓ પ્રકૃતિ મંડળના સાક્ષી ચૈતન્ય, ઈશ્વર ચૈતન્ય, હિરણ્યગર્ભ ચૈતન્ય તેમજ વિરાટ ચૈતન્યની અવસ્થાઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે જ વાત કવિશ્રી ‘સખત સુનહરા અંડા’ મતલબ કે હિરણ્યગર્ભની વાત કરે છે. તેમના કાવ્યો તે ઉડાણ પિછાણીએ ત્યારે ગુહ્ય તત્ત્વની સતવાણી બહાર આવે છે. આ ‘હિરણ્યગર્ભ’ ની વાત આવે છે તે આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિના

સૂક્ષ્મ સ્વરૂપો બતાવે છે. જે આમ જનતા કે સાધારણ ભાવક ગણને ગળે ઉતરે તેવી વાત નથી.

“ઘેરો ઘરા અંબર સમું, ઘેરો સકલ ઘેરાઈને,

ઘેરો ઘટાનું ઘેન છું ને ઘેનનું ઘમસાણ છું. !

અઘઉચ્ચર્યા છું પ્હેલપ્હેલો શબ્દ, અડકો તો ભલે,

સમતલ સપાટી સાચવી લેજો, અતળ ઉડાણ છું.”

“કીડી સમી દાણોની આ આવજાવ શું છે ?

મારું સ્વરૂપ શું છે, મારો સ્વભાવ શું છે ?

– આખરી પંક્તિમાં જોઈએ :

હર શ્વાસ જ્યાં જઈને ઉચ્છવાસને મળે છે,

સ્થળ જેવું ચે નથી તો ઝળહળ પડાવ શું છે ?”

કવિના દરેક કાવ્યોમાં તેમના આદિ સંસ્કારો, આધિભૌતિક સ્તરો, અતીન્દ્રીય અનુભવો સહીત પ્રાચીન ચેતના સાથે એમને અંકાવા સાક્ષી પૂરે છે. કવિએ આપણી પ્રાચીન પરંપરાના લયને ઉજાગર કરતાં ગીતો રચ્યા છે.

➤ આધ્યાત્મિક કવિતા : સંવેદન અને ચિંતનની દ્રષ્ટિએ

આ પાંચેય કવિઓએ જે આધ્યાત્મિક કવિતા આપી છે એમાં ભાવનાશીલતા, ચિંતનશીલતા અને મનનશીલતા જેવા અંશો પ્રગટતા રહ્યા છે. જેના વિશે આપણે આગળ ચર્ચા કરી છે. કવિશ્રી કરશનદાસ માણેકના કાવ્યોમાં તત્ત્વદર્શન જોવા મળે છે. તો શ્રી સુંદરમ્ પર મહર્ષિ અરવિંદનો પ્રભાવ હોવાથી તેઓ આપણને અંતર્મુખી યોગસાધના દ્વારા તત્ત્વચિંતન ભણી લઈ જાય છે. કવિશ્રી મકરંદના કાવ્યોમાં ભક્તિ આરાધનાનો ભાવ વ્યક્ત થતો જોવા મળે છે. કવિ હરીન્દ્ર દવેનું પરમતત્ત્વની સંનિધિમાં પ્રાર્થનાઓનું

પ્રદાન પણ અધ્યાત્મનું શિરમોર પિંછુ છે. અને શ્રી રાજેન્દ્ર શુક્લના કાવ્યોમાં અનુભૂતી જગત અત્યંત વિસ્તૃતી પામે છે.

કાવ્યકલાની દ્રષ્ટિએ આ પાંચેય કવિઓનું પ્રદાન એટલું મહત્વનું છે કે એનો પ્રભાવ પછીથી આપણા શુદ્ધ કવિતાના સર્જકો ઉપર પણ પડેલો છે. આમ તો આ પાંચેય કવિઓ મંથનમૂર્તિ સર્જકો છે. એટલે એમની તીવ્ર ઉર્મિશીલતા સાથે વિચાર અને ચિંતન વ્યક્ત થયા વગર રહેતું નથી.

ગ્રેહામ બેલે ટેલિફોનની શોધ ખુદા અને કુદરતનો અવાજ સાંભળવા માટે કરી હતી પરંતે આજે ટેલિફોને આખી પૃથ્વીને જોડીને એક કરી દીધી છે. તેવી જ રીતે આ કવિઓએ ચિંતન-મનન-દર્શન ભક્તિ-આરાધના-પ્રાર્થના દ્વારા જે કંઈ મળ્યું તે કાવ્યોમાં ઉતારી સત્યતત્ત્વની શોધની એક ઝલક ભાવક ગણને કરાવવાની કોશિષ જરૂર કરી છે. જો કે કવિઓ ફક્ત પોતાના આનંદ માટે જ કાવ્યોની રચના કરે છે, પણ !! આપણા આ પાંચેય કવિઓએ પોતાના અધ્યાત્મના જ્ઞાનની સરવાણી વહાવી છે, જેને જોઈએ તે આ સરવાણીમાંથી અમૃતતત્ત્વનો એક ખોબો ભરી પવિત્ર થઈ આગળના માર્ગે વધે એ જ આ કવિઓની ભાવના રહી છે.

આ પંચામૃત સમી પંચકલમોએ પોતાની કવિતામાં ભાવિક અભિવ્યક્તિ પણ અવનવિન રીતે કરી છે. આધ્યાત્મિક કવિતામાં આવશ્યક એવી ઓજસ્વિતા બધામાં છે જો કે આ બાબતમાં આવશ્યકતા શબ્દ આવે જ નહીં કેમ કે આધ્યાત્મિકતા ટોટલ એક્સપિરિયન્સ ઉપર જ ડિપેન્ડ કરે છે. અને દરેક કાવ્યોમાં કવિઓ અલગ હોવાથી અનુભૂતિ પણ અલગ અલગ પ્રસ્થાપિત થાય છે. એની સાથે ભાષાની શિષ્ટતા, મધુરતા, સરળતા, વ્યંગ્યમધુરતા, તત્સમતા જેવા તત્ત્વો પણ એમાં છે.

ક્યારેક એમ પણ લાગે કે કૃતિમાં અપેક્ષિત ગેયતા ન હોવાને કારણે અગાઉનાં

ઉર્મિકાવ્યો જેવી માણવાની સુલભતા—સુકરતા એમાં નથી તેથી એ શુષ્ક લાગે છે, આ મુદ્દા મહત્વના અને વિચારણીય છે. અહીં કાવ્યસર્જનની પ્રક્રિયા વિશે થોડી વિચારણા ઉપરાંત એનાં સર્જનમાં બુદ્ધિ, કલ્પનાના વ્યાપારો પણ ભળેલાં હોય છે. કવિતા આપણા સકલ સંવિતમાંથી ઉદ્ભવે છે ને સકલ સંવિતને સ્પર્શે છે. જોવાનું માત્ર એટલું જ કે જેને આપણે આધ્યાત્મિક કાવ્યો કહીએ છીએ તેમાં આધ્યાત્મિક તત્ત્વની પ્રધાનતા રહેલી છે કે કેમ ? તેમાં એક પ્રકારનો આત્મલક્ષી એકરારનો ભાવ છે. એમાં કવિચિત્તાં બે પાસા પરસ્પર સંવાદમાં ઉતરે છે. આજે રચાતી કાવ્યકૃતિઓ એના અધ્યાત્મતત્ત્વમાં તેમજ ભાષાપ્રપંચમાં અગાઉની કૃતિઓ કરતાં જુદી લાગવાનો સંભવ છે.

કૃતિઓ કદમાં ટૂંકી હોય પણ એમાં ભાવના જુદા જુદા પહેલુઓ અસંબધ્ધ લાગે એમ આવતા હોય; કોઈ ભાવાવેગભર્યા ઉદ્ગારમાં સૂક્ષ્મ રીતે ચિંતન રહેલું હોય છે. કવિતામાં તો કોરા અર્થ કરતાં ભાવ, સંવેદન, લાગણી કે ઉર્મિનું જ મહત્વ વધારે; વિચાર કે ચિંતન પણ કવિતામાં તો ઈમોશનલાઈઝ થઈને આવે ત્યારે જ ઈષ્ટ અને આવકાર્ય. વળી આ કવિઓએ નવીનતા સ્વીકાર સાથે પરંપરાનાં ઉત્તમ તત્ત્વોને પણ પુરસ્કાર્યા ને એમ આપણી કવિતાના આગળથી વહી આવતા પ્રવાહને પણ પુષ્ટ કર્યો. દુહા, મુક્તક, ગીત આદિ પ્રકારોમાં એમણે ‘એમના સર્જન’ દ્વારા સાતત્ય જાળવ્યું ને એ બધામાં કશુંક નિજી ને વિશિષ્ટ ઉમેર્યું પણ ખરું.

પંડિતયુગના કવિઓના પ્રદાન પછી, ખાસ કરીને આ સદીના ત્રીજા દાયકામાં જે કવિઓ પ્રગટ્યા તેમનું પ્રદાન મહત્વનું ગણાય. ગાંધીજીના સવદેશાગમન પછી આપણા દેશમાં તેમ ગુજરાતમાં પ્રજાજીવનમાં જે ભાવનાઓનો જુવાળ આવ્યો તેણે આપણી કવિતાને અવનવી શ્રીથી મંડિત કરી. હવે કાવ્યનું ક્ષેત્ર વિકસ્યું, વિસ્તર્યું ને અન્ય ભાષાઓની કવિતાના સંપર્કે ગુજરાતી કવિતામાં એક પ્રકારની વૈશ્વિક સભાનતા પ્રકટી.

જીવનનાં આદર્શો, મૂલ્યો, આકાંક્ષાઓ પરત્વે આપણા કવિઓ વધારે સભાન બન્યાને કવિતામાં વિષય પરત્વે વિવિધતા ને અભિવ્યક્તિ પરત્વે પ્રયોગપરાયણતા આવ્યાં.

આધ્યાત્મિક કાવ્ય કહી શકીએ તેવી રચના માત્રમાં કેટલુંક પ્રેરણાદત હોય છે તો કેટલુંક આયાસસિધ્ધ, કવિની કલાકસબની સજ્જતાથી સિધ્ધ થયેલું હોય છે. કાવ્યની એકાદ પંક્તિ ક્યાંકથી અચાનક પ્રગટ થતી હોય એવો અનુભવ હરેક કવિને કોઈ કોઈ પ્રસંગે થતો હોય છે. પછી કવિ એ પંક્તિમાના ભાવસ્પંદનને ઘૂંટે છે, વિકસાવે છે ને એને આધારે કૃતિના આખા પ્રપંચને એકતામાં બાંધે છે. પ્રેરણાપ્રાપ્ત કે ઈશ્વરદત પંક્તિ કવિના ભાવને ઊંચા સ્તરે ઉઠ્ઠાવવામાં સહાયભૂત થાય છે.

➤ ઉપસંહાર

(નિરીક્ષણો-તારણો-પ્રતિપાદનો)

ગુજરાતના અર્વાચીન કવિઓ દ્વારા રચિત અધ્યાત્મના છાંટ વાળી કાવ્યરચનાઓને અમુક અંશે મેં મારા આ અધ્યયન દરમ્યાન ચકાસી છે. અંતે જે કેટલાક તારણો, પ્રતિપાદનો અને નિષ્કર્ષ નિકળ્યા તેને અહીં પ્રસ્તુત કરું છું. મેં જે પાંચ કવિઓ ચર્ચા કરી છે તે એક જ કમળની અલગ અલગ પાંદડીઓ છે.

મારા આ શોધનિબંધના અધ્યયનમાં જે પ્રશ્ન કેન્દ્રસ્થાને છે તે છે આધ્યાત્મિકતા, તત્ત્વદર્શન, તત્ત્વચિંતન, યોગસાધના, ધ્યાન, તત્ત્વજ્ઞાન—ટોટલ હિંદુ ધર્મોના ડેફીનેશન, વેદ, ઉપનિષદ, શાસ્ત્રો, પુરાણો વગેરેનો સમાવેશ કર્યો છે. આ દેખીતા જગતમાં જડ પદાર્થોનું કેન્દ્રબિંદુ ‘સૂર્ય’ છે. એ રીતે ચેતન પદાર્થોનું કેન્દ્ર છે. માનવ મનુષ્યની ઓળખ શું છે ? મનુષ્ય બનવાનો માર્ગ કયો છે?

સ્મૃતિકારોએ કહ્યું છે કે, ધર્મને કારણે જ મનુષ્ય પશુઓથી શ્રેષ્ઠ છે. ધર્મનું મૂળ છે જ્ઞાન અને વિવેકપૂર્ણ કર્મ. ‘હું માણસને શોધી રહ્યો છું. હું આ ભવ્ય નગરમાં મનુષ્યને શોધું છું.’ આ જવાબ હતો એક ગ્રીક ચિંતકનો. સદીઓ પહેલાં એથેન્સ નગરની સડકો પર ભર બપોરે એક સજ્જન ચિંતક હાથમાં પેટાવેલું ફાનસ લઈને જઈ રહ્યો હતો. અને કોઈએ કૂતુહલતાથી પૂછ્યું ‘મહાશય આ સૂર્યપ્રકાશમાં આપ ફાનસ લઈને શું કરી રહ્યા છો ? ક્યાં’ક પાગલ તો નથી થઈ ગયા ને ?’ ત્યારે તે દાર્શનિકે ઉપરોક્ત જવાબ દીધો હતો.

મોટાભાગના ચિંતકોને એના જીવનકાળ દરમ્યાન સમાજ પાગલ જ સમજે છે. એમનું સાચું મુલ્યાંકન એની મહાનતા, એનું પ્રદાન એની આ સંસારમાંથી વિદાય થયા પછી જ ગણવામાં આવે છે.

પ્રકૃતિના પહેલાપાઠને હૃદયંગમ કરીને લોકોએ લાકડાઓને ઘસીને અગ્નિ ઉત્પન્ન કર્યો. આ જ દુનિયાની મનુષ્યની સર્વપ્રથમ વૈજ્ઞાનિક શોધ હતી. અહીંથી જ એની બુદ્ધિના વિકાસની શરૂઆત થઈ. જ્ઞાન માટે, પ્રકાશ માટે, શિક્ષણ જોઈએ. એવું શિક્ષણ જે ન્યુજનરેશનને સંસ્કારી બનાવી શકે.

સંસારમાં મનુષ્ય એવું પ્રાણી છે કે જે વગર બતાવ્યે વગર શિખવાડયે કશું જ શીખતો નથી, કોઈના સંહારા વિના તે બોલતા શીખતો નથી કે નથી ખાતો-પીતો, કે નથી ચાલતો ફરતો. ખેતી, ઉદ્યોગ, વિજ્ઞાનની વાતો બહુ દૂરની વસ્તુઓ છે. આદિમાનવ ને જ્ઞાન ક્યાંથી મળ્યું ? દુનિયાના અલગ અલગ ધર્મો, મતમતાંતરો આ વિષયે એકમત નથી અને લગભગ બધા પોતપોતાના પુસ્તકોને ઈશ્વર પ્રેરિત જ્ઞાનનું મૂળ સમજે છે. વેદ અને તેનો ધર્મ-વૈદિકધર્મ જ એવો છે કે જે આ બધી કસોટીઓમાંથી પાર ઉતરે છે. કેમકે વેદોનું એક એક વાક્ય, તેનો એક એક શબ્દ, એક એક અક્ષર વૈજ્ઞાનિક અને બુદ્ધિપૂર્વકનો છે. તેમાં જન્મથી લઈ મૃત્યુ સુધીની જરૂરી કલા, ઉદ્યોગ તથા જ્ઞાન; તણખલાથી લઈને પૃથ્વી, સમુદ્રી અને બગોળીય વિજ્ઞાન સુધી; પ્રકૃતિ, જીવ, ઈશ્વર સુધી નકકર વર્ણન આપેલું છે. જો કે વ્યાસે રચેલી વેદોની ઋચાઓ બનાવ્યા બાદ જ્યારે વ્યાસજીએ શાંતિ નથી મળતી ત્યારે તેઓ પણ તે પરમ ચૈતન્યની શોધ પૂરી કરવા મથે છે અને ભાગવદ્ગીતા રચે છે.

સૃષ્ટિની શરૂઆતથી જ મનુષ્યમાં સત્યને જાણવાની અને શોધખોળ કરવાની લાલસા રહેલી છે. મનુષ્ય પોતાની ચોમેર વિચિત્ર અને વિવિધતા ભરેલી સૃષ્ટિનું અવલોકન કરે છે. પણ તરત એના મનમાં પ્રશ્ન ઉઠે છે કે સૃષ્ટિ આવી ક્યાંથી ? કેમ બની, શા માટે બની ? આ જ રીતે પોતાના જીવન વિશે પણ વિચારે છે. બીજાઓને જન્મ લેતાં, મરણ પામતા જુએ છે અને આ ચિંતનમાં પોતાને ‘શા માટે’ અને ‘કેમ’

ના પ્રશ્નોની વચ્ચે ઘેરાયેલો જુએ છે. આ જગત કેમ બન્યું એનો જવાબ વિજ્ઞાન આપે છે. પણ ‘શા માટે’ બન્યું એનો જવાબ આધુનિક વિજ્ઞાન પાસે નથી. ‘શા માટે’ નો જવાબ ધર્મ અને દર્શન આપે છે. આધ્યાત્મિકતા આપે છે. આજનું વિજ્ઞાન ન તો એટલું વિકાસ પામ્યું છે કે તે સંપૂર્ણ સૃષ્ટિની ગૂંચવણને ઉકેલી શકે. તો ફક્ત આધ્યાત્મિકતા. કોઈ આત્મા કે પરમાત્મામાં વિશ્વાસ, મનુષ્યની તાર્કિક વૃત્તિને સંતુષ્ટ કરી શકતા નથી. ગંભીર અને વિચાર-મનનથી એ વાત ધ્યાનમાં આવે છે કે મનુષ્યના સર્વાંગ સંપૂર્ણ વિકાસ માટે આપણે વિજ્ઞાન અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યો બંનેની જરૂર છે.

આધ્યાત્મ શું છે. આખરે ? એ આત્મબોધથી શરૂ થાય છે. સૂક્ષ્મ જગતનો અભ્યાસ છે તે ઈન્દ્રીયોથી અતીતના ક્ષેત્રોનું જ્ઞાનનું નામ અધ્યાત્મ છે એ ધર્મરૂપી મહામાર્ગનો અંતિમ પડાવ છે. જ્યાં પહોંચીને માનવઆત્મા પોતાનો સાક્ષાત્કાર કરીને સંભવ પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરીને સતચિતથી સત-ચિત-આનંદ (સચ્ચિદાનંદ) થવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

મનુ મહારાજ કે જેઓ વેદની નિંદા કરનારને નાસ્તિક જાહેર કરે છે અને

‘ધર્મ જીજ્ઞાસા માનનાં પ્રમાણમં શ્રુતિ’

એટલે જે તર્કથી. વૈજ્ઞાનિક ઉહાપોહથી, અનુસંધાન કરે છે તે જ, ફક્ત ધર્મને જાણી શકે છે. વૈશેષિક દર્શન-કે જે વેદોને નિબ્રાન્ત અને ઈશ્વરીય વચન માને છે. તેણે પણ ‘બુદ્ધિપૂર્વાઃ વાક્ય વૃત્તિદેંદાઃ’ કહીને એવી ઘોષણા કરી છે કે વેદવાક્ય એથી પ્રમાણ છે તેની રચના બુદ્ધિથી વૈજ્ઞાનિક ઢબે કરવામાં આવી છે. મુનિ યાણકયે તો

❧ **‘વિજ્ઞાનન્ આત્મા સમ્પાદયેત’**

સાચા વિજ્ઞાનથી જ આત્માનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે-આમ કહીને આખી વાતને સ્પષ્ટ કરી દીધી છે.

મારો કહેવાનો અભિપ્રાય એ છે કે જૂના જમાનાના તત્ત્વદર્શી ઋષિઓ અને આધુનિક વૈજ્ઞાનિકોમાં સમાનતા છે. ‘ઋષયોઃ મંત્રદષ્ટારઃ’ એટલે કોઈ વિશેષ તત્ત્વનું, કોઈ રહસ્યનું દર્શન કરનારાઓ અને તેને સમાજના કલ્યાણ માટે બધાને બતાવનારા મહાપુરુષોને જ ઋષિ કહેવાય છે.

આ રીતે જ્યાં સુધી વિજ્ઞાન અને ધર્મને માનવીય જીવનમાં એકમેકથી ભિન્ન નહીં ગણાય ત્યાં સુધી આ ધરતી પર ચરક અને આર્યભટ્ટ, વરાહમિહિર અને ભાસ્કરાચાર્ય, કણ્ઠ અને કપિલ, જૈમિની અને ભારદ્વાજ વગેરે વિદ્વાનો જન્મ લેતા રહ્યા. સાહિત્ય, સંગીત અને કલાવિજ્ઞાન અને કલાકૌશલ આ ધરતીને ગૌરવાન્વિત કરતા રહ્યા. પણ આ અવસ્થા માનવજાતિના દુર્ભાગ્યથી વધુ સમય સુધી પૃથ્વી પર જીવીત ન રહી શકી અને ધીરેધીરે સંપૂર્ણ વિશ્વમાં વૈજ્ઞાનિક ધર્મરૂપી સૂર્ય છૂપાઈ જવાથી લોકોએ અજ્ઞાનતાના અંધકારને દૂર કરવા માટે જાતજાતના ધાર્મિક દીવાઓ પ્રગટાવવાનું શરૂ કરી દીધું. નવા નવા પીર અને પયંગબર આવ્યા, ભગવાન અને અવતાર આવ્યા, સાધુ અને મહાત્મા આવ્યા, ઈશ્વરીય પુસ્તકો આવ્યા.

ધીમે ધીમે વિજ્ઞાન આપણને ચેતના તરફ, અધ્યાત્મ તરફ લઈ જઈ રહ્યું છે. ધર્મનો અંતિમ છેડો છે અધ્યાત્મ અને યોગ. સોવિયેત ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ મેડીકલ એન્ડ બાયોલોજીકલ પ્રોબ્લેમ્સ, મોસ્કોના કહેવા પ્રમાણે યોગની ક્રિયાઓ અંતરીક્ષ અનુસંધાનમાં પણ ખૂબ જ અકસીર નિવડેલ છે. જે પ્રકારે અધ્યાત્મ આપણને એક મૂળ સત્તા—ઈશ્વર (જગત્યાં જગત્) ની તરફ—કે જે સર્વવ્યાપક છે—લઈ જાય છે. સંસારમાં ફક્ત ૪ પ્રકારના મૂળ બળ (Fundamental Forces) છે.

૧. ઈલેક્ટ્રો મેગ્નેટીઝમ

૨. ગુરુત્વાકર્ષણ

૩. વીક ઈન્ટ્રેક્શન

૪. સ્ટ્રોંગ ઈન્ટ્રેક્શન

આ ચારેય ભેગા કરીને પ્રકૃતિના બધા બળો ભેગા કરીને એકાત્મિક બળ બનાવવાનો પ્રયાસ કરાયો હતો. આ સિધ્ધાંત પર જ ડૉ. અબ્દુલ કલામને નોબલ પુરસ્કાર મળેલ હતો. જે રીતે વિજ્ઞાન સૃષ્ટિના મૂળમાં ઉર્જા જ ઉર્જા જુએ છે. એ જ સાચી વિજ્ઞાનિષ્ઠાનું પરિણામ છે. બરાબર આ રીતે જ અધ્યાત્મ જગતનો યોગી પોતાની સમાધિની અંતિમ અવસ્થામાં ફક્ત ઈશ્વરીય શક્તિને જ જુએ છે. તે બધું જ ભૂલી જાય છે તે બધું ‘ઈશ્વરીય શક્તિનો કારોબાર’ દેખાય છે. આજે વિજ્ઞાન પણ અહીં આવીને અટકી ગયું છે. ઉર્જા (Energy) થી અલગ, ઉપર શું છે ? આ પ્રકૃતિથી અલગ, ઉપર શું છે ? આની શોધમાં વિજ્ઞાન લાગ્યું છે. મૂળતત્ત્વ—અંતિમ સત્યનું દર્શન કરવા ઈચ્છે છે.

"There are many ways for going to the top of a hill, but the view is the same."

જેનો અર્થ છે કે, ‘પર્વત ઉપર જવાના ઘણા રસ્તા છે, પરંતુ ઉપરથી દૃશ્ય તો એક સરખું જ દેખાય છે.’ સત્ય તો એક જ છે, વિદ્વાન લોકો તેને અલગ અલગ રીતે રજૂ કરે છે. સત્યનું મુખ સોનાના ઢાંકણથી જ ઢાંકેલ છે. લોકો સત્ય સુધી પહોંચ્યા પહેલાં જ સ્વર્ણના, પ્રતિષ્ઠાના ચક્રકરમાં ફસાઈ જાય છે.

મારા આ શોધનિબંધમાં સાર એટલો નીકળી શકે છે કે ઐતરેય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે—

“બેસવાવાળાનું ભાગ્ય પણ બેસી જાય છે અને જે ઉભા રહે છે તેનું ભાગ્ય પણ ઉભું રહે છે. જે સુઈ જાય છે તેમનું ભાગ્ય પણ સુઈ જાય છે અને જે ચાલતા

રહે છે. તેમનું ભાગ્ય પણ ચાલવા લાગે છે. જે સુઈ ગયો છે તેના માટે કલિયુગ છે, જે જાગી ગયો છે તેના માટે દ્વાપરયુગ છે. જે જમીન ઉપર ઉભો થઈ ગયો છે તેના માટે ત્રેતાયુગ છે. અને જે ચાલવા લાગ્યો, રસ્તાને ટૂંકો કરી ગયો તેના માટે આ કલિયુગમાં સતયુગ આવી ગયો છે.”

'The truth is a pathless goal.'

સત્ય તો રસ્તા વગરનું લક્ષ્ય છે. અંદરની આળસ અને અંધકારને મીટાવીને બહારના અંધકાર, અજ્ઞાનને ચીરવાનું શીખવું જોઈએ. પાંચેય કવિઓનાં કવિકર્મમાંથી આજ નિષ્કર્ષ નિકળે છે.

કવિશ્રી કરશનદાસ માણેકના કાવ્યો અને અધ્યાત્મગ્રંથો પર રિસર્ચ કરતાં મને હિરણ્યગર્ભનું એ ઈંડુ લાગ્યું જેમાં તત્ત્વદર્શન એ મુદ્દો મારે માટે જમાપાસુ બની ગયો. ઈ.સ. ૧૯૦૦ના સમયમાં ભારતીય સમાજની હાલત અન્ય બીજા દેશોની સરખામણીમાં ખરાબ કહી શકાતી. ભારતમાં ધર્મના નામે, સનાતન ધર્મના નામે બ્રાહ્મણોએ અધ્યયન, સ્વાધ્યાય, તપ અને ત્યાગને ત્યજીને પોતાનો પ્રભાવ કાયમ કરવા ખોટા અને ખરાબ સિદ્ધાંતો ધર્મ અને સંસ્કૃતિના નામે સમાજમાં પ્રસરાવો શરૂ કરી દીધો. આ બધા પાસા આબેહૂબ કવિ કરશનદાસના કાવ્યોમાં જોવા મળ્યા. તમામ કથાઓ તેમના અધ્યાત્મગ્રંથોમાંથી મને મળી.

જીવનમાં જેને પ્રેમ, આનંદ અને રસ માણવો હોય તેણે જીવનની પ્રત્યેક ક્રિયામાં વ્યવસ્થા, મેળ, સંવાદ અને સૌંદર્ય રેડવાં જોઈએ. આત્માનું ‘અનિલમ્ અમૃતમ્’ જીવનમાં પ્રસરવું જોઈએ. અને આત્માની સમૃદ્ધિઓ જીવનમાં પ્રગટવી જોઈએ. વ્યક્તિગત જીવન આધ્યાત્મિક જીવનના પ્રગટીકરણરૂપ બનવું જોઈએ અને અંગત જીવન પરમોષ્ટિ જીવન સાથે તાલ લેતું હોવું જોઈએ. આવું જ કંઈક મહાત્મ્ય કવિની કાવ્યકલામાંથી પ્રગટ થતું મને જણાયું છે.

અને જ્યારે કવિશ્રી સુન્દરમૂનું અંતમુખી યોગસાધના દ્વારા તત્ત્વચિંતનના પાસાને મે હાથમાં લીધું ત્યારે મને ફિલ થયું કે ‘તમને અમે ઝંખ્યા છે યુગોથી ધીખેલા પ્રખર સહારાની તરસથી.’ તત્ત્વદર્શનને બહારથી પારખવો રહ્યો પણ !! તત્ત્વચિંતન ને તો અંતમુખી જ હોવું ઘટે. ફિલોસોફી આપણને કારણ કે તર્કના પ્રકાશમાં તૈયાર આપણને અને રેડીમેઈડ સ્વરૂપમાં પકડાવી દેવામાં આવેલી અને આપણા દ્વારા ક્યારેક કસોટીની એરણ પર ન ચડાવાયેલી માન્યતાઓની સચ્ચાઈની તપાસ કરવાની પદ્ધિતિઓ શીખવે છે આપણા મગજને અંધ અને બંધ કરી દેતા પૂર્વગ્રહોને દૂર કરીને તત્ત્વચિંતન (ફિલોસોફી) આપણને સાચું અને જે વાસ્તવિક છે તેનું દર્શન કરાવે છે. બીજું કાંઈ પણ હોવા પહેલાં તત્ત્વચિંતન જ્ઞાનની એક શાખા અથવા વિષય છે.

અંતમુખી યોગસાધના મહર્ષિ અરવિંદનો માર્ગ છે. શ્રી અરવિંદ શિબિરનું આયોજન જ્યારે જ્યારે થાય છે ત્યારે સાધકો રોજ ધ્યાન કરવા ભેગા મળે છે ત્યારે ગંભીર મૌન પ્રસરેલું હોય છે. ઘણાંને એક પ્રકારનો મહાસાગર ઉપરથી નીચે ધસી આવતો હોય તેવી સ્પષ્ટ અનુભૂતિ થાય છે. દરેકે દરેક સાધકને મસ્તક ઉપરથી કોઈ ભારે અકથ્ય વસ્તુ દબાણ કરતી અને નીચે ઉતરવા માટે પ્રયત્ન કરતી અનુભવાય છે. સમગ્ર વાતાવરણ જાણે વિજળીની શક્તિ વ્યાપેલી હોય તેવું તંગ થઈ જાય છે અને આ ટૂંકા સમયમાં ઘણાંને ઉર્ધ્વમાંથી નીચે ઝરતાં કોઈ દિવ્ય પ્રવાહનો અનુભવ થાય છે. મને એવું પણ જાણવા મળ્યું છે કે આવા પ્રસંગે ઘણાં સાધકોને કેટલાકને તો ખુલ્લી આંખે—મહાન આધ્યાત્મિક દર્શનો થયાં હતાં. શ્રી અરવિંદ અને શ્રીમાતાજીનાં જન્મદિવસ જેટલી જ મહતા, ૨૪મી નવેમ્બરને આપવામાં આવી છે તે યોગ્ય જ છે, કારણ કે આ દિવસે ઉર્ધ્વશક્તિનું અવતરણ પૃથ્વીપટે થયું, જે દિવ્ય આનંદમય ચેતના અધિમનસને લઈને શ્રીકૃષ્ણમાં મૂર્ત હતી. તેમણે આજે સ્થૂલ ચેતના સુધી પોતાનું અવતરણ સિધ્ધ કર્યું હતું. જેથી ભવિષ્યમાં અતિમાનસના પરમ સત્યનું અવતરણ શક્ય બને.

➤ શ્રી અરવિંદ : દિવ્યતાનો અક્ષરદેહ :

૧૯૧૦માં પોંડિચેરીમાં સઘન સાધનાના ચાર વર્ષ દરમ્યાન તેઓ સંપૂર્ણ મૌન સાધનામાં મગ્ન રહી ભીતરનાં સાક્ષાત્કાર કરી રહ્યાં. તેઓએ ત્યારે જણાવ્યું કે, “ બ્રહ્મ, આત્મા, ભગવાન તો છે જ... પરંતુ મનુષ્ય પાસેથી ભગવાન ઈચ્છે છે કે અહીં, આ જગતમાં વ્યષ્ટિ અને સમષ્ટિમાં જ પ્રભુને પોતાને પૂર્ણ કરવામાં આવે. પ્રતિષ્ઠત કરવામાં આવે.” અહીંથી પ્રસિધ્ધ થતાં આર્ય સામયિકમાં તેઓએ પોતાના આ તત્ત્વજ્ઞાનનું લેખન પ્રારંભ કર્યું. ૧૯૧૪ની પંદરમી ઓગસ્ટથી મહદ્અંશે ગ્રંથો ‘આર્ય’માં ધારાવાહિક રૂપે જ પ્રગટ થયા હતા—જેમાં તેઓ દ્વારા—‘દિવ્યજીવન’, ‘યોગસમન્વય’, ‘વેદરહસ્ય’, ‘ઈરાઉપનિષદ’, ‘કેન ઉપનિષદ’, ‘માનવ એકતાનો આદર્શ’, ‘ગીતા નિબંધ’, ‘માનવ વિકાસ ચક્ર’, ‘ભાવિ કવિતા’, ‘ધ રેનેસાંઝ ઈન ઈન્ડિયા’, ‘ઈઝ ઈન્ડિયા સિવિલાઈઝડ’, ‘એ રેશનાલીસ્ટ ક્રીટીક ઓફ ઈન્ડિયન કલ્ચર’, ‘એ ડિકેન્સ ઓફ ઈન્ડિયા કલ્ચર’. આ ઉપરાંત તેઓ દ્વારા ‘ધ મધર’ તેમજ ‘લેટર્સ ઓન યોગા’ અતિ મહત્વના ગ્રંથ લખ્યાં.

આ સઘળાં ‘શ્રી અરવિંદ સાહિત્યનાં’ અમૂલ્ય ગ્રંથો ‘આર્ય’ દ્વારા જગતને પ્રાપ્ત થયાં, તેઓએ ૨૪૦૦૦ પંક્તિના સાવિત્રિ મહાકાવ્યનો પ્રારંભ ગુજરાતના વડોદરા વસવાટ દરમ્યાન કરી દીધી હતો જેની પૂર્ણતા શ્રી અરવિંદના દેહત્યાગના થોડા દિવસ અગાઉ સિધ્ધ થઈ. પૂર્ણ ચેતનાને સિધ્ધ કરનાર મહર્ષિ અરવિંદના તત્ત્વદર્શનનો સાર સાવ સાદો સરળ છે. તત્ત્વદર્શનના આ સારને મારા આ પાંચ કવિઓમાંના ત્રણ કવિઓએ ભારોભાર ઝિલ્યો છે. જેમાં સુંદરમ્ તત્ત્વચિંતન દ્વારા પૂર્ણયોગની સાધના પોતાના કાવ્યોના માધ્યમથી સમજાવતા રહ્યા છે. તો શ્રી મકરન્દ પોતાના ભક્તિના રંગમાં આ જ વાતને લસોટીને ભક્તિ કાવ્યો દ્વારા સમજાવે છે. તો શ્રી હરીન્દ્ર પરમતત્ત્વની સંનિધિમાં પોતાની પ્રાર્થનાઓ દ્વારા આજ વાતને રજૂ કરે છે. આ ત્રણેય કવિઓ પર શ્રી અરવિંદ અને

માતાજીના આર્શિવાદ રહ્યા છે. તેથી તેમના કાવ્યો મારા સ્વાધ્યાયમાં અતિ મહત્વતા ધરાવે છે. રિસર્ચ મતલબ કે ફરીથી શોધ—સર્ચ એટલે શોધ તો મારા આ રિસર્ચમાં પણ મેં મારી એબીલીટી ના પ્રમાણમાં આ કવિઓની તુલના કરી છે. મારું માનવું છે કે આ શોધ મારી એકલીની નથી દુનિયાના તમામ મનુષ્ય હજારો વર્ષોથી ફક્ત આ જ શોધ કરતા રહ્યા છે. આ પાંચ કવિઓના કાવ્યકર્મ ને પિછાણવાના ઓઠા નીચે મેં મારી જન્મોની અધ્યાત્મની તરસ છીપાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે અને આ તો મારા અધ્યાત્મજીવનની શોધની શરૂઆત માત્ર છે. આજીવન આ શોધને હું બરકરાર રાખીશ તેમાં શકને કોઈ સ્થાન નથી.

મારાં પૂર્વજન્મોના સંસ્કારો અને પૂણ્યકર્મને લીધે જ ઘૂઘવતા દરિયામાં ડુબકી લગાવીને છીપમાંનું મોતી શોધ્યું હોય તેમ આવા અધ્યાત્મના ઉચ્ચ શિખરો જેવા કવિઓના કાવ્યકર્મને મારા આ મહા શોધ નિબંધમાં ઉદ્ઘાટિત કરી શકી છું.

શ્રી રાજેન્દ્ર શુક્લએ પોતાના આધુનિક કવિના બીબાને ફગાવી પોતાના જ શબ્દોને અનુભૂતિમાં લઈ આધ્યાત્મિક યાત્રાની શરૂઆત કરી છે. જે આજ સુધી અવનવા રંગો પાથરતી જ રહે છે. આ અનુભૂતિની આધ્યાત્મિક યાત્રામાં મેં તેમના દરેક કવિ તરીકેના પાસા ને તુલનાત્મક દ્રષ્ટિએ અને ચિંતનાત્મક દ્રષ્ટિએ તપાસ્યા છે ત્યારે મને તેઓ કથા—વાર્તા—ગીતો—ભજનો—છાંદસ—અછાંદસ કાવ્યો તમામ કેટેગરી કરતાં તેઓ પૂર્ણકળાએ ખીલ્યા હોય તેવું લાગ્યું છે. ગઝલમાં ગુજરાતી ગઝલને એમણે આગવું રૂપ—મિજાજ આપ્યા છે. ઈશકે હકીકીવાળા ગઝલ પ્રકારમાં આધ્યાત્મિક નિરુપણ થયેલું જોવા મળે છે.

અહીં ભક્તિનાં વિભિન્ન માર્ગો અને સાધનોનાં ઉલ્લેખ અંગે વિસ્તૃત ચર્ચા મેં કરી છે અને તેઓ પણ બધા ધર્મોનું લક્ષ્ય આધ્યાત્મસિદ્ધિ (આત્માની ઉચાઈ) જ અંતિમ ગણાવે છે. શ્રી કરશનદાસ માણેક આ બધા કવિઓમાં મોખરાના કવિ છે. ત્યારબાદ

શ્રી સુંદરમ્ અને મકરંદ દેવે ઉપર અધ્યાત્મના સાધકોનો પ્રભાવ વર્તાયો છે. જેમાં રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને શ્રી અરવિંદ મુખ્ય છે. જ્યારે શ્રી હરીન્દ્રના કવિ સંવિદમાં અનેક મહાત્માઓ વર્તાય છે. જેવા કે ઓશો, રજનીશ, શ્રી રામકૃષ્ણ, શ્રી અરવિંદ અને માતાજી, કબીર, શ્રી કૃષ્ણ, ભગવાન મહાવીર વગેરે, જો કે પરમતત્ત્વના તમામ પૂજકો અને સાધકોનો પ્રભાવ હંમેશા તેમના આવનારા ભક્તો અને કવિઓ ઉપર પડે છે.

આત્મશાંતિ તથા આત્મબોધ માટે યોગસાધના અતિ આવશ્યક છે. જીવાત્મા પર જન્મ-જન્માન્તરના કુસંસ્કાર એવા ચડેલા છે, જેમકે લોખંડ પર કાટ લાગી ગયો હોય, કાટ કાઢવાની પ્રક્રિયા નિઃસંદેહ શ્રમપ્રધાન છે. લોખંડને અગ્નિમાં નાંખવામાં આવે છે પછી તેને ટીપવામાં આવે છે. ઘા પર ઘા, વારંવાર અગ્નિમાં તપાવવામાં આવે છે. પછી જ તે કાટવાળું લોહું સુંદર ઓજારનું રૂપ અથવા હથિયારનું રૂપ લે છે. એવી રીતે જીવનને સાંસારિક વાસનાઓથી છોડાવીને તેને શાશ્વતરૂપમાં લાવવા માટે યોગસાધના જેવી તપપૂર્ણ ક્રિયાઓ અનિવાર્ય છે. જ્યારે માણસ પૂર્ણ રીતે ચિંતાઓથી હટી જાય છે ત્યારે યોગ જન્મે છે. મન, નિશ્ચિતતામાં લાગી જાય છે, અને પરમાત્મામાં લીન બનવા લાગે તો યોગ શરૂ થયો કહેવાય. શાંતભાવ જ જીવનમાં આપણી અંદર આનંદ લાવે છે.

જીવાત્માનો પરમાત્માથી મેળ થઈ જાય તેનું નામ છે યોગ. અંદરની પરમ જ્યોતિને પ્રગટ કરવી એ યોગ છે. યોગ એટલે પ્રભુનો અનુભવ થવો. યોગ એ સાચું જ્ઞાન કરાવી દેનાર છે. જેનાથી આપણો વિયોગ છે તેની સાથે જોડી દે છે. દૈહિક, દૈવિક, ભૌતિક સંતાપનું જે નિવારણ કરી દે એ શક્તિનું નામ છે યોગ. મેં મારા આ અધ્યયન દરમ્યાન ફિલ કર્યું છે કે પાંચ કવિઓ પોતાના કાવ્યોમાં જે ભાવસ્પંદન ને ઘૂંટે છે તે બહિર્મુખથી અંતર્મુખ કરનાર, મુકામ સુધી છે. તલમાં તેલ હાજર છે, જો તલને

હાથમાં લઈએ તો હાથ ચીકણા થતા નથી, દૂધમાં ઘી છુપાયેલું છે તો ફૂલોમાં સુગંધ છુપાયેલી છે. એવી જ રીતે આ કવિઓના કાવ્યસંગ્રહો અને અધ્યાત્મગ્રંથો જેમાં હરેક કાવ્યને પીછાણી પરમાત્મા ભણી લઈ જતા સાદ વાળા કાવ્યોને મેં અહીં જુદા તારવ્યા છે.

આ કવિઓએ ‘તત્ત્વમસિ’ ના આ મહાન સિધ્ધાંતને ‘માનવમાં રહેલી દિવ્યતા’ ના સિધ્ધાંત તરીકે માનવતા અને આધ્યાત્મિકતાને જોડતા સિધ્ધાંત તરીકે જ લીધો છે. અને પછી તેઓએ આપણા નીતિશાસ્ત્ર, આપણા વ્યક્તિગત, સામાજિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય નીતિશાસ્ત્રનો બોધ કરતાં અન્ય ઉપનિષદોમાં આવેલાં મહાવાક્યોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે: ‘તેન ત્યકતેન ભુંજથા:’—‘ત્યાગપૂર્વક ભોગવો.’ આ વાક્ય આપણામાં રહેલી સ્વાર્થપરાયણતા તરફ આપણને બેપરવા બની જવાનો વૈરાગ્યનો સંદેશ આપે છે. આ વાક્યની સાથે બૃહદારણ્ય—કોપનિષદના ત્રણ મહાન શબ્દોને પણ જોડી શકીએ : ‘દમ્યત, દત અને દયધ્યમ્’—‘સંયમ રાખો. દાન કરો અને દયાવાન બનો.’ યુરોપના મહાકવિ ટી.એસ.ઈલિયેટને એ ત્રણ શબ્દો એટલા બધા આકર્ષી ગયા કે એણે ભલે ક્રમ બદલીને પણ એને પોતાની એક કવિતામાં રોમન લિપિમાં આલેખી દીધા ! ઉપનિષદોનો મધ્યવર્તી વિચાર અને વેદાન્તનું તત્ત્વજ્ઞાન—એ બન્ને, આધ્યાત્મિક અને માનવીય જીવનની એકતા જ બતાવે છે.

પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં આવી પરિસ્થિતિ હોવા છતાં પણ આપણે શ્રદ્ધા ગુમાવવી ન જોઈએ. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું અનુકરણ કરીને આગળ વધતી ન્યુજનરેશન અને પેરેન્ટશ ગેપ નજરે ચડે છે. પણ !! આપણને આ શતાબ્દીમાં પણ અણદીઠયા અવાજો સંભળાય છે. આ અવાજો ઉપનિષદોની સુરાવલીઓના એ અવાજો છે. ઉપનિષદના—વેદાન્તના એ અવાજો આપણને નિમંત્રી રહ્યા છે. એ કહે છે : “નાન્યઃ પન્થા વિદ્યતેડયનાય”—“આ સિવાય ઉગરવાનો અન્ય કોઈ ઉપાય નથી.”

આપણાં સંસ્કૃતિ અને પરંપરા વિશેના કેટલાક ખોટા ખ્યાલો આપણે સુધારવા જરૂરી છે. ધર્મ વિશેનો આપણો ખ્યાલ એવો છે કે આપણે ઘડપણમાં જ ગોવિંદના ગુણ ગાવાના. આપણે હજી ધર્મના વિજ્ઞાનનો અર્થ સમજવાનો છે, જેનું ચાવી રૂપ સુત્ર છે સર્વાંગી વિકાસ—શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક. આ માટે જીવનમાં કેન્દ્રગામી ખોજ કરવાની છે. નદીમાં પાણી વહેતું હોય ત્યારે જ નદીનું નાથવાનું કાર્ય શક્ય છે. એ જ રીતે આપણામાં યુવાનીની શક્તિ હોય ત્યારે જ એને કેળવવાનું, અંકુશમાં રાખવાનું, પ્રક્રિયામાંથી પસાર કરવાનું સાર્થક અને ફળદાયક બને છે. પછી એ શક્તિ સત્ય, સૌંદર્ય અને શિવ તરફ વાળી શકાય. આ અદ્ભૂત વિચાર ઉપનિષદોમાં ‘તૈત્તરીય ઉપનિષદ’ (૨.૮) માં વ્યક્ત થયેલો આપણને જોવા મળે છે.

ધર્મનું વિજ્ઞાન માનવ પ્રગતિ, વિકાસ અને સિદ્ધિ પર ભાર મૂકે છે. જીવનના, કાર્યના અને માનવ—માનવ વચ્ચેના સંબંધોના સંદર્ભમાં જ થતા આત્મસાક્ષાત્કારના અને સર્વભૂતોમાં એ જ આત્મા રહેલો છે. તેની સ્વીકૃતિના ફળ સ્વરૂપે આ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. આત્મકામઃ, આપ્તકામઃ અકામઃ “આત્માની કામનાવાળો, આત્મામાં તૃપ્ત થયેલો અને, તેથી, કામનાવિહિન થયેલો”, આમ ‘બૃહદારણ્યક’ ઉપનિષદ કહે છે. આ સાક્ષાત્કારથી જે આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે તે આ ઉપનિષદ કહે છે કે, યુવકના આનંદની અને બધી માનવેતર સૃષ્ટિના આનંદની સમાન છે. આત્માના અનંત આનંદમાં ચડઉતર કંઈ નથી. આત્માનો આનંદ બહારથી નથી પ્રગટતો પણ, બધી બાહ્ય ઈચ્છાઓને જીતવામાંથી અને અનંત, અમર એવા નિજના આત્મસ્વરૂપને પિછાનવાથી ને ઉત્પન્ન થાય છે.

મારા આ શોધ નિબંધમાં સ્ત્રીઓની વાત આપણે લઈએ તો સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધાર્યા સિવાય જગતનું કલ્યાણ શક્ય નથી. પક્ષી માટે એક પાંખે ઉડવું અશક્ય છે. તેથી જ શ્રી રામકૃષ્ણ—અવતારમાં સ્ત્રીનો ગુરુ તરીકે સ્વીકાર છે, તેથી જ તેમણે સ્ત્રીના

સ્વાંગમાં અને સ્ત્રીભાવે સાધના કરેલી અને તેથી જ સ્ત્રીઓ જગદંબાના પ્રતિક છે. એમ કહીને તેઓ સ્ત્રીને માતૃત્વની ભાવનાથી જોવાનો ઉપદેશ આપતા.

મારા મત મુજબ, કોઈ પણ પ્રજા સંપૂર્ણ પવિત્રતાના આદર્શને પહોંચી શકે તે પહેલાં તેણે લગ્નની અવિચ્છેદ્યતા ને પવિત્રતા દ્વારા માતૃત્વ માટેના મહાન સન્માનની ભાવના કેળવવી જોઈએ. રોમન કેથલિકો અને હિંદુઓએ લગ્નને પવિત્ર અને અવિચ્છેદ્ય ગણીને પ્રચંડ શક્તિશાળી અતિ પવિત્ર નરનારીઓને ઉત્પન્ન કર્યા છે.

ખાસ મુદ્દાઓના સંદર્ભમાં આપણે માત્ર આધ્યાત્મિક જીવનમાં વ્યવહાર હોય તેવાં પગલાંઓની જ વાત કરીશું. આપણા મનની રચના જુદી જુદી રીતે થયેલી હોય છે, અને તેથી ઈશ્વરીય તત્ત્વ વિષેની આપણી ધારણાઓ તથા આપણે અનુસરવાના માર્ગો પણ જુદા જુદા હોય છે. જ્યારે ઘણા બધા લોકો અંતિમ સત તત્ત્વ વિષે વિચાર કરતા હોય, ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ તેમની ધારણાઓમાં અમુક સમાનતાઓ આવી જવાની. આ સમાનતાઓનું અમુક જુથમાં કે તત્ત્વજ્ઞાન (દર્શન) ની અમુક પદ્ધતિઓમાં વર્ગીકરણ કરી શકાય, ધાર્મિક પંથો આ પ્રકારના વર્ગીકરણ ઉપર આધારિત થયા હોય છે.

આ તમામ અધ્યયન ઉપરથી એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયા વગર રહેતો નથી કે ઈશ્વર સાક્ષાત્કાર એટલે શું ? તેનો અર્થ એ થાય કે ઈશ્વર આપણે માટે એક વાસ્તવિક હકીકત બની જશે. એ અર્થમાં કે, આપણા પોતાનામાં જ ઈશ્વરીય ગુણો પ્રગટ થશે. એટલે કે, આપણે જેમ જેમ ઈશ્વરને પ્રત્યક્ષ કરતાં જઈશું, તેમ તેમ આપણે ઈશ્વર જેવા બનતા જઈશું. પૂર્ણ સાક્ષાત્કાર એટલે ઈશ્વર સાથે પૂર્ણ તાદાત્મ્ય અથવા તો તેનાથી અલગતાના ખ્યાલની સંપૂર્ણ નાબૂદી. અદ્વૈતવાદના મતે આનું નામ જ ઈશ્વર સાક્ષાત્કાર. પરંતુ તે સિવાય પણ ઈશ્વરના અનુભવને જુદી રીતે સમજવામાં આવતો હોય તેવી બીજી પણ વિવિધ પદ્ધતિઓ છે.

આપણે એ રસ્તે જેમ જેમ આગળ વધતા જઈએ, તેમ તેમ ઈશ્વરત્વ વિષેના આપણા ખ્યાલમાં પણ પ્રગતિ થતી રહે છે. આપણે જેમ જેમ આધ્યાત્મિકતાનો વિકાસ કરતા જઈએ, તેમ તેમ આધ્યાત્મિક જીવનમાં અંતિમ લક્ષ્ય વિષેની આપણી ધારણાનો પણ સાથે સાથે વિકાસ થતો જાય છે. આધ્યાત્મિક જીવનમાં આપણાં પોતાના વિકાસ વગર ઈશ્વરને એક આદર્શ તરીકે સાચી રીતે સમજી શકાતો નથી, અને તે આદર્શને આપણે પ્રાપ્ત પણ કરી શકતા નથી. આપણે હંમેશા આપણી મર્યાદાઓથી અને અપૂર્ણતાની સભાનતાથી પીડાતા હોઈએ છીએ, અને તેમને ઓળંગી જવા માટે હંમેશા સંઘર્ષ કરતા હોઈએ છીએ, આપણે ઈશ્વરમાં માનતા હોઈએ કે નહીં, પરંતુ આપણી મર્યાદાઓને ઓળંગી જવાની આ અદમ્ય વૃત્તિ એ મૂળભૂત વૃત્તિ છે. જે આપણને હંમેશા આગળ ધપવા પ્રેરે છે. નાસ્તિકતામાં પણ આ વૃત્તિ હોય છે. અને તેથી એ પણ તે સમય પૂરતો પોતાનાથી બને તે રીતે પોતાની જાતને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય છે.

પોતાની મર્યાદાઓને ઓળંગી જવાની વૃત્તિ એ બધા લોકોમાં રહેલી એક સામાન્ય વૃત્તિ છે, અને જ્યારે આપણે મર્યાદા ઓળંગવાના આપણા પ્રયત્નોના લક્ષ્ય તરીકે ઈશ્વરીય આદર્શને આપણામાં આત્મસાત કરીએ, તથા એ આદર્શના બીબામાં આપણી ચેતનાને પરિવર્તિત કરવામાં સફળ થઈએ તેટલે અંશે આપણે આધ્યાત્મિક રીતે પ્રગતિ કરી કહેવાય. આ પ્રકારની સમજણ એ કોઈ (ખાસ) સિધ્ધાંત કે પદ્ધતિ પૂરતી મર્યાદિત નથી; અદ્વૈતવાદી અને દ્વૈતવાદી બંને તેને સ્વીકારે છે. માત્ર આપણે આપણી મર્યાદાઓને કઈ રીતે પાર કરીએ છીએ અને કઈ રીતે ઈશ્વરનું સામીપ્ય પ્રાપ્ત કરીએ છીએ તે બાબત પરત્વે જ ભિન્ન ભિન્ન મતો પ્રવર્તે છે; આ મતો માનવ મનમાં રહેલી પ્રબળ મનોવૃત્તિઓ દ્વારા ઘડાતા હોય છે.

પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન કવિઓએ આ રીતે જોઈએ તો ભજનો ગીતો

ગાયા અને રચ્યા તેમાં ભક્તિની છોડો ઉડતી હતી. પણ !! જેમ વલોવી વલોવીને એકરસ થયેલા ભાવસ્પંદનમાંથી નીપજેલા કાવ્યોમાં તો મેં આ પાંચ કવિઓના કાવ્યોમાં અધ્યાત્મતત્ત્વના ભાવને ઘૂટાંતો જોયો છે. પાંચે કવિ એક જ વાત કરવા માગે છે જે સત્ય તરફ લઈ જનારી છે છતાં કેટલી સરળ રીતે અને અલગ અલગ નીતરતા ભાવરસ દ્વારા જેમાં મને ખૂબ અટ્રેક્ટીવ થયા છે. આ પાંચેય કવિઓના કર્મ. શ્રી કરશનદાસ શાસ્ત્રો-પૂરાણો-વેદો-ઉપનિષદો અને ખાસ મહાભારતના પાત્રોને ઉજળા કરે છે અને તેમના આખ્યાનો અને કાવ્યો ભક્તિરસ અને તેમના જીવનનું અનુભવેલું તત્ત્વદર્શન રજૂઆત પામે છે. જોકે કોઈપણ કવિ જ્યારે કાવ્યરચના કરે ત્યારે કોઈ એક જ ભાવ ઉદ્ઘાટિત થાય તે જરૂરી નથી, તેમના કાવ્યોમાં સંવેદનાત્મકતા થી સભર કાવ્યો પણ હોવાના અને મનન અને ચિંતન દ્વારા પ્રગટેલાં કાવ્યો પણ હોવાના. કોઈ એક કવિ ફક્ત તત્ત્વદર્શન પર જ તમામ કલમીકર્મ કરે એવું શક્ય જ નથી.

પણ !! મારે માટે આ શોધ નિબંધ એક અધ્યાત્મના શિખરમાં ઉગેલી અલગ અલગ જડીબૂટી સમાન છે. જેમાંથી મારે એક એક જડીબૂટીના અકસીર દ્રવ્યો શોધવાના હતાં. માટે મેં પાંચેય કવિઓ ના કાવ્યકર્મને તપાસી કોઈ એક કવિ માટે વધારે ઈફેક્ટીવ એવો એક ભાવ વિષે સંશોધન કરવાનું વિચાર્યું. જે પુષ્પની અલગ અલગ પાંખડીઓ સમાન છે. અંતે તો તમામ ભાવોના સ્પંદન એક થઈ મહાસમુદ્રને જ મળવાના છે. મારો જે ટીપીકલ સબ્જેક્ટ છે તેનો સાર (પોઈન્ટ ઓફ વ્યુ) કેન્દ્રબિંદુ અધ્યાત્મ દ્વારા ઈશ્વરની ઓળખાણ અને તેમની નજીક લાવતા તમામ યુંબકીય તત્ત્વોને મેં મારી લોખંડી કલમ દ્વારા આકર્ષી લીધા છે.

સુંદરમ્ જેમ તત્ત્વચિંતન દ્વારા અતિમાનસને પામવાની વાત કરે છે તેમ તેમના બીજા કાવ્યોમાં પાંચ કવિઓના ભાવ પણ આવી જાય તે શક્ય જ છે. મકરંદ દવે

જ્યારે ભકિત આરાધનાની સરવાણી છોડે છે તો તેમના બીજા અનેક કાવ્યોમાં અને અધ્યાત્મગ્રંથોમાં કરશનદાસ માણેકના કાવ્યતત્ત્વની અને સુંદરમ્માં મકરંદ દવેના કાવ્યતત્ત્વની વિલક્ષણતાઓ ઉપસી આવે તે સ્વાભાવિક છે. હરીન્દ્ર દવે પોતાની પ્રાર્થનાઓમાં આ તમામ કેન્દ્રબિંદુ ને સમાવી લે છે. અને તેમના ઉપર પણ મહાત્માઓનો પ્રભાવ સુંદરમ્ અને મકરંદ દવે જેટલો જ મને લાગ્યો છે. રાજેન્દ્ર શુક્લએ અંતરનો આસ્વાદ કરાવ્યો છે. તેમાં ગઝલ પ્રકારવાળા આધ્યાત્મિક કાવ્યો જ મુખ્ય છે. ત્યાર પહેલા તે આધુનિક કવિ કહેવાતાં.

આજે તેઓએ અધ્યાત્મનું ચરમપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે. મારી શોધનો મુખ્ય હેતુ ના અનુસંધાને જોઈએ તો, આપણે વિવેકશક્તિની કે આત્મ-પૃથકકરણની પ્રક્રિયા દ્વારા આ દુઃસ્વપ્નમાંથી જાગૃત થવાની કોશિશ કરીએ છીએ. આ ‘જ્ઞાન’ નો માર્ગ છે. બીજા કેટલા લોકો ‘અંતિમ સત્ય’ને સર્વોચ્ચ હસ્તી તરીકે માને છે. તેમના મતે, આ પરમ હસ્તી આપણી પ્રાર્થનાને સાંભળે છે, અને તેની કૃપા વડે આપણાં દુઃખો અને મર્યાદાઓને દૂર કરવાનું શક્ય બને છે. આ માર્ગ ‘ભકિત’ નો છે. આ ઉપરાંત ત્રીજો માર્ગ છે, જે ‘કર્મયોગ’ તરીકે જાણીતો છે. તે પણ એ જ લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ તરફ દોરવાયેલો હોય છે. પરંતુ તેમાં તે માટેની પ્રક્રિયા જુદી હોય છે. પરંપરાગત મત પ્રમાણે, ‘કર્મયોગ’ એટલે શાસ્ત્રોએ નિયત કરેલા ક્રિયાકાંડોનું આવરણ પરંતુ તેમાં પાયાની પ્રક્રિયા તો (કર્મ કરતી વખતે) મનને સ્વાર્થીપણાથી મુક્ત રાખવાની જ હોય છે. નિઃસ્વાર્થ કર્મ દ્વારા આપણે આપણી જાતનું પરિવર્તન કરીએ છીએ અને જ્યારે આપણે સંપૂર્ણ શુદ્ધ બનીએ છીએ ત્યારે આપણે એ ‘આદર્શ’ ની પ્રકૃતિ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. ત્યાર પછી એક માર્ગ ‘ધ્યાન’નો બતાવાયો છે. અલબત્ત, ભકિતમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગમાં પણ ધ્યાન તો આવે જ છે. પરંતુ એક ભક્ત પોતે જેની ઉપાસના કરે છે તે દેવી તત્ત્વના સ્વરૂપમાં પોતાને

પરિવર્તિત કરવાનો સભાન પ્રયત્ન કરતો હોતો નથી. તેને બદલે જેમ જેમ તે ઈશ્વર વિષે ચિંતન કરતો જાય છે. તેમ તેમ તે ઈશ્વર મય બનતો જાય છે. આદિ શંકરાચાર્ય ‘ઉપાસના’ શબ્દને આ રીતે સમજાવે છે : ‘ઉપગમ્ય આસનમ્ ચિંતનમ્’—‘આદર્શની પાસે બેસીને, એટલે કે, તેનું ચિંતન કરીને તેની તરફ આગળ વધવું.’

જેમ જેમ આપણે માનસિક રીતે આપણા ‘આદર્શ’ તરફ આગળ વધીએ, તેમ તેમ આપણે તે આદર્શમાં પરિવર્તિત થતા જઈએ છીએ. આ ચર્ચા ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે ઈશ્વર સાક્ષાત્કારના જુદા-જુદા અનેક માર્ગો હોય, છતાં તે બધામાં પાયાની પ્રક્રિયા તો એક સમાન જ છે—વાસ્તવમાં, સનાતન આધ્યાત્મિક માર્ગ તો એક જ છે. શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું છે તેમ, ‘સ ય એવાયં મયા તેડઘ યોગઃ પ્રોકતઃ પુરાતનઃ (મેં તને હમણાં જે યોગનો બોધ કરાવ્યો, તે ઘણો પુરાતન છે—ગીતા ૪.૩) અને શ્રી કૃષ્ણ પણ યોગના પ્રથમ ઉપદેશક ન હતા. બીજા કેટલા લોકો તેમની પહેલાનાં સમયથી તેનો ઉપદેશ કરતા જ હતા. ઇતિહાસના દરેક યુગમાં કોઈને કોઈ મહાન આધ્યાત્મિક નેતાઓ અવતરવું પડે છે, અને માનવીને તેને આધ્યાત્મિક ખોજમાં તે યુગમાં વધારે અનુકૂળ હોય તેવા અમુક ખાસ મુદ્દાઓ, અમુક આદર્શો, વલણો, માન્યતાઓ અને આચારોનું સ્મરણ કરાવવું પડે છે. મહાન ધાર્મિક નેતાઓ, કવિઓ, મહાત્માઓના ઉપદેશો એકબીજાથી અલગ પડતા હોય છે તેનું આ જ કારણ છે, તેઓ આધ્યાત્મિક જીવનના એક યા બીજા મુદ્દા ઉપર આપેલા ખાસ ભારને કારણે જ જુદા પડતા હોય છે. બાકી તો અંતિમ પૃથ્થકકરણમાં તો તે બધા જ રસ્તાઓ, જુદાં જુદાં નામોથી ઓળખાતા હોવા છતાં, ઓછે વટે અંશે સમાન જ હોવાનું જોવા મળ્યું છે.

ભારતીય દર્શનોમાં સૌથી પ્રાચીન સાંખ્યદર્શન, જીવન અને જગતના ક્રમિક વિકાસના પાયા પર રચાયું છે. આ દર્શને મન, મસ્તિક અને ચેતના વિષે ભારે ઝીણી

છણાવટ કરી છે. સાંખ્ય પ્રમાણે આપણાથી જોવાતી અનુભવાતી દરેક વસ્તુ, પુરુષ અને પ્રકૃતિ નામનાં બે મૂળ શાશ્વત તત્ત્વોના સંમિશ્રણથી બની છે. વ્યક્તિગત અને વૈશ્વિક સ્તરે બધું જ આ સંમિશ્રણનું સર્જન છે. આ બે મૂળ તત્ત્વોમાં ‘પુરુષ’ એ વિશ્વમાં થતાં બધાં પરિવર્તનોનું છેવટનું કારણ છે. એ બુદ્ધિરૂપ નથી કે ઈચ્છારૂપ નથી. અહંકારરૂપ પણ નથી. એ તો બધા જ પ્રકૃતિઘટકોનું મૂળ કારણ છે. આ પુરુષ જ કેવળ ચેતન સતા અને વિશુદ્ધ સાક્ષી છે. છતાં એનાં સાંનિધ્યને કારણે પ્રકૃતિ જાણે કે ચેતનવંતી, ગતિશીલ અને પરિણામી બને છે.

આપણા દેશમાં વેદનો પાઠ કરનાર વ્યક્તિ સમક્ષ આપણે ઘૂંટણ ટેકવીએ છીએ, પણ જે વ્યક્તિ ભૌતિકશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે છે, તેને કોઈ સન્માન આપતા નથી. આ એક અંધશ્રદ્ધા છે; એ કંઈ વેદાંત નથી. એ તો અતિપદાર્થવાદ જ છે. પ્રભુ સમક્ષ તો બધું જ્ઞાન પવિત્ર જ છે. પ્રત્યેકની અંદર નિઃસીમ અને સર્વોચ્ચ કક્ષાનું જ્ઞાન પડેલું જ છે.

કેટલાક લોકો કહે છે કે આપણા આંતરિક સ્વભાવનું નિયંત્રણ કરવાથી આપણે સર્વ નિયંત્રણ કરી શકીએ. આને આત્યાંતિક રીતે જોતા તો તે સત્ય છે એમ કહેવાય કેમકે કુદરતમાં તો કોઈ બાહ્ય અથવા આંતરિક જેવા ભેદ હોતા નથી. જેમ એક ભૌતિકશાસ્ત્રી પોતાના સંશોધનોને ખૂબ જ આગળ ધપાવે છે અને તેને છેવટે તો અધ્યાત્મિકતામાં સરી જતાં જુએ છે, એ જ રીતે અધ્યાત્મશાસ્ત્રી પણ છેવટે એ સમજી જાય છે કે તે જેને મન અને પદાર્થ તરીકે જુદાં ગણે છે તે માત્ર દેખાવમાં જ જુદાં છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તો એક જ છે.

વેદાન્તનાં સિદ્ધાંતો અને તેની વ્યાવહારિક પરિપૂર્તિ એ બંને સમયની એરણ ઉપર સાચા ઠર્યા છે. પલાયનવાદી હઠાગ્રહી કે સુસ્ત તત્ત્વચિંતકો બનવા કરતાં આપણે

સાંપ્રત સામાજિક જરૂરિયાતો ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ. આધુનિક જગતમાં વેદાન્તનું મહત્વ સમજવું જોઈએ અને આજની સામાજિક જરૂરિયાતની પરિપૂર્તિ માટે તેને કાર્યાન્વિત કરવું જોઈએ. તો જ લોકો વેદાન્તના મહત્વને પારખી શકશે, વેદાન્તને આધુનિક સંદર્ભે કાર્યાન્વિત કરવું પડશે.

ભારતીય દર્શનશાસ્ત્ર—નો ગીતાજીએ પરિચય આપ્યો છે. વેદ, ઉપનિષદ અને પુરાણ ગ્રંથોમાં જ્ઞાનના કોરા સિદ્ધાંત નહીં મૂકતાં—દ્રષ્ટાંત, સંવાદ, કથાવાર્તા વગેરે દ્વારા જ્ઞાનને વિશેષ સરળ રીતે સમજાવ્યું છે. જ્ઞાનમાં રસ નહીં લેનાર રસ લેતો થાય, નહીં સમજનાર કાંઈક સમજતો થાય, તેમજ સમજનારને વિશેષ સમજાય અને એ રીતે જ્ઞાન મેળવીને માનવમાત્ર નીતિધર્મના નિયમોને પાળતો થાય; એ પ્રાચીન ઋષિમુનિઓની કલ્યાણમયી ભાવના હતી.

લોકો આજની પરિસ્થિતિમાં હવે વિચારતા થયા છે. તેઓ કથા વાર્તાઓ સાંભળીને જ બેસી રહેતા નથી. તેઓ પ્રશ્નો પૂછે છે એ કથા દ્રષ્ટાંતોનાં રહસ્યો જાણવા માંગે છે. શાસ્ત્ર કે પુરાણને કેવળ શબ્દાર્થ કહેનાર તેમને સમજાવી શકશે નહીં, શાસ્ત્રો અને પુરાણોના અભ્યાસી વિદ્વાનની એ પવિત્ર ફરજ છે કે જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનની પાછળ જીવનનાં જે મૌલિક રહસ્યો છે, તેને આજની ઢબે સમજાવે. આજે વિજ્ઞાનનો યુગ છે. શ્રદ્ધા અને ભાવના સાથે બુદ્ધિ અને યુક્તિવાદની જરૂર છે. પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિમાં જે કાંઈ સારું છે; તેને વિજ્ઞાનની કસોટી પર લાવીને કસવું પડશે. જે કાંઈ દંભ કે પાંખડ જેવું હશે, તે ખંખેરવું પડશે. એમ કરવામાં શ્રદ્ધા કે ભાવનાને ઉપરટપકે જરાક આંચ પણ આવશે; પરંતુ વિજ્ઞાનની કસોટીએ જે નગદ સત્ય હશે; તે તો તરી આવવાનું જ છે. સાચને આંચ નહીં આવે.

પ્રાચીન કવિઓ અને ઋષિઓની મંત્રવિદ્યા અને દષ્ટાંત કથા પાછળ કઈ ભાવના હતી અને તેમને ક્યું રહસ્ય અભિપ્રેત હતું: તે તો પૂરી સમજણ અને સાવધાનીથી તેમના ગ્રંથોનું અવલોકન કરવામાં આવે તો જ સમજાય ! એવી કેટલીક પ્રાચીન કથાઓ છે; જેમાં જીવનને ઉપયોગી એવા રહસ્યો ભરેલાં છે; પરંતુ તે રહસ્યો સમજાવનાર વિદ્વાન પાસે પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન તર્ક શુદ્ધ દષ્ટિ હોય તો જ સમજાય. આ દષ્ટિ મારા અધ્યયનમાં મને શ્રી કરશનદાસ માણેક પાસે જોવા મળી છે. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જ્ઞાનની સાથે રહેલી વિજ્ઞાન-રહસ્ય વિદ્યાને ઉકેલવાનો, અને તેને સાદી ભાષામાં ઉતારવાનો લેખકનો એક પ્રયત્ન છે અને તેથી જ આ દિશામાં લેખકે જે પ્રથમ પ્રયાસ કર્યો છે; તે આવકારને પાત્ર જ હતો. ભારતીય શાસ્ત્રનાં કથાનકો અને દષ્ટાંતો યોગ્ય રીતે સમજણમાં આવે; તો નીતિ અને ધર્મના વિકાસમાં આજના માનવને આ પ્રાચીન ખાણોમાંથી ઘણું મળી આવે.

પ્રતીક વિદ્યાની પાછળ જે એક સામાન્ય રહસ્ય રહેલું છે; કે ઈશ્વરના દર્શન માત્ર પથ્થર કે સોનાની મૂર્તિમાં થતાં નથી; પરંતુ “આ વિશ્વની પ્રત્યેક કૃતિમાં તેની મૂર્તિ રહેલી છે;” તે ભાવના મને શ્રી મકરંદ દેવના લેખનકાર્યમાં દ્રષ્ટિગોચર થઈ છે. સૌંદર્યપ્રીતિ, માનવહૃદયની સંવેદનાનું ઝીણું આલેખન, સૌરાષ્ટ્રની વાણીનાં ઓજ તથા માધુર્ય, કાવ્યબાનીની સુઘડતા એમના કાવ્યલેખનને આગવો મિજાજ બક્ષે છે. તેમના ભજનો અતિ લોકપ્રિય રહ્યા છે. તેમના આહલાદક જ્યોતિ સમા અધ્યાત્મચિંતનના પુસ્તકોએ બધા કવિઓ એટલે કે મેં પસંદ કરેલા પાંચ કવિઓમાં શ્રી મકરંદ લખેલા પુસ્તકોએ મને ખૂબ આકર્ષી છે. યોગ દ્વારા પ્રાણાગ્નિ ચેતવવામાં આવે તો ભૌતિક દેહની જગ્યાએ ચિન્મય નિર્માણની તેજકણિકાઓ ના ઘડતરને ખોલી આપ્યા છે. શ્રી મકરંદે જે વાત ‘ ભગવતી સાધના’માં ઉદ્ઘાટિત કરી છે તે વાત જુદા બીબા માં શ્રી કરશનદાસે ‘શ્રીમદ્

ભાગવદ્' માં વિસ્તારથી સમજાવી છે. શ્રી મકરંદનાગ્રંથ 'યોગપથ' માં એવા રહસ્યનો પડદો ઉઘાડ્યો છે જે અતિ ગુહ્ય છે.

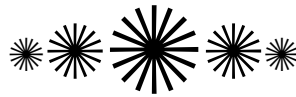
આજે લોકો યોગની પરિભાષા જાણવા ઉત્સુક હોય છે, પણ !! આ મોટા ગજાના કવિ બને તેટલું આ બાબતમાં પડવાની ના કહે છે. અને આ જ્ઞાનમાંથી છેવટે મહામુક્તિનું, મહાઆનંદનું દ્વાર કેવી રીતે ખૂલે છે તે જાણવાની ઝંખનાવાળાઓ માટે આ પુસ્તક છે. આ પુસ્તકનું અધ્યયન કરતી વખતે મેં ખૂબ અટ્રેક્ટીવનેસનો અનુભવ કરેલો છે અને કોઈ ગુહ્ય શક્તિઓએ મને આકર્ષી છે. આ દરમિયાન મને સમયનું પણ ભાન રહ્યું નથી. એટલું એકાકાર કરી દેવાની શક્તિ આ પુસ્તકમાં છે. અને જ્યારે વિષ્ણુસહસ્રનામ માં મેં આંતર પ્રવેશ કર્યો ત્યારે ખરેખર પરમ આનંદની અનુભૂતિમાંથી પસાર થઈ છું. ભગવાન વિષ્ણુના એક હજાર એક નામોમાં કેવું તત્ત્વ છુપાયેલું છે તે જાણવા મળ્યું છે.

કવિશ્રી હરીન્દ્રની થોડીક મર્યાદાઓ બાદ કરતા તેમણે સારું એવું પ્રદાન આપ્યું છે. તેમની પ્રાર્થનાઓ અલગ પ્રકારની છે તેથી ધ્યાનાકાર્ષક છે. વિરાટને જોવા માટે અર્જુનને દિવ્યચક્ષુ મળ્યા હતા તે દિવ્યચક્ષુથી કવિશ્રી હરીન્દ્રએ પોતાની અનુભૂતિના કૃષ્ણને વર્ણવ્યા છે. મારે માટે આ અધ્યયનમાં પાંચેય કવિઓ એક કેટેગરીમાં આવે, પણ !! હા, તેમના વિચારો અને ચિંતનશિલતા, ભાવનાકીય અભિગમ,—ઉપર, નીચેના ક્રમમાં કદાચ મૂકી દે તેવું બને.

મારા આ મહાશોધનબંધનો વિષય જે અધ્યાત્મ છે. તે તો ઘૂઘવતા મહાસમુદ્ર માંનો એક છીપ માત્ર છે. જેમાંથી સત્યતત્ત્વનું મોતી ઝગારા મારતું બહાર નીકળવા મથે છે. તેથી માત્ર આટલા મારા સંશોધનથી આ પૂર્ણતાને આરે પહોંચી શકે તેમ નથી. આ સંશોધન તો જીવનપર્યંત ચાલુ જ રહેશે. મારી ચૈતન્ય તત્ત્વની ખોજના ઉછળતા મોજા ક્યારેય શમશે નહીં, ઉલટું મને પાતાળમાં ગરકાવ કરે તો નવાઈ નહીં. હું આવા

દિગ્ગજો ના આત્મતત્ત્વ જેવા કાવ્યનિર્માણને પિછાણી ને મારા આ શોધનિબંધ માં સમાવી શકી તે જ મારા માટે અતિ મૂલ્યવાન વાત છે. અધ્યાત્મ તત્ત્વને પારખનારા ધુરંધરો માટે આ મહાશોધનિબંધ ટૂંકો જ પડે એમાં શંકાને સ્થાન નથી. પણ !! મારા આ આયોજનની સીમા-રેખાઓ છે. આ સીમામાં રહીને જ હું મારું આ અધ્યયન કાર્ય સમાપ્ત કરું છું.....ત્યારે આ નિષ્કર્ષ રજૂ કરતા ધન્યતાની લાગણી અનુભવું છું.

અલમ્

સંદર્ભ-સાહિત્ય

- ૧ ‘ગાયત્રી વિજ્ઞાન’ (વિષ્ણુદેવ સાંકળેશ્વર પંડિત, ૧૯૫૩)
- ૨ ‘ધર્મબોધ કે સતવાણી’,
- ૩ ‘શ્રી શ્રી મા શારદાદેવી’ (૧૯૬૭)
- ૪ ‘વિવેક ભૂષણ’ ૧૯૮૨ (પ.પૂ. ૧૦૮ સ્વામીશ્રી બુદ્ધદેવજી ભારતી)
- ૫ ‘ઉપનિષદોનાં ચૌદ રત્નો’ (ચંદ્રમૌલી વિદ્યાસાગર)
- ૬ ‘તપાસનું તત્ત્વ’ (શ્રી રવિશંકર)
- ૭ ઓશો વર્લ્ડ
- ૮ ‘ગુજરાતી ઉર્મિકાવ્યો’, (જયન્ત પાઠક, રમાણલાલ પાઠક)
- ૯ ‘મધ્યકાલીન ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી કવિતા’, (બળવંત જાની, ૧૯૮૦)
- ૧૦ ‘જૈન તત્ત્વદર્શન’
- ૧૧ ‘અક્રમ વિજ્ઞાન’, (દાદા ભગવાન)
- ૧૨ ‘દિવ્ય સંસ્કૃતિ’
- ૧૬ ‘ધર્મલોક’ (આર્ટિકલ)
- ૧૪ ‘રામકૃષ્ણ જ્યોત’
- ૧૫ ‘ભારત દર્શન - અંધશ્રદ્ધા કે શ્રદ્ધા’, (વિવેકાનંદ)

પરિશિષ્ટ

➤ કવિશ્રી કરસનદાસ માણેક

ઃ કાવ્ય :

૧. આલબેલ (ઈ.સ. ૧૯૩૫)
૨. મહોબતને માંડવે (ઈ.સ. ૧૯૩૬)
૩. કલ્યાણ યાત્રી (ઈ.સ. ૧૯૪૪)
૪. મધ્યહન (ઈ.સ. ૧૯૩૩)
૫. રામ તારો દીવડો (ઈ.સ. ૧૯૩૯)
૬. વંશપાયન વાણી વાણી-૧-૨ (ઈ.સ. ૧૯૩૯)
૭. અહો રાયજી સુણિયે (ઈ.સ. ૧૯૩૯)
૮. શતાબ્દીના સ્મિતો અને અશ્રુઓ

ઃ નવલકથા :

૧. દર્પણ અને સર્મપાણ
૨. માઝમ રાત
૩. સિન્ધુનું સ્વપ્ન
૪. પ્રીતનો દોર
૫. આંસુની ઝાલર
૬. જન્તરનું અંતર

ઃ નવલિકા :

૧. માલિની
૨. રામ ઝરુખે બોઠકે ?

૩. પ્રકાશના પગલા
૪. દિવ્ય વાતો
૫. અમર અજવાળાં
૬. રઘુકુલ રીતિ

❧ પદ્ય નાટક :

૧. પ્રતિજ્ઞા પુરુષોત્તમ : શ્રી કૃષ્ણના અંતિમ દિવસની લીલાને આલેખતું અને એમના અવતાર કાર્યની સમીક્ષા કરતું એકાંકી.
૨. ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્ર : ગીતાના મર્મને સ્ફૂટ કરતી સાત પદ્યનાટિકાઓ.

❧ સંચય :

૧. અક્ષર આરાધના : (માણેકની અનેક ગદ્યપદ્ય કૃતિઓમાંથી તજજ્ઞ વિવેચકોની હાથે ચૂંટાયેલી કૃતિઓનો દળદાર સંગ્રહ : શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષી અને અનંતરાય રાવળની પ્રસ્તાવના સાથે...)

❧ ચિંતન તથા અધ્યયન :

૧. મહાભારત કથા ભાગ-૧, ૨, ૩
૨. વાટના દીવડા
૩. ગીતા વિચાર (ગીતાના રહસ્યને વર્તમાન જીવનનાં સંદર્ભમાં સરળ અને પ્રાદેશિક શૈલીમાં સ્ફૂટ કરતા પચાસ નિબંધોનો સંગ્રહ)
૪. શ્રી ઈશાવાસ્યમ ઉપનિષદ (સમજ્વલોકી અનુવાદ તથા વિવરણ સાથે)
૫. કળીઓ અને કુસુમો
૬. આઝાદીની યજ્ઞજ્વાળા
૭. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ડોકિયું (પરિચય પુસ્તિકા)

❧ શેક્સપિયર નવલકથાઓ :

૧. ઓથેલો
૨. મય એડો એબાઉટ નથિંગ
૩. બારમી રાત
૪. રોમિયો અને જુલિયેટ

❧ અનુવાદ - નાટકો :

૧. મુક્તધારા (બંગાળી પરથી)
૨. શરદુત્સવ
૩. મુગટ
૪. ભૂતહરી-નિર્વેદ (સંસ્કૃત પરથી)

❧ સંપાદન :

૧. રાષ્ટ્રગીત

❧ કવિશ્રી સુંદરમ :

અ. ધ્રુવપદ	૧૯૮૮ થી ૧૯૯૦
૨. ધ્રુવચિત	૧૯૮૪ થી ૧૯૮૭
૩. ધ્રુવયાત્ર	૧૯૭૦ થી ૧૯૮૩

❧ કવિશ્રી મકરંદ દવે :

❧ કાવ્ય :

૧. તરાણાં (ઈ.સ. ૧૯૫૧)
૨. જયભેરી (ઈ.સ. ૧૯૫૨)
૩. ગોરજ (ઈ.સ. ૧૯૫૭)

૪. સૂરજમુખી (ઈ.સ. ૧૯૬૧)
૫. સંજ્ઞા (ઈ.સ. ૧૯૬૪)
૬. સંગતિ (ઈ.સ. ૧૯૬૮)
૭. અમર પિયાણી (ઈ.સ. ૧૯૮૦)

❧ નવલકથા :

૧. માટીનો મહેકતો સાદ (ઈ.સ. ૧૯૮૧)

❧ ચિંતન :

૧. યોગપથ	૧૯૭૮
૨. ભગવતી સાધના	૧૯૮૦
૩. સહજને કિનારે	૧૯૮૦
૪. ચિરંતના	૧૯૮૨
૫. એક પગલું આગળ	૧૯૮૨
૬. રામનામ તારક મંત્ર	૧૯૮૩
૭. ગર્ભદીપ	૧૯૮૩
૮. ચિંદાનંદ	
૯. તપોવનની વાટે	

❧ બાળ સાહિત્ય :

૧. ઝબૂક વીજળી ઝબૂક	૧૯૫૫
૨. બે ભાઈ	૧૯૫૮
૩. તાઈકો	૧૯૬૮

❧ ગીત નાટિકા :

૧. શોણી વિજાગંદ
૨. પ્રેમળ જ્યોત

❧ સ્મરણ :

૧. યોગી હરનાથનાં સાનિધ્યમાં
૨. પીડ પરાઈ

❧ સંપાદન :

૧. સત કેરી વાણી
૨. ભજન રસ

❧ કવિશ્રી હરીન્દ્ર દવે :

❧ કાવ્ય :

૧. આસવ	૧૯૬૧
૨. મૌન	૧૯૬૬
૩. અર્પણ	૧૯૭૨
૪. સૂર્યોપનિષદ	૧૯૭૫
૫. હયાતી	૧૯૭૬
૬. સમય	
૭. મારગે મળ્યાતા શ્યામ	
૮. તમે યાદ આવ્યા	

❧ નવલકથા :

૧. અગનપંખી ૧૯૬૨
૨. પળનાં પ્રતિબિંબ ૧૯૬૬
૩. માધવ ક્યાંય નથી ૧૯૭૦
૪. સંગ અસંગ ૧૯૮૧
૫. વસિયત ૧૯૮૧
૬. લોહીનો રંગ લાલ ૧૯૮૧
૭. અનાગત સુખ નામનો પ્રદેશ ૧૯૮૨
૮. કૃષ્ણ અને માનવ સંબંધો ૧૯૮૨
૯. મુખવટો ૧૯૮૬
૧૦. ગાંધીની કાવડ
૧૧. નંદિતા
૧૨. મોટા અપરાધી મહેલમાં
૧૩. મોક્ષ
૧૪. કોઈ અપરાધી કોઈ અનુરાગી

❧ નાટક :

૧. યુગે યુગે
૨. સંધ્યાકાળે પ્રભાત ફેરી
૩. દિવાલમાં દરવાજો

❧ અનુવાદ :

૧. પિંજરનું પંખી
૨. ધરતીના છોરું

૩. જ્યોત સદાયે જલે
૪. પરિનિર્વાણ
૫. ચરાણ રુકે ત્યાં
૬. એકલ પગદંડી
૭. વાદળ વરસ્યા નહીં
૮. શૈશવ અને બીજી વાતો
૯. અનુસ્પંદન

❧ વિવેચન :

૧. મુશાયરાની કથા
૨. દયારામ
૩. ગાલિબ
૪. કવિ અને કવિતા
૫. કલમની પાંખે

❧ સંપાદન :

૧. મધુવન, કવિતા (ડૉ. સુરેશ દલાલ સાથે)
૨. જોડિયાનું મનોરંજન
૩. શબ્દલોક

❧ ધર્મ :

૧. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય
૨. અર્વાચીન કવિતા

❧ કવિશ્રી રાજેન્દ્ર શુક્લ

❧ કાવ્ય :

૧. કોમલ રિષભ (૧૯૭૦)
૨. અંતર ગાંધાર (૧૯૮૧)
૩. સ્વવાચકની શોધ (૨૦૦૫)

❧ ગઝલ સંહિતા :

૧. સભર સુરાહી (પ્રથમ મંડલ)
૨. મેઘધનુના ઢાળ પર (દ્વિતીય મંડલ)
૩. આ અમે નિકળ્યા (તૃતીય મંડલ)
૪. ઝળહળ પડાવ (ચતુર્થ મંડલ)
૫. ધિર આઈ ગિરનારી છાયા (પંચમ મંડલ)

